Ostravská univerzita Ostrava
Filozofická fakulta

Universitas Ostraviensis Ostrava
Facultas Philosophica

SLAVICA IUVENUM IX

Mezinárodní setkání mladých slavistů pořádané pod záštitou Slavistické společnosti Franka Wollmana

Ostrava
1. dubna 2008

SLAVICA IUVENUM IX
Mezinárodní setkání mladých slavistů
Filozofická fakulta Ostravské univerzity

© Filozofická fakulta Ostravské univerzity

ISBN 978-80-7368-598-0

Obsah

Literatura, kulturologie

VENDULA ZAJÍČKOVÁ
Projevy humoru ve staročeském Passionálu 7

НАТАЛЬЯ ЧУВЕЛЕВА
Роль Алквиста в системе образов драмы К. Чапека "RUR" 15

POLINA ZOLINA
Романы Павла Крусанова: Имперская эстетика в контексте петербургского фундаментализма 23

MARIJA ŠUPICOVÁ
Role Srbské pravoslavné církve v současné srbské společnosti 31

JANA JUHÁSOVÁ
Dva varianty litanickej formy a ich uplatnenie v poetike nadrealizmu 37

ANNA KLESCHTOVÁ
Alfred Raff Celebrita ako otrok spoločnosti? 45

JOSEF LESÁK
Co je a jak vypadá Sedmikostelí? 51

OLGA CZERNIKOW
Słowa pośród rzeczy, rzeczy pośród słów, czyli obrazy przedmiotów w literaturze polskiej XX wieku 59

AGNIESZKA BARAN
Kobiety w twórczości F. Halasa. Próba interpretacji w świetle drugiej fali krytyki feministycznej. 67

MARTA ŚLIWIŃSKA
O poetyckiej kreacji KUCHNI STAROPOLSKIEJ w Panu Tadeuszu Adama Mickiewicza 75

AGATA KULA
Henryk Jasiczek – „Z sercem w zadumie" 81

GRZEGORZ ZARZECZNY
Metaforyczna droga do bóstwa w antropozofii (na przykładzie pism Jerzego Prokopiuka) 85

MIKULÁŠ HORSKÝ
Odkrytost bytí v řeči: Hermeneutika Martina Heideggera 93

JAN JENIŠTA
Literární infrastruktura ve Střední Evropě (PL, CZ, SK, UA) 99

VLADIMÍR FRANTA
Kdo a jak o Praze zpívá 107

ЛЮДМИЛА КАЛІЧАК
Функції антропонімів у мовотворчості Івана Франка 113

Lingvistika

ХРИСТИНА МАРКЕВИЧ
Власні імена-компоненти українських фразеологізмів в контексті антропоцентричної лінгвістичної парадигми 119

РУСЛАНА ВЕРХОЛЯК
Пізнавальний ресурс топонімів в ономастичному просторітворів Івана Франка 125

KAMILA KOT
Współczesny polski slang młodzieżowy: specyfika nazw osobowych 131

KRYSTYNA PRZYHODA
Příspěvek k jazykovému obrazu ženy v předmanželských vztazích v lidových písních Těšínského Slezska 137

SEBASTIAN JASIŃSKI
Nowe perspektywy analizy tekstu języka mówionego w optyce postulatów lingwistyki integralnej 143

JOANNA NIEWIŃSKA
Słowotwórstwo a perswazja w polskiej prasie kobiecej 149

SIMONA MIZEROVÁ
Stereotyp kobiety w pojmowaniu świata 155

AGATA TRENDAK
Związki frazeologiczne w funkcji podstaw słowotwórczych w języku polskim i rosyjskim 161

ANNA MIKA
Śmierci kamienne wrota. Językowy obraz śmierci zawarty w inskrypcjach epitafijnych w kościołach krakowskich 167

RENATA ZECHOVÁ
Obraz kobiety w przysłowiach polskich zwłaszcza cieszyńskich 179

MARIOLA ANNA KRAKOWCZYK
Figuratywność „Korzeni” 185

NATÁLIA ĎURNÍKOVÁ
Kreatívna expanzia (Texty slovenského – nielen – karikaturistu Martina Šútovca) 191

KATARÍNA PEKARÍKOVÁ
Modálne sloveso musieť v textoch publicistického štýlu 195

EVA SCHWARZOVÁ
K dynamickým a motivačným javom v odbornej terminológii 201

MICHAELA TOMANOVÁ
K sociolingvistickému aspektu výběru názvů piv 207

TEREZA RÁBOVÁ
Uctívání hvězd a styčné body s náboženstvím 215

LIBOR PAVLÍČEK
Studium kultury slovanských národů z pohledu etnolingvistiky 221

JITKA MICHÁLIKOVÁ
До питання про формування юридичної термінології української мови (на матеріалі кримінального кодексу України) 227

STANISLAV OPLATEK
Несколько слов о термине 233

LADISLAV GYÖRGY
Komparatívna analýza explicitného vyjadrovania budúceho deja v slovenskom a talianskom jazyku 241

EVA ČULENOVÁ
Jazykové prostriedky v zmluvných textoch a úradných dokumentoch 249

Translatologie

LUDMILA KOLÁČKOVÁ
Úroveň B1: Threshold level, Porogovyj urovenj a Prahová úroveň 259

PAVLA ZELINKOVÁ
Ruská a česká deminutivní substantiva 263

LUCIA MATTOVÁ
Особенности перевода устава акционерного общества с русского на словацкий язык 271

MONIKA ŠEVEČKOVÁ
Vztah Slovanů k narození dítěte z pohledu překladatele (na materiálu ukrajinských a českých frazeologismů) 281

MATĚJ MARTINČÁK
Překlady české literatury v Chorvatsku mezi lety 1990–2007 na pozadí teorie literárního pole 289

ŁUKASZ ROGOZIŃSKI
Fonetyczny stereotyp języka czeskiego w polszczyźnie 305

WOJCECH HOFMAŃSKI
Czesko-polska interferencja językowa a glottodydaktyka – specyfika nauczania języka polskiego jako obcego w Republice Czeskiej 311

KLÁRA HUŠKOVÁ
Téma „zdraví“ popsané v prahové úrovni B1 Společného evropského referenčního rámce v češtině a v ruštině 317

IGOR STANOJOSKI
Основни фактори во проучувањето на интерференцијалните девијации при изучувањето на словенските јазици 323

JANA MIŠKOVSKÁ
Špecifiká prekladu dabingových scenárov s tematikou ochrany životného prostredia 335

LENKA HARVIĽÁKOVÁ
Sprievodcovské tlmočenie v kontexte interkultúrnej komunikácie 341

— — —

Projevy humoru ve staročeském Passionálu

Vendula Zajíčková

Humour Expressions In Late Old Czech Passional

Abstract: *This study shows on the material of the passional legends the incidence of humour in west hagiography with a context of mirth culture in middle ages.*

Key words: *humour, legends, hagiography, Legenda aurea (the Golden Legend), Passional, old czech medieval prose, medieval russian hagiography, lampoon.*

Contact: *University of Ostrava, Faculty of Arts, Department of Czech literature, Literary Science and History of Art, e-mail: F06887@student.osu.cz*

Humor a komické situace, které se objevují v hagiografické literatuře vzniklé v rámci římskokatolické církve, dosud leží mimo zájem literárněvědného zkoumání, přestože legendistická tvorba v průběhu středověku, kulminující ve sbírce Legenda aurea, v sobě skrývá humorné a komické pasáže. Její vernakulární varianta staročeský Passionál se těmto místům nevyhýbá. Tato studie se pokusí odpovědět na otázku funkce humoru v passionálních legendách a přiblíží problematiku vnímání humoru ve středověku a aktuálně.

Mohl se vůbec středověký čtenář smát u četby legend? Bylo to důstojné? Ve 13. století už bylo překonáno smýšlení o smíchu jako o projevu chování, které nepřísluší posvátnému diskursu. Projevy smíchu z antického období středověk nepřejal a antický ideál důstojnosti ustoupil ve všeobecných úvahách radostnému smíchu – který ovšem byl v mezích slušnosti a zbožnosti. Projevy humoru se dochovaly v literatuře vysoké i tzv. lidové a jeho stopy nacházíme už od pozdní antiky (např. Verše o umučení sv. Vavřince a Život sv. Martina – obě památky pocházejí z konce 4. stol.). O tom, že se humoru nebránil ani žánr legendy, svědčí Legenda aurea (1255), jejíž výraznou funkcí je zábavnost (VILIKOVSKÝ 1948, s. 142) – nezmiňuje.se ale o tom, zda text působí humorně. Smích a humor v posvátné literatuře římské církve je spíše nahodilý a neobjevuje se často, na rozdíl od hagiografie vzniklé ve východním ritu, kde je postava světce často bláznem, šílencem (HODROVÁ 1988, s. 8); jurodiví světci mají rysy šaškovské a mohou jednat bláznivě jako Boží prosťáčci (což je v západní tradici pouze svatý František z Assisi), nebo i drze – jako moudří blázni, kteří se nebojí kárat panovníka (LICHAČOV, PANČENKO 1984, s. 139). Jejich postavy jsou komické – většinou antichováním[1], někteří z nich ale jednají s vlídným, moudrým, chápavým humorem a radostný smích je pro ně způsobem pohledu na svět. Oproti tomu západní světec je sám o sobě vážný, ctihodný, ačkoli jeho slova nebo skutky humorné být mohou.

1 Antichováním je míněno jednání nerespektující běžné normy, odmítavý postoj ke světu, konat pravý opak toho, co se od určité společenské role očekává.

Domnívám se, že se stejným účelem jako Legenda aurea vznikla o sto let později i její staročeská verze, tzv. Passionál. Legenda zde sice stále zůstává posvátným čtením o životě světce, neznámý autor se ale nevyhýbá přítomnosti komična a groteskna.

Není nám známá ; Passionálu čtenáři 2. pol. 14. stol., tedy z doby, ve které vznikl. Proto není jednoznačné určit, zda to, co dnešní čtenář považuje za humorné a čemu se při četbě směje, se zdálo humorným i recipientu středověkému. Na konkrétních ukázkách[2] klasifikuji prostředky, které autor Passionálu používá k vyvolání úsměvu nebo smíchu.

Je to jiný humor, než jaký znal staročeský člověk z karnevalových slavností, ze satirických skladeb vysmívajících se negativním společenským jevům, parodií typu Podkoního a žáka nebo Pašijí pražských židů (obojí parodují vysoký žánr), nebo třeba z obhroublého Mastičkáře, ale je podobný humoru v exemplech, kde se postavy dostávají do komické situace. Humor v passionální legendě se nestaví proti žánru legendy nebo postavě světce ani ho nekarikuje, zůstává „svatým smíchem" – nebo také výsměchem. Přitom se nejedná o humor intelektuální, ale lidový, který by Tomáši Akvinskému rozhodně nepostačil. Předmětem smíchu není v passionálních legendách nepříznivá sociální situace (tak je tomu pouze v legendě o svatém Prokopovi, která explicitně kritizuje přítomnost Němců na českém území; tato legenda je ovšem jen beletrizací staročeské legendy a nesouvisí s předlohou – Legendou aureou) neslušný popěvek nebo vtipné přísloví. Čtenář Passionálu se nesmál světci, ale smál se, popř. vysmíval se spolu se světcem. Smál se humorné situaci, vysmíval se nepříteli, nad nímž měl hlavní hrdina mravní a lidskou převahu.

Tím se dostáváme ke klasifikaci humoru a projevům smíchu v Passionálu: jednak je to humor intencionální (který se ale objevuje velmi zřídka) a jednak humor bezděčný (PETRŮ 1996, s. 35), který nebyl záměrem autora a který je dokladem mnohovrstevnatosti středověkého díla.

Prvním typem humoru a také jeho nejčastějším projevem je tzv. „svatý výsměch", nejčastěji spojen s mučením: světec se směje – vysmívá svému nepříteli, kterým je obvykle pohanský vládce, ďábel nebo ďáblův symbol – pohanské modly, k jejichž uctívání je světec nucen. S výsměchem učiní gesto pohrdání – poplive modly nebo dokonce samotného pohana. Toto gesto, samo o sobě negativní, je ospravedlněno světcovou autoritou.

„Ale on (sv. papež Urban) u tvář té modle plinuv, Buohu sě pomodlil, a inhed ta modla spadši, dvamezidcětma pohanských kněžóv do smrti zabila." (PASSC FOL. 204)

Stejně reagují na přítomnost pohanských model i dva mučedníci Adon a Semen: *„Tomu ta dva svatá nepovolišta, ale v oči modlám pohanským plvašta."* (PASSC FOL. 312)

S ošklivostí hraničí gesto svaté mučednice Kristýny: *„Tehdá svatá Kristina vzemšě dobrý kus svého masa v obličěj otci vrhla a řkúci: „Nešlechetný násilníku, jieš maso, ježtoť jesti od tvého těla pošlo"*. V latinské předloze otci dokonce vmetla do tváře svůj vyříznutý jazyk[3]. Co se tehdejšímu čtenáři jevilo jako hrozné a bizardní až ošklivé, dnes vzbuzuje nejen údiv, ale i úsměv.

V obou ukázkách jde o hlavní konflikt křesťana s pohanem (spor o pravou víru), který je typický pro všechny legendy o raně křesťanských mučednících. Nejedná se o radostný risus

2 Ukázky pocházejí z rukopisů PassMusA (přibližně pol. 60. let 14. stol.) a PassC, datovaného do roku 1395. Protože Passionál dosud nevyšel v edici, používám vlastní transkripce.

3 *27|Tunc pater iussit eam ante tribunal suum duci. 28|Cui dixit: «Sacrifica diis! 29|Sin autem, multis afficieris suppliciis et mea filia non diceris». 30|Cui illa: «Magnam mihi gratiam prestitisti, quia iam me non uocas filiam dyaboli. 31|Quod autem de dyabolo nascitur demon est. 32|Tu es pater ipsius Sathane». 33|Tunc ille iussit carnes eius ungulis radi et membra eius tenera dirumpi. 34|Christina autem de carnibus suis accipiens in uultum patris proiecit dicens: 35|«Accipe, tyranne, et carnem a te genitam comede».* (Legenda Aurea, článek XCIV - DE SANCTA CHRISTINA)

paschalis, spojený s oslavou Velikonoc, ale o smích vítězný. Středověký čtenář, který se dočetl, jak světec vyzrál nad nepřítelem (pohanskými modlami nebo pohanským vládcem-nepřítelem lidským), jistě cítil radostné zadostiučinění a mohl se vítězně smát nad porážkou zla.

Podobně je „nad věcí" i krutě mučený svatý Vavřinec – jehož až ironické poznámky během mučení najdeme již ve 4. století v básnickém Umučení sv. Vavřince z pera hispánského klerika Prudentia: Vavřinec mučený na rožni říká pacholkovi, ať ho obrátí a ochutná, jestli mu víc chutná pečené nebo syrové. Tento žert svatého Vavřince tak proslavil, že se dostal do spisů svatých Otců Ambože, Augustina i dalších a stal se znakem, který tohoto raně křesťanského chlapce-mučedníka určuje. Prudentiův vtip autor Passionálu přejal a převyprávěl:

„To řek svatý Vavřinec, jasným vzezřením k ciesařovi vece: „Aj, hubenče, jižs mne jednú stranú upekl, uobrať mě na druhú stranu..." (PASSC FOL. 345)

Rovněž katové, kteří důmyslně mučí svatého Valeriána, se musí *„více snažit"*, aby odolného světce umučili (PASS C 206).

Druhým typem je humorná situace, která nabývá povahy anekdoty:

V legendě o svaté Anastázii pohanský úředník, raněný pro svůj hříšný úmysl slepotou, se chtěl obveselit s křesťanskými dívkami, ale místo s nimi pobyl s rozpálenými kotly, aniž to poznal, a jeho samého zbili jeho sluhové a císařovi dvořané v domnění, že je ďábel:

„A jmějieše svatá Anastazia tři dievky nádobné, ješto sobě sestry biechu. Jedné jmě bylo <Agapen> a druhé Chionia a třetí Irenen. Ty sú byly nábožné křesťanky. A když jě ciesařuóv starosta k pohanským modlám nutieše, any jemu nikakž povoliti nechtěchu, kázal je v jedné jatcě [4] zavřieti. Tu ješto kuchyních <osody>[5] chováchu. <Ten> v jednu hodinu ten starosta vstav, všel k nim se zlým úmyslem do jich domu, a jakž k nim všel, tak smysla pozbyv, mnie, by ty křesťanky objímal, jak sě přituléti, panny kotlów a hrncuóv <i pokrúvadl>, a tu dobrú hodinu pobyv, těch sě kotluóv nacělovav, vešken sě zčrniv, rúcho na sobě zplašav, ven vyšel, a tu čakáchu sluhy jeho. A jakž jeho brzo zazřiechu, an tak <czrú> hodinu, domnievše sě, by ven ďábel vyšedl, jali sě jeho bíti, a tak sě nabivše, ot něho sě rozběhli. Tehdá on, nevěda co učinie, před ciesař šel, aby na své sluhy žaloval. Uzřievše jeho dvařené tak bláznově ztrýzněna, mniece, by byl smysla zbyl, jali sě jeho někteří metlami bíti, někteří blátem naň kydati, a rozličně sě naň škeřiec, jemu sě porúháchu. Jehožto oči buoží moci pro jeho hřiechy tak byle oslepené, jež svého šeředstvie na sobě nevidieše, ale zdáše sě mu. by i on i všickni v bielé barvy rúšě chodili, i divieše sě tomu velmi, proč by ho tak ve cti nejměli, jako sú dřieve všickni ctili." (PASSA FOL. 54-55)

Jiná anekdota vypráví o svatém Patrikovi, který bodl skotského krále berlou, a ten si jeho gesto vyložil jako Boží znamení:

„(Patricius) o Buožích mukách před králem stojie ber(l)ú sě podepřev, kázáše přihodilo sě jest, jež nechtě tu berlu na královu nohu nastaviv, krále berlú ubodl. Tehdá král za to jmajě, by jeho svatý Patricius z úmysl ubuodl a za to majě by jinak svaté viery přijěti nemohl než tiem činem pro Jezukrista přětrpěv. To svatý Patricius uznamenav, velmi sě podivě, a svú modlitbú krále, jenž tráven byl, uzdravil." (PASSC FOL. 116)

Světcem, který si dokáže i po smrti prosadit svou vůli, je svatý Prokop:

„Ač <ti> knieže tu moc dal, ale jáť ji odjímaji tobě a zapoviedaji po dnešní den." A to řek svatý Prokop, i počě opata berlú bíti prudcě. Tehdá opat nic nemeškajě, ke kniežěti s brzkostí přijev, i počě jemu praviti, kak by sě jemu přihodilo..." (PASSC FOL. 260)

Pastýřská berla, symbol vlády a vůdcovství, jak ji známe z prototypu Hospodina-pastýře a následně Krista – dobrého pastýře, se komicky stává i nástrojem trestu místo pastýřského kyje.

4 cubiculum
5 utensilia

Násilí a výprask, pokud ho činí světec, vzbuzuje úctu (GUREVIČ 1996, s. 407) a paradoxně není hříchem, ale výchovou; komické je prolínání drsnosti se svatostí.

Současnému čtenáři se může zdát humorné to, co tehdejší čtenář vnímal vážně – jako např. v lidové etymologii: z pojednání o křížových dnech se dozvídáme, proč se říká „nazdraví", když někdo kýchne - na následující ukázce je patrný posun čtenářského vnímání: autor do textu intenci humoru nevložil a nebyla jeho záměrem, díky mnohovrstevnatosti díla je ale v ukázce bezděčně přítomná.

„...Ale po <velicie> noci opět sě zasě nedóstojně k hřiechóm navracovali, proněžto byl na ně Buoh přěpustil hlízy a vřědy, ješto dýmy slove, a tak veliká šelma na lidi spadla, ež lidé na cěstě i často lem padnúc i tancujíc, náhlú smrtí umřěli, tak, ež ktož kšil nebuo zieval, inhed sě požehnal, a ti, ješto tu byli, inhed jemu řekli: Buoh zdrávu býti. A to jest proto bylo, ež ten čas lidé kšiec nebo zievajíc náhlú smrtí zdechli. A proto i dnes ten obyčěj jest, ktož kší, tomu lidé Buoh daj zdrávu býti řiekají..." (PassC 195)

Svatý Hippolyt se vysmívá císaři Deciovi, který ho kázal svléci a kamenovat: *„Mne jsi nesvlékl, ale oblékl."* (míněno do roucha mučednického a do slávy) *Decius večě: „Kak jsi smysla pozbyl, ež sě své nahoty nestydíš?..."* (PASSC FOL. 347) Je to hříčka se symbolem, který paradoxně pro světce je přínosem, zatímco pro světského člověka potupou (obnažení představovalo ve středověku největší pohanění).

Svatý Kryštof, který všechny královy vojáky obrátil na víru a svázal jim ruce, místo aby spoutali oni jeho, tímto skutkem způsobil, že *„velikú úžěstí sě s stolicě král svalil. Tu jeho sluh opět nahoru vzvedše, <opět> na stolici posadili."* (PASSC 297) Zde je zřetelné gesto pádu dolů z královského trůnu, které znamená královo ponížení a světcovu převahu.

Nepadá ale na zem jen záporný hrdina, ale i světec: svatý voják Eustachius se před svou konverzí setká zázračně s Kristem, když je na lovu jelena: *„To uslyšav Eustachius, velmi sě užasl, tak, ež v té úžěsti s koně na zemi spadl, a tu dlúho ležav, k sobě sě navrátiv, večě: „Prosi tvé milosti..."* (PASSC FOL. 469) V humorné situaci se mohl svatý Eustachius ocitnout pouze proto, že v dané chvíli byl ještě pohanem.

Třetím typem humoru v passionálních legendách jsou historky ze života světců, kteří doslova napálili hloupého pohana. Záměrem těchto příhod je zesměšnit zápornou postavu. Tak např. nad císařem ve sporu o víru zvítězil „puer senex", svatý Vít. Humorné je, že malý chlapec prokázal ve sporu o pravou víru více rozumu a intelektuální převahy než římský císař – ačkoli byl dítětem, promluvil nedětsky:

„To vše ciesař uznamenav, pryč ottad běžal, tepa sě pěstma u prsy a řka: „Nastojte, ež jsem od mladého robencě přěmožen!" (PASSC FOL. 209)

Zcela originálně vyzrál na pohanské modly svatý mučedník Teodorus: než k dramatickému střetu křesťana s pohany před modlami dojde, Teodorus doslova svým protivníkům „vypálí rybník" tím, že modly zničí – tak jeho odvážný skutek bezděčně působí groteskně.

„V tu dobu svatému Theodorovi jistý den uložichu, aby venda u pohanský chrám, modlám sě modlil. A když ten čas přišel, tehdá svatý Theodorus všed do chrámu, tajně oheň podnietil a chrám i s modlami sžehl. Na něhožto když jeden pohan žaloval z toho, jemše svatého Theodora v žalář, aby tu hladem umřěl..." (PassC fol. 495-496)

Moudře, až vychytrale nachytat majetkuchtivého císaře se podařilo svatému Vavřincovi. Světec se vysmál císaři, který toužil po jeho domnělých pokladech: *„Tehdy v těch třech dnech svatý Vavřinec chudých, slepých, pracných sebrav, na sieň před ciesařě přivedl a řka: „Aj, toť jsú věční pokladi, jichžto sě <nikdá nemění>, ale vždy rostú, a těchto lidí chudých ručě ty poklady, na niežto ty sě ptáš."* (PASS C FOL. 343)

Zesměšňovací funkci mají i četná vyprávění o tom, jak daný světec zvítězil ve sporu nad

pohanským černokněžníkem, „kúzedlníkem“. Ve sporu samozřejmě zvítězí a poražený pohan buď odtáhne pryč, nebo přijme křesťanskou víru. Mnohé z těchto úsměvných historek jsou líčeny se zázraky až fantastickými. Svatí apoštolové Šimon a Juda ve společné legendě se na přání pohanského krále museli pohádat s čaroději, kteří jim záviděli, že byli před králem chváleni. Při sporu vyšla najevo jejich moudrost, a pyšné protivníky, kteří se pokládali za bohy a vysmívali se apoštolům pro jejich prostotu, samozřejmě světci přemohli znamením kříže. Hady, které na ně čarodějníci seslali, obrátili proti nim a metali je na ně. Protože však byli milosrdní, nechali pohany přežít (PASSC FOL. 466-467).

S novozákonním čarodějem Šimonem zápasí v rozsáhlé legendě apokryfního typu i apoštol Petr. Epičtěji rozvádí příběh, který známe ze Skutků apoštolů, porazí kouzelníka Šimona a ten „knihy své čarodějné v moře uvrhl.“ Další kouzelník, rovněž Šimon, je oblíbenec císaře Nerona. V dramatickém trialogu Petr zvítězí a svou víru dokáže nakonec ne slovy, ale skutky. Zhanobeného kouzelníka ale zakáže kamenovat: *„Nechajte ho, dostiť má muky i hanby.“* (PassC FOL. 240)

Záměr zesměšnit má i článek *„Od smrti Nerona ciesařě“*, zařazený do Passionálu, ačkoli se nejedná o legendu, ale o apokryf, který se vztahuje ke krutému císaři pronásledujícímu křesťanství. Celý text tohoto článku je sestaven z lineárně poskládaných domnělých událostí z císařova života, které ukazují jeho pýchu, hloupost, zbabělost a šílenství; apokryf je do souboru včleněn pravděpodobně jako dodatek k předcházejícím legendám o sv. Petru a o sv. Pavlovi a svědčí o zábavné a popularizační funkci Passionálu[6]. V jedné z epizod Nero žádá po lékařích rozříznout své matce břicho. Lékaři se brání, císař jim ale vyhrožuje smrtí. Takto příběh pokračuje: *„Tehdá mistři nemohúc tomu jinak učiniti, uradivše sě v lékařství, jemu živú žábu pozřieti kázachu a to mistrovstvém učinichu, ež žába v břišě počě živá býti, jědúc moštus, břicho jemu obtiežila. V těch časiech počě Nera břich buoleti, pozvav lékařiev k sobě, vece jim: „Přizřěte k tomu, totoť mé dietě velmi dusi, jižť déle trpěti nemohu, učiňte, ať porozi!“ Tehdá jemu lékařstvie dachu, jímžto hroznú žábu z hrdla se krví vyvrátil. I řiechu mistři jemu: „Proto tak hrozné to, cožs urodil, žes času přirozeného nechtěl čakati tomu přirození.“ To Nero přikázal, aby ten jeho národ byl krmen i chován v jednom sklepě dlúhé časy.“* (PASSC FOL. 253) O této příhodě lze mluvit jako o parodii: šílený císař svým bláznivým přáním vlastně karikuje požehnaný stav a staví do neúcty svou matku, oproti tomu lékaři nad ním vyzrají svým důvtipem. Žába navíc symbolizuje v izraelské tradici přítomnost démona, je jednou z egyptských ran a podle exegezí Eucheria z Lyonu je žába bytost patřící ďáblu a herezi, stejně tak jako pro křesťany Nero. Neronovy projevy jsou bizardní, ošklivost jeho skutků působí groteskně a autor ji vykresluje se zalíbením typickým pro literaturu renesanční – zesměšnění těhotenství je blízké grotesknímu realismu, souvisejícímu s humorným vyobrazením těla.

Ambivalentní postavou, která sice prvotně působí strach, postupně ale přijímá rysy komické, je ďábel, čert, zlý duch. Dnešní čtenář se při četbě Passionálu o ďáblových výhrůžkách, léčkách, strašného řevu a zápachu, který ho doprovází, nebojí – pro středověkého recipienta je ale příznačné spojení a míšení vážného a komického. V postavě ďábla – jednak nepřítele a protivníka, kterého přemůže pouze světec z Boží síly – ale také jako bytosti, která je světci podřízená – tedy nastává posun vnímání skutečnosti. Ďábel ale není, jak soudí Bachtin, jen projevem lidové grotesknosti – to by bylo jeho pojetí příliš zjednodušeno. Bývá zesměšňován, ale stále zůstává mocným protivníkem, který bojuje o lidskou duši.

Směšně působí apostrofy ďábla-satana od jiných, „nižších“ ďáblů *„ó starosto náš pekelný“* (PassC fol. 167) i ty, které jsou výsměchem a potupou od světce: *„násilníku*

6 Vidmanová se oproti tomu domnívá, že zařazení vyprávění o císaři Neronovi do Legendy aurey plní funkci zastrašovací (*(Legenda, její funkce a zobrazení I:28n.)*

nemilostivý“ (PASSC FOL. 179), *„neboščíku hubený“* (PASSC FOL. 500), *„ty škaredá sotono“* (PASSC FOL. 502). V legendě o svatém Prokopovi je převyprávěna komická scéna, kdy světec oře s čertem, svatému Dominikovi paradoxně ďábel slouží k dobrému, když je nucen mu vyprávět, jakým způsobem na jakých místech pokouší jeho řádové bratry. O zesměšnění postavy ďábla svědčí i drobné kresby na okrajích rukopisu PassC, datovaného do roku 1395: jsou na nich karikatury šklebících se nebo řvoucích ďáblů, kteří vylézají z písmenek nebo jsou přikresleny bokem, nezávisle na textu. Kresby nebyly záměrem autora, vypovídají ale o recepci textu u konkrétního písaře.

Jak souvisí projevy humoru s celkovou koncepcí Passionálu? Autor si pro vyprávění o svatých vybírá historky z jejich života, při kompozici zdůrazňuje děj, akčnost, zázraky až pohádkové – jeho zřetelným záměrem je přiblížit postavy světců méně vzdělanému čtenáři, pobavit ho a zaujmout, a to v článcích, které jsou legendami a apokryfními vyprávěními, i v těch, které mají formu pojednání-kázání o církevních svátcích, do nichž vstupují legendistické příběhy a exempla.

Závěr

Staročeský Passionál je dílo polyfunkční (nechce být jen encyklopedií svatých a na příkladných životech poučit a moralizovat, ale i pobavit) a humor s groteskem v něm nejsou v rozporu s posvátným legendistickým textem: humor je v rámci křesťanské slušnosti. Projevuje se zaprvé jako svatý výsměch, kdy světec si může dovolit vysmívat se pohanům nebo ďáblům a pohanět je nebo jejich modly, do této kategorie náleží i vysmívání se mučení; zadruhé v komické situaci (anekdotě), kdy je s pomocí situační komiky nepřítel zesměšněn světcovým takřka šibalstvím; zatřetí směšnými slovy – nadávkami, ovšem s tím, že tehdejšímu čtenáři směšné připadat nemusely, naopak, byly chápány vážně; a do samostatné kategorie patří groteskno ve vyprávěních, jejichž primárním záměrem je zesměšnit negativní postavu (císaře Nerona) .

Humor v passionálních legendách neslouží sám sobě, není dílem, které se chce v prvé řadě vysmát nebo čtenáře pobavit, ale je prostředkem pro zvýšení zajímavosti a zábavnosti děje. Smích čtenáře (nad humornými scénkami) se liší od smíchu – výsměchu světců (který čtenáři vůbec humorný nemusí připadat, ani tehdy, ani dnes).

Summary

Main three kinds of humour expressions in late medieval hagiography are demonstrated on legends of old Czech Passional – the vernacular translation of the Golden Legend. Holy ridicule, retelling of jocular event, lampoon of pagan foe or devil are indicators of the laicization process in the genre of legend.

Bibliografie

1) BACHTIN, M. M.: *François Rabelais a lidová kultura středověku a renesance*. Argo, Praha 2007.
2) CURTIUS, E. R.: *Evropská literatura a latinský středověk.* Triáda, Praha1998.
3) LE GOFF, J.: *Kultura středověké Evropy.* Vyšehrad, Praha 2005.

4) *Legenda, její funkce a zobrazení I-V.* ČSAV, Praha1992.
5) LICHAČOV, D. S. PANČENKO, A. M.: *Smích staré Rusi.* Odeon, Praha 1984.
6) LURKER, M.: *Slovník biblických obrazů a symbolů.* Vyšehrad, Praha 1999.
7) *Passionál A tzv. Musejní (Juhnův).* Lokace: Praha, Knihovna Národního muzea, sign. III.D.44.
8) *Passionál C, dat. 1395.* Lokace: Praha, Národní knihovna české republiky, sign. XVII.C.52.
9) PETRŮ, E.: *O intencionálním a bezděčném humoru ve starší literatuře.* In: *Vzdálené hlasy. Studie o starší české literatuře.* Votobia, Olomouc 1996.
10) PETRŮ, E.: *Zrcadlo skutečnosti: kniha o středověké, renesanční a barokní parodii.* ISV nakladatelství, Praha 2002.
11) SKUTIL, J.: *Edice českých historickopoučných a zábavných próz 14. století.* ONV, Blansko 1965.
12) *Smích a běs. Staroruské hagiografické příběhy.* Ed. D. Hodrová. Odeon, Praha 1998.
13) VILIKOVSKÝ, J.: *Písemnictví českého středověku.* Universum, Praha 1948.

Роль Алквиста в системе образов драмы К. Чапека „RUR“

Natalia Chuveleva

Alquist's Role In The System Of Characters In Čapek's Play R.U.R.

Abstract: *This article is dedicated to the problem of the genuine consciousness reflected in Karel Čapek's play R.U.R. The author attempts to analyze the role of Alquist as the central character of the play and the relationship among him and other characters. A hierarchy of their thoughts and types of interaction helps the ideas of robotization and rebirth of the authentic consciousness manifest itself. Further the influence of R.U.R. on the society of our century is observed. In conclusion the author tries to determine a place of the main problems of the play in our epoch, so-called 'postmodern'.*

Key words: *robotization, genuine consciousness, grain of human spirit, rebirth of the mankind, symbolic warning.*

Contact: *NNGU im. N.I. Lobachevskogo, Nizhny Novgorod, e-mail:chuvel1@yandex.ru.*

В 1920 году вышла в свет драма Карела Чапека «РУР» и принесла автору мировую известность. Более того, Чапек вписал еще один образ в галерею вечных образов мировой мысли – образ робота. Само слово «робот» прочно вошло в международный речевой обиход, а описанное явление – в сегодняшнюю жизнь. Оно показалось всем необычайно ярким, впечатляющим и столь созвучным мышлению эпохи 20 века. Сегодня, однако, сам этот образ существенно изменился. Напомним, что для Чапека принципиально важно было подчеркнуть, что робот – творение рук человеческих, подобное по внешним, физиологическим параметрам своему создателю. В нем протекают процессы химического порядка. Теперь же и в фантастических фильмах, и в научно-фантастической литературе мы встречаемся с такими гениальными творениями технической мысли, что на описание только всех процессоров, гаек и шестеренок ушло бы полкниги! Человек буквально любуется роботом и находит ему все новые варианты применения. Наконец, современные фантасты стараются вписать робота в будущее как закономерное, естественное и даже нужное явление. Так появляются «добрые» роботы Айзека Азимова, подчиняющиеся трем законам робототехники и не причиняющие вреда человеку.

Итак, все действие пьесы «РУР» направлено на то, чтобы вернуть к жизни человека. В роботах по имени Прим и Елена зарождается способность любить и готовность пожертвовать собой ради любимого – то, что свойственно человеку и является нонсенсом для робота. А в реальной действительности общество словно движется в прямо противоположном направлении.

И вот что удивительно: именно образ робота, как оказывается, и способен объединить мир, сгладить взаимное непонимание наций. В тот момент, когда речь

заходит об изобретении нового сверхмощного механизма, все споры затухают. Иллюстрацией может послужить Япония: у многих порой буквально вызывает раздражение своеобразие и таинство ее традиций, закрытость жизни, но перед техническим гением японцев весь мир преклоняется; конфликт менталитетов здесь забывается, и Запад жмет Востоку руку. Таким образом, напрашивается следующий вопрос: не станет ли робот тем самым «общим знаменателем», объединяющим началом? Или, быть может, он уже успешно стал им? Решение этого вопроса зависит от сознательного выбора сегодняшнего человеческого общества. Нам нужно решить, нуждаемся ли мы в единении и на каком основании стоит его строить.

Итак, ценность этой драмы заключается не только в том, что она подарила миру новый образ. Особая значимость творческой деятельности Чапека вообще – в том, что она поднимает важнейшие вопросы в масштабе всего человечества как явления бытия. В драме «РУР» он создает настоящий гимн подлинному сознанию, дарованному человеку. Робот не имеет главного: стержня и первоосновы – духа. То, чем он обладает, можно назвать сознанием, лишь толкуя это понятие в узком смысле слова, буквально: робот действительно «осознает» себя, отдает отчет своим поступкам и не нуждается в пульте управления.

Необходимо своего рода дерзновение для того, чтобы сделать главным героем своих произведений все человечество и говорить о его судьбе, порой даже от его имени. Не боясь дать повод для скептических оценок в свой адрес, Чапек выбирает для своей драмы именно такой путь. В ней он показывает человечество и возможное направление его развития, используя совсем небольшое число персонажей.

И сейчас мне хотелось бы рассмотреть значение одного них. Это архитектор Алквист. Ему принадлежит особое место в системе персонажей уже потому, что согласно сюжету он один не погибает и именно на него возлагается наитруднейшая задача – вернуть к жизни человечество. Кроме того, в образе Алквиста есть определенная загадочность. Но связана она не с тем, что невозможно раскрыть его таинственный смысл, а с тем, что он многогранен. И это делает его самым сложным и неоднозначным из всех.

Алквист – «руководитель строительства РУРа». Если рассматривать роли героев в системе своеобразной иерархии, то такая роль Алквиста находится на более высоком уровне по сравнению с остальными. Это связано с одним из символических значений профессии Алквиста: он архитектор, т.е. человек, выстраивающий нечто, закладывающий его основу, определяющий его будущие особенности и т.д. Тем не менее, можно отметить, что в прологе его голос практически не слышен. В этой сцене, которая имеет важнейшее значение для всего действия, рядом с развернутыми, эмоциональными высказываниями остальных персонажей, встречаются лишь несколько фраз Алквиста. Поначалу он обращается исключительно к Елене, причем это обычные слова вежливости. А потом Алквист вообще покидает своих собеседников. И следующая реплика произносится им уже в разгар спора между Еленой, восстающей против создания роботов, и сотрудниками РУРа. И здесь, что неожиданно, Алквист если не встает на сторону Елены, то, во всяком случае, открыто возражает своим товарищам. Для него то, что в скором времени человечество «завалится пшеницей и всевозможными товарами», а рабочие останутся без работы, - скорее великая беда, чем великое счастье. Об этом же свидетельствует и его фраза, обращенная уже непосредственно к Домину: «То, о чем вы говорите, слишком напоминает рай <…> Ах, Гарри, была какая-то добродетель в труде и усталости!».

Здесь необходимо отметить, что Алквист – руководитель строительства, но

организатором и вдохновителем всего производства роботов является Гарри Домин. Он напоминает дирижера большого оркестра, который сводит все мотивы в одну мелодию. Одни из них сочетаются друг с другом достаточно легко. Так, «мотив» процветания Бусмана замечательно взаимодействует с «мотивом» повышения производительности труда, который принадлежит Фабри. С архитектором Алквистом дело обстоит гораздо сложнее. Его мысли вносят ноту сомнения в этот слаженный хор.

Тем не менее, и «мотив» архитектора Алквиста каким-то образом вплетен Доминым в общую «мелодию». Есть особенность, которая не просто объединяет, но роднит их, - это умение смотреть дальше той реальности, которая открывается при первом, поверхностном взгляде. Такая реальность и Домину, и Алквисту слишком напоминает голый каркас или какое-то уравнение, в которое достаточно подставить нужные величины, чтобы получить желаемый результат. Но Домин изначально понимает, что все не так просто, как кажется. Более того, сложность бытия как коренное его свойство и лежит в основе мечтаний директора РУРа: самым долгожданным результатом будет для него освобождение человека «от власти мертвой материи».

Интересно, что Домин говорит о «материи» в широком смысле, а не только об окружающих человека предметах быта. «Мертвая», плотная материя – это все то, что естественно формирует жизнь людей, но в то же время неизбежно отдаляет человека от его внутреннего содержания. Деньги – тоже материя. И плохо не то, что их нехватка заставляет терпеть нужду в чем-то, а плоха сама зависимость от этого ценностного эквивалента. Это нечто прямо противоположное размышлениям Бусмана и Фабри. В том грандиозном сооружении, что рисуется Домину в его смелых замыслах, решение злободневного вопроса о дороговизне товаров является только одним из необходимых элементов, пусть даже фундаментом. Но первая ступень – это еще только начало лестницы. Таким образом, можно сказать, что Домин ставит перед собой благородную цель, хотя бы в том смысле, что она проникнута любовью к человечеству и глубокой верой в его внутренние возможности, что он и провозглашает: «Ты вернешься в рай <…> Будешь свободен и независим, и не будет у тебя другой цели, другого труда, другой заботы – как только совершенствовать самого себя. И станешь ты господином всего сущего…».

Поэтому Алквист – наиболее близкий Домину персонаж, невзирая на все их разногласия. Их взгляд на жизнь философичен. Прикладывая силы к осуществлению своей идеи, они оба стараются смотреть «в корень» всего. Выражаясь иначе, Бусман, Фабри, Галль и Галлемайер живут не одним лишь сегодняшним днем и, тем более, не прошлым (и в этом – достоинство всех героев пьесы!), а смотрят в будущее, но Домин и Алквист смотрят *еще дальше*, за ту линию горизонта, которой для первых является всеобщее благоденствие. Ради своей идеи Домин готов пожертвовать чем угодно, в том числе и собой.

Алквист точно так же живет своим пониманием и не может отказаться от него, однако заключается оно в другом. Для него приведенное выше признание Домина звучит, как кощунство: он слишком ценит каждую человеческую жизнь. Пройдя долгий путь к достижению намеченной цели, Алквист обнаруживает перед собой нечто, напоминающее зияющую пропасть. Создатели роботов преступили непреложный закон бытия: труд – необходимое условие земного воплощения человека. Высокое значение труда было ими принижено, т.к. для них слово «трудиться» значит примерно то же, что «горбатиться», «гнуть шею», «тупеть за станками» и т.д. Труд – все то, что Домин называет «социальным хламом». Но не так для Алквиста. Если Домин считает, что труд препятствует человеку в его стремлении к самосовершенствованию, отвлекает от этой первостепенной задачи, то

по мнению Алквиста, наоборот, труд сопутствует совершенствованию человека как преодоление, накопление опыта, раскрытие нового понимания, а вследствие всего этого – ценнейший результат: человек сам себя взращивает, причем участвует в этом активно и осознанно. Это своеобразный процесс рождения человека. Домин с его производством роботов отнял эту возможность. Отныне нет ничего, что нужно было бы преодолевать, но нет и источника знаний и опыта.

Именно Алквисту Чапек дает возможность исправить сделанную ошибку. Почему выбран он, а не Домин? Во-первых, потому, что Алквист, а не Домин, осознал ее и понял, чем на самом деле является их изобретение (причем это творение его собственных рук, что и является для него особенно непереносимым). Так что он уже не окажется в плену иллюзий. Во-вторых, Алквист, может быть, лучше всех понимает человечество и способен определить, что действительно возродит его. Чапек, таким образом, подчеркивает, что задача заключается не только в том, чтобы вернуть человека назад как биологический вид. Необходимо вновь пробудить (или создать заново, т.е. вернуть из небытия) главное – его внутреннюю сущность, зерно его духа. В пьесе это представлено символически: не осталось ни одного человека, который был бы, скажем, поврежден, ранен, каким-то образом видоизменен, а остались лишь роботы, у которых по определению сознания нет. Какое громадное усилие должно быть сделано, чтобы оно зародилось в этих сущностях! Так через фантастический образ робота писатель показывает сложность процесса осознания себя как высшего творения на плане Земли.

Однако есть вопрос, который представляется более сложным: как и почему Алквист вообще идет рядом с Доминым до конца и помогает в строительстве «нового рая на земле», если сам не только не верит в этот рай, но и считает его гибелью для человечества? Действие пьесы начинается в тот момент, когда фабрика РУР уже на ходу и процветает. И создана она Доминым по плану руководителя строительства – Алквиста. В то же время, только он один в течение всей пьесы так и не выразил восхищения и преклонения перед гигантской фабрикой всеобщего счастья под названием РУР. Так почему он, по замыслу Чапека, принимает участие в деле Домина, если ясно видит истинное значение происходящего?

В первую очередь, ответ может быть найден непосредственно в структуре сюжета. Так, можно предположить, что Алквист изначально верил в задумку Домина и лишь впоследствии понял, что ошибается. Вероятнее всего, так и было. Домин и Алквист выбрали совместный путь для достижения своих целей, отличающихся друг от друга. Но здесь на себя обращает внимание одна относящаяся к сюжету деталь, а именно: даже между событиями пролога и первого действия, существует разница в целых десять лет! Это достаточно долгий период, и в течение всех этих лет Алквист (по его собственному признанию Елене) *уже* ощущает себя на краю гибели.

Таким образом, он по собственному выбору продолжает свое дальнейшее движение рядом с Доминым. Можно предположить, что Алквист – это тот герой в пьесе, который является сознательным сдерживающим началом по отношению к Домину. И выстраивает он не просто фабрику РУР, а все внутренние процессы, которые на ней происходят, – он их контролирует и направляет. В этом тоже – одно из значений того, что Алквист – архитектор. И главное, он не дает Домину опуститься и потерять ту внутреннюю, завоеванную им высоту. Т.к. пока существует стремление Домина к высокой цели, существованию роботов еще можно найти какое-то оправдание. Алквист постоянно напоминает Домину о ней, при том еще и старается подтолкнуть его к следующей ступени понимания: говорит ему о святости труда и действия. Чапек вновь подчеркивает, что речь идет о созидающем труде, поэтому в разговоре с Еленой выясняется, что

Алквист не только начальник строительства, архитектор, но и каменщик. Труд каменщика – это противоположность «прогрессу», связанному с эрой роботов. Сам каменщик осознанно берет в руки каждый камень, кладет его на определенное именно для него место и точно знает, для чего он делает это.

Кроме того, Алквист остается на фабрике как противовес Галлю и Галлемайеру. Чапек показывает, насколько это сложный инструмент – и человечество, и каждый человек в отдельности. Два вышеупомянутых героя, быть может, и не ограничиваются в своих планах только гигантской денежной прибылью. Прежде всего, они способствуют укреплению в Домине идеи создания «сверхчеловека». При этом Галлемайера в действительности вообще не волнует судьба роботов, и те неожиданные реакции, которые он называет «судорогами роботов», для него – лишь сигнал, что пора «отправлять его в ступу» на переплавку. А Галль «в интересах производства» делает роботам нервы, реагирующие на боль, дает им страдание – в качестве автоматической защиты от поломки. В сущности, Чапек не оправдывает даже то, что впоследствии Галль по просьбе Елены что-то изменяет в формуле изготовления и пытается дать роботам некое подобие души. Все равно все эти действия – незаконные эксперименты; а так как за изображаемым у Чапека лежит реальная действительность, человеческий мир, то в пьесе показаны эксперименты над самим человечеством. В данном случае это насилие над природой, которая имеет свой план развития. И мы сегодня вряд ли станем отрицать, что часто наблюдаем воочию то, что аллегорически изображал Карел Чапек.

Таким образом, Алквист – это напоминание о том, что длительный путь, проделанный человечеством, и накопленные знания являются наибольшей ценностью. Поэтому образ Алквиста необходимо присутствует в пьесе от ее начала и до конца. На воображаемой иерархической лестнице, о которой говорилось выше, Алквист должен был бы стоять выше всех остальных персонажей, в том числе и выше Домина.

Тем не менее, этот образ, по-видимому, так и останется «загадкой» драмы «РУР». Эта загадочность берет начало в прозвучавших однажды словах самого Карела Чапека, которые довольно широко известны. Эти слова заставили и некоторых современников Чапека, и будущих читателей и исследователей, считать Чапека автором релятивистского толка. Буквально парой фраз Чапек снимает все акценты, которые, казалось (и прежде всего, читателю), он расставил. Итак, в апреле 1923 года в Лондоне, в театре Св.Мартина, состоялась премьера пьесы о роботах (в постановке Бейзила Дина). Пьеса имела оглушительный успех и вызвала сильный общественный резонанс. В силу этого 23 июня была организована знаменитая «публичная дискуссия» о смысле и значении этой пьесы. Свое мнение выразили Г.К. Честертон, коммандер Кенуорси и Д.Б. Шоу. Когда Чапек прочел о ней, он задумался над тем, что никто не обратил внимания на следующее: речь его шла скорее о людях, нежели о роботах. И потому он напомнил об этом на страницах “The Saturday Review”. Иван Клима в своей книге «Карел Чапек. Жизнь и творчество» дает возможность прочесть отзыв Чапека полностью, в таком виде, как он был напечатан в 1923 году. Процитируем здесь его отрывок: «Нам ни к чему искать фактические наименования для этих разных и полемизирующих друг с другом идеализмов. Будь эти люди консерваторами или социалистами, желтыми или краснокожими, самое важное – и это я хотел бы особенно подчеркнуть – что все они правы в простом и моральном смысле этого слова. У каждого из них существуют самые глубокие причины, материальные или ментальные, созвучные их убеждениям, и каждый из них, в соответствии со своими взглядами, ищет величайшее счастье для возможно большего числа своих собратьев. Я спрашиваю, разве невозможно увидеть сегодня в мировом социальном конфликте аналогичную битву между двумя, тремя, пятью в равной степени серьезными правдами и

в равной степени великодушными идеализмами? Я думаю, это возможно, и это самый драматичный элемент современной цивилизации – в том, что человеческая правда противопоставляется другой правде, не менее человеческой, кажущаяся против кажущейся, позитивная по своему значению против не менее позитивной, вместо битвы (как нам это преподносится) между единственной благородной правдой и отвратительным эгоистическим заблуждением» (8, стр.92).

В этих словах Чапека можно услышать отзвуки первых шагов новой эпохи – эпохи постмодерна. Именно эта эпоха принесет с собой принципиальный отказ от какого-либо единственного (и тем более единственно верного) толкования и неприятие системы любого вида. В произведениях постмодернистов бессмысленно искать положительного персонажа и «рупор авторских идей». Более того, не стоит углубляться в поиски автора как такового, т.к. была официально провозглашена его «смерть» (как известно, это сделал в 1968 году Ролан Барт).

Постмодернизм – реакция на глобальный кризис мировоззрения и мироощущения. И наиболее сильным, определяющим толчком для его возникновения стала Вторая мировая война. Можно было бы возразить, что драма Чапека была написана раньше (в 1920 году), а потому как будто не вписывается в эти рамки. Но с таким утверждением все же нельзя согласиться. Во-первых, кризис зарождался не непосредственно в дни Второй мировой войны. Его корни уходят глубже: если бы состояние человечества не было на грани определенного кризиса, то, вероятно, не разразилась бы и Первая мировая война. А само появление драмы «РУР» приходится на момент, когда общая напряженность достигла крайне высокой степени. Это период между двумя великими войнами. Страны еще не восстановились после первой катастрофы, когда на обломках уже стало появляться страшное видение фашизма. Таким образом, этот период был не менее сложным и тяжелым. Это не только предвестник будущего кризиса; скорее, кризис эпохи не стоит ограничивать чересчур жесткими историческими рамками.

Так же можно отнестись и к самому явлению постмодерна, рассматривая его как особый характер мышления и мировосприятия, который наблюдается тогда, когда в обществе складываются для этого соответствующие условия. Подобное отношение к постмодерну высказал Умберто Эко: «Должен сказать, что я сам убежден, что постмодернизм – не фиксированное хронологически явление, а некое духовное состояние, если угодно, Kunstwollen [воля искусства] – подход к работе. В этом смысле правомерна фраза, что у любой эпохи есть собственный постмодернизм <…> » По-видимому, каждая эпоха в свой час подходит к порогу кризиса» (18, стр. 636).

Вот почему в драме «РУР» вполне можно было бы усмотреть одно из первых проявлений постмодернистской культуры. Могут возникнуть и другие ассоциации с ней, например, на уровне формы. Характерно, что Чапек избирает именно драматическую форму, а не обращается к эпосу (к примеру, не создает роман с тем же сюжетом). А ведь в драматическом произведении автор может максимально скрыться из поля зрения, открываясь по большому счету лишь в авторских ремарках. Все остальное принадлежит устам героев. И это способно породить множество самых разных толкований, начиная от смысла реплик и заканчивая интонацией. Это, конечно, не воплощение идеи о «смерти автора», а следствие специфики драмы. Тем не менее, выбор в пользу того или иного рода литературы для реализации творческого замысла делается всегда сознательно. Как истинный мастер слова, Чапек, конечно, не мог не задумываться об этом.

И все же Чапек не был предтечей постмодернистов в том традиционном представлении, какое существует о писателях эпохи постмодерна сегодня. Прежде всего, несмотря на намерение Чапека отказаться от какой-либо оценки или оттенка, выдающего

личное отношение, в этом произведении присутствует некая внутренняя иерархия ценностей, может быть, даже законы. Чапек говорит о том, что имеют право на свою правду Домин, Алквист, Елена, даже роботы. В то же время, развитие событий в драме говорит само за себя. Из тех немногих людей, что были представлены в пьесе, в живых остается только Алквист – тот, кто не разделяет восхищения перед новой «преуспевающей» цивилизацией и кто лучше всех понимает ценность того, что гибнет вместе со «старым» человечеством. И события финала невозможно истолковать как-то по-другому, т.к. здесь не используется ни один прием, превращающий произошедшее в сон, грезу или игру воображения. В этом смысле все однозначно. Но есть ли в этом парадокс или игра, в которую вовлекают читателя писатели – постмодернисты? Обозревая творчество Чапека, можно сказать, что он не стремился к принципиальному отречению от нравственных законов и что ему не свойственна была игра понятиями серьезными и фундаментальными для его собственной жизни, как-то понятия культуры, Разума, долга, духовности. В ином случае он вряд ли бы счел нужным издавать в газете свои статьи-обращения, где в его словах нет никакого «второго дна», кроме разве того особенного мягкого, но очень меткого юмора, который был свойствен Чапеку. Что же касается конкретно «РУР», то об этом очень верно сказал Иван Клима: «Предвидение восторжествовало над тезисом. Предвидение гибели мира, которую принесло ужасное производство машин, затмило тезис о том, что у каждого есть свой благородный идеализм» (8, с.79).

Возможно, если бы Карел Чапек творил и в наши дни, постмодернизм мог бы получить иное направление развития. Или – принимая во внимание склонность новой эпохи к бесконечному разнообразию вариантов, путей и «расходящихся тропок» (по выражению Хорхе Луиса Борхеса) – его творческая деятельность могла представить одно из направлений, и наверняка плодотворное и жизнеспособное. Чапек чувствовал, что человечество не сможет продолжать свой путь, не имея перед собой никаких ориентиров и шатаясь из стороны в сторону. Поэтому все его творчество объединяют ясные нравственные, этические законы и воля разума. В то же время, оно прекрасно отвечает запросам новой эпохи: Чапек не призывает отказаться от четкой внутренней позиции, но принципиально не навязывает кому бы то ни было свое видение и вообще не приемлет давления. Так становятся понятны и слова писателя о множественности правд. В таком ракурсе Карела Чапека можно назвать настоящим певцом свободы – прежде всего, свободы принятия решения и выбора пути. Но, что очень важно, выбранному пути нужно действительно следовать искренне и уверенно. В сущности, масштабная картина множественности правды в драме «РУР» отражает величие возможностей, дарованных человеку, и величие самого человека, который может отстаивать выбранный им путь.

Summary

Karel Čapek is rightfully considered a remarkable writer and thinker of the 20th century. His thoughts will probably never loose their international value, as well as philosophical and psychological significance. This article focuses on Karel Čapek‘s play *R.U.R.*, where he straightly gives his own understanding of the problem of ‘the genuine humanity’ and ‘the dead consciousness’. Through analyzing the central character Alquist the author of the article makes an attempt to show the sense of Čapek’s symbolic warning.

Библиография

1) ČAPEK, K.: *Spisy*. Praha1980-1995.
2) ČAPEK, K.: *Poznámky o tvorbě.* Praha 1959,.
3) ČAPEK, K.: *Vláda strojů. – Na břehu dnů*. Praha 1978.
4) ČAPEK, K.: *Toward the radical center: a Karel Čapek leader.* Catbird Press, Nort Haven 1990.
5) BRADBROOK, B.R.: *Karel Čapek: hledání pravdy, poctivosti a pokory.* Praha 2006.
6) BURIÁNEK, F.: 1978, Karel Čapek. Praha.
7) HARKINS, W. E.: *Karel Čapek*. New York 1962.
8) KLÍMA, I.: *Karel Čapek: Life and work.* Catbird Press, Nort Haven 2002.
9) KUDĚLKA, V.: *Boje o Karla Čapka.* Praha 1987.
10) *Slavica Pragensia XXXIII Karel Čapek.* Praha 1988, 1989.
11) ЧАПЕК, К.: *Письма из будущего. Неизвестный Чапек.* Санкт-Петербург 2005.
12) ЧАПЕК, К.: *Собрание сочинений в 3-х тт.* Москва 2004.
13) БАРТ, Р.: *Избранные работы: Семиотика. Поэтика.* Москва 1994.
14) ВОЛКОВ, А. Р.: *Карел Чапек и проблема реалистической условности в драматургии XX века*. Москва 1979.
15) МАЛЕВИЧ, О. М.: *Карел Чапек. Критико-биографический очерк.* Худ.лит., М. 1968.
16) МАЛЕВИЧ, О. М.: *Путь Карела Чапека к реализму (К вопросу о взаимосвязи мировоззрения и творческого метода писателя).* In: *Развитие реализма в славянских литературах.* Л. 1962.
20) НИКОЛЬСКИЙ, С. В.: *Карел Чапек – фантаст и сатирик.* Москва 1973.
21) Эко У.: *Заметки на полях "Имени розы"*. Санкт-Петербург 2003.

Романы Павла Крусанова: Имперская эстетика в контексте петербургского фундаментализма

Polina Zolina

Pavel Krusanov`S Trilogy: Space And Time In Imperial Esthetics Context

Abstract: *This article consider such kind of modern Russian literature as Neofundamentalism or Peterburg`s Fundamentalism. It gives theoretical and historical substantiation of that direction, and deals with important question about imperial esthetics in that context. It assumes Pavel Krusanov`s trilogy as a basis. In fact, author is a central figure in that direction who most obviously performs fundamental issues of it. Imperial esthetics discloses itself in its performance through a Chronotop. (There are different levels of space and time from historical, mythological to physical, biological).*

Key words: *Peterburg`s Fundamentalism, Pavel Krusanov, imperial esthetics, space, time, chronotop.*

Contact: *NNGU im. N.I. Lobachevskogo, Nizhny Novgorod, e-mail: linera22@list.ru*

Имя Павла Крусанова одно из самых значимых в срезе современной «нежанровой отечественной прозы»[1] (особенно если говорить о петербургской литературе). В связи с определением жанра, в котором работает Павел Крусанов, велось много споров в поисках адекватного названия, сам же автор в одном из интервью называет направление «**метафизический реализм**»[2].

Уточняя, можно говорить о том, что работы Павла Крусанова созданы в модном и востребованном сегодня жанре **альтернативной истории**, жанре, который среди современных авторов оказался особенно популярным (О.Славникова «2017»[3] (2006г.), Вл. Сорокин «День опричника» (2006г.), З.Прилепин «Санька»(2006г.), Н.Ключарёва «Россия: общий вагон» (2006г.) и др.).

Сегодня много говорится об "имперском" движении в России и о всё разрастающемся интересе к «имперской эстетике». Главная проблема видится в

---

[1] Определение контекста дал сам автор в интервью А.Яковлеву «Мало пишут о жесткоктылых» - http://krusanov.by.ru/kritika/yakovlev_interview.html

[2] *- Вот Маркеса если читали люди, то отчасти он и есть. Но я себя к авторам этого направления не причисляю, скорее* ***метафизический реализм».*** (из в радиопрограммы «Ахуна Матата», опубликоваено на официальном сайте автора http://krusanov.by.ru/kritika/radio_interview.html)

[3] Лауреат премии «Русский Букер» 2006 года.

неодинаковом её понимании*: «эстетика у всех разная, и потому ничего общего не получается. Ни идеи, ни эстетики»*[4].

Но суть одна – вернуть России, исторически обладающей имперскими амбициями и имперским сознанием, саму суть явления Империи.

Сам Павел Крусанов, ощутив в себе имперское сознание, стал разрабатывать данную тематику, экспериментировать с вариантами возможных альтернатив и последствий[5]:

« - Я не знаю, имперский ли я человек, но что сознание у меня, и вообще у моего и более старшего поколения — имперское, это несомненно. Думая над феноменом имперского сознания, я в свое время "Укус ангела" и замыслил. Меня занимал вопрос: чего в трансцендентной перспективе, в идеале вожделеет имперское сознание? В результате каким-то образом сложилась картина будущей книги. Суть в том, что империя, которой удастся воплотить идею всемирности, неизбежно погибнет. Империя не может жить вне границ. Ей обязательно нужны границы, за которыми ее ждет опасность, за которыми находится враг. Без внешнего сосуществования с опасностью империя деградирует. Воплощение идеи всемирности убивает идею империи»[6].

Это и станет генеральной мыслью романов Павла Крусанова.

Сама идея Империи, и в частности представленные выше высказывания автора, являются базисом философии петербургских фундаменталистов.

Знаменательное появление в Петербурге середины девяностых сразу двух внутренне солидарных версий-проектов преображения мироустройства (главным образом российского) — манифеста “новых магов” и похожего на развернутый манифест трактата Александра Секацкого “Моги и их могущества» – можно считать прямым генезисом явления **петербургский фундаментализм** или **неофундаментализм.** Оба термины – не самоназвание: первое обозначение принадлежит художнику Валерию Вальрану, второе — художественному критику и культуртрегеру Андрею Хлобыстину.

Фундаментализм в широком смысле слова — установка на возрождение глубинной традиции в культуре.

До сих пор были известны две версии фундаментализма: протестантский и исламский. Ни с теми, ни с другими петербургский фундаментализм ничего общего не имеет. Здесь фундаментом являются осмысленная широта жеста и величие порыва, право

---

[4] http://www.rusk.ru/st.php?idar=20128

[5] «*Некоторое время назад выходил журнал "Ё". Был в нем такой проект: собирались литераторы, филологи, футурологи и начинали разговор на определенную тему. Все это писалось на диктофон, потом расшифровывалось и публиковалось в журнале. Первой темой беседы был алкоголь, а второй - **империя**. Из этих разговоров как-то сама собой возникла тема имперского сознании - хорошо это или плохо. Я вдруг осознал, что у меня имперское сознание и другого нет. Я родился, воспитывался и вырос в империи. Сейчас непонятно, что с ней происходит - то ли развал, то ли что-то еще... Но сознание у меня уже имперское. Вот я и задумался, чего же вожделеет мое имперское сознание. Может быть, мой роман - это попытка отпустить вожжи и посмотреть, к чему это нас приведет».* **(из интервью с Вас. Владимирским - http://krusanov.by.ru/kritika/vladimirskii_interview.html).**

[6] Из интервью Влад. Бондаренко - http://krusanov.by.ru/kritika/bondarenko_interview.html

на непредвзятое мнение и право называть вещи своими именами. Неофундаментализм осознает себя явлением великой так называемой Незримой империи — империи духа, достойной не только великодержавных заявлений, но и великодержавных действий.

На сегодняшний день неофундаменталисты, пожалуй, - единственная литературная группа в современном отечественном литературном контексте обладающая чёткой программой, устанавливающей основные цели и задачи деятельности и обнаруживающей сходные средства их реализации.

Примерно к 1998 году в общих контурах группа сформировалась и приступила к выработке платформы. Ядром русских фундаменталистов стали Сергей Коровин, Павел Крусанов, Сергей Носов, Наль Подольский, Владимир Рекшан и Александр Секацкий, Татьяна Москвина.

Павел Крусанов говорит о невозможности передать сущностное содержание неофундаментализма никаким вербальным способом: «Петербургский фундаментализм — это такая форма благодати. А благодать невыразима. Сущность его постигается путем индивидуальной медитации, путем интеллектуального и эстетического созерцания идеальной Незримой империи. Только так. Что касается **целей**, то они вполне определенны — хранить запечатленный в сердце образ и всячески способствовать его овеществлению. Ведь идея Империи первична в ряду других культурно-социальных идей и законно доминирует над ними.<…> Другое дело, что воплотившаяся Империя вечно не соответствует идеальному замыслу о ней, но на то и мир вещества, чтобы опошлять эйдосы. **Задача имперцев** — на пределе возможного нейтрализовать эту пошлость[7]».

Империя исполнена воли к экспансии и нарушению равновесия в мире: «Осиротевшие народы, оставленные имперским духом, начинают тосковать и говорить о демографических проблемах, защите животных, куклах Барби, овечках Долли и кризисах производства. Жизнь без этого роскошнейшего из демонов блекнет, эстетика опускается ниже этики, а пьедестал стиля занимает художественный прием. Неофундаменталистам скучно жить в таком хлеву. Скучно и стыдно. Им хочется большого стиля. **Большого имперского стиля жизни**»[8].

Следует отметить, что впервые центральная мысль имперской идеологии о направленности русского сознания на самого себя прозвучала в «Философическом письме» П.Я. Чаадаева[9]. Позднее, тема имперства звучала в статьях А.И. Солженицына (например, «Как нам устроить Россию»), а так же в работах Б.Парамонова, А.Дугина, А. Проханова, деятельности С.Курёхина, Э.Лимонова и др.

Но мы будем касаться этих явлений именно в понимании и трактовке фундаменталистами сущности «имперской эстетики» и «имперского сознания».

Постепенно намечается проблема некого **метапространства** Империи, нарисованного в рамках «метафизического реализма», и возникает необходимость выяснить, каким же образом, вбирая мировую литературную традицию, но, оставаясь в рамках актуальной современной проблематики, Павлу Крусанову удаётся создать целостный мир, развивающийся альтернативным путём, и уместить его в рамки своей «Трилогии», в которой категория времяпространства станет одним из важнейших структурных и художественных элементов (основываться будем на материале крупных прозаических форм Павла Крусанова, а именно его романов **«Укус Ангела»** (1999г.-

[7] http://www.rossia3.ru/pkrusanov.

[8] http://www.rossia3.ru/pkrusanov.

[9] Хотя , в широком смысле, тему Империи (имперского города) можно найти и в «Медном всаднике» А.С. Пушкина, например, и др.

2000г.), **«Бом-Бом»** (2002г.), **«Американская дырка»** (2005г.)).

Историческое пространство

В связи с большим интересом автора к вопросу имперской эстетики, в большей или меньшей степени данная проблематика имплицирована в тексты, в первую очередь через исторический хронотоп. Так или иначе, неотвратимо в романах Павла Крусанова встаёт проблема выбора исторического пути, и всё действие начинает разворачиваться в контексте вполне осязаемого мирового пространства, в котором Россия оказывается центром, а всё, что происходит вокруг, начитает подчиняться центростремительному движению. В связи с этим определённо возникает жёсткая оппозиция пространства России, диктующей или играющей, пространства наполненного разумом, опытом и силой, пространства, оберегаемого высшей волей, и пространства всего остального (западного) мира, безнадёжно неспособного преодолеть собственное бессилие перед мировым центром.

Имперская эстетика реализуется не только через знаковые атрибуты (сословно-статусные маркеры, особые бытовые антуражи и т.д.), но в первую очередь через идею централизующей вертикали Империи, её влияние на ход истории, роли личности в историческом течении.

История в романах всегда предстает в кризисные моменты, на границе исторического слома и важно, что дальнейшее движение, выбор его направления всегда обусловлен человеческим фактором. Так, реализуется мотив значения человека в истории, и для Крусанова всё вполне однозначно, хотя человек всегда предстаёт не просто выдающийся, но Богом отмеченный, избранный или укушенный Ангелом. Поэтому данная тема приобретает несколько героический и даже трагический оттенок, потому что вершитель истории, даже если он самый сильный правитель, оказывается заложником сил ещё более мощных и никакому влиянию неподвластных: *«То есть, империя - это иное пространство, оно как бы искривлено. И если ты становишься в нём императором, то ты уже не владеешь собой - ты такой же её слуга, как последний раб. Только пространство, куда попал ты - героично, и от этого никуда не деться» («У.А.»,135).*

Таким образом, пространство исторического контекста пограничено, кризисно, поэтому обладает особой плотностью фактуры, имея тенденцию динамизации к финалу.

В **«Укусе Ангела»** Россия предстаёт государством, соединившим в себе черты России 19 века и конца 1990х годов, Византии и Римской империи. Она завоевала-таки Дарданеллы, отбив священные воды у Османской империи, и основала там провинцию Гесперия. Российская Империя, набирая силу, поглощает всё большие и большие территории. Развиваясь в ключе альтернативного варианта истории, география оказывается тоже альтернативной и в синхронии обнаруживает такие государства как Курляндия, Лифляндия, Анатолия, Гондолиба, Кисимайо, Бербера, Англии, США, Чехия, Польша и т.д.

Воскрешение названий государств времён Российской империи (например, Курляндия и т.п.), становится ярким маркером имперской эстетики, но и само объективное описание российской экспансии, подача её как логичного и закономерного факта исторического развития, в данном случае является не менее сильным средством.

Время, которое фиксируется в тексте достаточно точно (не только по отношению к году Воцарения, но и в более частном порядке: называние количества прошедших дней

или часов), в моменты переключения на план собственно развития Империи начинает исчисляться иными величинами, а именно, скоростью захвата новых земель: *«И он решился. Причём довольно скоро – ещё до того, как на свете не стало Моравии» («У.А.»,269).*

Таким образом, можно отметить, что для разных масштабов действия время выбирается разное. Так, два центральных художественных плана – план частной биографии Легкоступовых и Некитаевых и план событий планетарного значения. Первый – очень точен во временных характеристиках, порой до педантичности пунктуально выверен, для второго обычное земное измерение времени невозможно, и здесь уже время исчисляется скоростью поглощения Империей пространства. Сама же история для Империи превращается в ничто: *«Тогда Клюква ещё не догадывалась, что проблема империи – это проблема времени: история в империи должна остановиться» («У.А.»,218),* сама история пуста: *«Потомки не поймут этого: мы станем историей, а история похожа на раковину, в которой не моллюска – там живёт только эхо» («У.А.»,205).*

В романе **«Бом-Бом»** сама картинка исторических событий вполне соответствует реальной истории (в отличии от предыдущего произведения), но здесь всё равно полностью смещается привычное её понимание и восприятие. Весь ход истории переигрывается, переосмысляются причины всех главных мировых кризисов через призму развития и жизни одного избранного рода.

Таким образом, снова мировые события, войны и пр. здесь оказываются в руках человека: то, что от Руси поворотил хан Батый, что случилось взятие Порт-Артура, события 1917 года и прочее и прочее, всё это вызвано к жизни благодаря одной фамилии Норушкиных.

И снова можно говорить о централизации пространства, где судьбы мира решается в одном замкнутом, заключённым по землю, сокрытым от глаз месте, и открытое, большое, стихийное пространство подчиняется маленькому, ограниченному, но удивительно мощному, по своей концентрации силы.

В композиционном отношении роман строится по принципу чередования современного (2002г.) и исторического (различные прошлые столетия, эпохи) контекстов. При этом, и в картинку 2002 года поникают явления не просто из прошлых времен, а из времён Российской Империи (например, отношение местных жителей к Андрею Норушкину как к помещику и др.). Если развитие событий в плане-2002 достаточно ровное, то последовательность исторических сюжетов не имеют строгой хронологической выстроенности. Так, снова хронотоп романа оказывается сложенным из кусочков, фрагментарным, обладающим целостностью только при полном охвате всей картины.

В **«Американской дырке»** подгнившая кризисная мировая ситуация нуждается в серьёзном «хирургическом» вмешательстве, и силой желания одного человека в стенах практически одного маленького закрытого помещения создаётся план переустройства сложившегося положения, и история делает серьёзный поворот, Американская империя практически рушится, низвергается, запутавшись в своих собственных сетях, Европа теряет мощь, в центр мировой политической жизни встаёт Россия. По сути, возникновение той же парадигмы, какую мы встретили в предыдущих текстах.

Особенно значимым для истории становится факт **войны**, и для каждого из романов это явление занимает важное место в тексте. Война нигде не воспринимается трагично. Для описания некоторых жесточайших военных действий иногда выбирается самый невинный и даже эстетически прекрасный контекст: будь то военная игра, границы

которой нарушаются и это выливается в жесточайшие кровавые бойни При этом в описании военных действий сохраняется объективность и безучастность, рассказчик находится как бы над происходящим.

Кроме того, вопрос объективного описания истории вообще становится принципиальным и непосредственно отражается в текстах. В первую очередь, это выражается в появлении на страницах разнообразных специфических жанров, по сути, документов истории: от погодных записей и летописей («Бом-Бом») до дневников («Укус Ангела» Петруша, «Американская дырка» Е. Мальчик) и даже виртуальных писем («Американская дырка»). Первым из трёх эпиграфов к роману «Бом-Бом» становится высказывание Геродота из «Истории»: *«Геродот из Галикарнаса собрал и записал эти сведения, чтобы прошедшие события с течением времени не пришли в забвение и великие и удивления достойные деяния как эллинов, так и варваров не остались в безвестности, в особенности же то, почему они вели войны друг с другом» («Б.Б.»,5),* а в «Укусе Ангела» для писания истории вопрос объективности тоже немало значителен*: «Теперь, для вящей достоверности, историю записывал не адъютант, а семь писцов, обученных стенографии, - чтобы легко изобличать искажения и избегать свойственных единоличию увлечений» («У.А.»,224).*

В этом прослеживается стремление объективно зафиксировать время и историю в нём.

При этом история неразрывно связана с **мифом, миф** (о сотворении, например), который мыслится не как художественный вымысел, но как часть исторического прошлого. Зачастую именно вера в миф, легенду подкрепляет и мотивирует правильность многих, даже самых спорных, государственных решений. Миф как обоснование или оправдание случившегося исторического пути, вполне логичного для людей, выросших на сознании своего мифологического прошлого. Миф ведёт историю. И цивилизованный мир с компьютерами и мобильными телефонами – верит в миф о сотворении времени в том числе, потому что миф на самом деле объективен в этой художественной исторической реальности.

На исторические события потусторонние силы влияют косвенно, подавая особые ведущие людей знаки, импульсы. Существа из мифов и преданий становятся сотворцами истории. Таким образом, художественная реальность становится проницаемой для мифологических потусторонних образов и явлений, граница объективной истории смещается, включая в себя нереалистический план.

И если в первых двух романах легенды авторские и вписаны в художественную реальность, то в третьем - легенда так же сочиняется, но показывается сам механизм его создания и превращения устройства мира в миф.

Микроуровни как детальное отображение глобального мироустройства

Ещё хотелось бы коснуться одного особого пространственно-временного плана, касающегося своеобразного микроуровня, который в миниатюре отражает законы планетарного устройства и жизни Империи.

Такой внелитературный фактор, как особая увлечённость и коллекционирование автором насекомых (жесткокрылых), находит яркое отражение в каждом из романов его «Трилогии». В «Укусе Ангела» Клюква, заточённая возлюбленным, жила в инсектарии, «Бом-Бом» практически начинается картинкой муравейника, и, совсем уже очевидное, увлечённое эстетизирование и собирание жуков Евграфом Мальчиком в «Американской

дырке» (кстати, многие сюжеты, связанные с коллекционированием насекомых в данном романе глубоко автобиографичны, например, сцена попавших в аварию жуков и др.).

Само пространство огромного мира, в котором происходят события глобального масштаба, вдруг начинает рассматриваться как бы под лупой, и обнаруживается, что миниатюрная вселенная движется по тем же жёстким законам, свойственным масштабному размаху империи и простой жизни людей, её населяющей.

Таким образом, можно говорить, что идея Империи, актуализировавшаяся в рамках петербургского фундаментализма, пронизывает всё тело текста «Трилогии» Павла Крусанова от глобальных мифологических и исторических плоскостей до микроуровневой ювелирной детальности.

Библиография

Источники

1) Крусанов, П.: *Американская дырка.* – СПб: Амфора, 2004г. - 400с.
2) Крусанов, П.: *Бом-Бом.* – СПб: Амфора, 2002г. - 272с.
3) Крусанов, П.: *Укус Ангела.* – СПб: Амфора, 2004г. - 400с.

Словари, справочники, энциклопедии

4) *Литературный энциклопедический словарь*.//ред. Кожевникова м.в., Николаева П. А.//М.: Советская энциклопедия; 1987г. - 753с.
5) *Литература: Энциклопедия*. – М.: ОЛМА-ПРЕСС; 2004г. - 320с.
6) *Литературная энциклопедия терминов и понятий*.// Ред. Николютин А.Н.// М.: НПК Ителвак; 2001г. - 1593с.

Научная литература

7) Аверинцев, С. С., Андреев М.Л., Гаспаров М.Л., Гринцер П.А., Михайлов А.В.: *Категории поэтики в смене литературных эпох // Историческая поэтика. Литературные эпохи и типы художественного сознания.* - М. – 1994г.
8) Ауэзов, М.: *Роман в состоянии помочь обществу // Литературная Азия* – 2002г. – 13-14с.
9) Барт, Р.: *Избранные работы: Семиотика. Поэтика.* - Издательская группа "Прогресс", "Универс", М. 1994г. - 72-130сс.
10) Башляр, Г.: *Избранное: Поэтика пространства.* РОССПЭН, Москва 2004г. - 374 с.
11) Бахтин, М. М.: *Формы времени и хронотопа в романе.* М., 1976. - с. 355
12) Володин, Э. Ф.: *Специфика художественного времени // Вопросы философии.* - 1978 - №8 – С.132-142.
13) Джуанышбеков Н.О.: *Проблемы современного сравнительного литературоведения. Дисс. на соискание степени доктора филол наук.* – Алматы: КазГУ, 1996.
14) Есин, А. Б.: *Время и пространство // Введение в литературоведение.* - Высшая школа. - М. 1999. - 47-62с.
15) Кун,Н.А. Мифы и легенды Древней Греции. АСТ, М. 2006г. - 480с.
16) Лисевич И. С.: *Пространственно-временная организация древнекитайских мифов о культурных героях // Фольклор и мифология Востока в сравнительно-типологическом освещении.* Наследие, М.: 1999. С.123-140.
17) Лихачев, Д. С.: *Поэтика древнерусской литературы.* Наука, М. 1979.
18) Лотман, Ю. М.: *Пространство в эпическом произведении // Образцы изучения*

текста художественного произведения в трудах советских литературоведов. - Ижевск, 1974. - Вып. 1: Эпическое произведение. - 103-118с.
19) САВЕЛЬЕВА, В. В.: *Художественный текст и художественный мир.* ТОО Дайк Пресс, Алматы1996.
20) ТАМАРЧЕНКО, Н. Д., ТЮПА, В. И. БРОЙТМАН, С. Н.: *Теория литературы. В двух томах. Том 1.Теория художественного дискурса. Теоретическая поэтика.* Академия, М. 2004г. – 512с.
21) УСПЕНСКИЙ, Б. А.: *Поэтика композиции.* Азбука. СПб. 2000г. - 347с.
22) УХТОМСКИЙ, А. А.: *Письма // Пути в незнаемое. Писатели рассказывают о науке. Сборник под редакцией Б. Агапова.* Наука, М. 1973. – 480 с.
23) Фатеева, Н. А.: *Контрапункт интертекстуальности, или Интернет в мире текстов*. Агар. М. 2000. - 280 с.
24) ФРЕЙД З.: *Введение в психоанализ. Лекции.*Наука, М. 1998г. – 320с.
25) ФРИДЛЕНДЕР, Г. М.: О *некоторых проблемах поэтики сегодня - В кн.: Исследования по поэтике и стилистике.* Наука, Ленинград 1972.
26) ЧЕРНЕЦ, Л. В.: *Мир произведения // Введение в литературоведение.* Высшая школа. М.: 1999. С.191 -202
27) ЭСАЛНЕК, А. Я.: *Своеобразие хронотопа в романе Ф.М. Достоевского «Бесы» // Филологические науки.*- 1999. - №2. - 3-10с.
28) ЮНГ, К. Г.: *Проблемы души нашего времени.* Питер, СПБ 2002. – 352с.
29) все основные критические статьи http://krusanov.by.ru/kritika/
30) Интервью Н. Андриановой: http://krusanov.by.ru/kritika/andrianova
31) Интервью Влад. Бондаренко http://krusanov.by.ru/kritika/bondarenko_interview.html
32) Интервью Алле Борисовой http://krusanov.by.ru/kritika/borisova_interview.html
33) Интервью в радиопрограмме «Ахуна Матата»: http://krusanov.by.ru/kritika/radio_interview.html
34) Интервью с Вас. Владимирским http://krusanov.by.ru/kritika/vladimirskii_interview.html
35) Лев Данилкин: Павел Крусанов «Укус ангела» . http://msk.afisha.ru/books/book/?id=112292
36) Надежда Демкина: Позитивная шизофрения Павла Крусанова. http://nv.vspb.ru/cgi-bin/pl/nv.pl?art=113428070
37) Андрей Добров. Империя как предчувствие. http://www.rusk.ru/st.php?idar=20128
38) Павел Крусанов: Легионеры Незримой империи, http://www.rossia3.ru/pkrusanov
39) Павел Крусанов: О себе и о грибах: http://opushka.spb.ru/name/krusanov_name.shtml
40) Павел Крусанов: "Мало пишут о жесткокрылых".http://www.zin.ru/Animalia/Coleoptera/rus/krusanlg.htm
41) П. Крусанов: Хроника Петербурга., http://litpromzona.narod.ru/krusanov/index.html
42) Интервью Владимиру Ларионову и Сергею Соболеву http://krusanov.by.ru/kritika/lar_sob_interview.html
43) Алхел Манфелд*:* Павел Крусанов Бом-бом. http://www.proza.ru/texts/2006/11/10-17.html
44) Интервью Александру Яковлеву - http://krusanov.by.ru/kritika/yakovlev_interview.html

Role Srbské pravoslavné církve v současné srbské společnosti

Marija Šupicová

The Role Of The Serbian Orthodox Church In Contemporary Serbian Society

Abstract: *This paper proposes to give account of specific religious changes in Serbia during the last twenty years. The main aim of the contribution is to point out some particular aspects of the position of the Serbian Orthodox Church in current Serbian society, which seems to be largely clericalized.*

Key words: *Serbian Orthodox Church, atheization, religiousness, nationalism, clericalization.*

Contact: *Masaryk University, Faculty of Arts, Department of History, e-mail: marija.supicova@email.cz*

Afirmace Srbské pravoslavné církve v postkomunistickém období

Na jugoslávském území vyšla z Druhé světové války jako vítězná komunistická strana,[1] která již před koncem války zahájila revoluční obměnu společensko-politického uspořádání budoucí Jugoslávie. Budování nové společnosti bylo provázené vytrvalým pronásledováním ideologického nepřítele, skutečných, ale mnohdy také jen domnělých kolaborantů a vlastizrádců. Na černé listině se pochopitelně objevily i církevní struktury. Represivní počínání nového režimu tak ještě více oslabilo náboženské instituce, kterým válka způsobila obrovské materiální a lidské ztráty.

Rozsáhlá opatření komunistického režimu[2] záhy vytlačila náboženské instituce na okraj společnosti a významně marginalizovala jejich společenskou roli. Komunisty hlásaná myšlenka anacionálního bratrství a jednoty jugoslávských národů, která měla být protipólem nacionalizmu některých konstitutivních národů, našla v poválečné jugoslávské společnosti živnou půdu. Státem podporovaná ateizace společnosti tudíž probíhala bez větších potíží a to zejména mezi

[1] Komunistická strana zvítězila jak v boji s fašizmem, tak v souběžně probíhající občanské válce, kde proti levicovému odboji stanulo monarchistické tzv. četnické či ravnogorské hnutí.

[2] Z větší části byly vyvlastněny církevní půda a majetek, náboženským institucím byly značně zkráceny pravidelné státní dotace. Manifestace národnostní, rasové nebo náboženské nesnášenlivosti byly zákonem trestány, proti čemuž nelze nic namítat. Problém tohoto nástroje však spočíval v jeho nikoliv řídkém zneužívání. Obdobně tomu bylo v případě trestání za zneužití náboženských aktivit k politickým účelům.

srbským obyvatelstvem.[3]

V podmínkách multinacionální a multikonfesní Jugoslávie měla ateizace mimo jiné za cíl depolitizovat a denacionalizovat tradiční náboženské roztržky přítomné v předchozím společném státě, v Království Srbů, Charvátů a Slovinců (respektive v Království Jugoslávie).[4] Jelikož však procesy ateizace a sekularizace nebyly v jugoslávském prostředí vyvolány přirozenou historickou či kulturní proměnou, ale byly důsledkem vědomého politického úsilí, scházela jim stabilita potřebná k delšímu přetrvání. Záhy po výskytu prvních závažnějších společensko-politických problémů,[5] takto sekularizována společnost projevila svoji vratkost.[6] Koncem šedesátých let k tomu přispěla i již zřetelná všeobecná krize, do níž Jugoslávie pozvolna zapadala. Situaci zhoršila smrt charismatického vůdce Strany i státu Josipa Broze Tita v roce 1980. Po Titově smrti se totiž nenašel nikdo, kdo by jugoslávským národům byl schopen nabídnout jasnou vidinu perspektivní společné budoucnosti.

Srbské pravoslavné církvi (SPC) a největším církevním organizacím vůbec, se brzy podařilo získat zpět významnou pozici na jevišti společensko-politického dění v zemi. Paradoxně tomu napomohla právě ona státem vedená agresivní kampaň diskreditace církevních organizací. Stát tím znemožnil třeba jen částečnou integraci těchto institucí do svého systému a církve si tak i přes neustálý, nikoliv však hloubkový či zcela úspěšný dozor státních orgánů zachovaly poměrně vysoký stupeň nezávislosti na státní struktuře. Jakékoliv státní kontrole se vymykal zejména vývoj ideové báze v církvi. Ideologické vakuum, jež vzniklo po pádu komunizmu, žádalo nástup nové ideologie. Touto novou ideologií se stal potlačovaný, ve společnosti však stále přítomný nacionalizmus, k němuž se hlásily i jednotlivé církve. Obyvatelstvo jugoslávských republik se začalo přimykat k jednotlivým náboženským organizacím dle národnostního klíče. Náboženská příslušnost se opět stala zásadním atributem určujícím národní příslušnost. Chorvaté se hlásili ke katolictví, Srbové k pravoslaví a to bez ohledu na to, zda skutečnými věřícími byli či nikoliv. Pravoslaví se tak, ostatně nikoliv poprvé, stalo klíčovým faktorem v konstrukci srbské kolektivní identity. Ke skutečné masové duchovní obrodě však v Srbsku nedošlo. Církev se – pro i nadále z větší části ateistický národ – stala jedním z klíčových symbolů historické kontinuity a národní tradice, kterých se pod nátlakem komunistické propagandy srbský národ po několik desetiletí musel zříkat.

Následkem dlouholetého setrvávání v nepřátelském totalitárním prostředí SPC začala zaujímat ostře protikomunistický kurs a nostalgicky idealizovat monarchizmus, který se stal symbolem období, kdy srbský národ mezi ostatními jugoslávskými národy jednoznačně dominoval.[7] SPC se pustila do lehkovážného politikaření, aniž by měla jasně stanovený směr

[3] Proces ateizace výrazně zesílil v polovině padesátých let a v následujících dvaceti letech se z něj stal dominantní společenský jev. Statistiky poukazují na to, že nejvíce ateistů bylomezi pravoslavným obyvatelstvem; viz BLAGOJEVIĆ, M.: *Religioznost stanovništva u Jugoslaviji (Prezentacija delimičnog pregleda iskustvenih istraživanja).* In: *Crkva, dražava i civilno društvo*. Beograd 2000. Velká míra ateizace u pravoslavného obyvatelstva byla mimo jiné důsledkem nejvyšší poměrné účasti pravoslavného, respektive srbského, obyvatelstva v komunistickou stranou vedeném protifašistickém osvobozeneckém boji. Společná válečná zkušenost byla jedním z důvodů, proč se pravoslavné obyvatelstvo snadno ztotožňovalo s novým komunistickým řádem.

[4] KERŠEVAN, M.: *Marksistička sociologija religije – kako i zašto?*. Kultura (Beograd), 65/66/67, 1984, s. 11-23.

[5] V případě Srbska to byly kosovské nepokoje v roce 1968, při nichž kosovští Albánci poprvé otevřeně vznesly požadavky na odtržení Kosova od Srbska.

[6] VRCAN, S.: *Od krize religije k religiji krize: Prilog raspravi o religiji u uvjetima suvremene krize.* Zagreb 1986, s. 74.

[7] RADUN, B.: Crkva izmedju Scile i Haribde. In: *Crkva i država*. Beograd 2007.

svého působení, či priority své mise. Vše nasvědčovalo tomu, že spíše než evangelizaci národa církev věnovala úsilí budování své vlastní mocenské pozice. Nová postkomunistická politická nomenklatura zneužila trendu masového přimykání lidu k církvi a pomocí navazováním blízkých vztahů s ní se pokusila zabezpečit dosažení vlastních politických cílů.

Po pádu autoritativního režimu Slobodana Miloševiće se církev ocitla v blízkosti nových demokratických politických špiček, jež jí pomohly prosadit v právním systému jistá legislativní opatření, která jí zajistila stabilnější pozici v společnosti.[8] Dokonce, otevřené vměšování církve do státních záležitostí a aktuálních politických otázek se stalo běžným jevem. To se projevilo zejména v případě kosovské otázky, kdy církev několikrát vstupovala do jednání o budoucím statusu Kosova a snažila se ovlivňovat postoje srbské politické reprezentace. Mnohdy však k neprospěchu věci. Jak ukazují tato fakta a uvedené příklady, srbská společnost nastoupila kurz klerikalizace.

Nesoulad v ideové bázi

Pro lepší pochopení naší problematiky je nutno zdůraznit, že v církvi se během posledních desetiletí zformovalo několik různých názorových proudů, které do jisté míry působí v protichůdných směrech. Dvěma nejzřetelnějšími frakcemi jsou tzv. národně-konzervativní a křesťansko-internacionální frakce.[9] K národně-konzervativnímu směru patří skupina teologů a dodnes vysokých představitelů církevní hierarchie, kteří své afirmace dosáhli zpravidla v letech osmdesátých. Stali se vůbec první výraznou intelektuální špičkou v církevních kruzích v poválečném období a od konce osmdesátých let výrazně ovlivňovali orientaci SPC.[10] Stoupenci tohoto myšlenkového proudu glorifikují srbskou historickou minulost, hlásají výlučnosti srbského pravoslaví, důrazně odmítají ekumenické sbližování a širší mezinárodní integrace. Zpravidla jsou také protizápadně orientováni. Tato frakce má poněkud anachronní vztah k současnosti a požaduje navrácení k archaickým modelům společenského uspořádání. Obecně odmítá jakoukoliv jinakost a nebrání se myšlence podřízeného postavení žen v lidské společnosti. Za jednoho z největších nepřátel zdravé srbské společnosti, označuje nevládní organizace a mnohé moderní toky v společensko-kulturní sféře. Verze pravoslaví, jakou nabízí národně-konzervativní část církve, je mezi občany tou populárnější. Potvrzuje to mimo jiné i existence několika mládežnických organizací, které se k odkazům tohoto myšlenkového proudu hlásí. Mezi ně lze zařadit organizaci *Srpski sabor Dveri*,[11] či organizaci *Sveti Justin filozof*. Tato

[8] Jedná se o přijetí několika právních opatření, jež nařídily navrácení katechetiky do základních a středních škol (v platnosti od roku 2001) či znovuzařazení Teologické fakulty pod Bělehradskou univerzitu (2004). Dále, v roce 2006 byl přijat poněkud kontroverzní zákon o církvích a náboženských společenstvích, který sedmi tzv. tradičním církvím a náboženským společenstvím (mezi nimiž i SPC) zajistil privilegované postavení. V témže roce vstoupil v platnost také zákon o restituci církevního majetku, který církev materiálně zajistil. Nutno však podotknout, že se proces restituce církevního majetku potýká s řadou problémů, neboť církev požaduje navrácení řady lukrativních lokalit a objektů, kterých se stát pravděpodobně vzdá jen stěží. Zákony vizhttp://www.parlament.sr.gov.yu/content/cir/akta/zakoni.asp.

[9] RADUN, B.: *„Pink" pravoslavlje*; internetový zdroj: http://www.nspm.org.yu/Debate/2006_radun_pink_pravoslavlje.htm.

[10] Ideové východisko nacházeli zejména v dílech nejuznávanějších srbských teologů Nikolaje Velimiroviće a Justina Popoviće.

[11] Tato organizace vznikla kolem časopisu *Dveri srpske*, jenž vychází na Filozofické fakultě Bělehradské univerzity od roku 1999. Vůdčí postavou této organizace je Boško Obradović, který je v současné době

sdružení pravidelně pořádají diskusní setkání na půdě bělehradské univerzity, která navštěvuje nemalý počet budoucích představitelů srbské inteligence. Pravidelnými účastníky těchto diskusí jsou církevní hodnostáři, kteří k mnoha otázkám zaujímají radikální postoje.

Druhým výrazným pólem v SPC je tzv. křesťansko-internacionální proud, nazýván také jako nová vlna, pravoslavní liberálové či pejorativně – mondialisté. Tento proud prosazuje názor o nutnosti širší integrace, zejména zapojení do ekumenických dialogů. Velký důraz klade na skutečné evangelické hodnoty a po věřících požaduje větší křesťanskou kázeň a morální čistotu. Kvůli svým tendencím k rozvíjení ekumenické spolupráce[12] jsou liberální stoupenci vlivnějšími konzervativci obviňování z pokusu o uniátství; některými teology jsou pak obviňování z eskapizmu.

Role SPC v současné srbské společnosti

Jaká je tedy skutečná pozice SPC v Srbsku jednadvacátého století? Jaká je skutečná religiozita srbského národa a nakolik je klerikalizace srbské společnosti reálným jevem?

Uvážíme-li výše uvedené skutečnosti, zdá se, že srbská církev je vskutku vlivnou organizací, která má potenciál vystupovat jako nejvyšší morální a dokonce i politický arbitr. Podstatnou, ale nikterak chvályhodnou skutečností je však to, že se SPC nepodařilo zajistit duchovní obrodu srbského národa. Ač se k pravoslaví hlásí velká většina srbského obyvatelstva, jen malé procento z nich jsou vskutku přesvědčenými věřícími, kteří žijí v souladu s křesťanskými zásadami a víru praktikují. Paradoxně – nemalý počet těch, jež se deklarují jako pravoslavní v Boha nevěří, či o jeho existenci nejsou zcela přesvědčení.[13] Být pravoslavným a veřejně demonstrovat svůj pozitivní vztah k církvi je dnes v srbské společnosti módní. Knihkupectví v srbských městech nabízejí mimořádně mnoho náboženské literatury. Oblíbenými tituly jsou díla kontroverzního srbského teologa a biskupa Nikolaje Velimiroviće, ale také církví oslavovaných středověkých srbských vladařů, na výstavbě jejichž kultu se samotná církev významně podílela. V novější srbské literatuře a publicistice lze zaznamenat nebývalý výskyt archaických slovních prostředků evokujících církevní slovanštinu, která je dodnes liturgickým jazykem SPC. Používání archaického výraziva má dokládat vyšší intelektuální úroveň uživatele. Růženec (tzv. *brojanica*) je nezbytným doplňkem zdobícím zápěstí mnoha lidí – jen nepatrné části z nich je však skutečný účel růžence znám.

Zda takovýto trend náboženské renesance, které schází hlubší duchovní zakotvení v povědomí moderní srbské společnosti, má svoji budoucnost či nikoliv, je otázkou, na níž nelze jednoznačně odpovědět. Dopad církví chabě prováděné evangelizace obyvatelstva se zatím výrazně neprojevuje.

Současnou existenci harmonických vztahů mezi srbskou církví a částí nejvyšší srbské státní moci a zejména velkou popularitu SPC mezi srbským obyvatelstvem nelze ignorovat. Ovšem odmítavý postoj nejsilnějšího církevního myšlenkového proudu k lidskému

---

členem redakční rady nejpopulárnějšího listu SPC *Pravoslavlje* a s některými církevními hodnostáři udržuje blízké vztahy.

[12] Ekumenické působení křesťansko-internacionálního proudu bývá části církevní hierarchie pojmenováváno jako „*náboženské bratrství a jednota*“ a je označováno za titoistickou recidivu, čímž ekumenické tendence neoprávněně získávají negativní konotace. Srov. RADUN, B.: *„Pink“ pravoslavlje*.

[13] Tak např. průzkum veřejného mínění v Srbsku z roku 2003 zaznamenává až 90% dotázaných, jež se hlásí k pravoslaví, ovšem pouhých 21 % respondentů věří v Boha; více viz ŠTEPÁNEK, V.: *Církev a stát.* In: *Současné Srbsko: Politika, kultura, Evropská unie*. Brno 2007, s. 94.

individualizmu a často proklamované negativní vnímání politického pluralizmu se však těžko stane ideologií, která na delší dobu ovlivni vývoj srbské společnosti. Pokud se Srbské pravoslavné církvi nepodaří vytvořit solidnější duchovní pouto se svým stádem hrozí jí, že i nadále zůstane pouze respektovanou národní organizací, symbolizující slavnou srbskou minulost a jednotu, které již dávno minuly.

Summary

The breakdown of a communist ideology in Serbia at the end of the 1980s was followed by an unexpected rebirth of religion. The Serbian Orthodox Church (SPC), a religious institution with the highest number of followers in a contemporary Serbia, has gradually acquired a very influential power position. Currently it is an important factor of the Serbian society and it enjoys an extraordinary confidence of the Serbian people as well as a strong support of the highest political circles. As a result of such development, the Church has increasingly strived to intervene in matters which undeniably belong to a secular sphere. Therefore, it has transcended a common framework of a social role played by religious institutions, which lead to the negligence of its primary mission. Although an eminently large number of Serbs declare their allegiance to the orthodoxy and the Serbian Church, their religiousness is often only declarative, as it is rather related to their nationality or national tradition. The true spiritual rebirth has not taken place in Serbia and a predicted religious renaissance has remained merely an illusion.

Dva varianty litanickej formy a ich uplatnenie v poetike nadrealizmu

Jana Juhásová

Two Alternatives Of The Litanic Form And Their Application In Surrealism Poetry

Abstract: *In literary science mainly Pavol Winczer reflected the genre of poetic litanies. His characteristicism of the secular litanic form chose from the two historical variants only some, generally prevailing features. Our contribution wants to point out a fact that even in secularised litanies of Slovak surrealism appear, texts for which are typical compositional structuralism and inner dramatics. On these aspects refers the poem of Slovak surrealist Rudolf Fabry La fée de la mer /à André Breton/ (Uťaté ruky, 1935).*

Key words: *litanies, poetic litanic form, compositional structuralism and latitude, static and dramatisation, surrealism, Rudolf Fabry poetry*

Contact*: Catholic University, Faculty of Arts, Department of Slovac language and literature, e-mail: juhasova@gmail.com*

V slovenskej literárnej vede s termínom litanická forma pracuje Jozef Kútnik Šmálov (*Loretánske litánie*, 1974 /1998, 2003/), Pavol Winczer (*Litanická „forma" a Halasove Staré ženy,* 1969) a Ján Zambor (*Dvakrát Janko Silan. Návrat básnika /Ovečka naša obetná/*, 1997) /1/. Predovšetkým Winczer sa pokúsil interpretačnými sondami do Halasovho a Nezvalovho textu o komplexné vymedzenie žánru literarizovaných litánií. Za dištinktívne pokladá znaky: významový, syntaktický a intonačný paralelizmus, nominálny a nemenný charakter témy, ktorá sa realizuje ako rad metaforických invokácií (ich variantom môžu byť enumerácie v 3. osobe), hodnotiaci (väčšinou pozitívny vzťah k téme), pátos, statickosť (v litanickom texte sa nerozvíja lyrická „akcia"), voľnosť textu v rovine makrokompozície i mikrokompozície - možnosť vynechať niektorú subtému, voľne prestavovať a meniť sled metafor /2/. Náš výskum litanických básní nadrealistických textov však priniesol zistenie, že okrem znakov kompozičná voľnosť, statickosť a nemennosť témy sa v niektorých básňach realizujú kontrastné znaky – kompozičná štruktúrnosť (koherencia) a dramatizácia textu, ktoré Winczer v súvislosťami s litániami vylučuje.

Zistili sme, že Jozef Kútnik Šmálov, ktorý skúmal litánie v ich pôvodnom – sakrálno-modlitbovom uplatnení, na rozdiel od Winczera hovorí o dvoch variantoch litanickej formy, pričom s kompozičnou voľnosťou v kombinácii s ďalšími znakmi: centrifugálnosť, priame

pomenovanie, jednoduchosť, deklamatívna mohutnosť, všeobecnosť spája iba najstaršiu modlitbu tohto žánru - *Litánie k svätým* /3/. Tieto znaky podporilo prvotné určenie litánií ako súčasť kajúcich procesií. Pracovne na tento variant litanickej formy môžeme uplatniť termín *procesionálna*. Reprezentantom druhého variantu sú *Loretánske litánie*, v ktorých sa uplatnila na rozdiel od prvého variantu najmä centripetálnosť, metaforizácia, zložitá kompozičná štruktúrnosť /4/. Tlak na uplatnenie týchto znakov (meditatívny /reflexívny/ rozmer textu – *meditatívna* litanická forma) vyvinulo najmä postupné upúšťanie od procesionálnej funkcie litánií a ich včleňovanie do omšovej liturgie a súkromných pobožností. „Práve metafora je ako stvorená na to, aby sa stala predmetom meditácie, najmä ak je jej nevyslovené „tertium comparationis“ odťažité“ /5/. Ako príklad tejto štruktúrnosti v *Loretánskych litániách* môžu slúžiť niektoré nasledujúce zistenia: téma Márie je v *Loretánskych litániách* meditovaná postupne v troch litanických pásmach, ktoré sledujú podľa Šmálova svoje osobité určenie. Prvé - ontologické pásmo („Svätá Mária“ – „Panna verná“) vymedzuje vzťah Márie k trom Božským osobám, ktoré vystupujú v úvodnom litanickom rámci. Šmálov hovorí o symbolickom uplatnení číslovky tri /6/, úvodné a záverečné mariánske invokácie tohto pásma sú radené do trojveršových skupín, pričom návratne odkazujú k osobe Otca („Svätá Mária“ – v antroponyme Mária je tu metonymicky vyzdvihnutý rozmer stvorenia, „Panna mocná“ – moc odkazuje na atribút Boha Otca), Syna („Svätá Božia rodička“ – rozmer materstva, „Panna dobrotivá“ – dobrota - atribút Syna), Ducha Svätého („Svätá Panna panien“ – aspekt nevesty, „Panna verná“ – vernosť - atribút Ducha). Zaradenie skupiny pomenovaní odkazujúcich na atribúty Máriinho panenstva za skupinou odkazujúcou na materstvo má podľa Šmálova dvojaký význam. Supluje paralelný princíp, keďže z dogmatického hľadiska bola Mária matkou a pannou zároveň, ale naznačuje aj hodnotovú hierarchizáciu, pretože cirkev si viac cení cnosti panenstva pred materstvom, nemožno ich preto vymeniť /7/. Druhé (historické) pásmo odkazuje na Máriino pôsobenie v dejinách spásy. Metaforické obrazy radené znovu do trojverší v skupine „Zrkadlo spravodlivosti“ – „Brána nebeská“ sú starozákonnými predobrazmi Márie, zároveň atribúty spravodlivosť, múdrosť a radosť z prvého trojveršia tohto pásma odkazujú opäť na Božskú Trojicu /8/. Za nimi nasledujú novozákonné obrazy Márie. Tretie pásmo litánií s uplatneným anaforickým princípom „Kráľovná anjelov“ – „Kráľovná všetkých svätých“ má eschatologický ráz, odkazuje na oslávený rozmer Máriinho života. Šmálov vníma postavu Márie v *Loretánskych litániách* nielen v priamej, ale i v symbolickej úlohe. Kým na jednej strane neustále odkazuje na Trojicu a jej vzťah k Synovi, ktorého vzývaním je text rámcovaný, zároveň „súvisí s trojitým stavom človeka: s jeho stvorením, vykúpením a spasením“ /9/.

Z naznačeného sa ukazuje, že Winczerova charakteristika sekularizovanej litanickej formy vybrala z dvoch historických variantov iba niektoré, všeobecne prevažujúce znaky. Náš príspevok chce poukázať na skutočnosť, že aj v sekularizovaných litániách slovenského nadrealizmu sa objavujú texty, ktorým sú kompozičná štruktúrnosť a vnútorná dramatickosť vlastné. Na tieto rozmery poukážeme na básni slovenského nadrealistu Rudolfa Fabryho *La fée de la mer /à André Breton/* (*Uťaté ruky*, 1935).

R. Fabry: La fée de la mer /à André BretoN/

Rozkvitnuté mŕtvoly s hračkami
studenšími než ľadovce všetkých Panien v oleji
Rozkvitnuté mŕtvoly v arzeniku

osvetlené jej príliš červenými nechtami
osvetlené jej ústami
presvietenými jak kandis
pre miláčka v zoo
jej ramená ako revolver
jej prsia ako reklama
jej chod ako masakra Arabov
jej slnce ako oči
jej trup ako korzická dýka
jej pánev tvrdšia než moje zuby
jej panoptikum ako papierovina
jej bozk ako parník na Zambezi
jej stehná ako klietka
jej päta ako stratený syn alebo
cudzoložné historky z biblie
jej päť P ako intenzita
jej teplo ako dôvernosť
jej reč moja reč
jej les keď klame moje zrkadlo
môj úžas

Fabryho báseň predstavuje žáner moderných básnických litánií, významovo nadväzuje na *Loretánske litánie* tematizovaním ženy v jej sekularizovanej polohe zvýrazňovaním aspektu telesnosti. Postupy parcializácie častí ženského tela aj uplatnenie enumeratívneho princípu zároveň odkazujú na inšpirácie ďalším pretextom (upozorňuje naň i dedikácia textu) – Bretonovu báseň *Voľný zväzok* (1931).

23-veršová báseň *La fée de la mer /à André Breton/* predstavuje oproti ostatným litanickým textom nadrealistov pomerne krátky variant realizácie tejto žánrovej formy. Kompozične ju tvorí úvodný litanický rámec skladajúci sa z prvých siedmich veršov, nasleduje hlavné litanické pásmo zložené z desiatich veršov uplatňujúcich rovnaký princíp výstavby, jeden medzipásmový šev (na hranici dvojveršia s veršovým presahom a narušeným anaforickým radom („...alebo / stratené historky z biblie“) a päť záverečných veršov s jemným naznačením záverečného litanického rámca (narušenie anaforického radu so zámenom „jej“ explicitom začínajúcim zámenom „môj“).

V úvodnom litanickom rámci Fabry časopriestorovo situuje objekt básne („Rozkvitnuté mŕtvoly s hračkami /... / rozkvitnuté mŕtvoly v arzeniku“), čím ho paradoxne z reálnych časopriestorových súradníc vytrháva a umiestňuje do medzipriestoru medzi životom a smrťou – odpočinkom, keďže mŕtvole v arzeniku ešte nie je dopriaty mier. Paradoxne sa správa aj metaforický prívlastok „rozkvitnuté“ a postponovaný nezhodný prívlastok „s hračkami“, ich prvotná kladná asociácia sa v kontexte obrazu stáva prízračnou. Fantomatickosť je vystupňovaná nadbytočným použitím umelého svetla, ktoré nasvecuje nechty a ústa mŕtvoly pripomínajúce ich niekdajšiu životnosť a azda krásu (červené nechty). Zámeno „jej“ v spojení s červenými nechtami ako starostlivo vybranou synekdochou a s názvom básne asociujúcim morskú vílu (hviezdu) rodovo identifikujú mŕtvolu. Gradačný charakter podporujúci prízračnosť majú aj opakujúce sa príčastia v anaforickom postavení – „rozkvitnuté – rozkvitnuté – osvetlené – osvetlené - presvietenými“. Prechod do centrálneho pásma básnických pomenovaní konštruovaného princípom: zámeno „jej“ uplatnené zároveň ako anafora + rozvírené torzá ženského tela +

nástroje alebo obrazy mučenia, nebezpečenstva (s výnimkou „reklamy“) je plynulý, rozvíja princíp prirovnania, s ktorým sa stretáme už v úvodnom litanickom rámci („osvetlené jej ústami / presvietenými jak kandis / pre miláčka v zoo“). Rovnaká schéma prirovnania zároveň nabáda „presvecovať“ všetky časti ženského torza v litanickom rade na spôsob Rodinových skulptúr, kde svetlo hrá dôležitú kompozičnú úlohu výsledného dojmu /10/, ale i na spôsob „osvecovania“ ako pozorného čítania.

V centrálnom desaťveršovom litanickom pásme totiž zisťujeme, že obrazy konštruované ako stretnutia dvoch skutočností bez spoločnej bázovej vlastnosti sú voľne meniteľné v horizontálnom i vertikálnom smere, čo vyvoláva stále nové odhalenia. V ich pôvodnom zoradení, ako ho naskicoval autor, zistíme, že narušením hierarchie pri radení (zhora nadol) častí tela vznikajú akési dva bachtinovské groteskné objekty - jeden tvoria ústa, ramená, prsia a nohy, druhý oko, trup, panva, panoptikum (tu pravdepodobne vo význame erotických „maličkostí“, vnád), stehno a päta. Hlava a jej reprezentant mozog je v oboch prípadoch nahradená zmyslovými orgánmi (ústa, oko), ktoré umocňujú somatický rozmer objektu, jeho tu-bytia ako zmyslového kontaktu so životom. Bozk, ktorý je produktom úst, nie samotným telesným orgánom, odkazuje na niekoho živého, zároveň vyvoláva znepokojenie, prípadne očakávanie, čím sa rozmer napätia stupňuje.

Štvrtý verš v centrálnom litanickom pásme „jej slnce ako oči“ je akýmsi vybočením z uplatňovanej schémy. Môžeme ho čítať ako vertikálnu metaforu, kde oči usúvzťažníme s nástrojmi mučenia či nebezpečenstva – ohňa: oči – revolver, masakra, dýka, zuby, papierovina, klietka, čím by sme odkázali na deformáciu noetického emblému, a teda rovinu sna, ireality; verš však môže byť i Fabryho návodom, že jednotlivé básnické pomenovania majú zameniteľné pozície ako rubiková kocka. Rešpektujúc túto hernú nápovedu po hierarchickom usporiadaní ženských torz zistíme, že vo vertikálnom rade sa na pravej strane veršov stupňuje intenzita násilia: od veršov s romantickou alúziou „oči ako slnce“, „jej bozk ako parník na Zambezi“, „jej prsia ako reklama“ smerom k trupu, panve a nohám sa objavujú nástroje mučenia, násilia, až končia hromadnou krvavou scénou: „jej chod ako masakra Arabov“. Zámena ľavej a pravej strany veršov zase umožní postaviť do popredia obrazy zjednotené nutkaním implicitnej červenej farby krvi alebo ohňa. Prechod cez verš s medzipásmovým švom vyruší čitateľa objavením sa „mužského elementu“ v prirovnaní „jej päta ako stratený syn“ /11/. Jediný veršový presah v básni zároveň na čelo susedného verša umiestňuje pojem „cudzoložné“ (historky z biblie), ktorý významovo nielen degraduje biblické posolstvo, ale koreňová morféma tohto zloženého slova „cudz –„ zároveň odkazuje na cudzí element v opozícii „jej“ – „cudzí“. Ten sa najskôr prejaví ako náhle oživenie mŕtvoly v ďalšom pásme „jej päť P ako intenzita / jej teplo ako dôvernosť“ a vzápätí stotožnením subjektu diela – vynárajúceho sa lyrického hrdinu - so ženským prízrakom na spôsob androgýna - „jej reč moja reč / jej les keď klame moje zrkadlo“. Až v poslednom verši ženský prízrak mizne a zostáva „jeho“ alebo aj čitateľov „údiv“. Fabry tak realizuje v litanickej básni postup, ktorý uplatní aj v zbierke *Vodné hodiny hodiny piesočné* (1938), ale najmä v zbierke *Ja je niekto iný* (1946), a to surrealistické rozostúpenie subjektu na pasívny a aktívny pól na spôsob dvoch oddelených subjektov /12/. Ako sa ukazuje, toto vynáranie sa z litanického textu na spôsob hry s čitateľom nebolo náhle, ale postupné, pripravované. Vychádzame tu z Mukařovského špecifikácie „hry s neprítomným subjektom“, ktorej princíp hovorí, „že vzájomné pôsobenia vecí sú zoskupené tak, aby čitateľ za nimi tušil ľudského činiteľa, ktorý však nie je na scéne, ale za ňou“ /13/.

Rekonštrukcia ľudského činiteľa – tu muža ukrývajúceho sa za fantomatickým ženským objektom nás vedie k hľadaniu stôp. V strednom litanickom pásme sa napríklad objavuje

niekoľko Freudových symbolov mužského pohlavia (revolver, dýka), ktoré tvoria komplement k ženským častiam tela z ľavej strany. Hermann Schmitz venujúci sa telesným fenoménom zase postrehol, že v strachu, v okamihu zdesenia alebo prudkej bolesti dochádza k maximálnej redukcii telesne pociťovanej priestorovosti, k totálnemu ustrnutiu, nemožnosti pohybu. Tento stav spája s *epikritickou* tendenciou a v rovine antropologických proporcialít ho reprezentuje všetko špicaté, penetrujúce, majúce ostré obrysy a hrany /14/. V básni *La fée de la mer /à André Breton/* ako prejavy epikritického stavu, a teda odkazy na subjekt v stave strachu, napätia, metafyzickej hrôzy môžeme vnímať fragmentárnosť videnia ženského objektu, ktoré signalizuje zúženie, neschopnosť objektívneho globálneho pohľadu; evokujú ho tiež ostré, nebezpečné a hranaté predmety – revolver, dýka, zuby, parník na Zambezi, klietka ako vonkajšia projekcia vnútorného napätia, obrazy až mŕtvolného ustrnutia stelesnené v ženskom objekte, strata reálneho priestoru, červená ako farba vzrušenia.

Významové napätie podporuje v texte aj premyslená hláskova inštrumentácia. Kakofonické hromadenie temného a nepríjemného konsonantu „r“ v prevažne zatvorených slabikách (zvyšujúcich napätie) úvodného litanického rámca (roz-, mŕt-, hrač-, ar-, prí-, čer-, pre-) spolu s negatívnym významovým zafarbením slov môžeme vnímať ako prejav podporujúci nepohodu, strach. Verše v strednom pásme síce zjednocuje anaforická svetlá, príjemná a aktívna slabika „jej“, tá sa však v horizontálnom rade neustále konfrontuje s hláskovo i významovo temnými slovami, založenými na kumulácii tmavých spoluhlások „ch“, „d“, „m“, „b“, „t“, „r“, „k“, „v“, „n“, „p“ /15/: *ramená*, *revolver*, *prsia*, *reklama*, *chod*, *masakra*, *Arabov*, *trup*, *dýka*, *pánev*, *tvrdšia*, *panoptikum*, *papierovina*, *bozk*, *parník*, *Zambezi*, *stehná*, *klietka*. Atmosféru napätia stupňuje i dieréza posunutá vo väčšine veršových radov smerom k začiatku verša.

Napriek starostlivej snahe básnika redukovať akékoľvek prejavy sentimentality až k objektívnej nezaujatosti vedúcej k eliminácii lyrického subjektu sa Fabrymu podarilo udržať v básni dramatickú tenziu. Čitateľ tuší, že za rafinovanou hrou sa skrýva nielen britký kombinátor /16/, ale i básnická výpoveď o vnútornej dráme človeka prežívajúceho bytostné napätie s rozmermi metafyzickej hĺbky (jednou z jej príčin môže byť neistá doba medzi dvoma vojnami, v ktorej báseň vznikla). Z dvoch modelov litanických textov sa kompozične približuje Fabryho báseň meditatívnemu modelu. Objekt Fabryho básne je významovým protikladom k biblickej Márii v zmysle znakov životnosť, aktivita, krása, ponecháva si však zástupnú – symbolickú funkciu vo vzťahu k ostatným menej nápadným objektom textu – v pretexte Máriina symbolizácia postáv Trojice a ľudskej teleológie, u Fabryho symbolizácia lyrického subjektu ženským fantómom. Spôsob výstavby Fabryho textu v zmysle sledovania smerov pohybu pred nami vytvára obraz zložito štruktúrovanej tkaniny. Disparátne motívy textu si ponechávajú voľnosť natoľko, že môžu vstupovať do rôzne kombinovateľných, ale precízne premyslených významových konštelácií ako abstraktné matematické jednotky. Zároveň rozdvojenie a rozostúpenie subjektu smerom k rozšírenému vedomiu, stieraniu hraníc medzi subjektom a objektom potvrdzuje uplatnenie nosných znakov surrealistickej poetiky a noetiky.

Hoci väčšina textov slovenských nadrealistov uplatňuje Winczerom spomínaný princíp kompozičnej voľnosti, Fabryho text so znakom kompozičnej štruktúrnosti nie je jediný. V slovenskom variante surrealizmu ho reprezentujú tiež Pavel Bunčák (*Pieseň o premene*, *Útek a návrat* /verše z rokov 1935 – 1938/, 1973)) a katolícky básnik blízky surrealistickej poetike Paľo Ušák Oliva (*Oblaky, Madone* /*Oblaky*, 1939/; *Tie oči* /z cyklu básní zo zborníka *Tak umieral básnik Paľo Oliva*. Ed. Silan – Šprinc, 1942/).

Summary

The interpretation of Rudolf Fabry poetic litanies indicates the development of meditative litanic form, which characterise metaphorism, structuralization, theology and text dramatisation. Rational poem construction is reflecting from the functional parallel with secular fortext, picture construction and order, sound instrumentation of verse. Result is the evocation of metaphysical heavy tonality without subjectivism addition as a parallel to the common situation.

Poznámky

1) Porov. ŠMÁLOV, J. K.: *Litánie loretánske.* Bratislava: LÚČ, 2003, 463 s., WINCZER, P.: *Litanická „forma" a Halasove Staré ženy.* In: *Súvislosti v čase a priestore. Básnická avantgarda, jej prekonávanie a dedičstvo (Čechy, Slovensko, Poľsko).* VEDA,Bratislava 2000, s. 226-237; ZAMBOR, J.: *Dvakrát Janko Silan. Návrat básnika.* In: *Báseň a ticho. O poézii slovenských, ruských a španielskych básnikov.* NLC,Bratislava 1997, s. 71-79.
2) Porov. WINCZER, P.: *Litanická „forma" a Halasove Staré ženy.* In: *Súvislosti v čase a priestore. Básnická avantgarda, jej prekonávanie a dedičstvo (Čechy, Slovensko, Poľsko).* VEDA, Bratislava 2000, s. 226–237.
3) Porov. ŠMÁLOV, J. K.: *Litánie loretánske.* LÚČ, Bratislava 2003, s. 33, 38.
4) Porov. ŠMÁLOV, J. K.: cit. d., s. 15, 38, 39.
5) ŠMÁLOV, J. K.: cit. d., s. 38.
6) Porov. ŠMÁLOV, J. K.: cit. d., s. 391.
7) Porov. ŠMÁLOV, J. K.: cit. d., s. 88-89.
8) Porov. ŠMÁLOV, J. K.: cit. d., s. 181.
9) ŠMÁLOV, J. K.: cit. d., s. 167.
10) Ábelovský hovorí o Rodinovom spôsobe výstavby tvaru - poňatia povrchu hmoty plastiky modelačnou hodnotou prelievajúceho sa svetla dynamicky zvrásňujúceho tvar. Porov. ÁBELOVSKÝ, J. – BAJCUROVÁ, K.: *Výtvarná moderna Slovenska. Maliarstvo a sochárstvo 1890 – 1949.* Slovart, Bratislava 1997, s. 436.
11) Prepájanie muža so ženskou pätou na spôsob biblického stvorenia ženy z mužského rebra nájdeme aj v iných Fabryho básňach, napr. v oddiely Posledné (Vodné hodiny hodiny piesočné, 1938): „Dieťa podoby už do diaľky sa stráca / Do žien s Achillovou pätou na prsiach", v básni Mŕtvy bod (Hovory so sebou, Vodné hodiny hodiny piesočné, 1938): „Šľapaje ženy čo ju spomínam / stúpajú do fľašky mojich myšlienok".
12) Porov. ČERVENKA, M.: *Roztržený obraz tváře. In: Lidové noviny*, roč. 14, 1965, č. 30, s. 5.
13) MUKAŘOVSKÝ, J.: *Sémantický rozbor básnického díla: Nezvalův Absolutní hrobař.* In: *Slovo a slovesnost*, 1938, s. 1 – 15 (citované podľa VOJVODÍK, J.: *Imagines corporis. Tělo v české moderně a avantgardě.* Host, Brno 2006, s. 289).
14) Parafrázované podľa VOJVODÍK, J.: *Imagines corporis. Tělo v české moderně a avantgardě*, 2006, s. 32-34, 270.
15) Porov. JIRÁČEK, P.: *Tělo a verš.* In: *Česká literatura. Časopis pro literární vědu*, r. 53, 2005, č. 1, s. 29.
16) Fabrymu zvlášť spomedzi slovenských nadrealistov bola blízka „matematická" poézia. V liste Bakošovi 2. 12. 1935 píše: „Po prečítaní Lautréamonta som to zbadal. Výraz a výraz. Ale najväčší vôl je ten, kto nazval Lautréamontove Spevy Maldororove automatickými

textami. A preto nech žije matematická poézia!...“ M. B.: *Z letopisov slovenského nadrealizmu*. In: *Slovenské pohľady*, roč. 80, 1964, č. 9, s. 76.
M. Červenka postrehol vo Fabryho tvorbe intelektuálnu a abstraktnú metaforu, ako i jadro surrealizmu – schopnosť subjektu rozostúpiť sa na dve funkčne prísne rozlíšené časti – „na časť, čo najspontánnejšie prežíva svoju vášeň, okúzlenie a hrôzu (a to na veľmi elementárnom stupni, teda bez prímes tradičnej individualistickej psychológie) a na časť, ktorá to pozoruje a zaznamenáva – nie aby súdila a začleňovala do súvislostí, ale aby umožnila emanáciu tohto podvedomého psychického prúdu navonok.“ ČERVENKA, M.: *Roztržený obraz tváře*. In: *Lidové noviny*, roč. 14, 1965, č. 30, s. 5.

Bibliografia

1) ÁBELOVSKÝ, J. – BAJCUROVÁ, K.: *Výtvarná moderna Slovenska. Maliarstvo a sochárstvo 1890 – 1949.* Slovart, Bratislava 1997.
2) BAKOŠ, M. (ZOST.): *Z letopisov slovenského nadrealizmu 1935 – 1948*. In: *Slovenské pohľady*, r. 80, 1964, č. 9, s. 76-83.
3) ČERVENKA, M. A KOL.: *Na cestě ke smyslu. Poetika literárního díla 20. století*. Torst, Praha 2005.
4) ČERVENKA, M.: *Roztržený obraz tváře.* In: *Lidové noviny*, roč. 14, 1965, č. 30, s. 5.
5) FEDOR, M. (ZOST.): *Slovenský nadrealizmus. Anotovaná bibliografia.* Matica slovenská, Martin 1968.
6) FRIEDRICH, H.: *Struktura moderní lyriky (Od poloviny devatenáctého do poloviny dvacáteho století).* Host, Brno 2005.
7) HAMADA, M.: *Poézia Rudolfa Fabryho (k básnikovej päťdesiatke).* In: *Slovenské pohľady*, r. 81, 1965, č. 2, s. 22-25.
8) JIRÁČEK, P.: *Tělo a verš.* In: *Česká literatura. Časopis pro literární vědu*, r. 53, 2005, č. 1, s. 1-39.
9) KOVÁČ, B.: *Poznámky o nadrealizme.* In: *Romboid*, r. XXV, 1990, č. 10, s. 28-30.
10) KOVÁČ, B.: *Prolegomená k dejinám slovenského nadrealizmu.* In: *Slovenská literatúra*, r. XV, 1968, č. 2, s. 97–123.
11) KOVÁČ, B.: *Surrealita a umenie.* In: *Estetika*, r. III, 1966, č. 1, s. 11–30.
12) MARČOK, V.: *Dva problémy z noetiky nadrealizmu.* In: *Romboid*, r. II, 1966, č. 2, s. 38-51.
13) MARČOK, V.: *O možnostiach štrukturálnej analýzy nadrealistickej poézie*. In: *Slovenská literatúra*, roč. XIII, 1966, č. 2, s. 173–179.
14) MUKAŘOVSKÝ, J.: *Sémantický rozbor básnického díla: Nezvalův Absolutní hrobař.* In: *Slovo a slovesnost*, 1938, s. 1–15.
15) ŠMÁLOV, J. K.: *Litánie loretánske.* LÚČ, Bratislava 2003, 463 s.
16) ŠMATLÁK, S.: *Úvod k úvodu do nadrealizmu.* In: *Slovenské pohľady*, roč. 80, 1964, č. 9, s. 18–21.
17) VOJVODÍK, J.: *Imagines corporis. Tělo v české moderně a avantgardě.* Brno: Host, 2006.
18) WINCZER, P.: *Litanická „forma“ a Halasove Staré ženy.* In: *Súvislosti v čase a priestore. Básnická avantgarda, jej prekonávanie a dedičstvo (Čechy, Slovensko, Poľsko).* VEDA, Bratislava 2000, s. 226-237.
19) ZAMBOR, J.: *Dvakrát Janko Silan. Návrat básnika.* In: *Báseň a ticho. O poézii slovenských, ruských a španielskych básnikov.* NLC, Bratislava 1997, s. 71 - 79.

Alfred Raff Celebrita ako otrok spoločnosti?

Anna Kleschtová

Alfred Raff: Celebrity As A Slave Of Society?

***Abstract**: We live in modern age. People become more sophisticated and rich. Fame, success, money and brands are important for them and live under their influence. The essay is focused on this topic, which is brilliantly showed in the novel of Michal Hvorecký - Posledný hit. The attention is concentrated mainly on a deep-going phenomenon of this age, which is signed by mass and its product - a commercially successful stuff; the personal entity is being disappeared in this all. The text form is not a literary critique, rather an essayistic look on a problem that has been revealed in this literary work.*

***Key words:** celeb, brand, terorism, fame, media Základní klíčová slova v anglickém jazyce.*

***Contact:** University of st. Cyril and Methodius in Trnava, e-mail: anna.kleschtova@gmail.com*

„Ak porovnáš časopisy Newsweek a Spiegel alebo učebnicu pre šiestakov spred dvadsiatich rokov s ich dnešnými verziami, všimneš si pozoruhodnú zmenu ... Nadpisy a titulky sú väčšie. Aj fotografie, grafy a diagramy sú väčšie. Niečo teda muselo ubudnúť a niekto o tom rozhodol. To, čo zmizlo, je text. Písané rozprávanie ustúpilo do úzadia a obrazy nesú čoraz väčší význam. Prehnané grafické prvky, kapitoly a tabuľky obmedzili príbeh na záplavu vizuálnych pseudofaktov. Nestrácajú sa len texty, ale aj ich ozajstné predobrazy. Dejiny od istého bodu prestali byť reálne. Všetko, čo sa odvtedy udialo, nie je pravda. Ľudstvo si ani nevšimlo, že stratilo skutočnosť. Naša zem je ohobľovaná rýchlosťou, stráca svoju pevnosť. Vojny sa zmenili na videohry. Dejinné udalosti na televízne reportáže. Hodnotenia umeleckých diel na objednané reklamné články. História sa čoraz viac stáva pretekami medzi vzdelanosťou a katastrofou.“ (HVORECKÝ: *Posledný hit*, 2003, s.148,149)

Takto by sa dala v krátkosti ústami Karismy, druhej ústrednej postavy diela Michala Hvoreckého Posledný hit charakterizovať spoločnosť. Duchovný zrak zastrel a zastúpil materiálny, ktorý si v organizmoch ľudí v dnešnej modernej dobe nachádza stále nezastúpiteľnejšie a dôležitejšie miesto. A nielen to. Táto materiálnosť prechádza prostredníctvom zraku do celkového organizmu človeka, do jeho vnímania, rozumu. Vonkajší výzor sa dostáva aj do našej pamäte, nášho posudzovania. Ľudí na základe oblečenia, značiek, ktoré majú na sebe zaraďuje pri posudzovaní do kategórii, tried, spoločenských skupín a tzv. kást. Ľudstvo ako celok sa čoraz viac začína zaujímať o to ako veci vyzerajú navonok, a teda ich účelová hodnota sa veľakrát takmer vytráca. Do popredia sa dostáva materiál, výzor a pred našimi očami vyrastá akoby nová generácia príslušníkov outfitu, brandistov. Hľadiac na tento fenomén dnešnej doby sa však vynára množstvo otázok.

Odsúdiť ich, či akceptovať? Ako sa má správať jednotlivec v spoločnosti? Prispôsobiť sa

väčšine, a či hájiť svoje práva jednotlivca?

To sú len niektoré z nespočetných otázok, ktoré sa z diela vynárajú, no zostávajú nezodpovedané. Michal Hvorecký v diele Posledný hit neplní úlohu píšuceho filozofa, psychológa, vševediaceho rozprávača, ani sociológa, ale zodpovedanie si otázok necháva na svojich čitateľoch a ich chápaní zodpovednosti. S neuveriteľnou ľahkosťou jemu príznačnou ich sprevádza scénou popularity, zákulisím mediálnych ťahov a pretvárok. Prostredníctvom hlavných protagonistov diela hudobného dídžeja Alfréda Raffa a modernej teroristky Karismy, ponúka dva pohľady na vnímanie spoločnosti, brandizmu a globalizácie, no riešenie neposkytuje.

Má svoj charakteristický a špecifický štýl písania a komentovania, akéhosi ironického pranierovania spoločnosti. Vyžíva sa v kritike modernej doby, v tejto knihe konkrétne všadeprítomného brandizmu, teda otrockej zaslepenosti svetovými značkami, ktoré si v našej kultúre našli svoje dôležité miesto a viditeľným spôsobom zaraďuje človeka, ktorý túto značku nosí, na určité miesto v spoločnosti. Rovnako sa venuje aj kritike súčasnej konzumnej spoločnosti ovládanej médiami a nadnárodnými spoločnosťami, ktoré podľa hlavného hrdinu zaujímajú a podporujú iba to, čo je pre nich výhodné a ignorujú všetko ostatné.

Autor siahol po téme a štýle, ktorý má možnosť osloviť viaceré generácie a teda aj ľudí papučovej kultúry, ktorá sa v dnešnej dobe stáva stále viac a viac populárnejšou. Osobne by som ju nazvala „science fiction pre nenáročných“. Ak je čitateľom človek, ktorý už o správaní sa ľudí čo to vie, ich honbu za ziskom pozná a žije bez ružových okuliarov na očiach, táto kniha je brilantným výsmechom súčasného stavu spoločnosti, ktorá sa pachtí za ziskom, za slávou a úspechom, ktorý ironicky hľadí na fungovanie zákulisných hier. Prostredníctvom hrdinu, Alfréda, autor opisuje svet v celej jeho problematike pomýlených kultúr, podáva kritiku spoločnosti, ironizuje a hodnotí. Toto dielo vzbudzuje na seba pozornosť už aj samotným kontroverzným štýlom autora, ktorý sa k problematike postavil až naturalisticky a len máloktorú oblasť necháva neodhalenú do najmenších skrytých a neraz až nečakaných detailov. To zaručuje obojstrannú reciprocitu vzťahu autor- čitateľ, ktorá je v dielach naozaj veľmi dôležitá. Poskytuje vzájomné estetické uspokojenia čitateľa aj autora.

Prostredníctvom hlavnej postavy svetoznámeho islandského hudobníka a dídžeja Alfréda Raffa, do ktorého sa môže čitateľ jednoducho vžiť, ho sprevádza spletitým prostredím rôznych krajín, miest a prostredí, vďaka ktorým dovolí čitateľovi nahliadnuť do veľkého množstva zákutí, pozitív a zároveň negatív dnešnej modernej doby. Prezrádza mu tajnosti skutočného života na vysokej nohe, odkrýva mu závoje, ktoré zakrývajú odvrátenú tvár popularity, bez okolkov mu podsúva „skutočné pravdy“ o živote svetoznámeho človeka, ktorý od života žiada a k šťastiu mu stačí iba dostatok gélu na hlave, značkový sprchový gél, či poprípade pena do kúpeľa.

Autor rozdelil knihu akoby na dve časti. V prvej hovorí o jeho živote ako svetoznámeho hudobníka s víťazstvami a slabosťami a v druhej o jeho živote plnom úzkosti, odvahy a obáv v spoločnosti Karismy. Rovnako ako sa strieda v diele kapitola hovoriaca o živote Raffa pred tým zlomovým únosom s kapitolou o jeho živote po ňom, mení sa aj údiv, napätie a des u čitateľa na iróniu a pobavenie.

Všetky tieto pocity, emócie, myšlienky, udalosti, miesta, prostredia, miešajú a spolu vytvárajú akýsi celok, ktorý by niekedy bolo lepšie nepoznať až tak do detailov. Oberá tak čitateľa aj o posledné ilúzie a prostredníctvom Karismy, pôsobí ako „vymývač mozgov“, pri ktorom čitateľ uprednostní radšej nevedieť ako vedieť ako to všetko v zákulisí, kam obyčajný človek len tak často nenahliadne funguje, avšak odtiaľ sa veľa veľkých vecí riadi a zároveň ovplyvňuje ľudí prostredníctvom masmédii.

No dielo zároveň prináša svojmu čitateľovi aj akúsi satisfakciu v podobe odpovedí na

otázky: Prečo je to tak?, Ako to v dnešnom svete ovládanom peniazmi a mocou skutočne vyzerá?, Sú ľudia zo shoowbiznisu skutočne slobodní vo svojom konaní, alebo sa musia neustále pretvarovať a na niečo sa hrať?, Sú skutočne šťastní?

Dalo by sa povedať, že v tomto prostredí showbiznisu je všetko závislé na tom ako to vyzerá, navonok a od toho sa odvíjajú nielen liftingové a plastické operácie celebrít, ale aj ich „skutočné" životy. Všetko je to totiž akási pretvárka a žiť v neustálej pretvárke a s maskou na tvári naozaj nie je jednoduché. Nemožnosť zložiť si takúto masku z tváre a teda byť sám sebou aspoň súkromí, pretože všade číhajú práve na takýto moment paparazzi je naozaj ubíjajúca. Niet sa čomu čudovať keď takýto život prestane hlavného protagonistu diela Alfréda baviť a rozhodne sa odísť radšej do ústrania z centra záujmu vo svete do európskeho mesta Bratislavy, kde ho ako hovorí nikto nepozná.

Podriadiť sa teda názoru väčšiny, no zároveň byť ľahostajný voči okoliu a len navonok, vyznávať hodnoty súčasnej doby ako to urobil v diele aj samotný protagonista Alfréd Raff? Aký ma na to názor on sám? A je skutočne brandistom?

Alfréd je akoby zosobnením hlasného, nepoddajného výkriku jednotlivca priečiaceho sa rútiacej spoločnosti, ktorá sa masovo valí na ľudstvo, spoločnosť a okráda ju o kultúru jednotlivca, umenie vyjadriť svoj názor a byť jedinečným. Vždy sa vymykal svojim správaním šedému priemeru, ale predsa do neho spadal keďže to bolo pre neho oveľa bezpečnejšie a pohodlnejšie. Svojim vnútorným svetom a myšlienkovými pochodmi však jednoznačne dokazoval príslušnosť k spomínanému smeru spoločnosti.

Vo svojom vnútri zostal stále sám sebou, zostal nevyspelým chlapcom, ktorý nemá žiadne vyššie ciele ako uspokojiť svoje materiálne potreby. Ale nemožno o ňom povedať, že by bol brandistom komplexným, teda otrokom značiek. Hoci ich používa a využíva, veď ako sa to nakoniec od svetových celebrít a ľudí, ktorí majú veľa peňazí spoločnosťou očakáva. Nikdy však k nim nie je pripútaný a na takúto závislosť má svoj názor. Z celého fenoménu sa dokonca neraz aj vysmieva. „Ponúkol som jej francúzsku minerálnu vodu z Grécka, talianske chrumkavé pečivo z Varny a belgickú čokoládu vyrobenú v Čechách. Niektorých ľudí takéto produktové nezrovnalosti vytáčajú. Mňa nie. Reklamné fikcie mi vyhovujú. Keby som silou mocou túžil po realite, zapnem si televíziu." (HVORECKÝ, *Posledný hit*, 2003, s.7)

Nepopiera, že si všíma, čo ma kto na sebe oblečené, dokonca na muža je v tomto až príliš vnímavý, pamätá si totiž aj farby a vzory oblečenia, dokonca vie ohodnotiť ešte aj cenovú kategóriu v ktorej sa celkový outfit osoby pohybuje. Prvé stretnutie s Karismou hodnotí: „Špičkami nôh v bordových podkolienkach sa dotýkala čínskeho koberca s červeným vzorom. Na šatách mala štandardné značky súčasného veľkomestského brandistu, čiže najdrahšie oblečenie vyrobené v najchudobnejších krajinách sveta." (HVORECKÝ, *Posledný hit*, 2003, s. 7) V závere svojej mladej, ale naozaj hviezdnej kariéry dokonca otvorene prizná svoj názor na svetové značky a ich ceny, ktoré nie sú zväčša primerané a ich náklady a skutočné hodnoty sú spravidla oveľa nižšie. Alfréd je teda sám pretvorený na ikonu, akýsi diktát, model módy, správania sa, ľudia, fanúšikovia sa ho snažia napodobňovať a teda kvôli tejto „kultúre" už nie je viac slobodným radovým človekom, ale musí mať neustále na tvári akúsi masku pretvárky, ikony a nemôže žiť slobodne svoj život. Vyjadril to aj v jednej zo svojich najúspešnejších piesni, ktorú nazval Robím to iba pre peniaze, pretože peniaze sú skutočný dôvod prečo tú pieseň nahral. Netrápil sa teda s tvorením jej názvu. Neskôr v úplnom stave prázdnoty a apatie keďže mu zomrie pri autonehode priateľka, tiež známa celebrita a on sa už nemôže prizerať tomu ako novinári z jej tragickej smrti chcú získať čo najviac peňazí, urobí radikálny zlom vo svojom živote.

Rozhodne sa vykričať do celého sveta skutočnú miliónovú cenu, ktorú nahraním piesne zarobil a pritom ani netuší akú senzáciu, svetový prevrat, akúsi novú módu tým spôsobí.

„Môj výkrik na cintoríne najprv spôsobil šok Potom zaujatie. A nakoniec nadšenie. O takomto vývoji smútočného obradu mohli žurnalisti len snívať. No ani v najsmelších snoch si isto nedokázali predstaviť, čo sa stalo skutočnosťou hneď na druhý deň.“ (HVORECKÝ, *Posledný hit*, 2003, s.159)

A práve v takýchto situáciách sa prejavuje akási nedomyslenosť a nedotiahnutosť diela autorom. Prostredníctvom Alfréda bude po celý čas svojho únosu Karismou hájiť svoj názor, že svet sa nedá zmeniť, ale na strane druhej, svojho čitateľa oboznamuje s tým ako svojimi výkrikmi, správaním, senzáciami spôsobuje také rozsiahle zmeny vo svete, až si tieto dva protichodné postoje nazerania na svet odporujú a navzájom si protirečia. Alfréd sa v zlomku sekundy stal svetovým lídrom novovzniknutej generácie skutočnej hodnoty prostredníctvom oficiálnej správy, ktoré vydalo Alfrédove vydavateľstvo. „Oceňujeme cynizmus dnešných mladých ľudí, ktorí sa už v otázkach financií nechcú dať klamať. Otvorene priznávame, že sme túto skladbu vydali iba preto, aby sme na nej za každú cenu zarobili čo najviac, čo však neznamená, že nie je krásna. Týmto na scéne oficiálne vítame generáciu skutočnej hodnoty“ (HVORECKÝ, *Posledný hit*, 2003, s.159)

Nedostatok v Alfrédovom charaktere môžeme vidieť aj v tom, že sa reálne dokáže vzoprieť a konať tak vážnejšie a vážne samostatne konať iba trikrát. V ostatných prípadoch a situáciách postupuje alibisticky a koná len tak ako mu to najviac vyhovuje, čo je pre kultúru dnešnej doby veľmi charakteristické. Svetová spoločnosť ako taká jeho konvenčné správanie prijíma bez ďalších vážnejších diskusií a údivov, keďže sa správa tak, ako si už na to zvykla pri známych celebritách, a teda akceptuje ho s jeho pozitívami aj vrtochmi. No predsa sa mu postaví na odpor skupinka ľudí, fanatických prívržencov hnutia za porazenie vládnuceho mocenského systému, ktorý považujú za papierového tigra, ktorý sa dá poraziť, ale nie vojensky. Je to skupinka koncentrovaná okolo Karismy. Karisma mu vyčíta jeho správanie a hovorí o ňom: „Si otrok spotreby, Alfréd. Žiješ v tyranii voľnosti. Si vystresovaný, hoci väčšinu času nič nerobíš. Ani po teroristických útokoch na mrakodrapy v New Yorku, Frankfurte a Toronte si sa nanaučil, že sloboda prežije iba v dynamickom stave, znetvoruje sa a popiera sa od okamihu, keď sa z nej urobí exponát v múzeu.“ (HVORECKÝ, *Posledný hit*, 2003, s.149, 150). Alfréd Karisme a jej skupinke prívržencov odporuje: „Netvrdím, že spoločnosť funguje spravodlivo, ale za správnu rozhodne nepovažujem ani tvoju akože radikálnu zmenu. Neverím, že by sa takto dalo dačo zachrániť. Môžem ti niečo odporučiť ja? Ty vôbec nepotrebuješ meniť ľudí a svet. Potrebuješ zrkadlo. Keď chceš naozaj prežiť voľačo iné, všetkého sa vzdaj. Odíď trebárs na Island! Ukážem ti miesta v tundre, kde môžeš žiť odtrhnutá od civilizácie. Dokonca nemusíš ani chodiť tak ďaleko. Zájdi do tunajšej púšte, pár kilometrov odtiaľto. Odrež sa od zvyšku sveta, keď ťa tak strašne rozčuľuje“ (HVORECKÝ, *Posledný hit*, 2003, s. 157). V zrkadle môžeme vidieť dvojnásobnú, hoci skrytú alúziu. Zrkadlo tu plní funkciu v oboch prípadoch odrazov reality, v diele poskytuje odraz ironického výzoru, výsmech spoločnosti a zároveň pri Karisme slúži na videnie reality zoči-voči, aj keď ona túto ponuku nechce prijať a snaží sa aby bol Alfréd jej akousi predlženou rukou na ceste za uskutočňovaním svojich snov prostredníctvom jeho vplyvu na ľudí.

Keďže je hviezdou svetovej populárnej scény má moc ovládať svojimi vyjadreniami a hudbou masy ľudí a preto si vyhliadli a vybrali práve jeho na uskutočnenie svojho plánu a to má za následok jeho únos a používanie moci na to aby ho postupne ovládli.

Autor chce ukázať, že všade vo svete spoločnosť funguje na tom istom princípe, kde väčšina, popularita a komercia ovplyvňuje ľudí. Príznačný je aj názov Alfrédovej popovej hudobnej skupiny Icon, teda aj samotná populárna skupina je akousi ikonou pre fanúšikov, ktorí sa jej chcú podobať. Preto je zaujímavé sledovať líniu ironického a správneho nadhľadu, ktorý sa tiahne celým dielom prostredníctvom hlavnej postavy, ktorý takmer nikdy nestráca

duchaprítomnosť a nadhľad, dokonca ani vo chvíľach keď sa mu pokúšajú vymývať mozog. Karisma od neho bude vyžadovať, aby zložil pieseň, ktorej dá neskôr názov Posledný hit a ktorá má slúžiť na realizovanie ich zámeru svetového teroristického útoku, teda akýmsi rozsiahlym svetovým vymývaním mozgu. Alfréd je teda sám pretvorený na ikonu, akýsi diktát, model módy, správania sa, ľudia, fanúšikovia sa ho snažia napodobňovať a teda kvôli tejto „kultúre" už nie je viac slobodným radovým človekom, ale musí mať neustále na tvári akúsi masku pretvárky, ikony a nemôže žiť slobodne svoj život.

Svojim smerovaním a dejovým zameraním pripomína dielo Posledný hit Shakespearovú Búrku, ktorých paralelné porovnanie sa pri čítaní tohto diela ponúka. Shakespeare opisuje silu moci ovládania, ktorá sa v Búrke realizuje predovšetkým prostredníctvom moci Prospera nad duchmi, najmä Arielom a rovnako aj Kalibanom. Andrej Démuth v diele Ako sa vám páči Shakespeare? sa k tejto problematike vyjadruje: „Shakespeare si uvedomoval pôsobenie spoločnosti na sebavnímanie a postoje jedinca. Skôr než Jaques Lacan formuloval teóriu o formatívnej funkcii zrkadlenia na tvorbu „ja", skôr než vznikla Tannenbaumova teória labelingu, Shakespeare upozorňuje na to, že človek je často taký, ako ho vnímajú tí ostatní. Očakávania druhých osôb pôsobia na nás formujúcim spôsobom, a to tak v pozitívnom ako v negatívnom smere." (Vydra, Démuth: Ako sa vám páči Shakespeare? Pusté Uľany: Schola Philosophica Tyrnaviensis 2007, s. 57). Veľkú podobnosť pri chápaní reality, ktorá je v skutočnosti len predstavou, akousi túžbou, snom môžeme vidieť pri konaní a rozmýšľaní Karismy a jej skupinky fanatických prívržencov odporu. Oni vo svoje učenie, svoju predstavu ako by mal vyzerať svet tiež uverili a predstavujú ako jediné a pravdivé a pritom veria len svojmu snu, ktorý ako dúfajú sa raz premení na skutočnosť. Démuth Shakespearovské chápanie reality kontra skutočnosť nielen v Búrke vysvetľuje: „Realita je z rovnakej látky ako sny. Realita je predstavou- predstavou, ktorej veríme a prisudzujeme atribút skutočnosti presne tak, ako divák, ktorý sa nechá vtiahnuť do hry, ktorú píše sám." (VYDRA, D.: *Ako sa vám páči Shakespeare?* Schola Philosophica Tyrnaviensis, Pusté Uľany 2007, s. 59)

Autor sa natoľko venuje kritizovaniu súčasnej spoločnosti, že sa pokojne môže polemizovať o tom, či je dielo Posledný hit od Michala Hvoreckého román, alebo sociologická rozprava

V závere knihy môžeme vidieť ako sa naozaj aj Alfréd stane súčasťou tohoto nového „divadla" a ako padá do svojej vlastnej pasce, ktorú pripravil pre svojich fanúšikov, kde už nie je rozdiel medzi ovládanými a ovládajúcimi

Myslím, že tento román Michala Hvoreckého je dobrým príkladom pre mladého človeka na to aby si uvedomil, že aj život v slobode môže byť plný neslobody.

Summary

In the essay I am dealing with the opposition of liberty and slavery. I have been trying to prove Hvorecký sees this contrast and he helps himself to show it through the eyes of Alfréd Raff, the main character.

Alfred as a hero is situated to high society. This environment is precious for various activities which are not usual for common people. He as a celebrity is getting a chance to have a look on society from many different angles. Michal Hvorecký provides his readers with an excellent example: the life in freedom can be full of servility.

Bibliografie

1) HVORECKÝ, M.: *Posledný hit.* Bratislava, Ikar 2003.
2) WILD-BŽOCHOVÁ, J.: *Začarovaný ostrov? Shakespearova Búrka inak.* Divadelný ústav 2003.
3) VYDRA, D.: *Ako sa vám páči Shakespeare?* Schola Philosophica Tyrnaviensis, Pusté Uľany 2007.

Co je a jak vypadá *Sedmikostelí*?

Josef Lesák

What Is *Sedmikostelí* And What Does It Look Like?

***Abstract**: Article is concerned with poetics of title of contemporary Czech book Sedmikostelí by Miloš Urban. The first part of article is analysis of meaning and conotacions of word „sedmikostelí" (space determined by seven churches) and occurrences of word „sedmikostelí" in that book. Second part is analysis of sense of the title word, it is interpretation of whole book. Third part entertain about stereometric configuration and its sense (or nonsense) for the novel. Fourth part is reconstruction how could the „medieval" city created by Urban in Sedmikostelí looks like.*

***Key words:** Poetics of title, sense, conotation, the Middle Ages, gothic novel, parody.*

***Contact:** Charles University, Faculty of Education, e-mail: pepalesak@seznam.cz*

I v dnešní době, pro niž je příznačný odklon čtenářů od beletrie, se objevují knihy, které získávají relativně mnoho nadšených příznivců. Tito „fanoušci" často detailně znají objekty svého zájmu, např. mívají zmapován prostor literárního díla (zaměřují se zvláště na jeho rozdíly – zejména neúplnost – oproti světu reálnému), napodobují chování literárních postav v reálném životě. Z poslední době můžeme zmínit thriller Dana Browna *Šifra mistra Leonarda* (1). Podle Brownova románu vznikly knihy o záhadách skrytých v díle (např. S. Cox: *Šifra mistra Leonarda – Fakta*) i průvodce Paříží *Toulky Paříží. Průvodce po stopách Šifry mistra Leonarda*. Ponechme stranou, že „fanouškům" takových knih pro přílišné zaujetí tematickými detaily uniká hlubší význam a celkový smysl díla.

Pro část milovníků staré Prahy a „morbidního" středověku představuje v dnešní době takový kult román Miloše Urbana *Sedmikostelí* (1999). Pro tuto čtenářskou oblibu (a také ocenění ze stran kritiky) považujeme za užitečné blíže prozkoumat motivaci slova *Sedmikostelí* v textu díla a jeho význam(y) a smysl a dále podle textu knihy rekonstruovat myšlenou podobu Sedmikostelí.

1. Postupné odhalování významu titulního motivu

Se slovem *Sedmikostelí* se setkáváme ještě před četbou stejnojmenné knihy. S největší mírou obecnosti, naprosto neuvažujíce kontext románu, můžeme říci, že *Sedmikostelí* je „prostor určený sedmi kostely" (určený, ne jimi ohraničený ani ne jimi výlučně tvořený). Už slovo samo zaujme, neboť se jedná o autorské slovo pro knihu speciálně vytvořené (2), nelze souhlasit s tím, že by Sedmikostelí bylo „neoficiální kulturněhistorické označení pro horní Nové Město"

(ČERMÁK 2005, s. 145). Jestliže se pro část Nového Města opravdu používá označení Sedmikostelí – a že se nepodařilo zaznamenat takový výskyt slova (3) – tak až pod vlivem právě Urbanova románu, rozhodně ne naopak. Podtitul *Gotický román z Prahy* zpřesňuje lokalizaci příběhu a dodává titulu konotace tajemna, hrůzy a napětí (blíže k žánrovému zařazení v oddíle o smyslu titulu). Toto očekávání, spojení pražských kostelů a tajemné hrůzy, se potvrdí i úvodní větou na obálce: *Sedm kostelů a série děsivých vražd*.

Od prvních stránek se v souvislosti s kostely začne odehrávat příběh vražd a morbidností, přesto čtenáři zůstává dlouhou dobu skryt přesný smysl toho, proč je kostelů právě sedm a jaká je přesně jejich funkce. Čtenář se kvůli rychlému spádu děje ani nemusí nutně pídit po významu slova *Sedmikostelí*, je zaměstnáván šokujícími událostmi. Autor až do poloviny románu ponechává titulní slovo stranou, soustředí se na vylíčení napínavých dějů a vnitřního rozpoložení personálního vypravěče Květoslava Švacha. O povaze a pohnutkách Švachových záhadných společníků – rytíře Gmünda a jeho sluhy Prunslíka – Urban neříká nic bližšího, poznáváme je jen z jejich jednání. (Skutečnost – či spíše potvrzení domněnky –, že jsou zapleteni do série vražd, se dozvídáme až v závěru.) Hned z prvního setkání s Gmündem a Prunslíkem je pro možnou interpretaci románu důležitá informace o jejich vzezření a vzájemném poměru. Jedná se o pána a jeho sluhu, je zdůrazněna rytířská vznešenost Gmündova v kontrastu k Prunslíkově zdánlivá primitivnosti. Ve spojení s kontrastem vysoké a malé postavy („obr“ x „střízlík“) jde o aluzi na dona Quijota a Sancho Panzu (blíže o vztahu k této dvojici v oddíle o smyslu titulu).

Od poloviny knihy Urban jakoby začal cíleně v čtenáři probouzet touhu po odhalení významu slova *Sedmikostelí*. Dělá to promyšleným způsobem, personálního vypravěče nechává pátrat po tom, co je Sedmikostelí. Postava vypravěče není nejvíce informovaným subjektem fikčního světa, zásadní informace se vypravěč dovídá ve stejný okamžik jako čtenář. Švach připomíná čtenáře (4) *Sedmikostelí*, který se dostal do děje románu. Postavu vypravěče nemůžeme označit jednoduše za hrdinu, naopak vypadá značně nehrdinsky (výmluvné je v tomto ohledu i jeho příjmení, *Švach* (psáno *schwach*) znamená v němčině „slabý“), vrcholně hrdinnou postavou je rytíř Gmünd, jenž je hlavním hybatelem děje a nejvíce informovanou postavou románu. Převaha – minimálně v informovanosti – je na straně rytíře Gmünda a jeho společníka, rozhodně ne na straně vypravěče Švacha.

První výskyt slova *Sedmikostelí* najdeme až na stránce 155. Vykytuje se v Gmündově přímé řeči: „*Neříkejte o tomto našem rozhovoru Olejářovi. Nemusí vědět víc, než je bezpodmínečně nutné. Kdyby znal všechny mé plány ohledně Sedmikostelí, myslím, že by tak vstřícný nebyl*.“ Toto pronáší Gmünd ke Švachvi jakoby mimoděk, mluví o Sedmikostelí jako o něčem notoricky známém. Švach však nemá o Sedmikostelí ani minimální představu, slovo v něm – a asi i ve čtenáři, který byl dosud zaujat jinými motivy a dějem – ale vzbudí zájem: *Zaujalo mě slovo Sedmikostelí, přestože ho rytíř pronesl způsobem, jako by mluvil o banalitě, nad kterou nemá smysl se pozastavovat*. (URBAN 2001, s. 155).

S odhalením významu *Sedmikostelí* Urban nespěchá, o pár desítek stran dále nechává vypravěče nad titulem opět přemýšlet. Švachovy úvahy jsou de facto rekonstrukcí toho, jak nad slovem *Sedmikostelí* uvažuje implicitní čtenář, vypravěč na chvíli odstupuje od textu díla a de facto analyzuje případné významy titulu. Nejprve si myslí, že jde o nějaké zahraniční město (analogie k maďarskému Pětikostelí – Pécs), jež je pro Gmünda inspirací po architektonické stránce: *Domníval jsem se, že mluví o nějakém městě v zahraničí, jehož architekturou se inspirují jeho plány; samozřejmě mi přišlo na mysl uherské Pětikostelí.* (tamtéž, s. 228). Švach je velmi překvapen faktem, že se jedná o místo v Praze (sám se považuje za milovníka a znalce staré Prahy; o místě, jež má název odvozený od gotických kostelů, by jistě věděl), na mysl mu připadne pouze Pětikostelní náměstí na Malé Straně, toponymum dnes již neužívané. Švachova

představa se zpřesňuje: *Nakonec jsem si jakýs takýs obrázek udělal: Sedmikostelí vyznačovaly jednak určité chrámy Nového Města pražského, vesměs postavené na popud císaře Karla IV. (…), jednak oblast vyznačená spojnicemi mezi těmito svatostánky*. (tamtéž, s. 229). Švach dokáže určit šest ze sedmi chrámů, jež tvoří jedno Sedmikostelí a ohraničují druhé, a jen se domnívá, který by mohl být sedmý kostel: *Hodlá snad přibrat [Gmünd] ještě sv. Jindřicha, tázal jsem se sám sebe, anebo to bude spíš Martin? A Petra vynechá? Co Panna Maria Sněžná? Co sv. Václav na Zderaze?* (tamtéž, s. 229). Urban tak svého hrdinu-vypravěče a s ním i čtenáře nechává pochopit, co je (či spíše bude) Sedmikostelí, ale zároveň ho uvede v nejistotu, co do Sedmikostelí patří. Švach nezíská jistotu, ani když o Sedmikostelí přímo rozmlouvá s Gmündem: *„A to vaše Sedmikostelí? Co to vlastně je?“ „Řekněte Sedmikostelí a bude to znamenat sto různých věcí (zdůraznil JL).“ „Co je ta první ze sta?“ „Stav mysli“* (tamtéž, s. 256). Vypravěč a čtenář místo, aby se dozvěděli, co je Sedmikostelí, jsou naopak znejistěni Gmündovou mnohoznačnou odpovědí, nicméně význam slova *sedmikostelí* (5) jako „stav mysli“ je důležité poznání.

Poslední kostel Sedmikostelí je odhalen až v závěru spolu s ostatními záhadami (Gmündova příslušnost k Bratrstvu Božího těla, pozadí jednotlivých vražd, rozdílné pohnutky Gmünda, Prunslíka a jejich krásné pomocnice Rozety, které je vedly k účasti na projektu Sedmikostelí). Je jím přes kaple Božího těla, jež stála uprostřed dnešního Karlova náměstí (byla zbořena v roce 1789).

Můžeme říci, že slovo *Sedmikostelí* má tři navzájem propojené významy: 1) „šest kostelů (a jeden zbořený) na Novém Městě Pražském“, 2) „prostor (středověké město) ohraničený spojnicemi mezi těmito kostely“, 3) „stav mysli těch, kteří usilují o vybudování tohoto středověkého města“.

Román *Sedmikostelí* je výrazným příkladem jedné z tendencí vztahu literárního díla a jeho titulu, jak je představila D. Hodrová. Pro tuto tendenci je příznačné, že dochází ke zpevňování vazby mezi titulem a významem díla (HODROVÁ 2001, s. 251). *Sedmikostelí* je přímo komponováno jako pátrání po významu titulního motivu (6).

2. Smysl titulu

Uvažujeme-li nad smyslem titulu, nad tím, proč autor pojmenoval svůj román právě *Sedmikostelí*, musíme vyjít z významů a konotací toposu kostela v literatuře. Kostely nesou v *Sedmikostelí* primární význam jako prostory transcedence a kontemplace (KUBÍNOVÁ 1997, s. 128n.), představují pro postavy vytržení z každodenního života, vypravěč Švach se v prostoru kostelů dostává dokonce do extatických stavů, při nichž se mu vyjevují historické a mystické skutečnosti, jež velmi přispějí k uskutečnění Gmündova plánu na rekonstrukci středověkého města. Kostely zde nemají jen tuto funkci, dále nabývají konotace kulturních památek, vrcholně estetických objektů (tamtéž, s. 133). Tato konotace se týká právě jen šesti dochovaných kostelů Sedmikostelí (a samozřejmě zbořené kaple Božího těla, neboť „krása novoměstského Božího těla neměla na světě obdoby a myslím, že nemá dodneška“ (URBAN 2001, s. 303), barokní kostely jsou naopak zcela odmítnuty, jejich kopule označeny jako nevkusné cibule, barokní architekti označeni jako „šmíra“ (tamtéž, s. 259). Za jediné správné umění je považována gotika, ta jediná je morální (a je lhostejno, zdali se jedná o původní gotiku středověkou, nebo o pokus o její nápodobu z 19. století, tzv. novogotiku, protože podle Gmünda je hlavní ctít původní podobu, záměr (tamtéž, s. 258). Právě proto mohou Sedmikostelí tvořit jen kostely gotické, založené za vlády Karla IV., největšího ze středověkých – možno říci gotických – českých králů.

Jakožto kulturní památky jsou kostely symboly historie (KUBÍNOVÁ 1997, s. 135n.), a

právě středověk je podstatnou konotací slova *Sedmikostelí*. Sedm kostelů představuje poslední zbytky (vedle základní uliční sítě) z velkolepého Nového Města pražského Karla IV., jež stejně z větší části zůstalo jen v panovníkových myšlenkách. Tyto kostely – Sedmikostelí v užším slova smyslu – jsou „ostrovy", v nichž se zachoval duch středověku, právě proto má kolem nich vzniknout středověké město (šířeji pojaté Sedmikostelí), v němž by život probíhal tak jako ve 14. století. Gmündovi a jeho lidem „jde o to oddálit chvíli zániku. Zpomalit vývoj. Uzamknout ho, zmrazit. Monarchie nabízí pomalé, stálé plynutí, úctu ke starému, lásku k tradice. Neměnnost. Řád. Klid. Ticho. Čas. Oceán času." (URBAN 2001, s. 301). Hodnoty jako láska k tradici, strnulost, řád jsou hlavními prvky sedmikostelí jako stavu mysli, třetího významu tohoto slova, jak jej trefně definoval sám rytíř Gmünd. Sedmikostelí je tak stav mysli všech, kteří jsou nespojeni s dnešní dobou, jejich cílem je návrat do středověku, o němž ovšem mají značně romantické představy.

Náhodně není zvolen ani počet kostelů. Číslo sedm je symbolem dokonalosti (*numerus perfectus*), v křesťanské tradici má význam úplnosti. Aby byl projekt rekonstrukce středověkého města úspěšný, musí být kostelů právě sedm. Pro postmoderní relativitu je příznačné, že nejvýznamnější z kostelů – kaple Božího těla – již neexistuje. Počet kostelů tak klesá na šest, šestka je sice obecným symbolem harmonie a produktivity, ale v *Sedmikostelí* je považována za ďáblovo číslo (tamtéž, s. 299). Nepřistoupíme-li na to, že sedmý kostel je pouze myšlený, ze Sedmikostelí jako projektu radikálních konzervativistů se stává „Šestikostelí" – plán „sil pekla". Hranice mezi dobrem a zlem je zde velmi neostrá. („Dobro" v pojetí rytíře Gmünda je navíc kontroverzní, spíše jde o zvrácenou představu o ctnosti a čistotě, přičemž cesta k nim je plná krve.)

Sedmikostelí vůbec nemusíme číst jako vážný román, jsou v něm patrny prvky grotesky, záliba hlavních hrdinů ve středověku místy působí jako parodie (7). I přes závěrečné vylíčení „idylického" života ve regotizovaném Sedmikostelí můžeme spatřovat výše zmíněnou podobnost mezi rytířem Gmündem a donem Quijotem. I když Gmünda asi většina čtenářů vnímá jako opravdového středověkého rytíře, můžeme v něm vidět i blouznivého pronásledovatele větrných mlýnů. Jeho větrnými mlýny jsou moderní stavby a zejména jejich stavitelé a úředníci odboru výstavby. V konceptu postmoderního otevřeného díla je jen na čtenáři, zda v Gmündovi vidí opravdového rytíře, nebo směšnou postavu, která se žene za nemožným.

3. Topografie Sedmikostelí

Vytváření mapy fikčního světa, zvláště topografie městského prostoru, je velmi zajímavou (a také zábavnou) aktivitou v rámci literární výchovy (MOCNÁ 2006, s. 60-69). I přes některé výtky (HAMAN 2007, s. 247-248), že vytváření mapy fikčního světa je jen dílčí a okrajovou aktivitou při interpretaci literárního díla, která upozaďuje jeho uměleckou stránku, si myslím, že zmapování fikčního světa může naopak vést k pochopení dosud netušených souvislostí. V případě *Sedmikostelí* je to opravdu doplňková činnost, která má ukázat, kam až Miloš Urban promyslel symboliku knihy. Půjde nám o to zjistit, jak vypadá Sedmikostelí, jaký je tvar tohoto středověkého města. Samozřejmě není naším cílem porovnávat reálnou topografii Nového Města s Novým Městem zkonstruovaným M. Urbanem ve fikčním světě románu *Sedmikostelí*. Fikční svět nelze jednoduše srovnávat se světem reálným, poukazovat na jeho nedostatky, „bílá místa". Tato neúplnost je podstatným znakem fikčních světů (8). Není proto smyslem literární interpretace zjišťovat, zda zakladatel Nového Města Karel IV. zamýšlel sedm kostelů jako provázanou síť, zda opravdu existovalo Bratrstvo Božího těla apod.

Při čtení *Sedmikostelí* vyvstává otázka, zdali jednotlivé kostely, jež ohraničují rekonstruované středověké město, vytvářejí nějaký symbolický tvar. Pro gotiku, kterou se Urban snaží ve svém díle evokovat, je typické, že stavitelé organizovali své stavby do symbolických konfigurací. Pokud by kostely byly uspořádány do pravidelného sedmiúhelníku, bylo by to více než příznačné, neboť heptagon je symbol hluboké víry, až fanatického poblouznění. Pět ze sedmi kostelů mělo vytvářet symbolický útvar i v plánech Karla IV., kostely sv. Kateřiny, Nanebevzetí P. Marie Na Slupi, sv. Karla Velikého a klášter na Slovanech tvoří vrcholy kříže, kostel sv. Apolináře je umístěn do středu tohoto kříže. Středovou polohu kostela sv. Apolináře zapojuje do svého díla v přetvořené a značně bizarní podobě i Urban, kostel se nachází uprostřed pomyslné úsečky mezi stožáry Kongresového centra, na nichž visely nohy jedné z obětí, a Karlovým náměstím, kde byl zaparkován jeřáb, kterým byly nohy na stožáry vyzdviženy (URBAN 2001, s. 141-142).

Mohlo by se zdát, že Urban přidal dva kostely tak, aby vytvořil symbolický útvar. Toto očekávání se však nenaplní, neboť ani nevíme, jak tento útvar přesně vypadá, fikční svět je zde neúplný, protože v knize není uvedeno přesné pořadí kostelů ohraničujících Sedmikostelí, vzhledem ke skoro středové poloze kostela sv. Apolináře máme tři možnosti, jak vést hranice Sedmikostelí. (Jedná se o typické „bílé místo“, neúplnost fikčního světa.) Ať si vybereme jakoukoliv variantu, pokaždé získáme značně nepravidelný útvar, který nemůžeme nijak symbolicky interpretovat. Naprosto nesymbolický tvar Sedmikostelí můžeme pouze považovat za skrytý výsměch středověké symbolice. Pravděpodobnější však bude, že Urban tak dalece symbolický význam prostoru Sedmikostelí nepromýšlel a spokojil se pouze se symbolem šťastné sedmičky.

4. Jak vypadá Sedmikostelí a život v něm?

V epilogu (tamtéž, s. 319-326) je rekonstruované Sedmikostelí vylíčeno jako ukázkové středověké město, vše bylo dokonale upraveno podle podoby ze 14. století, všechny domy jsou pouze z kamene, mají jedno poschodí s vysokým krovem a klenutými sklepy. Oproti 14. století byla změna i uliční síť, rovné ulice znamenají rychlost a nebezpečí, proto jsou ulice úzké s lomenými zatáčkami (Gmünd a jeho lidé se tak vracejí v čase ještě dále než do doby Karla IV, jenž naopak naplánoval pravidelnou uliční síť se značně širokými bulváry). Vše s cílem co nejvíce zpomalit běh času. Středověké město je obehnáno hradbami s cimbuřím, lze jej opustit pěti branami. Pod hradbami se pěstuje vinná réva a obilí. Objekty, se kterými nebylo počítáno v plánu Karla IV., byly zbořeny, na jejich místě budou obnoveny pastviny. Kanalizace byla ve své funkci také zrušena, její tunely se využívají jako sklady a zbrojnice.

Život v Sedmikostelí probíhá podle středověkého vzoru. O sobotách se koná rybný, vaječný a obecný trh, o čtvrtcích i masný. Rozvíjí se obchod s dobytkem. Z vypravěče Švacha se stal kronikář, z rytíře Gmünda vévoda Matyáš Veliký, z hotelu Bouvines, kde byl ubytován, se stal prozatímní vévodský palác, nové sídlo se dostavuje nedaleko na místě hrádku Václava IV.

Sedmikostelí se vyznačuje naprostou uzavřeností před vnějším světem. Několikrát se objevili „nájezdníci“ v autech („okovaných krabicích“). Jednou zabilo auto malé dítě. Jeho řidič byl po tři dny mučen, než zemřel. Naopak vůči vlastním obyvatelům je správa města laskavá: *Konšelé jsou vlídní a trestají jen zřídka*. (tamtéž, s. 323).

Nejen z této citace je patrné, že středověké město stvořené Milošem Urbanem v románu *Sedmikostelí* není zobrazením skutečného středověkého města a života v něm, spíše jde o „romantický“ konstrukt středověké idyly. I z epilogu však lze vyčíst mírnou ironii, opravdu záleží jen na čtenáři, zda vnímá *Sedmikostelí* vážně, nebo jako „středověkou grotesku“.

Summary

Word „sedmikostelí“ (speciál author word for this book) has three meanigs in contect of this book, it is seven (six and one that was wrecked) churches in New Tlen of Pratur, territory among these churches, state of mind of people who want return of the Middle Ages. Meanings of title word is disclosed gradualy, artfully. Churches take these conotations: belief, contemplation, aesthetic object, history, order, quiet, constancy. Number seven is a symbol of perfection (numeru perfectus), the result is that only city with seven gothic churches can be perfect. By analysis of stereometric configuraton we discover that churches has no symbolic configuration in space. Living in „neomedieval“ city is presented very idyllic but it looks like parody.

Poznámky

1) Též překládáno jako *Da Vinciho kód*.
2) Blíže k atraktivizaci názvů knih Lesák v tisku.
3) V databázi Českého národního korpusu není výskyt tohoto slova zaznamenán, ve významu, který by nebyl spojen s knihou, se nevyskytuje ani na Internetu, ani v komunikaci mezi „fanoušky“ *Sedmikostelí*.
4) Máme na mysli implicitního čtenáře, čtenáře předpokládaného, tedy někoho, kdo chce odhalovat tajemství a má minimální vědomosti o geografických a historických souvislostech.
5) *Sedmikostelí* ve významu konkrétního prostou píšeme s velkým písmenem, *sedmikostelí* jako stav mysli s malým písmenem.
6) Druhou výraznou tendencí je naopak rozvolňování vztahu mezi dílem a jeho názvem, v krajních případech se titul stává až arbitrárním (HODROVÁ 2001, s. 251).
7) Žánrový podtitul – *Gotický román z Prahy* – také není úplně přesné vystižení žánru, prvky gotického románu sice v románu nalezneme, ale gotický román slouží jen jako základna pro svébytný tvar. V jistém ohledu se jedná o parodii žánru. Blíže k žánru *Sedmikostelí* Čech 2002.
8) Blíže k teorii fikčních světů např. DOLEŽEL 2003.

Bibliografie

1) URBAN, M.: *Sedmikostelí*. 2. vydání. Praha: Argo, 2001.
2) ČECH, V.: *Postavení prvků gotického románu v Sedmikostelí Miloše Urbana.* In: *Česká próza 90. let 20. století.* Ed. M. Bauer. Jihočeská univerzita, České Budějovice 2002, s. 125-130.
3) ČERMÁK, M.: *Praha očima Miloše Urbana.* In: *Krajina a dům, vzdálenost a blízkost, nahoře a dole. Sborník ze studentské literněvědné konference*. Eds. S. Fedrová, J. Hejk, A. Jedličková. Univerzita Karlova-Pedagogická fakulta, Praha 2001, s. 145-151.
4) DOLEŽEL, L.: *Heterocosmica: Fikce a možné světy*. Karolinum, Praha 2003.
5) HAMAN, A.: *Několik poznámek k článku D. Mocné Nerudova Malá Strana aneb Jak jsme kreslili mapu fikčního světa.* In: *Český jazyk a literatura*, 2007, roč. 57, č. 5, s. 247-248.
6) HODROVÁ, D.: *…na okraji chaosu…* Torst, Praha 2001.

7) KUBÍNOVÁ, M.: *Prostory víry a transcendence.* In: *Poetika míst*. Ed. D. Hodrová. H&H, Praha 1997, s. 125-176.
8) LESÁK, J.: *Názvy beletristických titulů na počátku dvacátého prvního století.* In: *Sborník příspěvků ze studentské vědecké konference bohemistů ve Vratislavi 7.-8. 5. 2007*. V tisku.
9) MOCNÁ, D.: *Nerudova Malá Strana aneb Jak jsme kreslili mapu fikčního světa.* In: *Český jazyk a literatura*, 2007, roč. 57, č. 2, s. 60-69.
10) ROYT, J.-ŠEDINOVÁ, H.: *Slovník symbolů*. Mladá fronta, Praha 1998.
11) http://cs.wikipedia.org/wiki/Karlovo_n%C3%A1m%C4%9Bst%C3%AD_%28Praha%29
12) http://www.hpathy.co.uk/Seven.html

Słowa pośród rzeczy, rzeczy pośród słów, czyli obrazy przedmiotów w literaturze polskiej XX wieku

Olga Czernikow

Words Among Objects, Objects Among Words, Or Visions Of Concrete Things In Polish Literature Of The 20th Century

***Abstract**: Elements of material culture is one of the fixed topics in Polish literature. Presented as fully autonomous entities, they function as "literary still life" (Stasiuk, Tokarczuk, Myśliwski); connected to that motive is the topic of amassing things, over-abundance, "world's waste dump" (Stasiuk) or dissociation of reality and history (Chwin). A different approach to presenting items is to personify them (Chwin, Herbert), often confronted with the process of reification of the characters. (Herbert, Tokarczuk). The key motive involving objects in literature is their relation to the language – abilities and limitations of referential function of a word are emphasized, as well as incongruence of the language to reality and the impossibility to create reality's lingual image; that issue is excessively visible in Herbert and Bieńkowski.*

***Key words:** Objects, still life in literature, reification, language, material reality, Polish literature of the 20th century.*

***Contact:** Uniwersytet Wrocławski Instytut Filologii Słowiańskiej, e-mail: azabedeusz@wp.pl*

Tematem niniejszego artykułu są sposoby przedstawiania (i interpretacji) przedmiotu w literaturze polskiej II połowy XX wieku. Zaznaczmy tu, że praca ta ma charakter szkicowy, jej celem jest jedynie wskazanie na pewne istotne motywy związane z elementami kultury materialnej i sposoby ich funkcjonowania w literaturze. Referat ten będzie więc próbą zwrócenia uwagi na wybrane problemy wspomnianego kręgu tematycznego. I choć każdy z owych problemów godzien jest dokładnego, analitycznego opracowania, my pozostańmy na razie przy ogólnym naświetleniu tematu.

1. Martwa natura

Zacznijmy od pewnej oczywistości: rzeczy są obecne w literaturze od jej początków – zawsze bowiem świat przedstawiony odnosi się do jakiejś *rzeczy*wistości – bądź realnie istniejącej, bądź wyimaginowanej, zawsze jednak złożonej z konkretnych elementów. W najnowszej literaturze rzeczy zyskują wszak jeszcze na znaczeniu, tak ilościowo, jak i jakościowo: karty współczesnych dzieł literackich zapełniają się więc przedmiotami, które ponadto wysuwają się na plan pierwszy, stają się centrum budowania narracji (czy obrazu poetyckiego), coraz częściej dopuszcza się je do głosu. „Rzeczy są bardziej niż kiedyś

gadatliwe”[1] – mówi krytyk Przemysław Czapliński. Niczym malarze martwych natur pisarze skupiają swoją uwagę na przedmiocie, czyniąc zeń niejednokrotnie głównego bohatera swej twórczości. I choć dawne *stilleben* miały często charakter symboliczny czy alegoryczny (motywy temporialne czy wanitatywne), ich tematem był przecież sam przedmiot, jego kontemplowanie i próba interpretacji. Nie przypadkiem włoski krytyk M. Longhi proponował zastąpić termin *martwa natura* terminem *zatrzymane przedmioty*.[2]

Taką unieruchomioną w obserwacji rzeczą mógłby być młynek z *Prawieku* Olgi Tokarczuk:

> „Młynek Misi powstał za sprawą czyichś rąk, które połączyły drewno, porcelanę i mosiądz w jeden przedmiot [...] Młynek ma brzuch z białej porcelany, a w brzuchu otwór, w którym drewniana szuflada zbiera owoce pracy. Brzuch jest przykryty mosiężnym kapeluszem z rączką zakończoną kawałkiem drewna. Kapelusz ma zamykaną jamkę – do niej wsypuje się szeleszczące ziarenka kawy”[3]

Obserwacja owego przedmiotu – bądź co bądź pospolitego – prowadzi (niczym w Loyolowskich „ćwiczeniach duchownych”) do spostrzeżeń o charakterze uniwersalnym:

> „Jeżeli przyjrzeć się przedmiotom uważnie, z zamkniętymi oczami, aby nie dać się zwieść pozorom, jakie rzeczy roztaczają wokół siebie, jeżeli pozwolić sobie na nieufność, można przynajmniej na chwilę zobaczyć ich prawdziwe oblicze”[4]

Owo podpatrywanie, próbę „przyłapania” przedmiotu odnajdujemy też u Herberta. Jest to jednak próba nieudana:

> „Nie udało mi się nigdy zauważyć krzesła, które przestępuje z nogi na nogę, ani łóżka, które staje dęba. Także stoły, nawet kiedy są zmęczone, nie odważą się przyklęknąć. Podejrzewam, że przedmioty robią to ze względów wychowawczych, aby wciąż nam wypominać naszą niestałość”[5]

Rzeczy stają się więc swoistymi nauczycielami etyki, którzy milcząco wypominają nam niepewność i błahość naszego istnienia. Jednak przedmioty – choć w swej istocie stałe, niezmienne, także ulegają destrukcji. Jak naczynia i sztućce z *Hanemanna* Chwina przez wiele lat służą właścicielom, są częścią ich życia, tak, że nie zauważa się już nawet ich odrębności, aż po pewnym czasie po prostu znikają bez śladu. „Żadna rzecz się nie starzeje, tylko raz dwa trzy umiera. Najpierw jest nowa, a potem w jednej chwili do niczego się już nie nadaje i pustka wieje wskroś przedmiotów”[6] – czytamy u Stasiuka. Nie przypadkiem karty powieści Chwina i Myśliwskiego zapełniają się obrazami porcelanowych naczyń i figurek, drogocennych kryształów i szkieł. Przedmioty te – opisywane z czułą dokładnością – są w swej istocie ucieleśnieniem delikatności, ale i kruchości. Rozbite miśnieńskie filiżanki, znikające biedemeierowskie figurki u Chwina, wytłuczony „serwis z rajem” z prozy Myśliwskiego[7] – wszystkie zniszczone kruche przedmioty stają się znakiem ginącego, rozpadającego się świata. Świata, który przypomina wielkie wysypisko, jak to z *Zimy* Stasiuka:

---

[1] P. Czapliński, *Rzecz w literaturze albo proza lat dziewięćdziesiątych wobec „mimesis”*, In: *Człowiek i rzecz. O problemach reifikacji w literaturze, filozofii i sztuce*, red. S. Wysłouch, B. Kaniewska, Poznań 1999, s. 209.

[2] por. *Martwa natura. Historia, arcydzieła, interpretacje*, red. S. Zuffi, Warszawa 2000, s. 11.

[3] O. Tokarczuk, *Prawiek i inne czasy*, Kraków 2005, s. 47-48.

[4] ibidem, s. 49.

[5] Z. Herbert, *Przedmioty*, w: *Poezje*, Warszawa 1998, s. 165.

[6] A. Stasiuk, *Zima*, Wołowiec 2001, s. 31-32.

[7] W. Myśliwski, *Widnokrąg*, Kraków 2007.

„[...] te wszystkie niepotrzebne już rzeczy, które leżą za chałupami w pokrzywach, te garnki emaliowane po wierzchu na niebiesko, w środku białe, [...] te tandetne wielkie budziki, których nikt nie chciał naprawiać i wewnątrz ich mosiężnych mechanizmów lęgły się białe pędy perzu,[...] resztki łańcuchów po umarłych ze starości psach, zetlałe ogniwa, lekkie i mineralne jak biczyk z piasku [...]. To wszystko osuwa się ze wzgórków, osuwa się do potoków, woda nadgryza to wolno swoim delikatnym zębem i zgarnia w nurt Ryjaka, Wilszni i Wisłoki, by ponieść na północ w krainę zimnej śmierci i najgłębsze zapomnienie, gdzie ciemność i sól dokonają reszty”[8]

2. Rzecz uczłowieczona, człowiek urzeczowiony

Rozpad świata u Chwina jest przeczuwany nie tylko przez ludzi. Wiedzą o nim także przedmioty:

„Już teraz, w ciszy napełniającej miasto, odbywał się ostateczny sąd – zajmowanie dogodnych miejsc, miękkie podsuwanie się pod dłoń, by być zawsze na widoku i zdążyć na czas. Rzeczy, bez których nie można żyć, oddzielały się od tych, które pójdą na zatracenie”[9]

Zastosowanie animizacji wzmaga poczucie grozy zbliżającej się zagłady. Przedmioty, jeszcze bardziej bezbronne niż ludzie, rozpaczliwie szukają ratunku: podsuwają się pod dłonie zabierające tylko to, co niezbędne; pragną pozbyć się balastu piękna i kunsztowności, stać się zwykłymi, zgrzebnymi przedmiotami, które łatwo spakować lub ukryć, a zatem *ocalić*:

„Białe zastawy w kształcie łabędzi i pelikanów, czułe cukiernice ze srebra w kształcie dzikich kaczek z turkusowym oczkiem, łódeczki na konfiturę gruszkową – wszystkie te kształty przestraszone swoją formą wymyślną i nieporęczną marzyły o surowej płaszczyźnie blach, łatwych do wsunięcia pod podłogę albo między belki stodół i opuszczonych młynów”[10]

Rzeczy Chwina są w swym strachu poruszająco ludzkie, w rozpaczy i grozie ujawnia się ich skryte życie, stają się aż nad-rzeczywiste, choć do tej pory tylko „przypatrywały się wszystkiemu z półek, etażerek, blatów, parapetów i nic sobie nie robiły z naszych spraw”[11]

Zabieg animizacji (czy personifikacji) nie zawsze jednak służy odkryciu ludzkiego wymiaru przedmiotu. Na odwrót: często jest figurą makabryczności i grozy ukrytej w rzeczach pod maską chłodnej nieruchomości. Przytoczmy prozę poetycką zatytułowaną *Magiel* Herberta:

„Inkwizytorzy są wśród nas. Żyją w suterenach wielkich kamienic i tylko napis MAGIEL TUTAJ zdradza ich obecność.

Stoły o napiętych brązowych mięśniach, potężne walce miażdżące wolno, ale dokładnie, koło napędowe, które nie zna litości – czekają na nas.

Prześcieradła, które wynoszą z magla są jak puste ciała czarownic i heretyków”[12]

Ożywienie (czy też „uczłowieczenie”) przedmiotu ma w literaturze swoją „figurę przystającą” w obrazie uprzedmiotowienia bytu żywego. Zabieg reifikacji jest w twórczości współczesnych pisarzy dość częsty – łączy się często z fragmentaryzacją obrazu, niestabilnością percepcji: w natłoku wrażeń wzrokowych postacie ludzkie są redukowane do swych ubrań lub rzeczy, które mają ze sobą:

[8] ibidem, s. 25-26.
[9] S. Chwin, *Hanemann*, Warszawa 1998, s. 26.
[10] ibidem, s. 26-27.
[11] ibidem, s. 131.
[12] Z. Herbert, *Magiel*, In: *Poezje*, Warszawa 1998, s. 217.

„Przy sąsiednich stolikach siedziały stare kobiety zakutane w kraciaste chusty, przepaleni tytoniem mężczyźni, sprasowani życiem mężowie i ojcowie o twarzach jak zniszczone portfele [...]”[13]

Jeszcze wyraźniej motyw uprzedmiotowienia odczytujemy w wierszu Herberta *Pan Cogito obserwuje zmarłego przyjaciela*. Ciało zmarłego nie należy już do niego, nie jest „kimś”, lecz „czymś”. W miejscu przyjaciela leży „coś innego/ z przekrzywioną głową/ i wytrzeszczonymi oczami”[14]. To już nie człowiek, tylko „to, co zostało”[15] – przyjaciel nagle staje się rodzaju nijakiego, jest „czymś”, co „jest puste”[16], „ściskane niewidzialnymi kleszczami”[17]. „To” jest już nieodwołalnie po tamtej stronie, po stronie przedmiotu.

3. Ceci n'est pas une pipe

Jednym z najczęściej podejmowanych tematów współczesnej filozofii i literatury „reistycznej” jest problem roli przedmiotu w procesie poznania. Badanie przedmiotu, próba odkrycia jego istoty, przy jednoczesnym „powstrzymaniu się od sądu” to przecież jeden z głównych celów fenomenologii. Doświadczenie konkretu jest doświadczeniem *epistemologicznym* (próbą *poznania* i opisu przedmiotu), ale i *ontologicznym* (próbą określenia jego statusu ontologicznego, jego sensu i znaczenia). Powtórzmy za Francisem Ponge’m:

„cóż to jest byt? Są tylko sposoby bycia, następujące po sobie. Jest ich tyle, co przedmiotów. Tyle, co mrugnięć okiem”[18]

W momencie spostrzeżenia, będącego osią relacji podmiot-przedmiot, *poznawany* obiekt jawi się jako byt absolutnie zewnętrzny, niezależny od świadomości *poznającego*, realny i autonomiczny. Według Sartre'a i egzystencjalistów rzeczy są identyczne same ze sobą, nie ma w nich żadnego rozdźwięku między „sobą a sobą”[19], owej „dziury w bycie”, tak odczuwalnej u istot ludzkich. Doskonała w swej pełni tożsamość rzeczy niezmiennie pociąga poetów. Fascynuje ich klucz, który jest „jako owoc [...] cały sobie pestką”[20], krzesło - „artykuł prawdy/ rzeźba samego siebie”[21], czy wreszcie „stworzenie doskonałe”[22]: kamyk - „równy samemu sobie [...] wypełniony dokładnie kamiennym sensem”[23]

Przedmiot, będący bytem wewnętrznie doskonale zgodnym, identycznym ze sobą, jest czymś, wobec czego poznający podmiot może się określić; każda rzecz – zacytujmy znów Ponge'a - „kolejno, wedle naszej woli może stać się miejscem naszego przycumowania, słupem granicznym, gdzie można się oprzeć”[24]. Autonomiczność bytu, jakim jest konkret, prowokuje

---

[13] O. Tokarczuk, *Dom dzienny, dom nocny,* Warszawa 2000, s. 32.
[14] Z. Herbert, *Pan Cogito obserwuje zmarłego przyjaciela*, In: op. cit., s. 384, podkreślenie moje [O.C.]
[15] ibidem, s. 385.
[16] Ibidem.
[17] Ibidem.
[18] F. Ponge, *Przedmiot to poetyka*, In: F. Ponge, *Utwory zebrane*, przeł. J. Trznadel, Warszawa 1969, s. 76, cyt. za: *Człowiek i rzecz*...op.cit., s. 166.
[19] por. K. Pomian, *Sartre’a metafizyka literatury*, In: *Człowiek pośród rzeczy*, Warszawa 1973, 2. 236.
[20] M. Białoszewski, *Studium klucza*, In: M. Białoszewski, *Utwory zebrane*, t.I, Warszawa 1987, s. 115.
[21] M. Białoszewski*, Sprawdzone sobą*, In: op. cit., s. 137.
[22] Z. Herbert, *Kamyk*, In: *Poezje...*, s. 280.
[23] Ibidem.
[24] F. Ponge, op. cit., s. 77, cyt. za: *Człowiek i rzecz*...op.cit.,s.166.

nie tylko do samookreślenia się podmiotu, ale także do poznania, próby wniknięcia w ową zamkniętą, absolutną skończoność. Przedmiot w doświadczeniu poznawczym jest niezachwianie odrębny od świadomości podmiotu, namacalny i w momencie obserwacji dany bezpośrednio. Jest „innym-czymś", do którego „ja" poznające pragnie dotrzeć, zrozumieć jego istotę tak, jak jawi się mu ona w bezpośrednim doświadczeniu.

Czy jednak da się przeniknąć zwartą strukturę przedmiotu? Czy da się do niej naprawdę dotrzeć, zrozumieć i opisać? Herbert zdaje się odpowiadać przecząco:

> „Drewnianą kostkę można opisać tylko z zewnątrz. Jesteśmy zatem skazani na wieczną niewiedzę o jej istocie. Nawet jeśli ją szybko przepołowić, natychmiast jej wnętrze staje się ścianą i postępuje błyskawiczna przemiana tajemnicy w skórę"[25]

Narzędziem poznania jest język, okazuje się jednak, że nie jest on pomostem między podmiotem a przedmiotem, lecz barierą; nie jest tym, co przybliża nas do rzeczy, lecz tym, co od niej oddala. We *Wstępie do poetyki* Zbigniewa Bieńkowskiego problem ten jest dobitnie wyeksplikowany. Świat poematu to nasz dzisiejszy świat, będący „jednym i wielokrotnym, nieustannym i zachłannym, nieustającym i nieuleczalnym, rozlegającym się od rzeczy do rzeczy jak od morza do morza słowotworem"[26]. Język ma moc sprawczą, zdaje się stwarzać rzeczy, okazuje się być jednak pułapką. Poprzez uwikłanie w sieć gramatyki i frazeologii, ustalonych zwyczajów językowych, nazwy przestają „pasować" do rzeczy, schematy językowe stają się źródłem destrukcji związku słowa z rzeczą: „cień odłącza się od blasku/woda rozwodzi się z niewodą,/chleb odejmuje się od ust/lewa strona rozlewnie żegna się ze stroną prawą"[27]. Piekło polisemii i homonimii jest u Bieńkowskiego skontrastowane z „rajem dosłowności"[28], w którym „każda rzecz jest tylko tym, czym jest w istocie rzeczy"[29]

Rola języka jako universum, które *stwarza* poprzez *nazywanie* nieustannie jest podawana w wątpliwość. Owszem – zdaje się mówić literatura – język kreuje rzeczywistość, ale jest to rzeczywistość niepewna i wieloznaczna, a przy tym tymczasowa – bowiem słowa bardzo szybko „odklejają się" od rzeczy tworząc kolejne, przypadkowe byty. Przytoczmy fragment *Szarej strefy* Różewicza:

niemiec mówi
weisse rose i rote rose
ktoś nie zna niemieckiego
dla niego róża
nie jest „rote" ani „weisse"
jest tylko różą
ale ktoś inny nie słyszał słowa
róża i to co trzyma w ręce
jest kwiatem albo fajką"[30]

Dochodzi więc do dziwnej dezintegracji przedmiotu i nazwy, która ma nań wskazywać, do niego się odnosić i go określać. Jak na znanym obrazie Rene Magritte'a, na którym pod namalowanym z prostotą wizerunkiem fajki widnieje podpis: „to nie jest fajka".

Zwątpienie w język to także zwątpienie w moce poznawcze; dotarcie do przedmiotu, pojęcie jego istoty okazuje się niemożliwe. Rzeczywistość, którą ukazuje współczesna polska

[25] Z. Herbert, *Drewniana kostka*, In: *Poezje,* s. 292.
[26] Z Bieńkowski, *Wstęp do poetyki,* In: *Liryki i poematy*, Warszawa 1975, s. 165.
[27] ibidem, s. 156.
[28] ibidem, s. 157.
[29] ibidem, s. 156.
[30] T. Różewic*z, Szara strefa*, In: *Szara strefa*, Wrocław 2002, s. 14.

literatura, to rzeczywistość, w której stale przybywa przedmiotów, podobnie jak stale przybywa słów. Jednak związki między nimi zdają się zacierać, między rzeczą a jej nazwą pojawia się rozdźwięk, który wciąż się powiększa. W swoim doświadczeniu poznania poprzez język podmiot wciąż ponosi klęskę i nie pozostaje mu nic innego, jak zastosować się do słynnej Wittgensteinowskiej maksymy: „o czym nie można mówić, o tym trzeba milczeć". W swym doświadczeniu musi więc „ja" poznające zatrzymać się na etapie niewypowiedzianego, przed momentem werbalizacji, zaś przedmiot poznania – powróćmy tu do Herberta – może ledwie „zaznaczyć" „czarnym kwadratem"[31] I to musi mu wystarczyć, bo przecież – jak melancholijnie stwierdza autor *Struny światła* – „najpiękniejszy jest przedmiot/ którego nie ma"[32].

Summary

The subject of the present study is the functioning of an object in Polish 20th century literature. Setting Olga Tokarczuk's and Andrzej Stasiuk's works as examples, there are shown possibilities of presenting objects as fully independent entities, "literary still life", whose description is near to an ekphrasis. The first chapter, titled "Still life", is devoted to that topic. The next part of the study treats on the issue of personification of objects in Chwin and Herbert and a peculiar kind of "congruent figure", which is the problem of reification of a character or lyrical "I" (Herbert). The last chapter touches the relationships of items, as elements of reality, with the language, which creates and defines the reality. Possibilities of functioning of elements of material culture in epistemological process are shown on works of Herbert and Bieńkowski; essential for that part is the motive of the crises of the language and of the relation between a word and an object, especially noticeable in Herbert poem *Przedmiot, którego nie ma*, which is a peculiar recapitulation of the whole article.

Bibliografia

1) BIAŁOSZEWSKI M.: *Utwory zebrane*, t.I, Warszawa 1987.
2) BIEŃKOWSKI Z.: *Liryki i poematy*, Warszawa 1975.
3) CHWIN S.: *Hanemann*, Warszawa 1998.
4) *Człowiek i rzecz. O problemach reifikacji w literaturze, filozofii i sztuce*, red. S. WYSŁOUCH, B. KANIEWSKA, Poznań 1999.
5) HERBERT Z.: *Poezje*, Warszawa 1998.
6) *Martwa natura. Historia, arcydzieła, interpretacje*, red. S. ZUFFI, Warszawa 2000.
7) MYŚLIWSKI W.: *Widnokrąg*, Kraków 2007.
8) POMIAN K.: *Sartre' a metafizyka literatury*, w: *Człowiek pośród rzeczy*, Warszawa 1973.
9) PONGE F.: *Przedmiot to poetyka*, In: F. PONGE, *Utwory zebrane*, przeł. J. TRZNADEL, Warszawa 1969.
10) RÓŻEWICZ T.: *Szara strefa*, Wrocław 2002.

[31] Z. Herbert, S*tudium przedmiotu*, In: *Poezje*, s. 277.
[32] ibidem, s. 276.

11) STASIUK A.: *Zima*, Wołowiec 2001.
12) TOKARCZUK O.: *Prawiek i inne czasy*, Kraków 2005.
13) TOKARCZUK O.: *Dom dzienny, dom nocny,* Warszawa 2000.

Kobiety w twórczości F. Halasa. Próba interpretacji w świetle drugiej fali krytyki feministycznej.

Agnieszka Baran

Women In Poetry Of F. Halas. An Attempt Of Interpretation On The Background Of Second Wave Feminist Criticism

***Abstract**: The article presents three theses about F. Halas' lyrical subject attitude toward woman: misogyny and chauvinism of the lyrical subject, a different kind of lyrical subject's phobia and at last admiration and respect. I consider the third hypothesis to be the most plausible interpretation of Halas' works in the light of the second wawe of feminist criticism.*

***Key words:** Halas, poetry, feminism, feminine critique, women in the poetry.*

***Contact:** Akademia Techniczno-Humanistyczna w Bielsku-Białej,*
e-mail: agnieszka.baranowa@gmail.com

Twórczość F. Halasa obfituje w utwory poświęcone kobietom. Kobiety są często bohaterkami jego wierszy. Co więcej, biografia autora dostarcza nam sporo ciekawych faktów na temat roli kobiet w życiu poety.

Warto przyjrzeć się niektórym utworom o tematyce „kobiecej" i przeanalizować je z punktu widzenia kobiet, posługując się niektórymi z narzędzi krytyki feministycznej. Jakkolwiek zdaję sobie sprawę z nieaktualności niektórych założeń i ram pojęciowych hermeneutyki feministycznej (np. wpisujących się w retorykę frakcji radykalnej tzw. „drugiej fali feminizmu" skupionej wokół Ti-Grace Atkinson, lub zakładających ewidentną opresywność kultury patrialchalnej wobec kobiet – Kate Millet, czy retoryki rewizjonistycznej krytyki feministycznej tropiącej mizoginię i przejawy form represji w kulturze wobec kobiet – Sandry M. Gilbert[1]). Ze względu na charakter niniejszego studium całkowicie pomijam także feministyczne teorie pisarstwa (m.in. ginokrytykę, arachnologię, ecriture feminine itd.), nie dotykam także w zupełności, bodaj najaktualniejszego nurtu feminizmu, tj. feminizmu kulturowego. Skupię się natomiast na, najbardziej chyba wyrazistym, nurcie feminizmu akademickiego, tzw. drugiej fali krytyki feministycznej, krytyki rewizjonistycznej, która nie stawiała już sobie za cel doprowadzenia do zrównania w prawach kobiet i mężczyzn, ale skupiała się na piętnowaniu przejawów represji wobec kobiet i przejawów seksizmu (czasem doprowadzonych do granic absurdu, z dzisiejszego punktu widzenia). W pełni świadoma jestem faktu iż korzystam z przestarzałych narzędzi hermeneutycznych; pozwalają mi one jednak

[1] Odwołuję się tu do opracowania dot. feminizmu A. Burzyńskiej i M.P.Markowskiego In: Burzyńska A., Markowski M.P., *Teorie literatury XX wieku*, Znak, Kraków, 2007, s. 389-437.

wyostrzyć pewne zjawiska tak, że łatwiej je zaobserwować i się nimi zająć, przy czym narzędzia te nie uniemożliwiają późniejszego sięgnięcia do innych koncepcji i ujęcia wyodrębnionego problemu z zupełnie innej perspektywy.

W niniejszym studium spróbuję dokonać analizy utworów F. Halasa pod względem postaw wobec kobiet jakie prezentuje podmiot liryczny jego wierszy. W celu przeprowadzenia swoistego eksperymentu myślowego pragnę na początku niniejszych rozważań przyjąć następujące trzy hipotezy. Pierwsza, z hipotez dotyczy mizoginii (a w zasadzie bardziej fobii w stosunku do kobiet, niż mizoginii) i szowinizmu podmiotu litrycznego utworów Halasa. Kobiety w jego poezji są przedstawione w sposób skrajnie cielesny, sprowadzone wyłącznie do funkcji seksualnej, zreifikowane. Hipoteza druga, dotyczy nieco innej twarzy fobii podmiotu lirycznego – boi się on kobiet do tego stopnia, iż czyni z nich istoty nadprzyrodzone, uwzniaśla i heroizuje, co jednak dalej przedstawia kobiety jednopłaszczyznowo i sprowadza je tylko i wyłącznie w jednej roli – roli macierzyńskiej. Pomimo uwznioślenia podreśla podrzędną pozycję kobiety wobec mężczyzny. Hipoteza trzecia nie zakłada fobii, przeciwnie, wskazuje na postawę pełną podziwu i szacunku. Zakłada zafascynowanie podmiotu lirycznego tajemniczością kobiet, fascynację ich cielesnością, duchowością i mistycznej tajemnicy życia, której są nosicielkami. Zakłada także społeczną, polityczną i artystyczną równość kobiet i mężczyzn, docenia dotychczas niedoceniane codzienne obowiązki kobiet.

Rzecz jasna, daleka jestem od stawiania znaku równości między podmiotem lirycznym i autorem. Dopiero po przeprowadzeniu eksperymentu osądzić będzie można, czy postawy wyrażone za pośrednictwem podmiotu lirycznego przez poetę zasługują na podziw raczej, czy też będą to postawy w sposób obiektywny niesmaczne, lub karygodne. Zweryfikować też będzie można interpretację utworów, które w sposób celowy zostaną, poniekąd, zdezinterpretowane, lub nadinterpretowane, aby podporządkować pewne ambiwalentne sformułaowania jeszcze bardziej ambiwalentnym tezom.

Teza pierwsza: Mizoginia i szowinizm

Podmiot liryczny. odczuwa pewien rodzaj lęku przed kobietami, które jednocześnie silnie go przyciągają i pobudzają. Napięcie związane z potrzebą bliskości kobiet, a jednocześnie odczuwany strach przed nimi, rodzący się także z poczucia dominacji kobiety nad nim: *krotící uzdou stisků / miliony údečků naší krve / srocených v bojové linii / mající obrys dívčího klína* (*Mladé ženy*) rodzą w podmiocie lirycznym frustrację, która jest z kolei przyczyną niechęci czy nienawiści do kobiet. Szczególnie zaś, niechęć ta wyraża się w stosunku do kobiet z punktu widzenia seksualnego i rozrodczego nieużyteczne – czyli kobiety stare *vy klíny starých žen / kolébky prázdné / pelíšky vychladlé / hrobky chvil milostných / okouzlení okouzlená / schrány žalných kostí / skrýšky zapomenutých pohybů / stany vyvrácené / spáleniště vyvátá / útulky růžence / opuštěné zálohy budoucích* (*Staré ženy*). Kobiety pełnią dla podmiotu lirycznego wyłącznie funkcje: seksualną i rozrodczą, są przedmiotem erotycznych pragnień i mają za zadanie zaspokajać rządze mężczyzny: *vzduch je plný drobných / svlečených dívek / tančících mezi sloupky / našich žádostí; pro pohlazení pro popleskání pro zalechtání; ó klíny mladých žen / plné rozryvné touhy zřásněné vilností / v níž náš člunek tká trvání pokolení / v taktu ještě ne - ještě ne - ještě ne* (*Mladé ženy*). Kolejnym zadaniem kobiety jest przyjąć, urodzić i wychować dziecko: *amfory nemluvňat* (*Mladé ženy*), *Žena šarlatová kazajka dítěte* (*Žena*). Potwierdzeniem wizji kobiety, jako przede wszystkim matki i gospodyni domowej są postacie kobiet przedstawione w wierszach *Dělnice, Sedí smutná paní..., Naše paní bojuje s drakem* i innych. Kobiety są tam zawsze zaprezentowane jako wiecznie zatroskane dziećmi, zajęte domowymi

obowiązkami, jeśli zaprezentowane są ich przemyślenia wewnętrzne, to są one zawsze autorefleksją nad swoją rolą i swoim losem, który zawsze zamyka się w trzech etapach – kobiety-obiektu seksualnego, kobiety-matki, kobiety starej i bezużytecznej (por. *Dělnice,* np. *Vaše historie / začíná ve čtrnácti / trošku lásky tancování / a pak už jen děti soužení / a nekonečná dřina*). Podmiot liryczny. odczuwa pewien rodzaj lęku przed kobietami, które jednocześnie silnie go przyciągają i pobudzają. Napięcie związane z potrzebą bliskości kobiet, a jednocześnie odczuwany strach przed nimi, rodzący się także z poczucia dominacji kobiety nad nim: *krotící uzdou stisků / miliony údečků naší krve / srocených v bojové linii / mající obrys dívčího klína* (*Mladé ženy*) rodzą w podmiocie lirycznym frustrację, która jest z kolei przyczyną niechęci czy nienawiści do kobiet. Szczególnie zaś, niechęć ta wyraża się w stosunku do kobiet z punktu widzenia seksualnego i rozrodczego nieużyteczne – czyli kobiety stare *vy klíny starých žen / kolébky prázdné / pelíšky vychladlé / hrobky chvil milostných / okouzlení okouzlená / schrány žalných kostí / skrýšky zapomenutých pohybů / stany vyvrácené / spáleniště vyvátá / útulky růžence / opuštěné zálohy budoucích* (*Staré ženy*). Kobiety pełnią dla podmiotu lirycznego wyłącznie funkcje: seksualną i rozrodczą, są przedmiotem erotycznych pragnień i mają za zadanie zaspokajać rządze mężczyzny: *vzduch je plný drobných / svlečených dívek / tančících mezi sloupky / našich žádostí; pro pohlazení pro popleskání pro zalechtání; ó klíny mladých žen / plné rozryvné touhy zřásněné vilností / v níž náš člunek tká trvání pokolení / v taktu ještě ne - ještě ne - ještě ne* (*Mladé ženy*). Kolejnym zadaniem kobiety jest przyjąć, urodzić i wychować dziecko: *amfory nemluvňat* (*Mladé ženy*), *Žena šarlatová kazajka dítěte* (*Žena*). Potwierdzeniem wizji kobiety, jako przede wszystkim matki i gospodyni domowej są postacie kobiet przedstawione w wierszach *Dělnice, Sedí smutná paní..., Naše paní bojuje s drakem* i innych. Kobiety są tam zawsze zaprezentowane jako wiecznie zatroskane dziećmi, zajęte domowymi obowiązkami, jeśli zaprezentowane są ich przemyślenia wewnętrzne, to są one zawsze autorefleksją nad swoją rolą i swoim losem, który zawsze zamyka się w trzech etapach – kobiety-obiektu seksualnego, kobiety-matki, kobiety starej i bezużytecznej (por. *Dělnice,* np. *Vaše historie / začíná ve čtrnácti / trošku lásky tancování / a pak už jen děti soužení / a nekonečná dřina*).

Teza druga: uwznioślenie i nabożny lęk

Podmiot liryczny czuje pełen szacunku lęk przed kobietami. Lęk ten wynika z odmienności kobiet oraz z ich zdolności macierzyństwa, a tym samym władzy, jaką posiada kobieta nad życiem. Podmiot liryczny jest onieśmielony w kontaktach z kobietami, woli więc traktować je jako odległy obiekt nabożnej czci, niż jako prawdziwe osoby; np.: *žena prvně samodruhá* (*Žena*) – sformułowanie „samodruga" będące archaizmem stosuje się do opisu malarskich przedstawień Madonn lub innych postaci sakralnych (por. Da Vinci, św. Anna Samotrzecia). Sformułowanie takie, użyte w tym kontekście sugeruje po pierwsze zbliżające się macierzyństwo bohaterki lirycznej, a w drugiej kolejności jest wyrazem podziwu i dystansu, jaki ma się wobec sakrum.

Pełen dystansu szacunek wobec kobiet wyraża się także w konstrukcji wielu utworów – konstrukcji opartej na wyliczeniach i powtórzeniach – typowych zabiegów litanijnych, metaforach charakterystycznych dla stylu biblijnego oraz zastosowanie słownictwa biblijnego. Konstrukcję taką przybiera większość utworów Halasa poświęconych kobietom: *Mladé ženy, Dělnice, Staré ženy* oraz *Žena*. Inny, niezwykle istotny w świetle niniejszej tezy cykl poświęcony kobiecie – *Naše paní Božena Němcová* jest za to stylizowany na przypowieść, lub legendę, co w równym stopniu świadczy o heroizacji bohaterki lirycznej, jak i o pełnym

szacunku dystansie względem niej.

Jednocześnie szacunek i lęk przed kobietami nie pozwalają podmiotowi lirycznemu dostrzec w kobiecie prawdziwej osoby. Kobieta jest instytucją rozrodczą i służącą wychowaniu dzieci: *Žena šarlatová kazajka dítěte* (*Žena*); *vy klíny starých žen / kolébky prázdné / pelíšky vychladlé* (*Staré ženy*); *amfory nemluvňat (Mladé ženy).* Jest postrzegana jako kapłanka życia, ale jednocześnie poza rolę kapłanki nie wychodzi. Podmiot liryczny nie jest w stanie nawiązać normalnej relacji z kobietą – bohaterką liryczną poza relacją seksualną lub dziecięcą. Jest inna niż mężczyzna i to owej inności przede wszystkim podmiot liryczny obawia się, jednocześnie ją podziwiając. W przeciwieństwie do mężczyzny, kobieta – bohaterka liryczna większości wzmienionych wierszy przedstawiona jest jako jednowymiarowa, przedstawiana wyłącznie w kontekście rodzinno-rozrodczym, co po raz kolejny jest dowodem na wyższość mężczyzny nad kobietą, pomimo całego podziwu dla niej i dla zadania do jakiego jest przeznaczona.

Teza trzecia: partnerstwo, podziw, szacunek

Halas poświęcił kobietom serię swoich utworów, pierwszy chronologicznie był poemat *Dělnice* z roku 1934*,* który stanowił poetycką odpowiedź na utwór S. K. Neumanna *Staré dělníky*. Utwór powstał więc praktycznie przypadkiem, ale jednocześnie wypływał z głębokiej potrzeby serca poety. Warto zwrócić uwagę na pełną czułości i zrozumienia mowę pozornie zależną, w której następuje opis dnia bohaterki lirycznej – jednej z tytułowych robotnic. Wylicza on kolejne czynności typowego, pracowitego dnia i retrospekcji jej smutnego, zwyczajnego życia, przedwcześnie skończonej młodości i przedwcześnie nadchodzącej starości. Podmiot liryczny podkreśla tragizm egzystencji bohaterki lirycznej, która nie doświadcza wdzięczności za swoje poświęcenie. Doświadcza za to pogardy, wyrażonej w słowie *baba*. Jest to zarazem moment, w którym uświadamia ona sobie własną przemijalność i upływ czasu. Podmiot liryczny zwraca się do bohaterki w sposób bezpośredni: *A tu vám řeknu / taková jako vy jste / byla i moje maminka / Dřela v Kemce a u Lőw-Beera / na prvního května zpívala / „Pryč s tyrany" / a neplakala když zavřeli tátu.* Podmiot liryczny pragnie zmiany losu kobiety, pragnie też zmiany losu robotników w ogóle. Te dwa cele stanowią dlań cel jeden i niepodzielny. *To víte národ dělníků si na to nepotrpí / ale někdy to přijde a člověk zakřičí / jen proto abyste si nemyslely / že jste samy / tak samy jako se vám zdá / a abyste uvěřily / že to přece jen jednou bude jiné*. Jenocześnie wskazuje także na kolejną płaszczyznę działania kobiet, w której mogą się one z powodzeniem realizować. Jest to płaszczyzna polityczno-społeczna. Robotnica i robotnik mają (przynajmniej w założeniu) równe prawa i w równym stopniu mogą się o nie upominać. Kobieta nie jest już przedstawiona jako zdana wyłącznie na opiekę męża lub pozostawiona własnej samotności. Jest aktywna. Jej głos się liczy.

Wiersz powstał z odruchu serca poety, który doświadczając we wczesnym dzieciństwie bolesnej agonii matki, szuka jej obrazu w postaciach kobiet. Rzecz jasna, podejście takie zawsze będzie podejściem podszytym dziecięcym lękiem i szacunkiem dla matki. Co oczywiste, strata najbliższej osoby we wczesnym dzieciństwie wpływa na późniejszą idealizację jej osoby, a także, co za tym idzie, na pewną idealizację kobiet w ogóle. Tym samym, uzasadniona wydaje się być teza druga niniejszego opracowania. Z drugiej zaś strony, możliwym jest, że poeta jako dziecko czuł żal do matki, za to, że go opuściła. To doświadczenie mogłoby uzasadniać pierwszą tezę niniejszego wywodu.

Tymczasem temat na tyle zainspirował poetę, że w rok później, w roku 1935 pisze kolejny poemat – *Staré ženy.* Znów, doszukiwać się można pewnych uzasadnień w biografii autora wychowywanego po śmierci matki przez babkę. Zwróciłam już uwagę na strukturę litanijną,

która stwarza atmosferę pełną nabożnego dystansu, zwróciłam także uwagę na niektóre z metafor, uprzedmiatawiające stare kobiety w tym utworze. Jeśli przyjrzymy się mu bliżej, nietrudno będzie dostrzec, że utwór wbrew pozorom, jakie stwarza, nie jest obelgą skierowaną przeciwko starym kobietom, ale peanem na ich cześć. Podkreślony zostaje upływ czasu i przemijanie, które jest udziałem każdego człowieka. Podkreślona jest macierzyńska i opiekuńcza rola kobiet, nawet tych starych, które są już przeszłymi pałacami życia – *paláci života bývalém*. Jednocześnie podmiot liryczny wyraża smutek ich egzystencji, poczucie końcówki życia, nadchodzącej śmierci, braku nadzieji i opuszczenia. Jest to postawa pełna empatii, a więc z gruntu rzeczy nie uprzedmiatawiająca.

Dopiero dziesięć lat po powstaniu poematu *Staré ženy,* czyli w 1945 roku, powstaje drugie skrzydło dyptyka – *Mladé ženy.* Jest skonstruowany na analogicznej zasadzie co *Staré ženy*, niejako odwraca metafory zastosowane we wcześniejszym poemacie. Oprócz konstrukcji litanii, zauważyć jeszcze można pewne analogie z opisem Oblubienicy z Pieśni nad Pieśniami, tzn metaforyczne opisy i wychwalanie urody kolejnych części ciała Oblubienicy oraz jej samej: co po raz kolejny nasuwa skojarzenia se sferą sakrum: *Bříška mladých žen / pahorky stříbrných větrů; bárky milostných rytmů / broskve stromu života*. Zauważyć też można pewne powiązania z postawą (zbiorowego) podmiotu lirycznego a postawą Oblubienia szukającego Oblubienicy: *neposedná kůzlata našich ulic / kudy bloudíme smutni...* Wobec tak wyraźnych stylizacji biblijnych trudno uznać całą niemal pornograficzną zmysłowość owego poematu za próbę taniej prowokacji. Halas po dziesięciu latach dojrzał wewnętrznie do kolejnej postawy wobec kobiet, od postawy dziecka i wnuka do postawy kochanka. Erotyczny charakter i relacja nie są tu zaskakujące, nie są także nieuzasadnione. Są jednym z etapów życia, podobnie jak jednym z etapów życia kobiety jest jej młodość, jej świadomość własnego ciała, jej popęd seksualny. Jednocześnie, spajając owe dwa poematy w całość poprzez nadanie analogicznego tytułu oraz stosując analogiczną konstrukcję, podkreśla Halas nierozłączność miłości i śmierci.

Warto wspomnieć także o innych utworach powstałych w czasie między napisaniem *Starých* i *Mladých žen*.

Utwór *Žena*, napisany przez poetę w roku 1936 (czyli rok po powstaniu *Starých žen*). Jest to utwór skomplikowany, niejasny, pełen zawiłych i nieoczekiwanych metafor, o konstrukcji litanijno-kubistycznej. Ma poszarpany rytm przypominający rwący się (w ekstazie?) oddech. Metafory, które znajdujemy w wierszu są zderzeniami elementów tak odległych, że dłuższego czasu potrzeba na dotarcie do ich głębi, np.: *Žena s vyhrnutou krví; stooblý hrozen přezrálý / ssající kmitná sršení tmy; krajka vlny spějící v písek muže; achát útrob s blánovím zářivým*. Znajdujemy tutaj odniesienia zarówno do sfery seksualnej jak i do macierzyństwa. Jednocześnie konstrukcja utworu i zastosowane metafory stwarzają atmosferę tajemnicy. Jednocześnie zastosowane słownictwo – określenia kolorów: *šarlatová,* nazw klejnotów i luksusowych materiałów: *mramorové, achát,* kreują wizję przepychu, królewskości a co za tym idzie pewną niedostępność kobiety-królowej, kobiety-kapłanki. Jednocześnie, konstrukcja kubistyczna ukazuje kobietę z różnych stron i pod różnymi kątami. Kobieta nie jest jednowymiarowa, ale nie jest także do końca zrozumiana i odkryta.

Należy także wspomnieć o niezwykle istotnym cyklu utworów poświęconych jednej kobiecie – kobiecie niezwykłej – poetce Boženie Němcovej. Przedstawiona w nich zostaje jako bohaterka tragicznego życia i tragicznej codzienności. Los jej, jest losem większości kobiet jej czasów: przedwcześnie wydana za mąż, odpowiedzialna za prowadzenie domu i opiekę nad dziećmi, związanie końca z końcem w niełatwej sytuacji materialnej. Bohaterka lityczna cyklu wierszy nazywana jest „Naszą Panią" – jest to określenie Madonny. Zastosowanie go do opisania poetki sygnalizuje iż podmiot liryczny uznaje ją za świętą. A razem z nią uznaje za święte wszystkie inne kobiety doświadczające podobnego do Boženy Němcovej losu. Cykl

poświęcony poetce jest utrzymany w podniosłym tonie i stylizowany jest na przypowieści lub legendy. Świadczyć o tym mogą niektóre z tytułów: *Naše paní bojuje s drakem, Podobizna Naší paní, Smrt Naší paní.* Bohaterka liryczna przedstawiona jest w ważnych dla swojego życia momentach (*Svatební, Smrt Naší paní*) oraz w sytuacjach typowych, jak cerowanie bielizny (*Sedí smutná paní...*), czy rozmyślania nad problemami codziennego życia i własnego ubóstwa (*Naše paní bojuje s drakem*). I tak, zwyczajne czynności bohaterki lirycznej urastają do rangi czynów heroicznych. Tym samym jest uwznioślony los każdej kobiety, a jej obowiązki są docenione i pochwalone. Należy również dodać, iż prezentując słynną pisarkę i poetycko odsłaniając jej los i jej prywatność docenia Halas także jej twórczość. Kobieta jest więc nie tylko zrównana w prawach społecznych i politycznych, ale także jej głos jest równie ceniony na gruncie artystycznym.

Widać więc, że podmiot liryczny utworów Halasa próbuje zrozumieć kobiety w ich życiu i codzienności, próbuje zrozumieć ich odczucia i, co więcej, stara się je wypowiedzieć na głos, przekazać odbiorcom. Możliwe, że uważa iż głos kobiety jest wciąż niedoceniony i przez to zbyt słaby aby się przebić i zostać dosłyszanym. Kobiety w utworach Halasa zostały docenione, podkreślona także została ich równość polityczna i społeczna, chociaż należy zaznaczyć, iż Halas prezentuje kobiety w roli społecznej dla nich typowej (stąd może brać się pewne wrażenie opresywności w stosunku do kobiet). Jednocześnie, udało się uniknąć drugiej skrajności, jaka często była skutkiem ubocznym realizowanych do granic absurdu postulatów drugiej fali feminizmu – to znaczy do odcieleśnienia[2] kobiety, odarcia jej z jej niepowtarzalnych cech, które różnią ją od mężczyzny. Kobieta ma prawo do własnej seksualności, nieskrępowanej w zasadzie wymogami reprodukcyjnymi. Rzecz jasna, kobieta-kochanka prezentowana jest głównie z perspektywy mężczyzny, ale, co charakterystyczne, przez zastosowanie mowy pozornie zależnej bohaterki liryczne utworów Halasa wyrażają swoją samoświadomą postawę wobec własnej seksualności, świadomości swojego ciała i swoich potrzeb (por. np. *Dělnice*). Dzięki nieodcieleśnianiu kobiety i pozytywnym podkreśleniu różnic między kobietami i mężczyznami obraz nakreślony przez Halasa bliższy jest więc najnowocześniejszemu z nurtów feminizmu – feminizmu kulturowego, który szczególny nacisk kładzie na zachowanie różnorodności, w tym różnorodności kulturowej, zróżnicowaniu problemów jakich doświadczają poszczególne grupy kobiet oraz który prezentuje bardziej afirmatywną, niż krytyczną postawę.

W świetle powyższych wywodów, to trzecia z hipotez wydaje mi się być najtrafniejszą interpretacją utworów F. Halasa poświęconych kobietom. Prezentując tradycyjną dla kobiet rolę społeczną, ale jednocześnie dostrzegając wysiłki kobiet i, nieraz nadmierny, zakres obowiązków na jakie nieodmiennie skazywał całe pokolenia kobiet ich los pokazuje Halas nowoczesne podejście do kobiet i kobiecości. Docenia je w ich odmienności od mężczyzn, docenia ich siłę, z jaką są w stanie przeciwstawić się życiowym trudnościom, a także podkreśla równość praw kobiet i mężczyzn w życiu społecznym i politycznym i artystycznym.

Summary

The first one assumes misogyny and chauvinism of the lyrical subject. Woman are depicted as solely physical, their role comes down to purely sexual, they are treated like an

[2] Chociaż pisarstwo kobiece prezentuje w tym względzie odwrotną tendencję. Ecriture feminine jest właśnie nieodłącznie związane z ciałem, a język jest poniekąd językiem ciała.

object. The second hypothesis concerns a different kind of lyrical subject's phobia. He is so afraid of woman that he makes the supernatural beings of them, he uplifts and glorifies them, but still thinks of them superficially, limiting they role to motherhood only. In spite of glorifying, he highlights the woman's inferiority towards man. The third hypothesis does not relate to any phobia, but indicates an attitude full of admiration and respect. It assumes lyrical subject's fascination with woman's mysteriousness, both their spiritual and corporeal nature and mystical mystery of life. It also assumes social, political and artistic equality of man and woman as well as appreciates the everyday duties which have been underestimated before.

Bibliografia

1) BURZYŃSKA, A., MARKOWSKI, J.P.: *Teorie literatury XX wieku*, Kraków, 2007.
2) BATOR, J.: *Feminizm, postmodernizm, psychoanaliza. Filozoficzne dylematy feminister „drugiej fali"*, Gdańsk, 2001.
3) *Głos mają kobiety. Teksty feministyczne*, red. WALCZEWSKA, S., Kraków, 1992.
4) HALAS, F.: *Dělnice* 1938 In: Halas, F.: *Hlad*, red. KUNDERA, L., Praha 1966 s. 43-44.
5) HALAS, F.: *Dokořán,* Praha 1936.
6) HALAS, F.: *Hlad*, red. KUNDERA, L., Praha 1966.
7) HALAS, F.: *Mladé ženy* 1945 In: HALAS, F.: *Hlad*, red. KUNDERA, L., Praha 1966 s. 47-48.
8) HALAS, F.: *Naše paní Božena Němcová 1940* In: HALAS, F.: *Hlad*, red. KUNDERA, L., Praha 1966 s. 49-53.
9) HALAS, F.: *Staré ženy* 1935 In: HALAS, F.: *Hlad*, red. KUNDERA, L., Praha 1966 s. 44-46.
10) KUNDERA, L.: *František Halas: o životě a díle*, Brno, 1999.

O poetyckiej kreacji KUCHNI STAROPOLSKIEJ w *Panu Tadeuszu* Adama Mickiewicza

Marta Śliwińska

On artistic creation of THE TRADITIONAL POLISH CUISINE in *Pan Tadeusz* by Adam Mickiewicz

***Abstract**: Our research is devoted to the ways Adam Mickiewicz built an artistic creation of the traditional Polish cuisine in Pan Tadeusz. In our analysis of the text the theory of linguistic fields is used, as developed by J. Trier and W. Porzig. The applied methodology makes it possible to characterize basic unities of research – syntactical components – from the semantic, functional and attendance point of view, as well as the syntactic and connection one. Those two kinds of analysis are supplemented with the stylistic description of the thematic vocabulary which shows how the text is filled with different areas of the lexis. We see that the picture of the cuisine in Pan Tadeusz is varied both linguistically and culturally.*

***Key words:** lexis, semantics, syntax, poetic language.*

***Contact:** Wydział Polonistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, e-mail:martasliwinska@op.pl*

Badania rzeczywistości przedstawionej w *Panu Tadeuszu* pokazują, że arcypoemat A. Mickiewicza obejmuje całokształt spraw dotyczących życia i funkcjonowania szlachty polskiej na Kresach północno-wschodnich u progu XIX wieku i w wiekach poprzednich (przedakcja). Jednym z istotnych elementów dawnej kultury szlacheckiej jest sztuka kulinarna (np. przyrządzanie potraw) i kultura stołu (np. podejmowanie gości). Właśnie **KUCHNIĘ STAROPOLSKĄ** – fragment wybranej rzeczywistości kulturowej, stale obecnej w *Panu Tadeuszu* – czynię podstawą mojego wystąpienia.

Wybór, jakiego dokonałam, wymaga znalezienia odpowiedniej metodologii badawczej, ułatwiającej analizę kategorii leksykalno-semantycznej **KUCHNIA STAROPOLSKA**. Do przeprowadzenia takiej analizy będzie przydatna – moim zdaniem – teoria **pól językowych** J. Triera (1931) i W. Porziga (1982). Obie teorie (por. też polskie opracowania: Buttler 1967, Pisarek 1967, Miodunka 1980, Tokarski 1984), traktowane dziś jako uzupełniające się (komplementarne), pozwolą mi zbadać wybrany fragment rzeczywistości pod kątem występujących w polu wyrazowym relacji paradygmatycznych i syntagmatycznych.

Warunkiem udanych analiz językowych jest wskazanie stosownej jednostki badawczej, którą można by się posługiwać, przeprowadzając zarówno charakterystykę paradygmatyczną, jak i syntagmatyczną materiału empirycznego. Za taką jednostkę opisu uznałam **składnik**

syntaktyczny[1], występujący w zdaniach jako odcinek (segment) funkcjonalny tekstu, mający określone znaczenie, pełniący funkcję składniową w danym zdaniu i wchodzący w relacje syntaktyczne z innymi składnikami danego wypowiedzenia.

Empiryczne badanie sposobów leksykalnego wypełniania segmentów tekstowych obdarzonych znaczeniem i funkcją składniową wykazuje, że składnik syntaktyczny w analizowanych wypowiedzeniach był najczęściej wyrażany: 1. **pojedynczym leksemem**, np. *bankiet, biesiada, zrazy, wino, zapraszać, posilić się, dobry, mocny;* 2. **związkiem frazeologicznym**, czyli takim połączeniem wyrazowym, którego znaczenie nie jest sumą znaczeń wyrazów składowych[2], np. *chłodnik zabielany, łosoś dunajecki, karpie ćwiki, otrzeć z ust, pokrzepiać zdrowie;* 3. **terminem**, tj. nominalną grupą wyrazową, która ma ściśle określone, tzn. ustalone definicyjnie znaczenie i jest używana w danej dziedzinie wiedzy lub działalności ludzkiej, np. *cąber jeleni*[3], *pianka cukrowa, rosoł staropolski, uczta zajazdowa;* 4. **skupieniem nierozerwalnym i zespoleniem nierozerwalnym**, czyli taką rozbudowaną konstrukcją nominalną bądź werbalną (ale nie predykatywną, zdaniem), która będąc pewną całością, znakiem globalnym nie daje podstaw do wydzielenia członów konstytutywnego i peryferycznego [4], np. *pierwsza uczta, piękne panie, zgraja szlachty, przysiąść do stołu, służyć na uczcie, toczyć rzecz o łowach;* 5. **figurą stylistyczną**, np. *bór konfiturowy, ubrać w kożuszek, wieczerza wilcza.*

Wydobyte z tekstu *Pana Tadeusza* A. Mickiewicza składniki syntaktyczne zostały podzielone na specjalne subkategorie, składające się na ogólną kategorię leksykalno-semantyczną **KUCHNIA STAROPOLSKA**. W obrębie kategorii głównej wyodrębniłam takie subkategorie leksykalno-semantyczne, jak: 1. Posiłki i zwyczaje biesiadne, 2. Potrawy, 3. Desery i ozdoby deserowe, 4. Napoje, 5. Nakrycia stołowe, 6. Sprzęty stołowe, 7. Miejsca związane z jedzeniem i piciem, 8. Stołownicy, 9. Produkty do kuchni, 10. Przyprawy, dodatki, 11. Naczynia i przybory kuchenne, 12. Kuchnia, piwnica, przyrządzanie potraw, 13. Obsługa kuchni i stołu.

Dysponując jednostkami składniowymi i subkategoriami leksykalno-semantycznymi mogłam już przystąpić do charakterystyki językowej głównego przedmiotu badań. Zgodnie z teorią pól językowych zgromadziłam składniki syntaktyczne w dwa typy ujęć: **paradygmatyczne**, skoncentrowane na analizach semantycznej (I), funkcjonalnej (II) i frekwencyjnej (III) oraz **syntagmatyczne**, pokazujące łączliwość składniową poszczególnych składników (IV). Oba rodzaje analiz dopełnia charakterystyka stylistyczna słownictwa tematycznego (V).

Ad I

Kategoria **KUCHNIA STAROPOLSKA** zawiera trzynaście subkategorii leksykalno-semantycznych, zróżnicowanych pod względem stopnia nasycenia jednostkami gramatycznymi

---

[1] Pojęcie składnika syntaktycznego wprowadził do polskiej składni Z. Klemensiewicz (1968), a utrwalił S. Jodłowski (1976). W innym znaczeniu, jako składnik grupowy minimalny, występuje on we *Właściwościach składniowo-stylistyczne języka telewizji polskiej* (1989).

[2] Tak istotę związku frazeologicznego określa S. Skorupka (por. m.in. 1952, 1958, 1967).

[3] W pracy stosuję pisownię zgodną z wydaniem *Pana Tadeusza* Adama Mickiewicza w Bibliotece Narodowej, wyd. 7, Wrocław-Gdańsk 1972.

[4] Kryteria wyodrębniania skupień nierozerwalnych i zespoleń nierozerwalnych znajdują się w opracowaniach: *Badania nad językiem telewizji polskiej* 1985, s. 105-110 i *Właściwości składniowo-stylistyczne języka telewizji polskiej* 1989, s. 25-30.

(parataktycznie). Wśród subkategorii zdecydowanie przeważa wariant 8 (Stołownicy), stanowiący 17,8% całego zbioru syntagm, drugie miejsce w hierarchii zajmuje wariant 9 (Produkty do kuchni), na który przypada 12,7% ogółu syntagm, na trzeciej pozycji sytuuje się wariant 2 (Potrawy) z 12% syntagm, a na czwartej wariant 5 (Nakrycia stołowe) z 11% syntagm. Wymienione subkategorie leksykalno-semantyczne pokrywają łącznie 53,5%, czyli więcej niż połowę całości zestawu elementów syntagmatycznych danej kategorii.

Subkategorie – komponenty kategorii ogólnej **KUCHNIA STAROPOLSKA** organizują się w dwie strefy tematyczne: pierwszą dominującą, która wskazuje na kulturę stołu i spożywanie potraw oraz drugą, która obejmuje kuchnię i przyrządzanie potraw. Do strefy pierwszej należą subkategorie 1-8 stanowiące 67,5% składu tematycznego, do drugiej zaś subkategorie 9-13 stanowiące 32,5% zbioru jednostek tematycznych. Z rozkładu subkategorii widać, że A. Mickiewicz uprzywilejował strefę pierwszą, tj. stołu, konsumpcji, zabawy, rozrywki, bo na nią przypada 2/3 wszystkich składników, dopełnił ją natomiast o elementy strefy drugiej, obejmującej swym zasięgiem surowce do kuchni oraz trud przygotowania pokarmów.

Także niejednorodna jest kategoria **KUCHNIA STAROPOLSKA** pod względem formalnogramatycznym, gdyż pole parataktyczne, zawierające czasowniki (i grupy werbalne) skupia 41,7% składników syntaktycznych, wysuwając się na pierwsze miejsce. Za nim dopiero lokują się pola parataktyczne, gromadzące rzeczowniki (i grupy nominalne) z 40,4% składników oraz przymiotniki (i imiesłowy przymiotnikowe) z 17,9% składników całego zasobu syntaktycznego.

Dominacja czasownikowego pola parataktycznego nad rzeczownikowym zapowiada, jaki charakter stylistyczny będzie miał tekst poetycki *Pana Tadeusza*, oddający analizowaną kategorię leksykalno-semantyczną. Uwidacznia się już na poziomie morfologicznym werbalny styl wypowiedzi Mickiewicza.

Ad II

W kategorii leksykalno-semantycznej **KUCHNIA STAROPOLSKA** występuje pięć typów składników syntaktycznych, które nierównomiernie nasycają analizowaną klasę tematyczną. Pod względem ilościowym zdecydowanie przodują w zbiorze pełniące funkcję składników pojedyncze leksemy, na które przypada 83,8% wszystkich syntagm. Drugą pozycję ex aequo zajmują skupienia i zespolenia nierozerwalne (6,8%) oraz związki frazeologiczne (6,5%), spychają one na trzecie miejsce terminy, które stanowią 2,2% całego zbioru, a na czwarte – figury stylistyczne skupiające 0,7% ogółu składników syntaktycznych.

W całym zbiorze składniki wyrażone strukturami rozbudowanymi obejmują 162 przykłady, tj. 16,2% ogółu syntagm. Składniki syntaktyczne, będące konstrukcjami rozbudowanymi można by tu traktować jako nacechowane człony opozycji funkcjonalno-składniowej w przeciwieństwie do typu dominującego ilościowo, czyli nienacechowanego, który został wyrażony pojedynczym leksemem (wyrazem).

Autor *Pana Tadeusza* – co potwierdzają dane ilościowe – preferuje pojedyncze leksemy w funkcji składników syntaktycznych. Wpływa to na wybór artystyczny, w którym daje pierwszeństwo stylowi jasnemu, mniej skomplikowanemu składniowo nad stylem zawiłym i rozwlekłym.

Ad III

Materiał leksykalno-składniowy rozpada się na trzy grupy, uzależnione od frekwencji tekstowej. Przedział pierwszy zawiera najmniej składników syntaktycznych (10), ale mają one najwyższą frekwencję w tekście (por. *stół, gość, pić, jeść, wieczerza, potrawa, biesiada, uczta,*

wino, grzyby). Przedział drugi reprezentuje średnią frekwencję tekstową, gromadzącą składniki syntaktyczne o wartościach od 4 do 9. Obejmuje on 44 wypełnienia syntaktyczne, tj. 4,4% całego zespołu składniowego (np. *bigos, chleb, kawa, kielich, kłaniać się, kucharz, kuchnia, miód, ogórki, węgrzyn, zjeść, zrazy*). Wreszcie na przedział trzeci przypada najniższa frekwencja, bo zawierająca się w granicach od 1 do 3, ale ten przedział posiada największą liczbę składników (949), a ich udział w całości zbioru wynosi 94,6% (np. *dębniak, grzać (co), ozor, pianka, prosić (na co), raki, roztopić się, szparagi, twarog, ucztować, wspaniała*).

Ponieważ na przedziały pierwszy i drugi przypada łącznie 5,4% wszystkich syntagm, na trzeci zaś pozostałe 94,6 %, dlatego ten ostatni można uznać za nienacechowany.

Ad IV

Wymienione wcześniej składniki syntaktyczne, należące do pierwszego przedziału frekwencyjnego (o rangach od 1 do 10), stają się podstawą charakterystyki syntagmatycznej. Najważniejsze słowa tematyczne tworzą w tekście *Pana Tadeusza* grupy trojakiego rodzaju: **nominalne**, np. *gościnne stoły, stoły z wieczerzą, koniec stoła, wielonożny stół, podobne do stoła, stoły polskie, środek stoła,* **werbalne**, np. *brać miejsce za stołem, być przy stole, oznajmić za stołem, pobłogosławić stół, prowadzić do stołu, powynosić stoły, przybyć do stołu, sadzać za stół* i **predykatywne, zdania**, np. *stół ciągnie się, stoły gną się.*

Wśród grup składniowych współtworzonych przez leksemy o najwyższej frekwencji tekstowej dominują układy werbalne, osiągając 57,3% całości zbioru syntagm. Na drugiej pozycji plasują się grupy nominalne z 32,2% połączeń składniowych, trzecia zaś przypada grupom predykatywnym (zdaniom), osiągającym 10,5% rozwinięć w ogólnym zestawie syntagmatycznym.

Pierwszoplanowe miejsce, jakie zajmują grupy werbalne w analizowanym tekście, umożliwia identyfikację stylu, zaznaczającego się w budowie rozpatrywanej kategorii leksykalno-semantycznej. Przewaga związków werbalnych nad nominalnymi pozwala stwierdzić, że w indywidualnej kreacji wybranego fragmentu rzeczywistości – **KUCHNI STAROPOLSKIEJ** – ma zastosowanie jako środek wyrazu artystycznego styl werbalny. Zauważona już na płaszczyźnie morfologicznej dominacja stylu werbalnego zyskuje niekwestionowane wsparcie na poziomie składniowym.

Ad V

Słownictwo występujące w opisie kategorii leksykalno-semantycznej **KUCHNIA STAROPOLSKA** jest niejednorodne. Obok dominującego i mieszczącego się w normie leksykalnej I połowy XIX wieku systemu centralnego pojawiają się podsystemy peryferyjne, tworzące pięć stref leksyki[5]: a) **archaiczną** (np. *arkas, blemas, brunele, cybet, draganty, figatele, kontuz, pinele, piżmo, szczuka, wyzyna*), b) **prowincjonalną** (np. *chłodnik, dębniak, kaban, kumpia, ożyna, machina, służba, wnaszać, wypitka, chołodziec litewski, litewskie potrawy, litewski rosoł*), c) **potoczną** (tu frazeologizmy i przysłowia, np. *chłodnik zabielany, czarna polewka, szczuki główne, wódka gdańska, dać ucztę, podchmielić sobie, zmieniać talerze, zabiec kędy pieprz rośnie, dziesiąta woda po kisielu, delikacik z marymonckiej mąki*), d) **indywidualną** (tu skupienia i zespolenia nierozerwalne, np. *kolor bigosu, kucharz doskonały, ostatnia uczta staropolska, chować porządek, ciągnąć kufy, dmuchać w mieszki, szumieć wódką, ucztować starym zwyczajem*), e) **poetycką** (tu metafory, np. *bór konfiturowy, stół obnażony z*

[5] W ustaleniu tego, co normatywne i co nienormatywne, odwoływałam się głównie do leksykonów historycznych języka polskiego z XIX i XX wieku.

obrusa, wieczerza wilcza, nalać z winem ognia w duszę, napić się Ojczyzny, pić wino szatańskie = 'szampan rosyjski'; porównania, np. *stał ułan jak słonecznik w błyszczącym kołpaku, surojadki niby czareczki, bruśnice świeże jako jej usta rumiane*; peryfrazy, np. *gość niespodziewany* = gajowy, *uciekły przed gośćmi nowymi* = posłami do Maćka*, miasto sławne w świecie tabaką i miodem* = o Kownie; synekdochy, np. *wypowiedzieć potrawy* = nazwy potraw; epitety, np. *miodowy płyn, srebrzysty likwor, kufel kryształowy, brzuchaty kociołek, biesiada sławna, imbryk blaszany.*

Strefy leksyki, biorące udział w tworzeniu kategorii leksykalno-semantycznej **KUCHNIA STAROPOLSKA**, pokazują wielokształtność i złożoność materiału słownikowego. A. Mickiewicz kreuje obraz językowy różnorodny, a nie jednorodny, wielowarstwowy, a nie jednowarstwowy, przekraczający granice normy językowej I połowy XIX wieku, a nie podporządkowany obowiązującym kanonom normatywnym.

Utworzone w ten sposób zjawisko językowe przedstawia się jako synteza **KUCHNI STAROPOLSKIEJ** i regionalnej, pełne elementów ekspresywnych i indywidualnych oraz figur stylistycznych (poetyzmów). Nie jest to zatem w żadnej mierze podręczne opracowanie fachowe, ani nawet namiastka tekstu użytkowego z zakresu kucharstwa czy sztuki przyjmowania gości dworskich. Otrzymujemy bowiem językową syntezę tego, co najlepsze, najobfitsze, najwytworniejsze w tradycyjnej polskiej kuchni: dawnej i nowej, magnackiej i szlacheckiej, narodowej i prowincjonalnej, oficjalnej i nieoficjalnej.

Nawiązując do epitetu ostatni, pojawiającego się po wielekroć w tekście *Pana Tadeusza*, można stwierdzić, że czytelnik rozstaje się z ostatkami kuchni staropolskiej, utrwalonymi na kartach epopei narodowej.

Summary

The paper is devoted to the linguistic description of a selected segment of the cultural reality, which is the lexical and semantic category THE TRADITIONAL POLISH CUISINE, in *Pan Tadeusz* by Adam Mickiewicz. The dissertation contains the characterization of the poetic text from the semantic, syntactic and stylistic point of view. On the basis of the detailed examination, we show that the lexical and semantic category THE TRADITIONAL POLISH CUISINE is the synthetic construction composed of various linguistic elements. The stylistic examination proves that the thematic vocabulary is heterogeneous. Beyond the dominant vocabulary, contained in the lexical norm of the first part of the XIXth century, four other areas of the lexis occur in the text: the archaic, the provincial, the common and the poetic one. From the arrangement of the paratactical fields (verbs and verbal groups) and syntactical constructions (verbal groups) we deduce that in the creation of the examined category it is a verbal style which applies as a medium of the artistic expression.

Résumé

Le présent article montre la description linguistique d'un fragment choisi de la réalité culturelle, c'est-à-dire de la catégorie lexicale et sémantique L'ANCIENNE CUISINE POLONAISE dans *Pan Tadeusz* d'Adam Mickiewicz. L'article concerne principalement la

caractéristique sémantique, fonctionnelle et syntaxique mais aussi celle de la fréquence et stylistique du matériel poétique. D'après nos recherches détaillées, nous constatons que la catégorie lexicale et sémantique L'ANCIENNE CUISINE POLONAISE est une construction synthétique, composée de divers éléments linguistiques. Les recherches stylistiques mettent en lumière le fait que le vocabulaire thématique est hétérogène. À côté du vocabulaire dominant et qui trouve sa place dans la norme lexicale propre au vocabulaire appartenant à la Ière moitié du XIXème siècle, les autres sphères du lexique apparaissent dans le texte: archaïque, provinciale, courante et poétique. Du point de vue de la composition des champs paratactiques (verbes et groupes verbaux) et des constructions syntaxiques (groupes verbaux) nous déduisons que dans la création de la catégorie examinée, c'est le style verbal qui prédomine comme le moyen d'expression artistique.

Bibliografia

1) *Badania nad językiem telewizji polskiej. Studia metodologiczne i opisowe,* red. Z. KURZOWA, Warszawa 1985.
2) BUTTLER, D.: *Koncepcja pola znaczeniowego,* „Przegląd Humanistyczny", 1967, nr 2, s. 41-59.
3) JODŁOWSKI, S.: *Podstawy polskiej składni,* Warszawa 1976.
4) KLEMENSIEWICZ, Z.: *Zarys składni polskiej,* Warszawa 1968.
5) MICKIEWICZ, A.: *Pan Tadeusz.* Opracował S. PIGOŃ, wyd. 7, BN, S. I, nr 83, Wrocław-Gdańsk 1972.
6) MIODUNKA, W.: *Teoria pól językowych. Społeczne i indywidualne ich uwarunkowania,* Kraków 1980.
7) PISAREK, W.: *Pojęcie pola wyrazowego i jego użyteczność w badaniach stylistycznych,* „Pamiętnik Literacki", 1967, nr 2, s. 493-516.
8) PORZIG, W.: *Das Wunder der Sprache. Probleme, Methoden und Ergebnisse der Sprachwissenschaft,* 7. Auflage Bern.
9) SKORUPKA, S.: *Z zagadnień frazeologii,* In: Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Językoznawstwa TNW Wydział I Językoznawstwa i Historii Literatury, t. IV, Towarzystwo Naukowe Warszawskie, s. 147-180, Warszawa 1952.
10) SKORUPKA, S.: *Frazeologia a składnia,* „Biuletyn PTJ" 1958, z. XVII, s. 97-114.
11) SKORUPKA, S.: *Wstęp* do *Słownika frazeologicznego języka polskiego*, t. 1, s. 5-11, Warszawa 1967.
12) TOKARSKI, R.: *Struktura pola znaczeniowego (studia językoznawcze),* Warszawa 1984.
13) TRIER, J.: *Der deutsche Wortschatz in Sinnbezirk des Werstandes. Die Geschichte eines Sprachlichen Feldes,* Heidelberg 1931.
14) *Właściwości składniowo-stylistyczne języka telewizji polskiej (na materiale list frekwencyjnych),* red. Z KURZOWA. Opracowali W. COCKIEWICZ i W. ŚLIWIŃSKI, Warszawa-Kraków 1989.

Henryk Jasiczek - *„Z sercem w zadumie”*

Agata Kula

Henryk Jasiczek – “With My Heart In A Daydream”

***Abstract**: The following article, devoted to Henryk Jasiczek, well known poet and journalist from the Zaolzie region, presents his brief curriculum vitae, an outline of his literary work and fragments from two of his poems.*

***Key words:** Henryk Jasiczek, Wiktor Raban, the poet, the journalist, Zaolzie region.*

***Contact:** University of Ostrava, Faculty of Arts, Department of Slavonic studies, e-mail: agatka.sumi@seznam.cz*

„Powiedzą może kiedyś współcześni,
żem w każdym wierszu serce chciał zamieścić.
Niechże więc ono w mych wierszach śpiewa,
i życie sławi, co nie umiera.”[1]

Ciekawe, o kim Henryk Jasiczek myślał, pisząc powyższe wersy. Może o nas, ludziach żyjących na początku XXI wieku? Sam poeta mógł dożyć dzisiejszych czasów i jako 89-letni staruszek recytować swe wiersze prawnukom, a zatem, w grudniu 2006 roku minęła już 30. rocznica jego śmierci. Z tej okazji w ramach Wystawy Polskiej Książki odbyła się promocja tomu poezji Jasiczka, nazwanego po prostu ***„Wiersze”***. Częścią wernisażu była również ekspozycja pod tytułem – zainspirowanym nazwą wiersza, którego fragment został na początku artykułu przytoczony – *„Z sercem w zadumie”*. Na sześciu planszach można było obejrzeć zdjęcia, okładki publikacji, wiersze czy artykuły na temat życia i twórczości Jasiczka. Nie był on tylko jednym z najpopularniejszych poetów cieszyńskich, lecz także publicystą, dziennikarzem, redaktorem polskich pism, zasłużonym działaczem społecznym. Tworzył również pod pseudonimami Wiktor Raban, Jónek z Pohybu czy tylko Jónek.

Urodził się 2 marca 1919 roku w Kottingbrunn pod Wiedniem. Mieszkali tam wtedy jego dziadkowie ze swymi dwoma córkami – Heleną – matką Jasiczka, i Trudzią, która była paradoksalnie rok starsza od Henryka. Gdy miał 2 lata, rodzina powróciła do Polski, a Henryk trafił do krewnych – do rodziny rzeźnika Knoblocha z Oldrzychowic. Był to trudny okres w jego życiu. Pomimo, że zwracał się do państwa Knoblochów mamulu i tatulu, odczuwał, że traktowano go jako obce dziecko[2]. Brakowało mu własnej matki. Widywał ją naprawdę rzadko.

[1] Jasiczek, H., 1955: Z sercem w zadumie In: *Obuszkiem ciosane.*

[2] *„Dzieciństwo moje było ciężkie – pisał w swym życiorysie…“* Sikora, W., 1992: *Pisarze Zaolzia*, Český Těšín, s. 26.

Po raz pierwszy odwiedziła go dopiero po 3 latach. U Knoblochów Henryk pasł krowy i owce. Miał przy tym sporo czasu do rozmyślania. Nie żywił jednak do krewnych nienawiści. Do ich córek bardzo się przywiązał. O pozytywnych stosunkach świadczy fakt, że będąc już dorosłym, często wstępował ze swym potomstwem do domu w Oldrzychowicach.

Szkołę ludową i wydziałową skończył w Trzyńcu, tam również podjął naukę w zakładzie ogrodniczym, który z powodu złych warunków niebawem opuścił, by kształcić się w szkole ogrodniczej w Chrudimiu. I tu można mówić o początku oficjalnej twórczości Jasiczka. Pod wpływem środowiska pisał w tym czasie swe wiersze w języku czeskim. W r.1938 rozpoczął pracować jako hodowca ziół leczniczych w Hradecznie, ale wkrótce wrócił na Zaolzie, gdzie spotkał go chwilowy okres bezrobocia. W marcu 1939 roku został zatrudniony w Hucie Trzynieckiej, gdzie poznał swoją przyszłą żonę Marię.

W czasie II wojny światowej współpracował z ruchem oporu, pisał odezwy i ulotki przeciwko okupantom hitlerowskim, przeprowadzał sabotaże w hucie. Uczestniczył w redagowaniu podziemnej gazetki *„Naprzód”*, rozpowszechniał nielegalne pisma *„Gwardzista”* i *„Hlas podzemí”*. Po roku 1945 pełnił bardzo wiele funkcji społecznych. Był redaktorem odpowiedzialnym *„Głosu Ludu”*, aktywnym członkiem Czechosłowackiej Partii Komunistycznej. Został wiceprezesem ZG PZKO, członkiem Prezydium Powiatowej Rady Narodowej, Wojewódzkiej Rady Kultury, Związku Pisarzy Czechosłowackich i innych organizacji. Prowadził Polską Edycję Okręgowego Wydawnictwa w Ostrawie. Był redaktorem pisemka dla dzieci *„Jutrzenka”*, później miesięcznika kulturalnego *„Zwrot”*. Warto też wspomnieć, że w roku 1960 udało mu się ukończyć studia humanistyczne i dziennikarskie na Uniwersytecie Karola.

Jako poeta zadebiutował tomikiem wierszy ***„Rozmowy z ciszą”*** w 1947r. (drugie wydanie 1948r.). Niektóre utwory były związane z tematyką wojenną, ale przede wszystkim Jasiczek przedstawił swoisty świat refleksji, głosząc konieczność dotrzymywania odwiecznych prawd, szanowania wartości. Był głęboko przekonany, że to zapewni życie w harmonii. Pięć lat później wychodzi zbiór ***„Pochwała życia”***. Wiersze są nieco propagandowe, ale wypowiadają o jego miłości do Zaolzia i o pragnieniu, żeby na świecie zapanował pokój.

W 1955r. pisze socrealistyczny poemat ***„Gwiazdy nad Beskidem”*** (1953), którego bohaterem jest ubogi chłop Jan Sabela. W tym utworze widoczna jest krytyka zachodniego, imperialistycznego świata, panów burżujów, którzy gardzą prostym ludem. Pragnie po prostu szacunku i wolności dla ludzi szlachetnych.W zbiorze ***„Obuszkiem ciosane”*** (1955) zainspirował się zbójnicką pieśnią ludową. Następny tomik – ***„Jaśminowe noce”*** (1959) – zawiera dziesiątki wierszy miłosnych, medytacyjno-filozoficznych i patriotycznych. W pełni przejawia się wrażliwość poety. W języku czeskim napisał wiersze ***„Krásné jak housle”*** (1962). W ***„Bliznach pamięci”*** (1963) spotykamy się z dojrzałą refleksją. Poeta porusza problematykę dnia powszedniego. Zastanawia się nad sensem życia, pomijania, kochania. Eksponuje motyw samotności i bezradności człowieka wobec świata. Pojawia się motyw rezygnacji i śmierci. Jasiczek na chwilę odchodzi od rozważań o życiu i pisze utwory dla dzieci pod tytułem ***„Baju, baju z mojego kraju”*** (1967). W ostatnim zbiorze ***„Zamyślenie”*** (1969) próbuje odnaleźć młodzieńczą wiarę w niezachwiany porządek świata, sens własnego istnienia, twórczości. Choć jego podejście jest jak najbardziej sceptyczne, nadal żywi iskierkę nadziei. Pośmiertnie wydano zbiory ***„Smuga cienia”*** (1981), ***„Jak ten obłok”*** (1990) i już wymienione ***„Wiersze”*** (2006).

Jego dorobek prozatorski przedstawiają napisane gwarą ***„Humoreski beskidzkie”*** (1959), w których dla celów satyrycznych wykorzystał felietonową postać Jónka z Pohybu. Pisał wspaniałe reportaże. Wynikiem podróży do Związku Radzieckiego jest książka ***„Morze Czarne jest błękitne”*** (1961). Kiedy wyjeżdżał, jego syn zawsze pytał: „Tatusiu, tatusiu, a przywieziesz mi krokodyla?” – i przywiózł w postaci reportaży z Kuby, Rumunii, Grecji, Egiptu i Libanu

(***„Przywiozę ci krokodyla”***, 1963). Czytelnik odnosi wrażenie, że przebywał w tych krajach bardzo długo, ale tak naprawdę wyjachał 3-4x. Podróże, sponzorowane przez Związek Pisarzy Czechosłowackich, były przeznaczone wyłącznie dla członków. Trwały od jednego do trzech tygodni.

Kiedy wpadły na nasze tereny wojska Układu Warszawskiego, Jasiczek zdecydowanie wystąpił przeciw tej interwencji w wywiadzie dla TV Ostrawskiej. A że nie odwołał swego wyroku, został zwolniony z funkcji redaktora *„Zwrotu”*, z partii, odsunięto go na margines życia kulturalnego. Bardzo ciężko to przeżywał, gdyż był przyzwyczajony aktywnie się udzielać w środowisku społecznym. Ludzie zaczęli go mijać, niektórzy nawet nie mieli pojęcia, co zrobił, ale bali się z nim utrzymywać kontakt. Jan Rusnok, który podzielił jego los, został bodaj jedynym przyjacielem. Toteż Jasiczek przywiązał się do swego pieska Harika.

O swych ostatnich wierszach mówił, że pisze je do szuflady. W każdym z nich odbijał się głęboki żal, ból i smutek. Chociaż zwiedził dużo ciekawych miejsc, swój ostatni, z trudem już napisany wiersz, poświęcił ukochanym Beskidom. Zmarł z bólem i ciężkim sercem. Pogrzeb natomiast był manifestacyjny. Były polski konsul Stefan Wengierow wygłosił poruszające przemówienie. Odszedł wszechstronny twórca, człowiek skromny, uczciwy, towarzyski, wrażliwy, piewca krajobrazu beskidzkiego. Przyjaciel i współpracownik Jan Rusnok powiedział o nim: „Wyglądał na człowieka delikatnego, nawet zastraszonego, ale był jednym z najodważniejszych ludzi, jakie znałem”[3].

Ja żyłem skromnie
I chcę odejść skromnie,
Wiem, więksi byli,
Lepsi przyjdą po mnie …
Lecz jeśli dla kogoś
Jeden mój wiersz tylko
Promykiem był jesiennym,
Nie żyłem daremnie.[4]

Summary

Henryk Jasiczek was not just a poet and a journalist. This righteous and emotional man was a very active person, as he undertook many important functions (e.g. being the chief editor of the Polish newspapers and magazines) in Polish public life in the Zaolzie region. For this reason, it was even harder for him when he was dismissed and forbidden to publish anything of his authorship. As a result of this social isolation, the sadness and the sorrow became more and more evident in his latest poems. Generally speaking, his literary work was full of reflection, deep thoughts, faith in man´s goodness, desire for world peace, and admiration of Beskydy mountains. He ramains one of the greatest writers of the Zaolzie region.

Bibliografia

1) GOLEC, J., BOJDA, S.: *Słownik biograficzny Ziemi Cieszyńskiej*, Cieszyn 1993, s. 133.
2) SIKORA, W.: *Pisarze Zaolzia*, Český Těšín 1992, s. 25-27.

[3] Ze zbiorów pani Danuty Palowskiej.
[4] Jasiczek, H., 1952: Jeden mój wiersz In: *Pochwała życia.*

3) JASICZEK, H.: *Jak ten obłok*, Katowice 1999.
4) JASICZEK, H.: *Pochwała życia*, Český Těšín 1952.
5) JASICZEK, H.: *Przywiozę ci krokodyla*, Ostrava 1963.
6) JASICZEK, H.: *Wiersze*, Český Těšín 2006.

Metaforyczna droga do bóstwa w antropozofii (na przykładzie pism Jerzego Prokopiuka)

Grzegorz Zarzeczny

The Metaphorical Way To God In Anthroposophy (Based On The Works Of Jerzy Prokopiuk)

***Abstract**: The paper aims at showing through which metaphors the category of spiritual development is expressed in anthroposophy. As one of the gnostic systems, anthroposophy assumes different relationship between God, evil and human than the one commonly established in European culture. The exemplification of the mutual relation between the ideology and the lexical metaphors is based on the works of the modern gnostic anthroposopher Jerzy Prokopiuk.*

***Key words:** conceptual metaphor, religious discourse, spiritual is physic metaphor, gnosis, gnosticism, anthroposophy, Prokopiuk.*

***Contact:** Uniwersytet Wrocławski (University of Wroclaw, Poland), e-mail: g.zarzeczny@wp.pl*

1. Cel i przedmiot badań

Celem niniejszej pracy[1] jest prześledzenie sposobów konceptualizacji rozwoju duchowego w antropozofii, zwłaszcza wskazanie takich punktów, które decydują o oryginalności tego ujęcia zarówno względem najpopularniejszej w naszym kręgu kulturowym tradycji chrześcijańskiej, jak i względem tradycji gnostycznej, z której wyrasta antropozofia.

Zgodnie z tradycją polskich badań poświęconych omawianemu zagadnieniu przyjmuje się rozróżnienie zaproponowane przez kongres w Messynie: przez *gnozę* rozumie się „wiedzę o boskich tajemnicach, zastrzeżoną dla pewnej elity", przez *gnostycyzm* – „określoną grupę systemów [religijnych – G.Z.] z II wieku po Chrystusie" zakładających jedność poznającego, poznawanego i środka poznania [Bianchi (red.) 1967: XX; por. Myszor 1988: 32-33; Prokopiuk 1998: 12]. Najszerzej gnozę należy postrzegać jako formę ezoteryki (obok *mistyki* i *magii*) postulującą takie obcowanie z *sacrum,* które skupione jest przede wszystkim na jego poznaniu [por. Prokopiuk 2000a: 35-51].

Jednym z systemów gnostycznych jest stworzona przez Rudolfa Steinera (1861-1925) antropozofia (gr. *anthropos* – 'człowiek', *sophia* – 'mądrość'). Szerokie rozumienie tego terminu obejmuje wyrastającą z określonego sposobu poznania rzeczywistości duchowej i wynikającego zeń światopoglądu, propozycję alternatywnej cywilizacji obejmującej takie dziedziny jak: religia, sztuka, życie społeczne, pedagogika, medycyna z farmacją, rolnictwo i

[1] Artykuł powstał na podstawie fragmentu pracy magisterskiej *Konceptualizacja świata duchowego w pismach Jerzego Prokopiuka* napisanej pod kierunkiem dr Luizy Rzymowskiej, Wrocław 2007.

technika. W węższym znaczeniu *antropozofia* to, według jej autora [Steiner, 1948: 5], „naukowe badanie świata duchowego, które przenika jednostronność zarówno czystego przyrodoznawstwa, jak i zwykłej mistyki, i które – zanim podejmie próbę wniknięcia w świat nadzmysłowy – w poznającej duszy rozwija najpierw nieznane jeszcze zwykłej świadomości i zwykłej nauce siły, które wniknięcie takie umożliwiają”[2].

Antropozofia pojmuje historię świata jako efekt boskiego planu, którego celem jest ewolucyjne osiągnięcie przez wszystkie elementy kosmosu doskonałości właściwej bóstwu. Najwyższe Bóstwo, inaczej niż ma to miejsce w większości systemów gnostycznych, utożsamiane jest ze Stwórcą, Jego dzieło zaś to przede wszystkim narzędzie umożliwiające innym istotom wspomniany rozwój. Zgodnie z powyższym, koncepcja antropozoficzna różnicuje ludzi ze względu na etap zbliżenia do poziomu boskiego, jednak zakłada się, że wszyscy ludzie zostaną prędzej czy później przebóstwieni[3] [por. Steiner 1948; Prokopiuk 2000b; 2003].

2. Metodologia

Ramy niniejszej pracy wyznacza semantyka kognitywna w wersji zaproponowanej przez George’a Lakoffa oraz jego współpracowników [por. m.in. Lakoff, Johnson 1988; Lakoff 1993; Lakoff 1987; Johnson 1987; Lakoff, Turner 1989; Krzeszowski 1997; Kövecses 2005]. W nurcie tym przede wszystkim rozróżnia się *metaforę pojęciową* tj. ‘metaforyczne odwzorowanie między dziedzinami pojęciowymi’ oraz *metaforę leksykalną* – ‘metaforyczne wyrażenie, które jest wtórnym przejawem odwzorowania pojęciowego’ [por. Libura 2000: 46]. Kierunek odwzorowania przebiega od dziedziny lepiej dostępnej ludzkiemu doświadczeniu (*dziedzina/domena źródłowa*) do zjawisk bardziej skomplikowanych (*dziedzina/domena docelowa*), co zapewnia „somatyczno-biofizyczne podstawy poznania poprzez wsteczne powiązanie myślenia abstrakcyjno-pojęciowego z postrzeganiem zmysłowym, gwarantując tym samym spójność i jednolitość naszego doświadczenia” [Jäkel 2003: 44; por. Lakoff 1987: 276]. W procesie tym „nadawanie struktury metaforycznej (…) jest częściowe, a nie całościowe. Gdyby było ono całościowe, jedno pojęcie byłoby tożsame z innym, nie zaś jedynie rozumiane w jego terminach” [Lakoff, Johnson 1988: 35]. Różnice w poszczególnych odwzorowaniach mogą być pochodną procesu *ogniskowania*[4] tj. uzależnienia konfiguracji domeny docelowej od kształtu domeny źródłowej wykorzystanej w metaforyzacji [por. Jäkel 2003: 40]. Inną przyczyną zróżnicowania pojawiających się metafor może być ich *poziom schematyczności*, czyli stopień uszczegółowienia danego odwzorowania [por. Lakoff, Turner 1989].

Do takich zjawisk, które konceptualizowane mogą być wyłącznie poprzez metafory, należy niewątpliwie ŚWIAT DUCHOWY w znaczeniu ‘rzeczywistość ukryta, niematerialna, niedostępna dla wszystkich’. Jak zauważa Olaf Jäkel [2002: 23]:

> domena religii powinna być w większości, jeśli nie kompletnie zależna od metaforycznej konceptualizacji. Jest to nie tylko wysoce abstrakcyjna domena, całkiem odległa od

[2] Polskie tłumaczenie za: PROKOPIUK [2000b: 10]. Bardzo dziękuję Pani Svetlanie Frost z Uniwersytetu w Bochum za pomoc w lokalizacji oryginalnego cytatu.

[3] Inaczej niż np. w starszych systemach gnostycznych, gdzie podział ludzi na określone kategorie (*pneumatyków, psychików i chylików)* miał charakter ostateczny.

[4] LAKOFF i JOHNSON [1988: 32-35] stosują jedynie podrzędne terminy *uwypuklanie* oraz *ukrywanie*.

doświadczenia zmysłowego, ale jej centralne zagadnienia jak *Bóg, dusza, życie pośmiertne* i *wolna wola* są tradycyjnie postrzegane jako idee metafizyczne *par excellence.*

3. Materiał

Podstawę materiałową pracy stanowią pisma Jerzego Prokopiuka, współczesnego (ur. 1931 r.) gnostyka-antropozofa. Jako że dorobek pisarski tego autora obejmuje blisko pół tysiąca tekstów zamieszczonych w różnych czasopismach i książkach (jako przedmowy lub posłowia) oraz trzynaście pozycji książkowych, analiza na potrzeby niniejszego artykułu obejmuje wyłącznie dziesięć tomów autorskich[5]. W sześciu z nich odnaleźć można leksykalne realizacje metafor rozwoju duchowego[6]. Zebrany materiał uporządkowany został przy wykorzystaniu metody onomazjologiczno-kognitywnej analizy metafor zaproponowanej przez Olafa Jäkela [por. Jäkel 2000: 148-164, 316-320].

4. Analiza

Podobnie jak w większości dyskursów religijnych [por. Jäkel 2002: 20-42], nadrzędnym pojęciem organizującym rozumienie rozwoju duchowego w antropozofii jest metafora ontologiczna ŻYCIE TO PODRÓŻ, oparta głównie na schemacie wyobrażeniowym ŹRÓDŁO-ŚCIEŻKA-CEL [por. m.in. Lakoff, Johnson 1988; Lakoff 1987: 275].

W ujęciu tym abstrakcyjny proces doskonalenia wewnętrznego ujmowany jest *expresis verbis* jako fizyczna[7] podróż:

[1] …w soterycznym *dążeniu* do Boga…, JH 32,

[2] …*podróży* do źródeł życia…, NP 96,

która odbywa się pieszo:

[3] …*wchodzę* w Kosmos…, RZ 22

[4] …jest to istotne szczególnie wtedy, kiedy człowiek *przekracza* granice świata zmysłowego…, SA 68

[5] …człowiek *przechodzi* przez bramę śmierci…, SA 71

[6] …w śmierć właściwą *wkroczyć* już jako nowi ludzie…, RZ 174

[7] …pierwszą sferę świata duchowego, do której *wkracza* jego badacz…, LH 146

[8] …*wejście* w świat eteryczny…, RZ 71

[9] …*przejście* do świata eterycznego, tego, który jest najbliższy materialnej Ziemi…, JH 154

[10] …człowiek *przechodzi* przez sferę świata astralnego…, LH 213,

po materialnej drodze:

[11] …Ono [Bóstwo – G.Z.] wskazuje mi *drogę* do Siebie…, JH 40,

---

[5] Tomy *Dusza ludzka. Oś świata, Piękno jest tylko gnozy początkiem* oraz *Matrix czyli okultystyczny bróg* ukazały się drukiem już po przygotowaniu niniejszego artykułu, nie zostały zatem uwzględnione w analizie.

[6] Cytaty każdorazowo lokalizowane są za pomocą skrótów odsyłających do strony w określonej publikacji. Wykaz skrótów znajduje się w końcowej części artykułu.

[7] Najogólniejszy poziom metaforyzacji w obrębie omawianego zagadnienia wyznacza przenośnia PRZESTRZEŃ DUCHOWA TO PRZESTRZEŃ FIZYCZNA.

[12] …Przewodnikiem na tej *Drodze* jest mi Chrystus…, JH 40,

[13] …w życiu człowieka będącego w *drodze* do wtajemniczenia…, JH 29,

[14] …wstąpienie na tę *drogę* łączy się z dwojakiego rodzaju warunkami wstępnymi…, LH 127

[15] …Chrystusa, Syna Bożego, „Pana Losu", Przewodnika ludzkości na *drodze* do zbawienia…, SA 63.

Warto zwrócić uwagę, że obecne przy osiąganiu kolejnych stadiów rozwoju duchowego [5-11] pojęcie GRANICY nie odwołuje się do schematu wyobrażeniowego BLOKADA, a jedynie wydziela WNĘTRZE od ZEWNĘTRZA (w zakresie omawianej domeny będą to kolejne *sfery*), co pozornie owocuje możliwością swobodnego ich przekraczania. Wiąże się to ze szczególnym charakterem *zagrożenia*, na jakie narażony jest metaforyczny podróżnik.

Z jednej strony kategorie oparte na schemacie BLOKADA wykorzystywane są w większości systemów gnostycznych do konceptualizacji niebezpieczeństw, które człowiek musi pokonać, jeśli pragnie osiągnąć kolejny etap rozwoju. W antropozofii mówi się w ten sposób o działaniach istot arymanicznych lub kolektywnie – o działalności Arymana:

[16] …[istoty arymaniczne – G.Z.] chcą równie jednostronnie *zatrzymać* go wyłącznie na Ziemi i Niebo zakryć przed jego wzrokiem…, SA 79,

[17] …istoty arymaniczne z kolei pragną jednostronnego „zmaterializowania" człowieka (…) *przykuwając* go wyłącznie do Ziemi…, JH 267,

[18] …„grawitacja" ta *przywiązuje* człowieka do Ziemi…, JH 209,

[19] …człowiekowi znajdującemu się w *szponach* rosnącego egoizmu…, SA 75.

Podkreśla się tu unieruchomienie, przede wszystkim poprzez zniewolenie (*być przykutym, przywiązanym, w szponach*) prowadzące do oddzielenia od sfery duchowej, które rozpatrywać należy w powiązaniu z popularnymi metaforami WIEDZIEĆ TO WIDZIEĆ lub KOMUNIKACJA DUCHOWA TO ROZMOWA:

[20] …próba *odcięcia* mu [człowiekowi – G.Z.] łączności między duszą a duchem…, SA 89,

[21] …człowiek zostaje *odcięty* od ducha…, SA 90,

[22] …człowiek (…) jest *oderwany* od swej matrycy…, SA 89,

[23] …wszystko to wyrasta z owej dychotomizacji, nieustannego *rozrywania* obu sfer, sfery duchowej i materialnej… LH 286.

Z drugiej jednak strony pojawia się również inna[8] kategoria zagrożenia, przez antropozofów nazywana istotami lucyferycznymi (Lucyferem), które – przeciwnie – zwracają uwagę (nadal zgodnie z przenośnią WIEDZIEĆ TO WIDZIEĆ – *zwracają wzrok, wskazują*) człowieka wyłącznie na aspekt duchowy, co w ujęciu ŻYCIE JAKO PODRÓŻ ujmowane jest poprzez metaforę DZIAŁALNOŚĆ ZŁA TO FIZYCZNE PRZEMIESZCZANIE CZŁOWIEKA:

[24] …istoty lucyferyczne *zwracają wzrok* człowieka jedynie ku Niebu…, SA 79,

[25] …istoty lucyferyczne *porywają* go w swoje złudne światy astralne…, JH 249,

[26] …zmierzają do „jednostronnego" uduchowienia człowieka *wskazując* mu niebo…, JH 267,

[8] Gwoli ścisłości należy wyróżnić jeszcze trzecią kategorię sił demonicznych w antropozofii – istoty asuryczne (Asura), jednak Prokopiuk pisze o nich rzadko, wspominając, że sam Steiner wypowiadał się na ten temat w niewielkim stopniu, nie mogą być zatem one uwzględnione w niniejszej analizie.

[27] …tęsknią do Wenus i dlatego jak gdyby *pociągają* wielu ludzi w jej stronę…, SA 89,

[28] …istoty lucyferyczne (…) *odwodzą* go od jego misji na Ziemi…, SA 79

Rzecz jasna, owo przemieszczanie człowieka odbywa się bez jego woli albo nawet przy zdecydowanym sprzeciwie (*pociągają, odwodzą, porywają*)

Ponadto w omawianym przypadku w zaskakujący, ale jednocześnie spójny sposób wykorzystana zostaje metafora WSPÓŁISTNIENIE ZŁA I DOBRA TO WOJNA, gdzie zwraca się uwagę na oryginalny aspekt *sojuszu przeciw człowiekowi*:

[29] …*sojuszowi* Lucyfera z Arymanem…, JH 19,

[30] …Steiner mówił także o swoistym *sojuszu* Lucyfera i Arymana…, JH 258.

Kwestie najistotniejsze dla całego tego zagadnienia w obrębie antropozofii – a również wskazujące na potrzebę osobnego jego omówienia – sformułowane są następujący sposób:

[31] …*droga* Chrystusowa jest *drogą środkową*, która jak gdyby korzysta z tych dwóch *biegunów*, ale prowadzi *między* nimi…, SA 87,

[32] …[demony – G.Z.] próbują nieustannie *ściągnąć* człowieka i kosmos z *Drogi* Bożej…, SA 78.

Jak widać, w wymiarze całościowym na schemat ŻRÓDŁO-ŚCIEŻKA-CEL, który stanowi podstawę przenośni ŻYCIE JAKO PODRÓŻ, nałożone są przede wszystkim nie schematy BLOKADA (tj. podstawy metaforycznych PRZESZKÓD), ale schemat CENTRUM-PERYFERIE[9]. Wydaje się, że to właśnie on stanowi o oryginalności koncepcji antropozoficznej względem tradycyjnego ujęcia gnostyckiego. Zgodnie ze swą aksjologią (CENTRUM jako biegun dodatni) ujmuje on *Drogę Bożą* jako dobrą, podczas gdy peryferyjnym *obszarom demonicznym* przypisuje status negatywny. Dopiero w tak wyróżnionych elementach można rozpatrywać podobne gnostyckim przeszkody arymaniczne, jest to jednak poziom podrzędny. Na głównej płaszczyźnie zagrożenie polega przede wszystkim nie tyle na zatrzymaniu się, ile na zagubieniu, obraniu niewłaściwego kierunku, co koresponduje z wielokrotnie przywoływaną przez Prokopiuka koncepcją grzechu jako *hamartii* – 'nietrafienia w cel'[10]. Z tego też powodu tak ważną rolę w myśleniu antropozoficznym odgrywać będzie *przewodnik*.

Zanim jednak omówione zostaną ostatnie istotne zagadnienia, warto jeszcze zwrócić uwagę na metaforyzację koherentną z zarysowanym kształtem DROGI i jej ewentualnego ZAGUBIENIA. O ile w większości systemów gnostycznych szczególnie ważna była predestynacja (ktoś był *pneumatykiem, psychikiem* lub *hylikiem*), o tyle myśl Steinera ujmuje możliwości człowieka fakultatywnie tj. może on podążać właściwą drogą lub z niej zboczyć. Koresponduje z tym faktem metafora ZŁO JAKO CHOROBA, gdzie wydzielić można takie odwzorowania jak: ISTOTY ZŁE TO ZARAŻENI czy GRZECH TO INFEKCJA:

[33] …*infekcję* tę [grzech – G.Z.] opisuje Biblia…, SW 54,

[34] …z jednej strony Asur, Aryman i Lucyfer są *nosicielami* zła…, SA 78,

[35] …zła nie było w człowieku od początku, lecz został on nim „*zarażony*"…, LH 199.

Wobec tak zarysowanego problemu drogi łączącej świat duchowy ze światem materialnym, niezwykle ważną rolę odgrywa metafora BOSKA POMOC TO PRZEWODNIK, który ma doprowadzić człowieka do celu:

[36] …*Przewodnikiem* na tej *Drodze* jest mi Chrystus…, JH 40,

[9] Konkretnie jest to, wyróżniony przez A. LIBURĘ [2000: 114], schemat CENTRUM-PERYFERIE-1, który wynika z „doświadczenia siebie jako centrum przestrzeni percepcyjnej".

[10] Innym schematem, którego parametry aksjologiczne umożliwiają podobne ujęcie jest RÓWNOWAGA.

[37] …*wiodącym* jest „Logos" czy Chrystus…, SA 85,

[38] …zadanie *doprowadzenia* indywidualnego ducha człowieka do (…) ducha kosmicznego…, SA 10.

Ostatnią kwestią, na jaką warto zwrócić uwagę, a która wiąże się bezpośrednio z całym zagadnieniem „trafienia do celu", jak również z szeregiem odwzorowań, które decydują o kształcie antropozoficznego świata duchowego (PRZESTRZEŃ DUCHOWA TO PRZESTRZEŃ FIZYCZNA, ŻYCIE TO PODRÓŻ etc.) jest punkt łączności między rzeczywistością duchową a znanym nam uniwersum. Jest nim metafora DOSTĘP DO BÓSTWA TO MOST, która prócz niezwykle ważnego aspektu łączenia, uwypukla również inne, niemniej istotne zagadnienie: dostęp nie odbywa się w miejscu dowolnym, ale wymaga wskazania już istniejącego połączenia lub obustronnej budowy nowego:

[39] …każdy z nich buduje *most* między owym boskim światem, światem duchowym a światem każdego z nas, zwykłych ludzi…, LH 297,

[40] …doświadczenia, które wskazuje człowiekowi drogę – *most* właśnie – ze świata, w którym żyje (…) do świata boskiego…, NP. 136

[41] …droga ta prowadzi poprzez siedem *mostów* – boskich promieni…, JH 40,

[42] …ten *most* ma być więc budowany w obie strony i musi to być most konkretny…, JH 28.

Obrazowanie takie podkreśla jedno z głównych założeń antropozofii: rozwój duchowy polega tu nie tyle na przezwyciężaniu zła (pokonywaniu przeszkód) w drodze do bóstwa, ile raczej na świadomym (konsekwentnym) poruszaniu się po linii doń wiodącej.

5. Wnioski

Przegląd zebranego materiału pozwala na sformułowanie kilku wniosków na temat konceptualizacji rozwoju duchowego w antropozofii.

Po pierwsze, całe zagadnienie – jako fragment abstrakcyjnej domeny religijnej – pojmowane jest metaforycznie, przede wszystkim poprzez dostępny w codziennym doświadczeniu koncept DROGA. Wyznacza on poszczególne odwzorowania, jak CZŁOWIEK TO PODRÓŻNIK, ROZWÓJ TO WĘDRÓWKA etc. Obrazowanie to wpisuje się w ramy *teorii potocznej* [por. Lakoff 1987: 118] omawianej domeny: PRZESTRZEŃ DUCHOWA TO PRZESTRZEŃ FIZYCZNA.

Po drugie, potwierdza się teza o koherencji nie tyle samych metafor, ile poszczególnych ich zogniskowań. Wszystkie realizacje metafor w analizowanym materiale – tak mających źródło w podstawowej domenie DROGA, jak i innych (WOJNA, CHOROBA etc.) – mają spójny charakter, choć nietrudno wyobrazić sobie przykłady potencjalnie owej spójności pozbawione.

Po trzecie, swoista dla antropozofii koncepcja dobra i zła znajduje wyraz w szczególnym, hierarchicznym wykorzystaniu dwu odmiennych schematów wyobrażeniowych (ŹRÓDŁO-ŚCIEŻKA-CEL oraz CENTRUM-PERYFERIE), które zapewnia koherencję pozornie niespójnemu obrazowaniu tego zagadnienia.

Po czwarte, opisane przeciwstawienie parametrów aksjologicznych dwu (lub więcej) schematów wyobrażeniowych można widzieć jako szerszy mechanizm pojęciowo-językowy, obecny choćby w zdaniu *Ze szczytów władzy nie widać zwykłych ludzi*[11]. Opis występowania oraz funkcji tego zjawiska wymagałby osobnego opracowania.

[11] Aksjologii schematu GÓRA-DÓŁ, przeciwstawiona jest tu aksjologia schematu CENTRUM-PERYFERIE-1.

Summary

Analysis of gathered linguistic data allows for several conclusions about conceptualization of spiritual development in anthroposophy. Firstly, whole topic, as part of abstract religious domain, is comprehended in metaphorical way, above all through grounded in everyday experience PATH concept. Secondly, thesis about the coherence between not metaphors, but rather their particular focuses is confirmed. Thirdly, original anthroposophical conception of good and evil finds expression in special, hierarchical usage of two different image schemata (SOURCE-PATH-TARGET and CENTRE-PERIPHERY). Finally, described opposition of axiological parameters of two (or more) image schemata seems to be the broader cognitive/linguistic phenomenon which the description of appearing and the function would require of separate study.

Skróty

JH – J. PROKOPIUK, *Jestem heretykiem. Ogdoada gnostycka*, Białystok 2004.
LH – J. PROKOPIUK, *Labirynty herezji*, Warszawa 1999.
NP – J. PROKOPIUK, *Nieba i piekła*, Gdynia 2001.
RZ – J. PROKOPIUK, *Rozdroża czyli zwierzenia gnostyka*, Katowice 2005.
SA – J. PROKOPIUK, *Szkice antropozoficzne. Chrześcijańska droga poznania świata duchowego*, Białystok 2003.
SW – J. PROKOPIUK, *Ścieżki wtajemniczenia. Gnosis aeterna*, Warszawa 2000.

Bibliografia

1) BIANCHI, U. (red.): Le Origini dello Gnosticismo. Colloquio di Messina 13-18 Aprille 1966, Leiden 1967.
2) JÄKEL, O.: Hypotheses revisited: The Cognitive Theory of Metaphor Applied to Religious Texts, „metaphorik.de", 2002, 2, s. 20-42.
3) JÄKEL, O.: Metafory w abstrakcyjnych domenach dyskursu. Kognitywno-lingwistyczna analiza metaforycznych modeli aktywności umysłowej, gospodarki i nauki, Kraków 2003.
4) JOHNSON, M.: The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination and Reason, Chicago 1987.
5) KÖVECSES, Z.: Metaphor and Culture. Universality and Variation, Cambridge 2005.
6) KRZESZOWSKI, T.P.: Angels and Devils in Hell. Elements of Axiology in Semantics, Warszawa 1997.
7) LAKOFF, G.: Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal About Mind, Chicago 1987.
8) LAKOFF, G.: The Contemporary Theory of Metaphor, In: ORTONY A. (red.), Metaphor and Thought, Cambridge 1993, s. 202-251.
9) LAKOFF, G., JOHNSON, M.: Metafory w naszym życiu, Warszawa 1998.

10) LAKOFF, G, TURNER, M.: More Than Cool Reason: A Field Guide to Poetic Metaphor, Chicago 1989.
11) LIBURA, A.: Wyobraźnia w języku. Leksykalne korelaty schematów wyobrażeniowych centrum-peryferie i siły, Wrocław 2000.
12) MYSZOR, W.: Wprowadzenie. Na tropach tajemnej wiedzy, In: G. Quispel, Gnoza, Warszawa 1988.
13) PROKOPIUK, J.: Gnoza i gnostycyzm, Warszawa 1998.
14) PROKOPIUK, J.: Trzy drogi gnozy, In: E. PRZYBYŁ (red.), Oblicza gnozy, Kraków 2000a, s. 35-51.
15) PROKOPIUK, J.: Droga do wtajemniczenia – rdzeń antropozofii Rudolfa Steinera, In: R. STEINER, Droga do wtajemniczenia, Poznań 2000b, s. 5-23.
16) PROKOPIUK, J.: Szkice antropozoficzne. Chrześcijańska droga poznania świata duchowego, Białystok 2003.
17) STEINER, R.: Philosophie und Anthroposophie, Düsseldorf 1948.

Odkrytost bytí v řeči: Hermeneutika Martina Heideggera

Mikuláš Horský

A Disclosure Of Being In Language: Martin Heidegger's Hermeneutics

Abstract: *The study deals with possible Heidegger's language investigation contribution to linguistic.*

Key words: *hermeneutic, phenomenology, being-there (Dasein), hermeneutic circle, silence, clearing (Lichtung), cognitive linguistics.*

Contact: *Pedagogical Faculty of Charles University in Prague, The Chair of Civics and Philosophy, e-mail: mikulashorsky@seznam.cz*

Výsledky evropské lingvistiky 20. století jsou při soustředěném pohledu žalostné. Sama lingvistika jako věda musela čelit hrozícímu rozpuštění např. v logice při útoku novopozitivistickém (zánik funkční složky jazyka), redukci na zákony materialistické dialektiky například v případě sovětského marrismu (redukce složky strukturní) či nejnověji je ohrožována masivním vzestupem informačních technologií. Nejzřetelnější obranou proti všem formám redukcionismu je oživení zájmu o hermeneutiku, na němž má velký podíl Martin Heidegger se svou snahou o depsychologizaci procesu rozumění. Tomuto pokusu bude věnován také náš příspěvek.

Heideggerův způsob myšlení a rovněž důvod jeho popularity (v záporném i kladném smyslu) lze charakterizovat z pohledu metody: na rozdíl od tradičního karteziánského postupu konstrukce světa z atomárních pevně daných a ověřených faktů, nebo chcete-li dat Heidegger tento postup obrací: základním faktem je svět sám a náš pobyt (*Dasein*) v něm. Srozumitelně tuto situaci vysvětluje Paul Ricoeur: „teorie poznání je od samého počátku převrácena tázáním, které jí předchází a které se týká způsobu, jakým se bytost setkává s bytím dříve, než si ho před sebe staví jako objekt, který stojí před subjektem. (Ricœr 2004, s. 16) Původní hermeneutika (Heidegger ji označuje jako *fenomenologii pobytu*) získává pro Heideggera další dimenze významů: hermeneutika mu je rozpracováním podmínek možnosti každého ontologického zkoumání, a dokonce (kvůli temporálnímu charakteru bytí) ji může označit jako metodologii historických duchověd. (srov. HEIDEGGER 2002, s. 55)

Přistupme však k pro nás nejzajímavějšímu momentu triády situace-porozumění-interpretace, a sice k momentu poslednímu, interpretaci. V ní dochází na základě podmíněnosti subjekt-objektového vztahu právě již přítomností objektu před (v časovém i prostorové smyslu slova) samotným subjektem a zároveň projekcí subjektu do poznání objektu k neúspěchu, který bývá nazýván *hermeneutický kruh*. Heideggerovo řešení je prosté: to, co se na metodologické rovině jeví jako bludný kruh, umístí do ontologické struktury člověka jako předreflexivní rozumění bytí (hovoří o hermeneutice fakticity) a poeticky explikuje: „rozhodující není z kruhu

vystoupit, nýbrž správným způsobem do něj vstoupit.“ (Heidegger 2002, s. 185) K tomuto je třeba dodat, že tento problém nesměřuje v jeho díle *Sein und Zeit*, z něhož pocházejí výše uvedené citace, primárně k vlastní promluvě, která přichází na řadu teprve po promýšlení otázky rozpoložení, rozumění a výkladu: v nich se totiž nachází struktura řeči a nikoli naopak. Postup svého uvažování osvětluje Heidegger takto: „Že jazyk tematizujeme *teprve nyní*, chce naznačit, že tento fenomén má své kořeny v existenciální struktuře odemčenosti pobytu.“ (HEIDEGGER 2002, s. 193)

Z tohoto přístupu nám vyplývá Heideggerovo pojetí řeči nikoli jako konkrétního aktu mluvení, nýbrž jako členění jazyka do různých možností užití, možností něco sdělovat druhým, a tím s nimi být, sdílet společný svět. Z toho také vyplývá, proč chápe mlčení jako bytostnou možnost mluvení: „Mlčení jako modus mluvení artikuluje srozumitelnost natolik původně, že v ní pramení pravá možnost naslouchání a průzračné ‚být spolu’.“ (HEIDEGGER 2002, s. 197) Heidegger tak řeč určuje nikoli výkonem mluvení, nýbrž enigmaticky mlčením a naslouchání. Paul Ricœr k tomuto pojetí dodává: „I zde se Heidegger dostává do opozice k běžnému, a dokonce lingvistickému způsobu, který klade do první řady výkon mluvení (lokuce, interlokuce).“ (RICOEUR 2004, s. 20) Z tohoto pohledu se ovšem lingvistika, sémiotika a filosofie jazyka dostávají do polohy, kdy se vlastně pouze zdržují na rovině mluvení a rovina řeči je pro ně nedosažitelná. Nyní před námi však vyvstává otázka: Jak je v rámci takto pojatého jazyka vůbec možné položit jakoukoli kritickou otázku? Možnou odpověď hledejme v textech samotného Heideggera, a sice v jeho užívání některých slov či jeho překladatelské praxi.

Hledání pravdy o světě cestou analýzy jazyka není v historii něčím novým, ba právě naopak tato cesta patří k filosofii od jejích počátku (připomeňme alespoň Parmenidovo vyvození prazákladu z jazykového výrazu *jest*, který je jako možný společný všem podmětům: „Bytí jest“; nebo Aristotelovy kategorie jsoucen odvozené ze slovních druhů jazyka). Nicméně právě jazyková praxe Heideggerova se velice často dostávala do sporu s postoji lingvistickými (viz výše vztah mluvení-mlčení). Günter Figal ve své monografii o našem filosofovi uvádí k jeho překladu Aristotelovy *Etiky Nikomachovy* následující: „Setkáváme se zde s jedním z prvních příkladů oněch slavných a zároveň pohoršlivých Heideggerových překladů, které u filologů vyvolávají často jen kroucení hlavou. Filologové mají pravdu, když svými pochybnostmi se snaží dát najevo, že takovýmto způsobem se asi nedá vytvořit žádný překlad, který by bylo možné číst místo originálu.“ (FIGAL 2007, s. 54) Jenže o takový překlad Heideggerovi vůbec nejde. Ve svém programovém nástinu uvádí, že tyto překlady jsou a chtějí být interpretací. Tyto překlady mají „projasnit“ výchozí text a nechat z něj vystoupit to, co text sám o sobě nesděluje. (HEIDEGGER 1996, s. 23) Opět se nám tedy vrací myšlenka řeči (v tomto případě textu) zahrnujícího možnost pravdivého vztahování se ke světu, neboť jsoucno to svým charakterem umožňuje právě i cestou slovní explikace, nikoli však v ní.

Ovšem problém zacházení s jazykem se netýká pouze Heideggerovy překladatelské praxe, kde by určitá vůle k toleranci víceméně subjektivní interpretace mohla existovat i z pohledu lingvistiky, ale tvoří i uhelnou část jeho filosofování v rodném jazyce, tedy němčině. Například v přednášce *Was ist Metaphysik?* operuje s výrazem *Nichts* následujícím způsobem: „Wo suchen wir das Nichts? Wie finden wir das Nichts? (…) Wie immer es damit bestellt sein mag, wir kennen das Nichts, wenn auch nur als das , worüber wir alltäglich dahin und daher reden.“ Český překlad Chvatík, Kouba, Petříček, Němec: „Kde však Nic hledat? Jak je nalézt? (…) Ať je tomu jakkoli, Nic známe. Byť jen jako to, o čem každodenně tu a tam hovoříme.“ (HEIDEGGER 2006, s. 50-51) Proti takovým manipulacím se slovem *nic* ostře vystoupil například Rudolf Carnap a označil je za zpronevěru zaběhnutému jazykovému úzu, založené na chybném používání slova *nic* jako podstatného jména na rozdíl od jeho správného užití jakožto logické formy věty. (CARNAP 1966, s. 68) Toto prověřování možností daného jazyka, všímání si

etymologických drobnosti, ale i na jejich základě budování celého filosofického systému se může jevit lingvistice jako povrchní a nevědecké. Všimněme si však podobností tohoto přístupu s přísně vědeckou metodikou zkoumání zakladatele novopositivismu Ludwiga Wittgensteina (nutno podotknout, že za toto označení vděčí mnohem spíše svému důslednému matematickému způsobu metodologické argumentace, než vlastnímu cíli svého filosofického zkoumání v mnohém navazujícím na kantovské ontologické aspirace).

Wittgensteinův koncept logické formy ale rovněž způsob, jakým se věci „ukazují" (něm. *zeigen*) je analogický k Heideggerově představě jazyka jako „domova bytí". Na toto bylo rovněž již poukázáno: „Zejména pojetí *zeigen*, jakkoli nejasně vyložené, se zdá být analogií pozdních heideggerovských pojednání o nepojmových cestách jazyka k pravému bytí, neboť i Wittgensteinovi se to nejskutečnější vyjevuje jako nepojmově vyjadřované hermeneutické *Sich-zeigen.*" (FAHRENBACH 1970, s. 43) Tento moment by však šel přičíst na vrub určitého iracionalismu obsaženého v myšlení mladého Wittgensteina, za pozornost však stojí přítomnost takovéhoto iracionalismu v myšlení tak odlišných dvou filosofů, jakými Heidegger a Wittgenstein jsou. Tato snaha, jednoduše formulovaná jako požadavek „vrátit slova z jejich metafyzického do každodenního používání" vede k výraznému zesvětštění procesu komunikace a k jeho uvolnění z područí psychologie, rovněž může být považována za pragmaticky orientovaný pokus o sémantiku. (více ke srovnání Heideggera a Wittgensteina viz RENTSCH 2003)

Vraťme se však ještě jednou k problematice *hermeneutického kruhu*, jak jsme se o ní a možnosti jejího řešení u Martina Heideggera zmínili výše. Jak již víme, je klíčem k tomuto kruhu struktura odvozená od předpony *před-* (*před-vídání, před-pojetí, před-sudek*): „Artikulace toho, čemu rozumíme ve výkladovém přibližování jsoucna, jehož vodítkem je ono ‚něco jako něco', leží *před* tematickou výpovědí o tomto jsoucnu. Toto ‚jako' nevynořuje se až v ní, avšak teprve v ní je vysloveno, což je možné jedině tak, že tu je jako vyslovitelné již připraveno." (HEIDEGGER 2002, s. 181) Procesem porozumění se tedy stává „projasňování" původního *před-sudku*, který o věci máme již jako součást naší původní ontologické struktury.

Zdeněk Mathauser upozorňuje na obdobný proces precizace významu u samotného Ferdinanda de Saussura v kapitole *Kursu obecné lingvistiky*, kde oponuje instrumentálnímu chápání řeči. (MATHAUSER 2006, s. 51) De Saussure, jenž se jinak s Heideggerovými hermeneutickými pokusy rozchází, chápe řeč tak, že její charakteristickou úlohou „(…) není vytvářet materiální fónický prostředek k vyjadřování idejí, ale sloužit jako prostředník mezi myšlenkou a zvukem (…) Myšlenka, jež je svou podstatou chaotická, je v procesu své dekompozice přinucena se zpřesnit. Nejde tudíž ani o materializaci myšlenek, ani o spiritualizaci zvuků, ale o onen poněkud záhadný fakt, že ‚myšlenka – zvuk' implikuje členění a že jazyk propracovává své jednotky tím, jak se konstituuje mezi dvěma amorfními masami." (DE SAUSSURE 1989, s. 140) *Hermeneutický kruh*, který se nám jevil bludným, naopak získává ve světle tohoto nutného zpřesňování svou funkčnost – cestou formální precizace významu (daného společností) nahlíží jedinec vlastní substanci jevu.

Last but not least uveďme ještě nejnověji příklad kognitivní lingvistiky, ve které jsou rovněž zřetelné paralely s fenomenologicko-hermeneutickou filosofií (výslovně se na Martina Heideggera, ale i jeho žáka Jana Patočku odvolává zejména česká kognitivně-kulturní lingvistika srov. např. Vaňková 2005 nebo Vaňková 2007). Ve své pozdější filosofii Heidegger již výslovně nehovoří o hermeneutice, přesto řeč charakterizuje hermeneuticky jako *domov bytí.* (HEIDEGGER 1993, s. 101) Irena Vaňková toto kognitivně interpretuje následujícími slovy: „(Řeč) nám totiž zakládá a strukturuje specifický prostor, ‚vnitřní prostor', v němž se s její pomocí, aniž si to uvědomujeme, můžeme pohybovat, myslet i lidsky vnímat svět, jako jednotlivci i jako společenství. Jen díky tomu se orientujeme ve světě, přemýšlíme,

komunikujeme. Právě v mateřské řeči jsme doma.“ (VAŇKOVÁ 2007, s. 16-17) Odkazy na Martina Heideggera však můžeme nalézt i v pracích ruských kognitivních lingvistů, zejména při analýze konceptu *času* (srov. АРУТЮНОВА 1997) nebo v pracích původem polské lingvistky Anny Wierzbické např. v analýzách konceptu hněvu (srov. WIERZBICKA 1999).

Otec fenomenologie a Heideggerův učitel Edmund Husserl bývá označován jak myslitel krize (krize evropské racionality a vědy). Sám Heidegger tuto krizi specifikoval jako krizi technické civilizace, nicméně jeho řešení nepřináší výrazně pozitivní náplň: přípravou pro jeho *fundamentální analýzu pobytu* mu je destrukce tradice (od Kanta, přes Descarta, až po Aristotela) a k předontologickému porozumění bytí se snaží dobrat analýzami úzkosti a předběhu ke smrti, takže v jeho konceptu bytí má možnost větší hodnotu než skutečnost. Jistou obdobu k této destrukci tradice nacházíme ale i v dílech dvojice amerických kognitivních lingvistů Lakoffa a Johnsona: jejich výklady o metafoře a lidském poznání se odvíjejí od odmítnutí evropské filosofické tradice (ponechme stranou odbornou úroveň této kritiky). Nyní před námi tedy vystává úkol zjistit, zda touto cestou lze dosíci vůbec nějakého pozitivního výsledku, či zda je odsouzena k nezdaru, jakým skončil i celý Heideggerův projekt započatý v knize *Sein und Zeit*.

Summary

The study deals with possible Heidegger's language investigation contribution to linguistic. Heidegger holds speech as a ground of options realized in certain statements or „speech acts“. Applying this approach Heidegger translated philosofical pieces in the way, which is still critisized by many linguists in presence. Nevertheless, we can find a parallel between the Heidegger's clearing (der Lichtung) and the claryfing of meaning in Ferdinande De Saussure's works. This effort for process of understanding without psychology contamination has led to Dasein („being-there“) based process of understanding, which is solitary in language philosophy history.

Literatura:

1) АРУТЮНОВА, Н. Д.: *Время: модели и метафоры.* In: АРУТЮНОВА, Н. Д., ЯНКО, Т. Е.: *Логический анализ языка: Язык и время*. Индрик, Москва1997. Модели времени. s. 51-61. ISBN 5-85759-070-1.
2) CARNAP, R: *Tle Elimination of Methaphysics through Logical Analysis of Language.* In: AYER, A. J.: *Logical Positivism.* Free Press, New York 1966.
3) FAHRENBACH, H:. *Die logisch-hermeneutische Problemstellung in Wittgensteins „Tractatus“*. In: BUBNER, R.: *Hermeneutik und Dialektik.* Bd. II, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen1970.
4) FIGAL, G:. *Úvod do Heideggera*. Academia, Praha 2007. ISBN 978-80-200-1553-2.
5) HEIDEGGER, M.: Básnicky bydlí člověk. In: *Básnicky bydlí člověk*. přel. I. Chvatík. OIKOYMENH, Praha 1993. ISBN 80-7298-165-X.
5) HEIDEGGER, M.: *Bytí a čas.* OIKOYMENH, Praha 2002. ISBN 80-7298-048-3.
6) HEIDEGGER, M.: *Co je metafyzika?* česko-německé zrcadlové vydání, přel. I. Chvatík. OIKOYMENH, Praha:2006. ISBN 80-7298-167-6.
7) HEIDEGGER, M.: *Fenomenologická interpretace k Aristotelovi*. přel. I. Chvatík. In: Filosofický časopis, roč. 44/1996, č. 1, s. 9-44.

8) LAKOFF, G.: *Ženy, oheň a nebezpečné věci.* Triáda, Praha 2006. ISBN 80-86138-78-X.
9) LAKOFF, G., JOHNSON, M.: *Metafory, kterými žijeme.* Host, Brno 2002. ISBN 80-7294-071-6.
10) MATHAUSER, Z.: *Básnivé nápovědi Husserlovy fenomenologie.* Filosofia, Praha 2006. ISBN 80-7007-239-3.
11) RENTSCH, T.: *Heidegger und Wittgenstein.* Stuttgart: Klett-Cotta, 2003. ISBN 3-608-94347-1.
12) RICOEUR, P.: *Úkol hermeneutiky.* In RICOEUR, P.:*Úkol hermeneutiky: Eseje o hermeneutice.* Filosofia, Praha 2004. ISBN 80-7007-185-0.
13) SAUSSURE DE, F:. *Kurs obecné lingvistiky*. Odeon, Praha 1989. ISBN 80-207-0070-6.
14) VAŇKOVÁ, I.: *Nádoba plná řeči.* Karolinum, Praha 2007. ISBN 978-80-246-1122-8.
15) VAŇKOVÁ, I., NEBESKÁ, I., SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, L., ŠLÉDROVÁ, J.: *Co na srdci, to na jazyku: Kapitoly z kognitivní lingvistiky.* Karolinum, Praha 2005. ISBN 80-246-0919-3.
16) WIERZBICKA, A.: *Emotions across languages and cultures: diversity and universals*. Cambridge University Press, Cambridge, New York, Melbourne 1999. ISBN 0521599717.
17) WITTGENSTEIN, L.: *Filosofická zkoumání.* Praha: Filosofia, 1998. ISBN 80-7007-103-6.
18) WITTGENSTEIN, L.: *Tractatus Logico-philosophicus.* Praha: OIKOYMENH, 2007. ISBN 978-80-7298-284-4.

Literární infrastruktura ve Střední Evropě (PL, CZ, SK, UA)

Jan Jeništa

Literary Infrastructure In Central Europe (PL, CZ, SK, UA)

***Abstract**: The Central European book market went through many changes in last 20 years. In the 1989 in Poland, Czechoslovakia or the Soviet Union the book market was centralised, controlled by a censorship and owned by a socialistic regime. After 1989 a free literary infrastructure came to existence. Nowadays, there is a very similar situation in all the post-Soviet countries of the Central European region, expecially in Poland, Czech Republic, Slovakia or Ukraine. All of them have similar problems, but there are many specificities, too. Central European writers are set free from censorship, but they fully depend on the rules of the market.*

***Key words:** literature, literary infrastructure, book market*

***Contact:** Palacký University Olomouc, Department of Slavonic Philology, e-mail:johansen@centrum.cz*

Proč literární infrastruktura

V polském kontextu se jako zásadní text věnovaný fungování knižního trhu a jevům s ním spojeným jeví *Powrót centrali* Przemysława Czaplińského. Autor v knize používá nomenklaturu, které stojí za to se přidržet. Především jde o jev, který nazývá *układ literacki*[1], čili jakýsi literární systém či stav, jenž chápe jako koexistenci tří oblastí: rejstříku poetik, mýtů spojených s literaturou a knižní (či literární) infrastruktury.[2] Tuto infrastrukturu pak pojímá jako systém cest, kterými literatura koluje ve společnosti:

„Ścieżki te mogą wychodzić z różnych punktów i rozgałęziać się w różne strony: od mecenasa, który inspiruje i oferuje finansowe wsparcie, do pisarza; od pisarza do czasopism literackich, w których zostają opublikowane fragmenty dzieła; od wydawcy do cenzora, od wydawcy do hurtowni, księgarń i bibliotek, od krytyków do czytelników...“[3]

Kdybychom chtěli Czaplińského popis aktualizovat, nesměli bychom zapomenout na

[1] Synonymem k „układu“ by mohlo být také „życie literackie“, používané jiným významným literárním kritikem současnosti – Krzysztofem Uniłowským. Viz UNIŁOWSKI, K.: *Skądinąd*. Kwartalnik Literacki „FA-art”, Bytom 1998.

[2] CZAPLIŃSKI, P.: *Powrót centrali*. Wydawnictwo Literackie, Krakov 2007, s. 7.

[3] Dtto.

literární agenty (sjednávají spisovateli výhodné podmínky), módní fotografy (rozhovory pro vysokonákladové časopisy se bez kvalitního portrétu neobejdou), či reklamní agentury (výjimkou není billboardová kampaň či televizní spoty). To vše má v dnešní době výrazný vliv na zdánlivě prostý vztah autor – čtenář.

V českém prostředí se ustálil termín „knižní kultura". *Výkladový slovník české terminologie z oblasti informační vědy a knihovnictví*[4] jej vykládá jako „oblast kultury, která zahrnuje vznik, výrobu, distribuci a působení knihy ve společnosti". Častěji se však tohoto pojmu užívá v užším významu jako „knižní umění zahrnující výzdobu, která ovlivňuje uměleckou úroveň knihy". Proto může být tento pojem zavádějící a pro naše účely spíše nevhodný.

V českém kontextu se setkáme také s poměrně novým pojmem „literární provoz"[5]. Jestliže knižní infrastruktura je systémem možných cest literatury v rámci společnosti, literární provoz můžeme chápat jako jeho použití v praxi. V této práci je často používán také výraz knižní trh. Je třeba připomenout, že nemá být s knižní infrastrukturou zaměňován, nýbrž má být jejím reprezentantem.

V průběhu 20. století se několik českých literárních vědců pokoušelo zavést termín „literární život" odpovídající zažitému polskému obratu „życie literackie". Tento termín se však nikdy příliš neujal a v nejnovějších textech se vyskytuje jen sporadicky.

Následující text se snaží mapovat vývoj knižní infrastruktury v průběhu posledních dvaceti let ve čtyřech státech střední Evropy: v Polsku (jemuž je přirozeně věnováno nejvíce prostoru), v České republice, na Slovensku a na Ukrajině.

Polská „slabá síť"

Na konci osmdesátých let dochází spolu s výraznou proměnou politického systému také k proměně systému kulturního, potažmo literárního. V Polsku existoval dichotomický systém dvou uzavřených, nespolupracujících celků: oficiální (a tedy státem podporované, cenzurované) literatury, v infrastruktuře reprezentované velkými státními vydavatelstvími, Svazem polských spisovatelů, soustavou oficiálních literárních časopisů a na druhé straně literatury samizdatové, reprezentované nezávislými drobnými vydavateli spolupracujícími s emigrací.

Podzemní vydavatelství byla ke konci osmdesátých let velmi dobře zásobována jak ze zahraničí, tak z místních zdrojů, přímo ze státních podniků. Po zrušení cenzury tak byla velmi dobře připravena na oficiální produkci a většinou se rychle proměnila v prosperující organizace. Již v roce 1989 tak existoval základ pro přechod knižní infrastruktury do tržního prostředí. Opravdovým impulsem pro přechod ke kapitalismu však bylo rozhodnutí polského parlamentu o likvidaci státního knižního monopolu v březnu 1990.[6] Od té chvíle lze již hovořit o volném trhu.

Po roce 1990 v Polsku vzniklo přibližně 12 tisíc vydavatelství, několik set distribučních

[4] Výkladový slovník české terminologie z oblasti informační vědy a knihovnictví, internetová verze, 20. 02. 2008, http://vydavatelstvi.vscht.cz/knihy/uid_es-005/motor/main.obsah.html.

[5] Pojem literární provoz byl pravděpodobně převzat z výtvarného umění, kde se pojem „výtvarný provoz" objevil s nástupem konceptuálního umění.

[6] P. Czapliński to konkrétně popisuje na případu likvidace obřího státního koncernu RSW Prasa-Książka-Ruch. CZAPLIŃSKI, P.: *Powrót centrali*, s. 19.

velkoobchodů a 5-6 tisíc knihkupectví.[7] Z privatizovaných státních kolosů[8] se zrodila nová mohutná síť knižních velkoprodejen Empik (v roce 2008 má být otevřena 135. prodejna), která v současnosti expanduje dále na východ – na Ukrajině koupila síť knihkupectví Bukva a během jediného roku (duben 2007 – únor 2008) tam otevřela na 30 prodejen; připravuje se také vstup na ruský trh.

Polský knižní trh v průběhu celých 90. let prošel divokým rozvojem. Na přelomu tisíciletí se zdálo, že jeho struktura je více méně ustálená. Jasně viditelná byla tendence konce 90. let ke zvyšování podílu na trhu několika málo velkých obchodních subjektů, které knižní trh prakticky ovládly. Dvě třetiny zisku celého knižního odvětví prakticky ovládlo 20 velkých společností[9].

Ani v současnosti však není tak stabilní a systematizovaný, jak by se na první pohled zdálo. Ještě poměrně nedávno – v roce 2000 – došlo ke krachu tří ze šesti největších knižních velkoobchodů[10]. Kvůli nefunkčnímu systému plateb se tehdy dostala do vážných finančních potíží značná část vydavatelství. Mezi lety 1999 – 2003 také ubylo v Polsku téměř 500 knihkupectví.[11]

Přibližně od roku 1999 se na knižním trhu stále více prosazují alternativní způsoby distribuce: zásilkové knižní kluby (největší, Świat Książki, patří nadnárodní korporaci Bertelsmann Media), prodej po internetu (největší prodejce: Merlin.pl[12]), podomní prodej, prodej v novinových stáncích (klasickým příkladem je produkce Wydawnictwa Harlequin Enterprises, spolu s tiskem se však prodávají také některé tituly W.A.B.), hypermarkety. V roce 2006 už tvořily takové způsoby distribuce 60 procent knižního trhu[13].

Na druhé straně je stále nemalá část vydavatelství a distributorů ve státních rukou, ačkoli se po léta hovoří o jejich privatizaci (příkladem je knižní velkoobchod Składnica Księgarska[14], který stále patří pod Ministerstvo státního pokladu, největší polské vydavatelství naučné literatury Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne bylo privatizováno teprve v listopadu 2004[15]).

Současnou polskou knižní infrastrukturu tak trápí několik zásadních problémů: finanční nestabilita, nedokončená transformace, stále propastnější rozdíly mezi dvacítkou největších vydavatelů, distributorů či knižních velkoprodejen a zbytkem trhu, který ztrácí na významu nebo postupně zaniká. Przemysław Czapliński tuto situaci nazval „slabou sítí":

„Infrastrukturę książki w Polsce nazwać więc można „słabą siecią": słabe ugałęzienie, niewielka pojemność węzłów (nikła oferta książkowa w księgarniach) i niedrożne połączenia międzywęzłowe (źle funkcjonująca wymiana międzyksięgarniana) – oto jej podstawowe cechy.

(...) Dostęp do książkostrady – czyli szlaków szybkiego przenoszenia informacji o książce i książki samej – jest bowiem bardzo drogi. W PRL-u wyprodukowanie książki było wszystkim – resztę załatwiał niemal nieograniczony popyt. W nowej Polsce wyprodukowanie książki jest

[7] Ł. Gołębiewski, K. Masłoń (red.), *Prognozy dla książki*, Wydawnictwo Magazyn Literacki – Biblioteka Analiz, Varšava 1999, s. 9. P. Czapliński uvádí v roce 1993 asi 2 tisíce vydavatelství, v roce 2000 už 13,5 tisíce. Viz CZAPLIŃSKI, P. : *Powrót centrali*, s. 22.

[8] Konkrétně z KMPiK (Klub Międzynarodowej Prasy i Książki), jenž byl součástí státního podniku RSW Prasa-Książka-Ruch.

[9] CZAPLIŃSKI, P.: *Powrót centrali*, s. 23.

[10] Viz GOŁĘBIEWSKI Ł. (RED.): *Rozmowy o rynku książki*. Biblioteka Analiz, Varšava 2003, s. 23

[11] CZAPLIŃSKI, P.: *Powrót centrali*, s. 25. Údaje podle: Godlewski,K.: *Zmierzch księgarenek*, „Gazeta Wyborcza" 7/2005.

[12] Merlin.pl byl založen v roce 1999 jako jeden z prvních polských internetových obchodů. V roce 2007 měl na kontě tři miliony objednávek. Viz: http://merlin.pl/frontend/info/help/welcome.html.

[13] Gołębiewski, Ł.: *Rynek książki w Polsce 2007.* tom 1, Biblioteka Analiz, Varšava 2004.

[14] Viz Gołębiewski Ł. (red.): *Rozmowy o rynku książki*, s. 146.

[15] Viz http://www.wsip.com.pl/index.php/wsip_site/o_firmie/podstawowe_informacje, 20. 02. 2008.

niczym – o wszystkim decyduje umiejętność wytworzenia popytu. Wydawców nie blokuje przecież cena druku, lecz koszty dystrybucji i reklamy – i to one okazują się biletem dostępu do odbiorcy. Kogo stać na rozesłanie książki do hurtowni i księgarń w całej Polsce, kto może sobie pozwolić na przeprowadzenie akcji reklamowej, ten wjeżdża na książkostradę. Reszta porusza się drogami nawet nie drugiej, ale trzeciej i czwartej kolejności odśnieżania. Dotyczy to zarówno mniejszych wydawców, jak i mniej znanych autorów, tym bardziej zaś debiutantów."[16]

Vášnivý český čtenář

Český knižní trh prošel od počátku 90. let velmi podobnou proměnou jako trh polský. Nejdříve rozpad státního monopolu[17], vznik velkého množství malých vydavatelství a knihkupectví (velmi často drobných firem spojujících funkci redaktora, vydavatele, distributora a knihkupce v jedné osobě). Velmi dobrým východiskem byl fakt, že Češi jsou vášnivými čtenáři, v průzkumech pravidelně zaujímají přední příčky v Evropě.[18] Druhým příznivým českým specifikem je velká obliba zakládání a budování rozsáhlých domácích knihoven[19].

Obraz českého čtenáře vychází ve statistikách (v porovnání se zbytkem Evropy, potažmo Střední Evropy) ve všech ohledech velmi dobře. Češi rádi čtou a do knih jsou ochotni investovat mnohem více než jejich postkomunističtí sousedé. Přesto je český knižní trh tak malý (což je samozřejmě dáno počtem obyvatel), že se nachází ve stavu permanentní krize. Ačkoli oficiální statistiky uvádí, že ročně se v ČR objeví na pultech knihkupectví až 8 000 nových titulů[20], realita za statistikou poněkud pokulhává. Když byla kniha rumunského spisovatele Petru Cimpoeşu *Simion Výtažník* vyhlášena českou knihou roku 2007 v prestižní soutěži Magnesia Litera, počet jejích prodaných výtisků se zjedenáctinásobil. To by byl zajisté dobrý statistický výsledek, pokud bychom nevěděli, že za 5 měsíců od vydání knihy (listopad 2006) do ocenění v březnu 2007 se jí prodalo pouze 96 výtisků. Od března 2007 do února 2008 se jí opravdu prodal jedenáctinásobek – téměř 1200 výtisků[21]. Literární kritik Pavel Mandys to zhodnotil takto: „Není to špatné číslo, řekněme, že to je na úrovni průměrných prodejů zavedených autorů

[16] CZAPLIŃSKI, P.: *Powrót centrali*, s. 25.

[17] „Knižní kultura se po listopadu 1989 stala první oblastí kultury, kde došlo ke komplexní transformaci do změněných společensko-ekonomických podmínek. První soukromé nakladatelství vzniklo již v prosinci 1989. Stal se jím dnes již renomovaný nakladatelský dům Paseka." Knižní obor v českých zemích po 2. světové válce, „Český knižní trh", 20. 02. 2008, http://www.sckn.cz/ckt/index.php.

[18] Pravidelné průzkumy uvádějí, že alespoň jednu knihu ročně přečte 83 procent Čechů, Na Slovensku 70 procent (výzkum se ale týkal pouze čtenářů beletrie), v Polsku je to jen asi polovina populace. Průměr Evropské unie je 58 procent. Tento a další údaje pocházejí z výzkumu Akademie věd a Národní knihovny. Viz *Každý Čech přečte v průměru 16 knih ročně*, „iHNed.cz", 01. 10. 2007, http://kultura.ihned.cz/c1-22133380-kazdy-cech-precte-v-prumeru-16-knih-rocne.

[19] Průměrný Čech má doma v knihovně 274 knih. *Každý Čech přečte v průměru 16 knih ročně*, http://kultura.ihned.cz/c1-22133380-kazdy-cech-precte-v-prumeru-16-knih-rocne.

[20] Z celkového počtu přibližně 16 000 ročně vydaných titulů v ČR je polovina takzvanou mimotržní produkcí (produkce státních a vládních institucí, částečně i univerzit a vysokých škol), což znamená, že se na pulty knihkupectví dostane jen asi 8000 titulů ročně. Viz statistické údaje Svazu českých knihkupců a nakladatelů „Český knižní trh", http://www.sckn.cz/ckt/index.php.

[21] Myšková, I.: *Rozhovor s literárním kritikem Pavlem Mandysem*, „Český rozhlas 3 – Vltava", pořad Mozaika, vysíláno 08. 02. 2007.

ze slavnějších literatur – francouzské, anglosaské, nebo třeba německé.“[22]

Na takto „rozsáhlém“ knižním trhu proto logicky musí všechny výzkumy vypadat nevěrohodně, prodejnost naprosté většiny beletristických titulů se pohybuje za hranicí statistické chyby. To potvrzuje Pavel Mandys, když například tvrdí, že „povánoční prodeje v knihkupectvích patří obvykle k nejslabším z celého roku a pohybují se v řádu stovek výtisků.“[23] Fakt, že se v povánočních měsících v českých knihkupectvích prodá řádově několik set knih, pak potvrzují tragikomické výsledky statistik: v prvním lednovém týdnu roku 2008 se mezi dvacítkou nejprodávanějších knih objevilo hned sedm knih ruskojazyčných, jinak řečeno: každá třetí kniha prodaná v ČR byla ruská.[24] Leden 2008 nám tak v lecčems mohl připomenout situaci na Ukrajině.

Zatímco média ráda uvádějí ročně vydaných 16 000 nových titulů[25], což je ve srovnání právě třeba s Ukrajinou nebo Polskem úctyhodné číslo[26], ve skutečnosti se na pulty knihkupců dostane jen necelá polovina titulů. Na beletrii pak připadá jen asi 3 – 3,5 tisíce titulů ročně.[27]

Český knižní trh je tedy menší a na „dětské nemoci“ mnohem citlivější, než se na první pohled zdá. Tisíc prodaných výtisků je u beletrie považováno za úspěch a o zápisu na seznam bestsellerů může rozhodnout několik desítek náhodných čtenářů (nedejbože ruskojazyčných).

Slovenský knižní trh

Knižní trh na Slovensku prošel velmi podobnou proměnou jako polský a český. V devadesátých letech počet pravidelných čtenářů postupně klesal, snižovaly se také náklady knih. Zásadní krizí prošel slovenský knižní trh v letech 2003 a 2004, kdy se knižní trh propadl o třetinu (tento výkyv byl dobře patrný také v Polsku). Problémy byly většinou připisovány nízké koupěschopnosti obyvatelstva a zvyšování DPH na knihy, v roce 2003 z 10 na 14 procent, v roce 2005 se zavedením rovné daně dokonce na 19 procent, což byla jedna z nejvyšších daní na knihy v Evropě. V roce 2008 byla tato daň opět snížena na 10 procent.

Slovenský trh je nejmenším z touto prací sledovaných trhů. Jeho obrat činí asi 1,2 – 1,5 mld slovenských korun[28] a je prakticky rozdělen mezi tři největší vydavatelství: Ikar (majitelem Ikaru je zmíněná nadnárodní korporace Bertelsmann), Slovart a Reader´s Digest Výber. Zajímavé je, že právě poslední zmíněné vydavatelství prodává svou produkci výhradně pomocí zásilkového obchodu. Přesto má asi čtvrtinový podíl na trhu. Také Ikar má svůj vlastní klubový prodej nazvaný Mediaklub.

---

[22] Myšková, I.: *Rozhovor s literárním kritikem Pavlem Mandysem*, „Český rozhlas 3 – Vltava“, pořad Mozaika, vysíláno 08. 02. 2007.

[23] Mandys, P.: *Rusové zaplavili česká knihkupectví*, „Týden.cz” 09. 01. 2008.

[24] Statistika se týkala prodeje knih v největší české knihkupecké síti Kanzelberger a jednalo se pouze o nebeletristické tituly. P. Mandys, *Rusové zaplavili česká knihkupectví*, http://www.tyden.cz/rubriky/kultura/literatura/rusove-zaplavili-ceska-knihkupectvi_38153.html.

[25] T. Zavadilová, *Jak se daří českému knižnímu trhu?*, „BBC Czech.com“ 02. 12. 2005, http://www.bbc.co.uk/czech/domesticnews/story/2005/12/051202_cz_book_market_pckg.shtml.

[26] V roce 2006 na Ukrajině vyšlo asi 21 tisíc titulů, v Polsku 19 tisíc titulů. Údaje o Ukrajinském knižním trhu viz: KLUKOWSKI, B.: *Na dalekiej Ukrainie...?*, „Książki“ 5/2007 (128), s. 22.

[27] Statistické údaje Svazu českých knihkupců a nakladatelů. Viz „Český knižní trh“ 20. 02. 2008, http://www.sckn.cz/ckt/index.php.

[28] Pro srovnání: obrat českého trhu činí asi 5 mld českých korun. Údaje o slovenském knižním trhu viz: ZÁBORSKÝ, J., HORVÁTHOVÁ, J., JESNÝ, M.: *Hľadanie strateného knižného trhu*, „eTREND“, 07. 03. 2006, http://ekonomika.etrend.sk/64176/slovensko/hladanie-strateneho-knizneho-trhu.

Oproti Polsku a ČR, kde je knižní produkce více méně jazykově homogenní, na Slovensku tvoří 25-30 procent sortimentu české knihy.[29] Ačkoli se tento podíl postupně snižuje, stále se ještě nevyplácí mnohé z titulů do slovenštiny překládat. Zatímco na konci 90. let tvořily seznamy slovenských bestsellerů téměř výlučně české knihy, dnes na nich figurují průměrně 2-3 české tituly[30]. V České republice je situace opačná: o knihy ve slovenském jazyce není téměř žádný zájem. Přesto se velký objem knih v češtině tiskne nebo rovnou vydává na Slovensku, důvodem jsou jednoznačně nižší náklady.

Specifika Ukrajiny

Oproti vývoji ve třech výše zmíněných státech má ukrajinský knižní trh několik specifik: transformace státního monopolu v oblasti periodických i neperiodických tiskovin stále není ukončena, ve státních rukou zůstává 20 velkých vydavatelství[31]i, což vede ke značné neefektivnosti jejich hospodaření.

Významnějším rysem ukrajinského knižního trhu je však dominance ruskojazyčné literatury. Výzkumy uvádějí, že zatímco bylo v roce 2006 na Ukrajině publikováno asi 55 milionů knih v ukrajinštině, importováno z Ruska bylo dalších 60 milionů. Ruské knihy nacházejí čtenáře především na východ od Dněpru, což je pochopitelně dáno značným poruštěním obyvatelstva v časech Sovětského svazu. Výjimkou v tomto ohledu nejsou vydavatelství, která tisknou knihy v obou jazycích, příkladem může být charkovské Folio.

Ukazatelem stále ještě nepříliš rozvinuté ekonomiky je způsob distribuce knih: překvapivě až 50 procent publikací je prodáváno přímo na ulici nebo ve stáncích. Prakticky jedinou významnější sítí knihkupectví je Bukva (čítá asi 30 prodejen), kterou v roce 2007 koupil polský Empik a postupně tuto síť rozšiřuje.

Z výše popsaných situací čtyř sledovaných států je jasné, čím se liší a co mají společného.

Co mají společného

Společným jmenovatelem všech čtyř států je postupný přechod od státního monopolu k volnému trhu v posledních 20 letech. Jednoznačně se zvýšila pestrost nabídky, důraz je kladen na propagaci literatury a „prodejnost" jednotlivých titulů. Zatímco někdejší státní podniky jsou dnes více či méně privatizovány, knižní trh v posledních letech ovládl nový druh monopolu –

[29] „Hoci na Slovensku chýbajú presné štatistiky dovozu, distribúcie a predaja českej knihy, podľa Halvoníka možno bez rizika väčšieho omylu uviesť, že české knihy tvoria 25 - 30 % celkového objemu knižného sortimentu. Na Slovensko sa dováža predovšetkým technická a počítačová literatúra, encyklopédie, syntetické a historické diela a prirodzene, populárno-náučná a populárna a zábavná literatúra. Čeština na Slovensku neprestala ani v posledných desiatich rokoch fungovať ako jazyk pokroku, ako jazyk inovácie a jazyk poznávania. Z celkového objemu českej produkcie na slovenskom knižnom trhu tvorí beletria a umelecká literatúra len asi 10 %." Baláž, A.: *Desať rokov českých a slovenských literárnych vzťahov*, „Literárne informačné centrum", 22. 10. 2003, http://www.litcentrum.sk/25493.

[30] ZÁBORSKÝ, J., HORVÁTHOVÁ, J. , JESNÝ, M.: *Ani bestseller nemá vopred vyhrané*, „eTREND", 07. 03. 2006, http://ekonomika.etrend.sk/64195/slovensko/ani-bestseller-nema-vopred-vyhrane.

[31] Veškeré uvedené údaje o ukrajinském knižním trhu pocházejí z článku Bogdana Klukowského. KLUKOWSKI, B.: *Na dalekiej Ukrainie...?*, s. 22.

jeho naprostou většinu tvoří jen několik málo obřích firem (jasný případ Polska a Slovenska), které se soustředí na komerční, dobře prodejné tituly. Vydavatelství zabývající se „kvalitnější" beletrií, nemluvě o rizikovém vydávání mladých a neznámých autorů, stojí většinou na okraji, těžko pronikají do distribučních sítí a reklamu v plošnějším měřítku si nemohou dovolit.

Postupné snižování počtu pravidelných čtenářů knih ve všech čtyřech zemích v průběhu 90. let vedlo k rapidnímu snížení nákladů jednotlivých titulů. Vydavatelé nechtějí omezovat nabídku titulů (ta se obvykle pohybuje mezi 15-20 tisíci tituly ročně, výjimkou je Slovensko), proto u jednotlivých titulů snižují náklady tak, aby se co nejdříve vyprodaly. Zároveň to však přináší postupné zvedání cen za knihu (podle nepřímé úměry: čím nižší náklad, tím dražší výroba), což odrazuje čtenáře. Tento proces může vést do bludného kruhu a zejména v období nižší koupěschopnosti obyvatelstva (příkladem je krize v letech 2000-2003) se stává mnoha subjektům osudným. Od roku 2005 je patrné výrazné zvýšení poptávky po periodických i neperiodických titulech, což opět souvisí s celkovou ekonomickou konjunkturou středoevropských států.

Čím se liší

Každý ze sledovaných států má také svá specifika. Nejrozvinutější infrastrukturu má v poměru k počtu obyvatel Česká republika. Překvapivě vysoký je počet pravidelných čtenářů i počet ročně vydaných titulů. Český trh trápí nedořešený systém (zejména finančních) vztahů mezi vydavateli, distributory a prodejci, ale také nerovnováha v prodejnosti jednotlivých titulů (jež je často mizivá).

Polsko naproti tomu působí nejstabilněji – trh je rozdělen mezi několik silných firem (většinou s cizím kapitálem), dobře propracovaný je systém propagace. V Polsku je asi více než jinde kniha považována za „produkt", který je třeba prodat. To má však neblahý vliv na ostatní součásti knižní infrastruktury – malými nezávislými nakladateli počínaje a úpadkem literární kritiky konče.

Slovensko a Ukrajina se potýkají s nadměrným vlivem svých „větších bratrů" – Česka a Ruska. Českojazyčná, respektive ruskojazyčná literatura tam tvoří podstatnou část knižního trhu a zvláště na Slovensku na něj má zhoubný vliv. Ukrajinu naopak trápí nedostatečně rozvinutá síť knihkupectví, převažující pouliční stánkový prodej tak prakticky znemožňuje vedení jakékoli seriózní reklamní kampaně.

Lze odhadovat, že státy Střední Evropy čeká výrazný rozkvět knižního odvětví. S tím se snad bude zvyšovat i poptávka po kvalitní beletrii a třeba také po mladých a debutujících autorech.

Summary

By the year 1989, the Central European book market was centralised, controlled by a censorship, monopolised and owned by a socialistic regime. The transformation was unavoidable. The book market in Poland, Czechoslovakia or the Soviet Union went through many changes. During the last 20 years a free literary infrastructure came to existence. Nowadays, there is a very similar situation in all the post-Soviet countries of the Central European region, expecially in Poland, Czech Republic, Slovakia or Ukraine. All of them have similar problems, but there are many specificities, too. The Czech Republic has the most advanced infrastructure. There is a highest number of regular readers and published books

considering the number of the population. But the Czech book market is too small to be stable. The book market in Poland is divided out into several large companies with a foreign capital. They usually put the accent on promotion, distribution and good sells, but they would hardly publish the texts of young or unknown authors. People in Slovakia are used to read books in Czech, one third of the books sold in Slovakia is Czech. The Slovak book market is the smallest in the Central Europe and - de facto - divided between three big book-sell corporations. In addition, it still depends on a vitality of his bigger western brother. In Ukraine most of publishers issue books in Russian as well as Ukrainian. There is no advanced book market in Ukraine, but the times are changing very fast. Presently the most of books are still sold simply on the street.

Bibliografie

1) CZAPLIŃSKI, P.: *Powrót centrali*. Wydawnictwo Literackie, Krakov 2007.
2) GODLEWSKI, K.: *Zmierzch księgarenek.* „Gazeta Wyborcza“ 7/2005.
3) GOŁĘBIEWSKI, Ł., MASŁOŃ, K. (RED.): *Prognozy dla książki.* Wydawnictwo Magazyn Literacki – Biblioteka Analiz, Varšava 1999.
4) GOŁĘBIEWSKI, Ł.(RED.): *Rozmowy o rynku książki*. Biblioteka Analiz, Varšava 2003.
5) GOŁĘBIEWSKI, Ł.: *Rynek książki w Polsce 2007.* svazek 1, Biblioteka Analiz, Varšava 2004.
6) KLUKOWSKI, B.: *Na dalekiej Ukrainie...?*, „Książki“ 5/2007 (128), s. 22.
7) UNIŁOWSKI, K.: *Skądinąd.* Kwartalnik Literacki „FA-art”, Bytom 1998.

Kdo a jak o Praze zpívá

Vladimír Franta

Who Sings about Prague and How

Abstract: *In the article Who Sings about Prague and How the phenomenon of a song, which covers the Prague topics, is studied. The discourse wants to meet two main targets: the cultural and, too, the structural one. Besides the social message of songs about Prague that is approached philosophically, some ideas are also devoted to the proximity of music and the articulated language. What is minded here is a suggestion that music and verbal language mutually complete each other by sharing the fundamental structural units such as the rhythm and the melody. The conclusion combines these levels and sees how they are developed by the musical form of a song.*

Key words: *Songs about Prague; Mark Bernes; Music; articulated language; structural units.*

Contact: *Masaryk University, Faculty of Arts, Department of Slavonic Studies, e-mail:* vlafran@centrum.cz

Podle rozšířené tradice se říká, že co Čech, to muzikant. Mohlo by to být docela lichotivé, kdybychom na sebe občas sami neupozorňovali právě vytáčivým „Já nic, já (jen) muzikant“, což vlastně implikuje: „Zpívám si tu a dělám (jakoby) nic“. Tato netolerance k hudebníkům trivializující krásný obrat „música“ a zároveň paušálně oplošťující každého Čecha (olupujíc jej o možnost aktivního rozhodování a nesení odpovědnosti), má své konkrétní souvislosti, příčiny a projevy. O to zajímavější je sledovat vztah mezi českým sklonem k méněcennosti na jedné straně a daleko průbojněji působícím českým uměním, potažmo českými umělci, na straně druhé.

Předně se chce říci, že jakkoli dobře míněná jazyková narážka na vulgární „muziku“ se ve skutečnosti dopouští podhodnocování fenoménu. Píseň („muzika“) jako taková totiž představuje nejsložitější kulturní fenomén vůbec, protože je základem malých i velkých hudebních forem a už dávno prorostla i do hudby instrumentální o symfonickém formátu, nebo se stala takovéto hudby bezprostřední předlohou. Dovolím si níže stručně citovat, co jsem se pokusil již dříve vyjádřit v článku *Ljubov' – tvůrčí nespoutanost a svobodné cítění*[1]. Pokud hudbu a jejího provozovatele v podobě muzikanta/hudebníka depolitizujeme, získáme čistý materiál, opravňující k učinění první zastávky: morfologicko-strukturální.

[1] Franta, Vladimír: „Ljubov' – tvůrčí nespoutanost a svobodné cítění[1]“ In.: Rusové a Morava, Brno 2007.

Umění včetně písně představuje prastarý magický rituál života. Zahrnuje do sebe veškeré druhy umění a věd, de facto pozoruhodnou kompresi světa. Platí zde zvláštní paradox. Čím zdánlivě jednodušší (lidová) písnička, tím více bývá rafinovaná, burcující a nekompromisně prověřující schopnosti interpreta. Ono klišé s muzikantem není na místě. V kontaktu s písní nelze než žasnout při strukturální analýze látky. Předpoklad o komprimované podobě světa zakódované do hudební hmoty není vůbec žádnou nadsázkou. Pro filology budiž příjemné potvrzení, že hudba s řečí, jazykem a textem vytvářejí velice těsnou hodnotu – tvarově a sémanticky ucelený hlubinný zážitek. Pro názornou ilustraci bych rád využil Aristotelův-Greimasův sémiotický čtverec viz **Obr.: 1**. Do každého rohu objektu doplníme údaj. Budou nás hlavně zajímat vztahy na diagonálách čtverce.

Obr.: I.

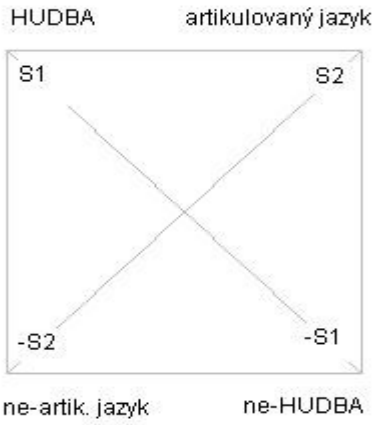

Do rohu (**S1)** je umístěna HUDBA. Pod tímto pojmem si lze představit vlastně estetické organizování zvuků-tónů na rytmicko-periodickém základě. Vrchol (**S2)** potom představuje artikulovaný jazyk a jím realizované řečové akty. Zajímavější nechť budou vrcholy úhlopříčné těmto dvěma. (**–S2)** jakožto ne-artikulovaný jazyk není zde nic jiného, nežli maximální redukce artikulovaného materiálu. To první a poslední, co vždy z jazyka zbývá je totiž rytmus a matematická periodicita jednotek (hlásek; slov; vět…). Vidíme, že **(–S2)** se dostává do vztahu k S1. Je to právě periodicita a rytmus, co vytvářejí základní jednotku hudební exprese. Rytmem se obvykle definuje hudební motiv – nejjednodušší ucelená hudební myšlenka. Konečně (**–S1)**, čili ne-HUDBA označuje hudbu gramatikalizovanou, tu, která ztratila estetickou funkci. Taková hudba nyní slouží jinému živlu, a sice artikulovanému jazyku. Hraje zde roli tzv. melodického suprasegmentu, který pomáhá nejen v češtině odlišit otázku od indikativní výpovědi ad. Pokud jsem se zmínil o kompresi světa, která se zrcadlí v umění a i na jeho malé písňové ploše, našli jsme pro to důkaz na morfologicko-strukturální úrovni. Artikulovaný jazyk a hudba používají stejný materiál. Každý z obou v něm však akcentuje něco jiného. Hudba se s artikulovaným jazykem navzájem doplňují i podmiňují současně. Má-li být každý Čech muzikantem, získává unikátní možnost obsáhnout celý svět skrze úzký kontakt s uměleckým materiálem. Tkví v tom velká naděje, poněvadž se zdá, že umění je zatím jediný způsob jak se přiblížit pochopení makro celku v rámci jediného lidského života. Už to je dobrý důvod vidět v českém muzikantství věci rozhodně pozitivní (informační potenciál písně je obrovský).

Morfologicko-strukturální povaha fenoménu písně je navlas stejná pro všechny kultury na světě. Z tohoto hlediska se nebude svojí materiální stránkou odlišovat americká píseň od

ruské nebo české. Co je však odlišuje bude aspekt společensko-historický. Myšlenkový obsah, téma, příběh, syžet. V tomto případě nacházíme zřejmou varietu už jen v Čechách na Moravě a ve Slezsku, o zahraničí nemluvě. Na druhou stranu je ale jasné, že vzdor jisté proměnlivosti písňových příběhů, stejně tu panuje určitá stereotypie uvnitř jedné kultury, jakož i napříč několikerými z nich. Z hlediska areálových studií by se na tento problém dalo uplatňovat kritérium genetické či kontaktové příbuznosti (zónové komplexy[2]), jak o tom ve svých koncepcích píše profesor Ivo Pospíšil[3].

Systematika žánru umělé písně je opravdu bohatá a věnují se jí příslušné encyklopedie. Jak už bylo naznačeno, je možné mezi písněmi různých kultur nacházet typové podobnosti, ba shody, stejně tak jevy nekompatibilní a nesrozumitelné.. Jisté je to, že duchovní náplň písně teprve vytváří náš životní pocit, politickou osobní i společenskou strategii a mnohé další. V dnešních časech jsme svědky dohasínajícího lokálního evropského patriotismu. Písničky vlasti, rodného města i ulice ještě nedávno mohly být důvodem neschopnosti žit nikde jinde, než jedině a výlučně doma (zvažoval-li někdo za minulého režimu emigraci). Naše osobnost je konstituována zdánlivě banálními maličkostmi. Nemusí být ani úplně demaskovány a uvědomovány, aby nabývaly dalekosáhlých významů. Na jednu stranu je dnešní doba sice kosmopolitní, očekávající osobní flexibilitu jedince vrženého mezi nadnárodní proudy, na druhou stranu se ještě dost lidí nedokáže kulturně rozloučit s dětskými říkadly svého mládí; s písněmi dospívání; znělkami pořadů; vesmírem známých zvuků „odvedle"… Jako by ten snad až směšný soundscape bezprostředního životního prostoru a osobního času jednotlivce byl stále ještě důležitý pro vědomí národní příslušnosti. Zvuková sémiosféra (zvuky češtiny…atd.) ukázala se být klíčová, a není to nijak dlouho, například pro národního umělce Jana Wericha, jenž z důvodů zmíněných upřednostnil život za železnou oponou. Lokální kulturní základ byl důležitý také pro někdejší Pražany, kteří by, dle slov Hašlerovy písně, radši Prahu zbourali, než by ji vydali. Podobné pocity, dokonce poetičtější, očividně zakoušel taktéž jistý malý klučina ze starého šansonu. Kdyby snad hrozilo, že by jej chtěl někdo donutit odejít z Paříže, musel by prý celé město vzít, schovat do láhve a nosit všude s sebou.

Vedle přežívajícího lokálního evropského patriotizmu, který u nás může být spojen třeba s Karlem Hašlerem a jeho písničkami *„Po starých zámeckých schodech"*; *„Když padá v Praze první sníh"*; *„Jen Praha a ten Pražský hrad"*; *„V zahradě pod Strahovem"; „Když nad Prahou…";* projevuje se už řadu let simultánní tendence ke kosmopolitismu. V našem prostředí za zmínku stojí písně o cizích městech jako *„New York, New York"*; *„Akropolis, adieu"; „Arrivederci, Roma"; „Avignonský most"* a další. Všechny uvedené šlágry si vydobyly kdysi místo v dobové hitparádě a občas se hrají i dnes. Píseň o New Yorku (Kander/Ebb) může zaujmout hned dvojí českou textovou verzí, již můžeme obdivovat z přednesu Evy Pilarové a Heleny Vondráčkové. Obě zpěvačky se natolik vžily do role Newyorčanek, že ani původnější interpretace písně v podání Franka Sinatry nezní tak patrioticky, ba spíše nonšalantně a ležérně. Avšak všechny tyhle tituly jsou písněmi důsledně převzatými a případně opatřeny novým českým textem. Nabízí se otázka, zda-li v české provenienci vznikají písně o jiných městech, a stejně dobře, píše-li cizina se stejnou vervou kupříkladu o Praze, nebo taktéž vesměs přejímá naše osvědčené písničky, má-li se evokovat česká původní atmosféra jinde ve světě.

Mezi zajímavé exempláře by v této souvislosti mohly patřit dvě písničky. První z nich napsal Berthold Brecht a pojmenoval *„Das Lied von der Moldau"*, hudba pochází od Hanse

[2] Z hlediska teorie zónových komplexů stojí za pozornost básnická sbírka Prager Rhapsodie od Paula Leppina.

[3] Pospíšil, Ivo: *Genologie a hledání žánrové systematiky* In: Areál-sociální vědy-filologie. Brno 2002.

Eislera.

Am Grunde der Moldau wandern die Steine
Es liegen drei Kaiser begraben in Prag.
Das Große bleibt groß nicht und klein nicht das Kleine.
Die Nacht hat zwölf Stunden, dann kommt schon der Tag.

Obr.:II. **„*Das Lied von derMoldau“*** (úryvek)

Tato písnička odráží válečnou zkušenost a motiv pomíjivosti z ní rozhodně nedělá takový turistický šlágr, jakým je třeba „*Arrivederci, Roma“* . Vzhledem k tomu, že je ze hry o Švejkovi (*"Schweyk im Zweiten Weltkrieg"*), poněkud zde chybí typický český humor, „švejkovština“ neboli povznesený pohled na věc, určité šibalství či moudré bláznovství, válka neválka, průšvih neprůšvih. Možná že i z tohoto příkladu pramení občas připomínaná pochybnost o převoditelnosti jednoho kulturního kódu do jiného kódu té které kultury (zajímavou paralelou k Brechtově Moldau je Hašlerova předválečná píseň o Vltavě viz *„…rozpíná ramena Vltavy…proud, skála je tvrdá a kamenná, kdo v světě chtěl by s ní hnout?!“).* Ne nadarmo existují průpovídky typu: „To je pro mě španělská vesnice!“ (česká úsloví). Příslušníci jiných národů si místo španělské vesnice dosazují svoji geografickou představu místa, které není možné logicky pochopit. Němci obvykle hovoří o české vesnici, Britové o řecké apod. Možná, či právě proto, upoutá písnička v ruštině *„ЗЛАТА ПРАГА“* (Macourek/Chelemskij), která nás vrací do let šedesátých a jež jako by nabourávala představu o nemožnosti pochopit jiné kultury.

Я гостил у друзей задушевных
В милой Праге, в соседней стране.
Добрый город, и юный и древний,
До чего ж ты понравился мне.

Стрелы башен вздымались, как в сказке.
И сливались в единый поток
Чешской песни певучая ласка
И московский родной говорок.

Припев.
Ты в душе навек останешься,
Город песен и каштановой листвы,
Злата Прага, красавица Прага,
Золотая подруга Москвы!

Я сидел на садовых скамейках
И по Карлову мосту бродил.
И в харчевне за столиком Швейка
Знаменитое пивечко пил.

Мы сроднились не на день, не на год,
Неизменное чувство, живи!
Пусть летит эта песенка в Прагу
И звучит как признанье в любви.

Припев.

Obr.: III. „*Zlatá Praha“* (celý text)

Na rozdíl od předcházející ukázky bych si dovolil píseň předložit v plném znění, ať za sebe libreto mluví samo. Na této písni vidíme přesvědčivě, jak text přetéká cestovatelskou idylou – vyslovuje se obdivně k důvěrným přátelům, mladým i starobylým památkám Prahy –, jak vyzpěvuje stověžatý majestát Matky měst, libuje si při poslechu příjemného znění

češtiny…Místo dobového obligátního budovatelského klišé čteme daleko zajímavější obrat: „…Navěky zůstaneš městem písní a listí kaštanů…“. Pasování Prahy na „zlatou přítelkyni Moskvy“ nestaví českou metropoli v této písničce do pozice subordinace. Moskva zde nesoutěží se zlatou krasavicí Prahou a i ruština je připomínána jen jako „moskovskij govorok“, zatímco češtině se přičítá libozvučná něha. Píseň kdysi nazpíval přední bonviván SSSR požívající zvláštních cestovatelských privilegií, který si dokonce zahrál i v československém biografu. Oním zpěvákem první velikosti nebyl nikdo jiný než Mark Naumovič Bernes (1911-1969). Jeho interpretace se dá přirovnat k civilnímu typu zpívání Franka Sinatry či Binga Crosbyho. Na přednesu se projevuje přímá zkušenost z Prahy a Bernesovi se dá věřit, že ví, o čem zpívá a že se zcela určitě ztotožňuje s názorem tlumočeným písničkou. V dalších slokách se připomíná Karlův most, lavičky v parku. Praze se vyjadřují slova lásky v podobě lehké písničky, která snad dolétne až do hlavního města, malé země vprostřed Evropy, na niž se tak báječně vzpomíná. Vedle řady budovatelských *písní-pečetí* tato konkrétní působí jako závan čistého vzduchu. A i „pívečko U Švejka“ není zazpíváno nijak podbízivě. Bylo by velice zajímavé zjistit, kolik podobných písniček koluje v angličtině, němčině. Vypovídaly by totiž také něco o vztahu, který k nám tyto země snad cítí. Píseň „*Zlata Praga*“ určitě neznamená, že by nás SSSR musel milovat, ale svědčí o dobrém nápadu a vkusu svých tvůrců a také velice dobré interpretaci Marka Bernese.

Závěrem se tedy znovu dostáváme k lokálnímu pražskému patriotizmu. Rád bych zmínil současného pražského muzikanta a showmana, který na Staroměstském náměstí vítá a provází Čechy i cizí návštěvníky skvělým swingovým saxofonem (předválečné německé výroby) a brilantní hrou na trombón. Hudebník v nejlepších letech a písničkář (sebe však označuje za „plísničkáře“) se jmenuje Vladimír Pinta. Elegán v klobouku a ve fraku, s květinou v klopě vesměs předvádí vlastní texty, melodie i parodie na světové hity. Z komba se line profesionální studiové aranžmá doprovodného základu, takže se umělec po synkopách svých bravurně intonovaných sól může klidně uchýlit ke zpěvu. Jeho hlas pak zesiluje efektní hlásná trouba. Písničkář Pinta je nepřehlédnutelnou postavou vždycky šik a s nápady, které přesně zapadají do místy až surrealisticky vypointované politické satiry, již vtipně skombinuje s milostnými eskapádami zamilovaných lidí, vystavených kolizím různých životních situací. Písničkář zpívá i česky, a na jím nabízených CD discích najdeme pozoruhodné současné písně o Praze. Jsou zabaleny do jazzově-swingového hávu, občas se ohlížejí o mnoho desetiletí zpět, ale jejich vtip a glosátorský švih je velice svěží. Náhodní kolemjdoucí i fandové Pinty ale hlavně cizinci mohou být počastováni takovými šlágry jako *„Karlův most“*; *„Směr Praha“*; *„Metro“*; *„Můstek“*; *„Masaryk“*. Snad se někdy dočkáme nějaké analogické umělecké odezvy o Praze z New Yorku, Říma, Atén, Paříže, jejíž inspirací by Vladimír Pinta a celá Praha (dle stařičké písně *„Bajkajlaj“* – ráj Čechů), mohli být.

Summary

In the article *Who Sings about Prague and How* the phenomenon of a song, which covers the Prague topics, is studied. The discourse wants to meet two main targets: the cultural and, too, the structural one. Besides the social message of songs about Prague that is approached philosophically, some ideas are also devoted to the proximity of music and the articulated language. What is minded here is a suggestion that music and verbal language mutually complete each other by sharing the fundamental structural units such as the rhythm and the melody. The conclusion combines these levels and sees how they are developed by the musical form of a song.

Bibliografie

1) POSPÍŠIL, I. (EDITOR): „AREÁL – SOCIÁLNÍ VĚDY – FILOLOGIE“. Brno.2002.
2) БЕРНЕС-БОДРОВА, Л. (Составитель): *„Марк Бернес, Статьи, Воспоминания о М.Н.Бернесе“*.Москва.1980.
3) CHALUŠ, V.: *Po stopách Karla Hašlerka*. Praha. 1992.
4) MÁDROVÁ, M.: „*Klaun ve fraku“* In: TOP víkend magazín, č.31/2002, str.4-5.

Функції антропонімів у мовотворчості Івана Франка

Людмила Калічак

Literary Anthroponymia Of Ivan Franko

Abstract: *Literary anthroponymia of Ivan Franko is characterized in the article. The classification of anthroponyms as representatives of intellectual and psychological characteristic is given. The anthroponym functions in the writer's literary idea realization are highlighted.*

Key words: *anthroponim, anthroponimicon, create of language, onomastic laws, expression, names, general linguistic, patronims, semantic, surnames, diminutives, contamination, onims, toponims, zoonims, astronims.*

Contact**:** *Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, e-mail: administrator@drohobych.net*

Антропонімія художньої літератури своєю семантичною і граматичною структурою підпорядкована як універсальним ономастичним законам [9,86], так і національно-регіональній та соціально-ареальній специфіці. У системі власних імен, їх патронімів і демінутивів вона майже повністю збігається з існуючим у мові антропоніміконом, а в галузі прізвищ лише частково його відбиває. Останні завжди є сферою авторської номінації [8,65], навіть тоді, коли за етимологічним значенням та способом оформлення вони адекватні своїм моделям [8,67]. Імена, які використовує письменник, є тільки відібраними з наявних у словнику, рідше запозиченими з інших мов, але фонетично адаптованими і, як правило (за винятком творів фантастики і сатири), не вигаданими. Проте у художньому творі трапляються також прізвища та прізвиська, утворені від загальних імен, або апелятивних лексем. Вони завжди є наслідками авторської мовотворчості, отже, є фактами літератури, а не реальної мовної дійсності, хоч за своєю структурою можуть не відрізнятися і навіть повністю збігатися з прізвищами живої мови. Це назви, створені письменником відповідно до експресивних настанов твору, а не дійсні антропонімічні факти. Звичайно, в художніх творах можуть фігурувати історичні особи з їх іменами і дійсні люди з їх прізвищами, але такі власні назви не зараховуються до мистецької антропонімії.

Дослідники власних імен прози письменника встановили, що художня антропонімія творів І.Франка нараховує близько 640 одиниць (деякі зміни власних імен, що є у варіантах творів, не завжди можна ідентифікувати, звідси і певна неточність) [6]. У поетичних творах, зокрема в ліриці, імена майже не вживаються, вони можуть згадуватися хіба що в заголовку; в епіці антропоніми теж є рідкісним явищем і виступають переважно в одночленній формі, часто з особовим патронімічним чи культовим апелятивом [5,49], наприклад: ***пан Мигуцький*** (“Панські жарти”), ***дід Лемех, святий Марін*** (“Смерть Каїна”). При цьому до уваги не беруться історичні постаті, як,

наприклад, ***Іван Вишенський, Богдан Хмельницький, Сильвестер Косів*****,** які є елементом історичного колориту, а не художньої антропонімії [6, 40]. У віршованих сатиричних творах антропоніми створені за типом "ім'я – назва"; у прозових творах і в драматургії, незалежно від жанру, тематики, а також від розміру, основним типом є двомовний антропонім як назва повноцінного художнього образу і одночленний як назва епізодичної постаті. Одно- чи двочленність не пов'язана ні з національною, ні з соціальною диференціацією, на що вказує структура імені.

Дані за жанровим критерієм недостатні для класифікації особових назв, вжитих письменником. Потрібна класифікація за тими структурними елементами, які забезпечують здійснення трьох названих аспектів.

Національна специфіка у галузі імен досягається насамперед добором їх з існуючого та адаптованого даною мовою і використовуваного її мовцями словника імен. З узвичаєних українською мовою імен у творах І.Франка зустрічаємо такі чоловічі: ***Андрій, Бенедьо, Василь, Гнат, Гриць, Дем'ян, Євген, Іван, Максим, Микола, Мирон, Никифор, Омелян, Олекса, Олесь, Петро, Прокіп, Семен (Сень), Стефан, Хома, Юра, Яким, Яків;*** жіночі: ***Варка, Галя, Гафія, Ганна, Горпина, Марія, Мирослава, Олеся, Ольга, Орина, Параска, Сяся*** (від ***Станіслава),*** а також утворені за чоловічими іменами: ***Василиха, Іваниха, Лисиха, Митриха.*** За словами І.Франка, це імена, які "супроводять людину від колиски до могили, хоч крокують поруч нас із заслоненим обличчям: ми переважно не знаємо, яке їх походження, але сприймаємо як свої загальнонародні" [7,287].

Поряд з українськими іменами І.Франко використовує також імена з польської, німецької, єврейської, російської мов. Наприклад, адаптовані до польської мовної системи: ***Адам – Адась, Бартромій, Вєцлав – Віцко, Вінкентій, Густав, Едуард – Едзьо, Ежен, Елькун, Едмунд – Мундзьо, Здзіслав, Зигмунд, Зефірин, Сімон, Стах – Стасьо, Тоньо (Антоній);*** жіночі: ***Анеля, Зюзя, Олімпія, Регіна, Сільвія, Целіна, Зося, Мільця, Февросія;*** до єврейської: ***Гершко, Абрагам, Герман, Готліб, Іцик, Леон, Мортко, Мошко, Хаїм, Шльонко, Юдка;*** жіночі: ***Рифка, Рухля, Сурка, Фанні;*** до німецької: ***Вільгем, Криштоф, Франц;*** до російської: ***Ніканор, Ферапонт.***

У творах на міфологічні, біблійні та історичні теми зустрічаємо ще й особові назви царів, богів, героїв, міфологічних та історичних постатей, які згідно з ономастичною традицією виступають в одночленній формі: ***Арот, Абдельмайлік, Арістотель, Астарте, Вісвамітра, Гарісчандра, Деватта, Доместіка, Йосиф, Марот, Масаба, Мойсей, Каїн, Олександер, Птоломей, Рудра, Сайвія, Чандал;*** староруські: ***Акинтій, Аскольд, Гостомисл, Данило, Дір, Митуса, Овлур, Святослав;*** імена священиків: ***Атаназій, Гавдентій, Євлогій, Ісидор, Калясантій, Методій, Спиридон.*** Серед перелічених імен немає жодного вигаданого письменником, всі вони взяті з національних антропоніміконів. Проте окремі з них спільні для певних груп мов, наприклад, для східнослов'янських, для західнослов'янських, а то й слов'янських у цілому. У таких випадках національно-мовним елементом стає опозиція фонетичного оформлення, наприклад: ***Іван – Ян, Юра – Єлей, Гнат – Ігнаци, Олена – Гелена,*** а також здрібнілої форми: ***Гриць – Гжегож, Яць – Яценти*** або самі демінутиви, українське: ***Васильчик, Якимко, Сень, Олюся, Оришка – Орися;*** польське: ***Генрись, Едзьо, Мілько, Стасьо, Тадзьо***; російське: ***Володя, Сашка.***

Локальне забарвлення створюється і засобами фонетики ***(Зося, Йван, Февросія, Штефан),*** що передають західноговіркове явище звукового спрощення і словотвору, наявність демінутивних суфіксів, поширених здебільшого в розмовному мовленні Галичини: ***Анельця, Ганка, Манюся, Рузя, Сяся, Феська, Фрузя, Юльця.*** Відсутність

патронімів теж сприяє створенню західного мовного колориту, тоді як їх наявність – східноукраїнського, наддніпрянського: ***Микола Федорович,*** історичного ***Данило Романович*** або російського ***Ніканор Ферапонтович.***

Якщо в іменах, які є більш загальними, національне вимірюється відбором типових імен з наявного в мові ономастикону, то в прізвищах, які є більш індивідуальними, національне виявляється сукупністю структурних елементів – етимологічним значенням, фонематичним складом, граматичною будовою, причому фонематичний склад відповідає загальномовному, а семантична і граматична будова специфічно ономастична.

У художньому антропоніміконі І.Франка прізвища здебільшого поєднуються з іменем. При цьому письменник дотримується принципу національної однотипності. Прізвища (їх 83) за семантичним критерієм і граматичною структурою поділяють на утворені від імен: ***Леськів, Семенович, Стасюра, Пилип'юк, Тимишин – Тимиха, Яремишин – Яремиха,*** від роду занять, професії: ***Сторож, Гурман, Ключник, Коваль, Крайник, Пасічна, Ткач, Товкач, Трач,*** від етнонімів: ***Басараб, Бойчук, Хохлачик,*** від описового місця проживання: ***Горішній, Задорожній, Зацерковний, Казибрід, Підгорбочний,*** відфаунонімічні і відфлоронімічні: ***Беркут, Рябина, Синиця, Слимак, Сойка, Спориш, Стоколос,*** від загальних слів: ***Грім, Баланда, Колечко, Мандрик,*** від індивідуальних ознак людини і прізвиськ: ***Бабич, Бабій, Бовдур, Галабурда, Губатий, Завада, Загонистий, Зелепуга, Какапуз, Кахній, Моримуха, Наконечний, Напуда, Панталаха, Прийдеволя, Середущий, Сиротюк, Туман, Халавко, Зварич.*** Окрему групу становлять похідні від загальних назв і дієслів із патронімічними суфіксами ***-евич, -ович: Верещевич, Димович, Калинович, Качуркевич, Кричевич, Передаткович, Чимчикевич, -ук, -юк: Грінчук, Дригарюк, Кучерянюк, Шикманюк, -ак, -як: Буняк, Гутак, Дум'як, Півторак, Чирняк,*** з прикметниковими суфіксами ***-ський, -цький: Деревацький, Стальський, Стебельський, Темницький.*** Деякі прізвища стилізовані під певну історичну епоху, наприклад староруську: ***Васюта, Запава, Кунаш, Овлур, Панюта, Путята, Трубай, Чепіль, Чурило.*** Не всі прізвища, однак, мають легку для розкриття семантику, наприклад: ***Гатаран, Рафалович, Темера, Хоростіпіль, Штола.*** Прізвища з прозорою семантикою не адекватні психологічному чи соціальному портретові. Здебільшого вони є його віддаленим відбиттям.

За етимологічним значенням і структурними особливостями впізнаються російські прізвища: Серебряков, Свєтлов, а також польські: Ангарович, Гжохоткова, Дембовський, Дзержикрай, Зембецький, Кордасевич, Монджеєвська, Кшивотульський, Ценглевич. У випадках, коли прізвище (наприклад, Кулаковський, Мигуцький) не виявляє своєї національної належності, допомагає ім'я або апелятив пан. Те ж саме можна сказати і про єврейські прізвища, більшість з яких німецького походження: Готессман, Гаммершляг, Гольдкремер, Зільберглянц, Рейхлінген, Цвібель та ін. Для того, щоб читачеві було відомо, що їх носій людина єврейської національності, дається відповідна довідка, або прізвище поєднується із суто єврейським іменем: Ісак Бляйберг, Іцик Баух, Арон Вайнреб.

Локалізацію прізвищ забезпечує відбір найбільш афіксально типових для даної місцевості. Для Гуцульщини такими є прізвища із суфіксами ***-ук, -юк***, для Покуття і Поділля: ***-ак, -як,*** для Львівщини: ***-ович, -евич.*** Характерно, що в мові письменника немає жодного прізвища на ***-енко.*** Це пов'язано з відсутністю персонажів з території, де поширені прізвища з таким суфіксом.

Соціальна характеристика передається також добором прізвищ найбільш типових за словотворчими компонентами. Так, наприклад, для міських жителів, а звідси і для освічених осіб, соціально привілейованих верств суспільства властиві були прізвища з непрозорою семантикою з суфіксами ***-евич, -ович,*** тоді як інші – відантропонімічні,

агентивні, відтопонімічні і відетнонімічні і подібні з прозорою семантикою – притаманні нижчим верствам. Соціальна диференціація антропонімії була відома І.Франкові з історії української антропонімії. Письменник писав, що початок антропонімії пов'язаний з потребою метричних записів новонароджених і померлих [7,298]. На Україні, де села у XVIII-XIX ст. були переважно етнічно однорідними, сільський антропонімікон був односистемний щодо походження і тільки різноструктурний за українськими словотворчими формантами. У містах, які були етнічно неоднорідні, українські прізвища і щодо походження, і щодо будови мають більш мозаїчний характер. Така соціально-територіальна варіантність антропонімії була добре відома І.Франкові, тому він добирав одні типи прізвищ для своїх персонажів – селян і робітників, а інші для інтелігенції, духовенства. Для останніх характерні прізвища переважно неясного походження ***(Кричевич, Рафалович, Темера, Хоростіль)****,* але є і з прозорою семантикою ***(Калинович, Стоколос, Субота).***

Соціальна диференціація у прізвищах виявляється значно чіткіше, ніж у іменах. Проте імена до певної міри теж її засвідчують внаслідок того, що "при виборі з конкуруючих альтернатив людина вибирає певну кількість високочастотних і певну кількість раритетних" [3,169] імен. Ця дистрибуція чітко проектується на соціальну площину. Бо такі імена, як ***Василь, Горпина, Ілько, Микола, Олекса, Прокіп*** – загальновживані, тоді як ***Євген, Лев, Мирон, Олеся, Роман, Юлія –*** властиві більш вузьким соціальним верствам. Окремі імена не мають чіткої соціальної паспортизації: ***Андрій, Іван, Марія, Михайло.*** У таких випадках соціальною ознакою стає опозиція зменшеної форми: ***Ганя – Гандзуня – Нуся, Івась – Івануньо – Івасик, Марися – Маня, Михайлик – Михась,*** хоч і вона не завжди є визначальною, бо не має чітких соціальних рамок.

Таким чином, соціальна диференціація антропонімії у системі прізвищ виступає в основному на рівні семантики твірних основ та словотвору, а в системі імен визначається практикою вживаності та демінутивністю.

Історична типізація забезпечується в творах І.Франка наявністю насамперед історичних імен, художньою антропонімією, створеною в дусі ономастичної традиції описуваної епохи. Так, наприклад, староруські імена ***Гостомисл, Предслава*** є водночас і носіями соціально зумовленої ознаки – належності до вищих суспільних верств, а ***Запава, Овлур*** – до нижчих. Одні і другі – автохтонні, однак перші мають більш прозору семантику, а другі є, мабуть, "прізвиськами, які були фактом мовлення і надавались з невідомих сьогодні причин" [5,89].

Критерієм індивідуалізації антропонімів є їх частота вживання в мовній дійсності. Рідковживаними, майже одиничними іменами наділені в І.Франка ліричний герой ***Мирон,*** ідентифікований часто з особою поета, а також героїні тих його творів, які мають і автобіографічне підґрунтя ***(Регіна, Целіна),*** та героїні великих соціально-побутових полотен ***(Апеля, Олімпія).*** Другим критерієм індивідуалізації є омонімічність прізвища і якоїсь індивідуальної ознаки чи властивості: ***Яць Зелепуга, Прийдеволя, Панталаха, Бовдур, Стальський, Гаммершлаг*** ("удар молота"), що якоюсь мірою характеризує персонаж за його внутрішньою суттю. Як протиставлення цьому використовується інший принцип – затемненості семантики прізвища, наприклад: ***Темера, Рафалович***.

Художня антропонімія в ролі засобу інтелектуальної чи психологічної характеристики найяскравіше виявляється у сатиричних творах. У таких прозових творах, як "Місія", "Чума", де сатира є лише їх підтекстом, власні особові назви ***патер Гавдентій*** і ***піп Чимчикевич*** мають лише віддалену проекцію на гумористично-знижену експресію; ***Гавдентій*** з лат. *gaudentos* "той, хто радіє" має всупереч імені натякати на

нездійсненність тих надій на успіх, які передбачливо вкладені в семантику імені, в той час як ***Чимчикевич*** (від слова ***чимчикувати)*** всупереч закладеному у прізвищі значенню "людина, яка повільно ступає, ходить", – представляє особу, яка все-таки досягає успіху [2,172]. Антонімічність цих імен акумулює стилістичну виразовість.

У сатиричній поемі "Ботокуди" використані щедрінські антропоніми ***Кшипшицюльський*** та ***Пшекшицюльський,*** комізм яких "закладений в самій внутрішній формі" [1,30] – збігові приголосних, а отже, і протиставленні одна одній. За зразком щедрінських постійних сполучень імені та епітета, наприклад, ***беспутная Клементинка*** і карамзинської ***бедной Лизы,*** створений і Франків ***нещасний Филимон.*** Щедрінський спосіб конспірації чи натяку на справжніх осіб, здійснюваний за допомогою переоформлення прізвища при збереженні якогось одного форманта, зіграв роль моделі і для Франкового назвотворення. Наприклад, редактор газети "Слово" ***Дідицький*** перейменований в поемі на ***Цецінський, "Слово"*** на ***"Ослово", Шараневич*** на ***Сидірко Шаранець.*** У поемі "Дума про Маледикта Плосколоба" так само перейменований ***Венедикт Плошанський*** на ***Маледикта Плосколоба, Василь Ковальський*** – на ***Міха Ковальського, Гнат Тихович –*** на ***Тиховича Мовчальського, Іван Наумович*** – на ***Наума Безумовича.*** Сатиричні антрононіми цієї поеми створені й іншими засобами. Так, особова назва ***Митро Політ*** виникла внаслідок розщеплення слова ***митрополит, отець Халява*** – омонім для певної особи на прізвище ***Михайло Малиновський,*** ім'я якої стало ґрунтом для переосмислення і контамінації: ***Ми – хайла > Халява.*** Ряд художніх антропонімів виступає з прикладками: ***Маледикт Плосколоб*** на прізвисько ***Капустяний лоб, Наум Безумович*** на прізвисько ***Рак Поступович.***

За принципом пародії, гротеску побудовані також прізвища в сатиричному вірші "Згідливість": Василько Мудрагель, Хвостовський Осьмовласник, Нічомунепричасник, Глоджимірко Фарбінський, Аввакум Многоглаголющий, Курендович Халява. Тільки наявність їх у творі забезпечує необхідний сатирично-комічний ефект. У вірші вони виступають домінантами стильових настанов навіть без додаткового впливу контексту.

Поряд з особовими найменуваннями з експресивною метою І. Франко використовує і назви тварин, що уособлюють певні риси характеру та індивідуальні властивості людей. Персоніфіковані за зразком казкових персонажів, вони стають ще й носіями певних соціальних вад. У казці-сатирі "Лис Микита" такими є фаунонімічні назви ***Баран, Борсук, Вовк, Заяць, Кіт, Лев, Лис, Мавпа, Свиня, Цап,*** повністю антропоморфізовані і соціально типізовані. Постійний епітет чи прикладка, якими супроводяться ці назви, є виразниками властивостей і соціальних ознак, наприклад: ***Лис Микита, Вовк Неситий, Заяць – гвардиста народовий, Медвідь Бурмило, Борсук Бабай, Цап – секретар гоноровий, Цап – сарака Цап Базилій***. До речі, назва ***Базилій*** від грецького (Базилеус) – "цар", дана цапові за зовнішньою ознакою – наявністю бороди – неодмінним атрибутом королівського портрета. ***Гектор Цуцик Неборака*** – трьохелементна кличка собаки має в своєму складі ім'я троянського воїна ***Гектара,*** що відзначився самопожертвою і безмежною відданістю другові. Оскільки часто сама фаунонімічна назва є вже виразником інтелектуальної властивості, її використання у відповідному соціально-значимому контексті, проектованому на бюрократичну систему, створює необхідний для стилістичної настанови твору ефект сарказму [4,51].

Художній антропонім як носій інтелектуальної та психологічної характеристики є неоціненно вагомим фактором створення експресії твору, і насамперед комізму та сатиричності.

Отже, аналіз як дитячих, так і "дорослих" творів Івана Франка засвідчує наявність найрізноманітніших груп онімів (антропонімів, топонімів, зоонімів, астронімів тощо) і

виявляє якнайповнішу реалізацію їх семантичного, естетичного потенціалу.

Центральне місце в літературному ономастиконі І.Франка належить антропонімам, які можна поділити на такі групи:

1. Імена реальних осіб, що представляють актуальний синхронний зріз часу життя письменника: а) члени родини; б) друзі; в) учителі.

2. Реальні імена вітчизняних і зарубіжних діячів різних галузей історичного періоду: а) українські письменники; б) російські та зарубіжні письменники.

3. Імена літературних персонажів, які могли не бути іменами реальних осіб: ***Йван, Валько, Василь, Панько, Охрім, Гриць, Мицько, Міна, Мицунька, Андрій, Степан, Мирон, Юруньо, Юдка.***

4. Клички тварин: ***Бурко, Мурко, Сіроманка, Лисичка-Сестричка, Хробачок-Світлячок, Лиско, Рябка.***

5. Персоніфіковані назви тварин, птахів, комах: ***Ведмідь, Рись, Кабан, Їжак, Кролик, Миша, Лоша, Лев, Левиця, Цап, Осляк, Осел, Кріт, Гусак, Цапуньо, Пугач, Муха, Півень, Вівця, Кобила, Журавель, Рак, Дрозд, Комар, Серна, Шершень, Оса, Ворона, Гадюка, Качур, Курка, Блоха, Синиця, Бузько, Крук.***

Художня антропонімія відіграє в мовотворчості І.Франка трояку роль: національної паспортизації, соціальної типізації та інтелектуальної і психологічної індивідуалізації. Ці її стилістичні аспекти зумовлені ідейно-тематичною концепцією твору та жанровими особливостями.

Summary

Literary anthroponymia of Ivan Franko is characterized in the article. The classification of anthroponyms as representatives of intellectual and psychological characteristic is given. The anthroponym functions in the writer's literary idea realization are highlighted.

Бібліографія

1) Бияк, Н.: *Промовисті імена у художньому творі та перекладі.* In: *Наукові записки ТДПУ*. Випуск II.,Тернопіль 2000, с. 28-36.
2) Карпенко, Ю.: *Власні назви в художній літературі*. In: Наукові *записки КДПУ*. Випуск 37, Кіровогорад 2001, с.170-172.
3) Керста, Р.: *Українська антропонімія XVI ст.* Чоловічі іменування, Київ 1984.
4) Котович, В.: *Ономастичний простір дитячих творів Івана Франка*. In: *Проблеми вивчення творів Івана Франка і його сучасників у початковій школі.* Дрогобич 2002, с. 51-55.
5) Масенко, Л.: *Українські імена і прізвища.* Київ 1990.
6) Франко, З.: *Ономастика в мові творів Івана Франка.* In: *Мовознавство, nr 5*, 1990, с. 34-43.
7) Франко, І. Я.: *Зібрання творів у п'ятдесяти томах.* Т. 1-25. Київ 1976-1980.
8) Худаш, М. Л.: *З історії української антропонімії.* Київ 1977.
9) Чучка, П.: *Антропонімія Закарпаття.* Ужгород 1970.

Власні імена-компоненти українських фразеологізмів в контексті антропоцентричної лінгвістичної парадигми

Христина Маркевич

Proper Names As Components Of Ukrainian Phraseology In The Context Of Anthropocentric Linguistic Paradigm

Abstract: *In this article we analyze the sementic implication of personal names of historic figures in the structure of phraseological units of the ukrainian language and we also examine their expressive-descriptive capabilities,which are characterized as a powerful device of typification qualities of ethnophones.*

Key words: Proper names, typification, expressive-descriptive, phraseological units, proverbs, sayings, rhythmic euphony

Contact: *Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, e-mail: administrator@drohobych.net*

Українська фразеологія разом з іншими видами національного фольклорного мистецтва, поза всяким сумнівом, належить до його вершинного вияву. Повноправним смисловим, експресивним компонентом численних фразеологічних одиниць – прислів'їв, приказок, зворотів, порівнянь тощо – були і є власні назви.

Появу власного імені зумовлювала необхідність виокремити когось чи щось із ряду подібних осіб чи предметів. З часом індивідуалізовані власні імена перетворювалися на називні, тобто на узагальнені назви, і, позначаючи певне явище, певну рису вдачі людини, ставали засобом типізації. Таким чином багато власних імен з повсякденного вжитку переходили, органічно вкраплювалися в живу фольклорну стихію, стаючи лексичною окрасою народних афоризмів.

Власні імена у фразеологізмах мають різноманітне смислове навантаження. Є фразеологізми історичні, завдяки названим у них іменам можна прочитати сторінки з нашого минулого. Таких фразеологізмів народна скарбниця, на жаль, зберегла небагато. Проте народна мудрість витворила безліч "іменних" прислів'їв, приказок так званого соціально-побутового характеру, які відобразили реальну картину соціальних, морально-етичних взаємин в українському суспільстві, переважно в селянському середовищі. Нині поширені прислів'я, приказки, загадки, де вживання власного імені мотивується тільки особливостями його інтонації, своєрідністю звукового складу та римованістю, що аж ніяк не применшує естетичної суті фразеологізму, а навпаки – наближає його до віршового жанру. Такими висловлюваннями збагачує мову і література – українська й зарубіжна [1,43].

Історичні фразеологізми найколоритніше репрезентують ті з них, де згадуються конкретні історичні особи, чим, власне, ці вислови і цінні як фактичне джерело. Від часів Київської Русі нам дісталося у спадок кілька таких висловів. Їх можна знайти в багатьох фразеологічних словниках. Наприклад: "Зле, ***Романе***, робиш, що литвином ореш" (ідеться про князя Романа Ростиславовича, який, перемігши литвинів (так називали білорусів), став їх "впрягати до плуга" і таким способом освоювати нові місця). Приказку про іншого князя, добрішого, записав М.Максимович: "Князь ***Борис*** все плуги кував, та людям давав" [3,19].

Козацькі часи, насичені героїчними подіями, очевидці намагалися "крилато" осмислити. Особливою прихильністю і повагою пройняті фразеологізми, присвячені Богданові Хмельницькому, завдяки якому український народ відчував себе творцем власної історії: "Висипався ***Хміль*** із міха, та показав ляхам лиха", "За старого ***Хмеля*** людей була жменя", "Від ***Богдана*** до ***Івана*** не було гетьмана" (йдеться про ***Богдана Хмельницького*** та ***Івана Мазепу***) тощо.

Поодинокі прислів'я, маючи конкретне історичне підґрунтя, згодом втрачали з ним зв'язок і зрештою набували самостійного значення, наприклад: "***Настя*** носить булаву, а ***Іван*** плахту". Кожний здогадається, що тут мається на увазі слабохарактерний чоловік, який усі свої клопоти перекладає на жіночі плечі. А прислів'я це – з реального життя і стосується реальних людей. У ньому йшлося не про повсякденні турботи простого чоловіка, а про "труди і дні" державного мужа – гетьмана ***Івана Скоропадського*** та його честолюбної дружини ***Насті.***

Період царювання Петра I і Катерини II також відбивають фразеологізми, найчастіше приблизно такого змісту: "Злая ***Катерина*** наш край занапастила".

До історичних фразеологізмів можна долучити й ті, в яких відлунюється дитинство наших пращурів. Дитинство окремої людини і людства загалом в духовному аспекті багато в чому тотожні. Уявлення про світ у дитини й первісної, "дитинної", людини формується розбурханою уявою і закономірно вивершується казкою або міфом. Будь-яка казка починається із заспіву – художнього прийому, який вживався в усному мовленні, щоб відразу зацікавити слухача. З-поміж різноманітних заспівів, своєрідних лексичних прикрас-зв'язок чи не найбільшого розповсюдження набули ті, де згадувалися прадавні часи, коли правив цар ***Горох***. У різних варіантах це звучало приблизно так: "У тридев'ятім славнім царстві, де колись був цар ***Горох***..." Цей, здавалося б, дитячий зачин давно став предметом наукового вивчення. Зрештою вчені дійшли єдиного висновку: в ньому йдеться про прадавні, казкові часи. Очевидно, часи ***Гороха*** – це той золотий міфологічний вік, що його давні люди сприймали як часи, "коли ще звірі говорили", коли все було не так, а інакше і дуже гарно.

В язичницькому уявленні кожного етносу існував період, що був першопочатком усього сущого. Цар ***Горох*** правив тоді як "реальний" цар або як небожитель, найдавніший предок слов'янських богів, а тому й досі згадується в багатьох фольклорних сюжетах. А вчені продовжують ламати списи довкола походження "родини" ***Горохів***.

Слід зупинитися на кількох цікавих версіях. Так, наприклад, вважають, що цар ***Горох*** – це табуйована назва верховного слов'янського бога Перуна. О.Порпуліт пов'язує ім'я ***Гороха*** з міфологічним богатирем Котигорохом, який, за легендою, народився з горошини, що її проковтнула цариця [5,212]. Цікаві гіпотези пропонують й інші автори. Наприклад, у польській хроніці Галла Аноніма (сучасник літописця Нестора) згадується предок польських королів Котишка (це ім'я означає "орач-селянин"), Б.Рибаков, з огляду на значення слова, витворив свою концепцію щодо особи царя і періоду його царювання, прив'язавши все до конкретних подій і часів [6,18]. У багатьох слов'янських казкових

сюжетах орач протистоїть змієві, який викрадав молодих землеробів. Піший орач б'ється з кінним ворогом, якого уособлює змій. Так само протиставляються речі мідні і залізні: мідне – це старе, архаїчне; залізне – нове. З таких логічних побудов учений робить висновок: казкові сюжети з ***Горохом*** відбивають період конфліктів між орачами-праслов'янами і кінними кочівниками, що відбувалися на межі мідної та залізної епох. Тобто часи царя ***Гороха*** – це період перших кіммерійських нападів на чорноліські племена. Царю ***Гороху***, отже, за версією Б.Рибакова, близько 3000 літ [6,19]. Можна припустити, звичайно, вірогідність історичної прив'язки царя ***Гороха*** до певного періоду, але все ж це – міфонім, і всі вислови, пов'язані з цим іменем, мають не конкретно історичний, а світоглядний, міфологічний смисл. І формувався він переважно на ґрунті міфологічних уявлень слов'янських етносів про часопростір; першопочатком усього були чудові часи царя ***Гороха***, які змінили інші часи. Цю думку підкріплюють і семантично близькі до "Горохових" прислів'я з іншими персонажами, родичами ***Гороха***, інколи навіть із звичайними, не "найяснішими" іменами. Імена ці добиралися за єдиним принципом – римованістю, головне, щоб творили крилату римовану фразу: "За царя ***Тимка*** (***Панька***), як земля була тонка", "За царя ***Омелька***, як земля була тоненька"; "За царя ***Митрохи***, коли людей було трохи". Існували й довші, так звані нередуковані, "доточені" прислів'я: "За царя ***Панька***, як земля була тонка; як плугом прооpеш, то й води в черевик набереш, а як пальцем проколеш, то волів було напоїш". Друга частина подібних примовок обов'язково вказує на давній міфологічний підтекст: земля тонка, людей трохи. Ці прислів'я відтворюють властиві давнім людям уявлення про першопочаток життя, зокрема про землю як про невеличкий шмат суші, що омивається зусібіч велетенським океаном.

За аналогією до розуміння часів царя ***Гороха*** як міфологічних можна згадати подібний мотив у "Слові о полку Ігоревім": автор твору привертає увагу честолюбних князів до "славних часів Трояна", коли все велося не так, як у них, а дуже мирно і гарно.

Позаяк фразеологічних варіацій на тему часів ***Гороха*** народ витворив дуже багато, невдовзі прямий світоглядний зв'язок з первісним змістом сюжету поступово втрачався. А відтак і тлумачення подібних висловів змінювалося. Деякі вчені вважають, що вислів "часи царя ***Гороха***" за змістом – нісенітниця. Так, О.Порпуліт, зокрема, пише: "Цар ***Горох*** – це щось на зразок снігу, який горів, а соломою гасили, а часи ***Гороха*** були тоді, як баба була дівкою, як свині з походу йшли" [5,212]. Звичайно, народна фантазія з часом трансформувала й витворила і такі "недостовірні" образи. Але це, очевидно, спрощене трактування. Цар ***Горох*** існував, його часи були, але не в реальному світі і не лише у фольклорному тлумаченні, а раніше, світоглядно – у міфологічній концепції перших слов'янських племен, що, зрештою, спонукає до серйознішого ставлення до такої начебто "несерйозної" постаті.

Отже, у фразеологізмах знаходимо немало власних імен, що являють собою не просто вигадану назву персонажа, а певний тип, узагальнення, цілий пласт казкового бачення.

Однією з основних прикмет фразеологізмів є той чи інший ступінь узагальнення, аж до перенесення названого явища на інші, начебто не подібні до нього. Прислів'я перестає ним бути, коли вживається в буквальному значенні і правильне тільки для якогось одного випадку. Коли ми говоримо: "Не той друг, хто медом маже, а той, хто правду каже", – то, звичайно, не маємо на увазі ні меду, ні взагалі солодощів, якими частує одна людина іншу, а розуміємо, що "солодкі" – це приємні, але фальшиві слова, яким не слід йняти віри. Так само і власні імена, названі у прислів'ях, справи не міняють, бо не означають конкретної особи: "У всякої ***Домашки*** свої замашки", "У всякої ***Федорки*** свої

одговорки", "Казала ***Настя***, як удасться", "***Гриць*** за волами і ***Гриць*** за дровами", "Забагатів ***Кіндрат*** та й забув, хто його брат".

Надзвичайно плідно народна уява попрацювала над фразеологізмами соціально-побутового спрямування, вклавши в них самобутнє розуміння народної моралі, мудрості. Ім'я в цих крилатих висловах ставало засобом типізації, вказувало на широко розповсюджені явища, певні риси характеру людини тощо. У процесі творення фразеологізмів відбувалася послідовна, закономірна класифікація імен, яка з часом усталилася. Деяким з них відводилася нейтральна роль, деяким – позитивна, а от ряду імен катастрофічно не пощастило. На них покладалася функція означення характеристик недотеп, брехунів і дурнів. Це, зокрема, ***Охрім, Химка, Хведько, Хівря, Хвеська, Гапка.*** Роль провідної української баляндрасниці посіла ***Хвеська***. Язиката ***Хвеська*** – це вже вичерпне означення, що не потребує коментарів. Цей образ існує і в інших колоритних варіантах ("***Леська*** та ***Хвеська*** хоч якого дзвона перегудуть"). Названі імена асоціюються також з образом людини неотесаної, некультурної, невдахи: "На бідного ***Хому*** і дерево пада", "На безлюдді і ***Хома*** чоловік", "І ми, ***Химко,*** люди", "Розумний, як ***Хведькова*** кобила". Та навіть саме ім'я ***Гапка, Хівря*** чи ***Химка*** викликає в уяві специфічний образ людини.

Уживання власних імен у значенні загальних є, по суті, художнім прийомом, який називається синекдохою (перенесення назви з одного об'єкта на інший за ознакою кількісного співвідношення між ними, у цьому разі – частини замість цілого). Г.Квітка-Основ'яненко в комедії "Сватання на Гончарівці" зробив синекдоху сюжетно-композиційним чинником п'єси. Вибравши основним образом твору ім'я, він тільки розширив поняття, написавши власні варіації на тему народного уявлення про недоумкуватість, неробство ***Стецьків*** [4,22]. До речі, з цим іменем у народному мовленні побутує багато прислів'їв. Одне з них можна навіть розглядати як аналог до відомого європейського: "Фігаро тут, Фігаро там', – але, звичайно ж, в українському контексті. "***Стецько*** з печі, ***Стецько*** на піч" – лише за логічною структурою нагадує варіант Фігаро, а глибинний смисл прислів'я – хронічне ледарство ***Стецьків***, натяк на місце "основної роботи".

В українському середовищі традиційно переважали "селянські" імена. До них належить ім'я ***Іван,*** яке особливо прижилося на українському ґрунті, хоча воно за походженням давньоєврейське ("дар Божий"). ***Іван*** – найрозповсюдженіше ім'я серед багатьох народів, тільки звучить воно в різних мовах по-різному, набуваючи національного забарвлення. В Україні обсяг поняття ***Іван*** – ширший від обсягу імені ***Іван***. Найтрадиційніше народне сприйняття ***Івана*** як бідного, незаможного чоловіка, що відбилось і в прислів'ях: "Не перший раз ***Іван*** бідний", "Пан з паном, а ***Іван*** з ***Іваном",*** "Що вільно панові, то не вільно ***Іванові***". Водночас існує думка про ***Івана*** як про хитрого, спритного хлопця (цю рису характеру ***Іванів*** блискуче відтворив у своїх славетних гумосках С.Руданський: "***Іван*** і пан" тощо). Російська фольклорна спадщина зафіксувала свій традиційний образ ***Івана – Іванушки***-дурачка, на перший погляд, не дуже розумного, а насправді хитрого і кмітливого. Український фольклор теж має сюжети про не дуже розумного ***Івана***. Є анекдоти про двох розумних братів і третього – ***Івана***. Однозначні і такі прислів'я: "Ростом з ***Івана***, а розумом в болвана", "Мудрий ***Іван*** по шкоді: коні вкрали, тоді він стайню зачинив". І.Франко занотував "діалог" з ***Івасем***, що вписується в анекдотичну серію про "національну" рису – настійливе бажання українця "надкушувати всі яблука" або дивитись, "як у сусіда хата горить": " – ***Івасю***, куди йдеш? – Болото палити. – Дурню, мокре не буде горіти. – Аби пакість зробити".

Зі чванькуватими, пихатими ***Іванами*** ми зустрічаємось у сучасних прислів'ях: **"*Івана Івановича*** з себе корчить", "Сам себе ***іванить"*** (возвеличує). З певного періоду

нашої історії художня література зарясніла образами ***Іванів*** з такими прикладками – ***Безрідні, Непам'ятущі, Безпам'ятні*** тощо, причому вживалися вони і в прямому, і в переносному значеннях. Цей тип ***Івана*** "вихоплений" з реального життя – так називали безпаспортних заробітчан, які змушені були тікати від панів і тому приховували свої справжні імена.

Прикметно, що в переважній більшості українські фразеологізми залучають імена випадково. Такий принцип уведення власних імен до складу фразеологічних одиниць можна назвати "принципом навмання". Головна умова – звичайність, розповсюдженість, "простонародність" імені [2,172]. У багатьох каламбурних прислів'ях ми зустрічаємося саме з таким способом залучення імен до висловлювань: **"*Химині*** кури, ***Мотрині*** яйця", "І дощ, і трава, і ***Мелашка*** крива".

Для прислів'їв характерним є римування – від приблизної співзвучності до послідов-ного витриманого ритму і досить складної рими. Розгорнуті римовані прислів'я можуть ставати пісенними строфами:

*Пішла **Настя** в поле жати,*
Та забула серп узяти;
Серп узяла, хліб забула,
*Так і **Настя** вдома була.*

Українське народне мовлення щедро пересипане і різнобарвними приказками, які за ритмомелодикою нагадують дитячі "дражнилки". Кожна дитина намагається "причепити" до імені якусь лексичну всячину. У такий нехитромудрий спосіб твориться безліч прикладок. В основі їх – принцип римованості, добір імен за римою: "З нашого ***Захарка*** ні Богу свічка, ні чортові угарка", "Не вмер ***Данило***, так болячка задавила".

Як бачимо, у фразеологізмах народ типізував, узагальнював сюжети. І нині такі узагальнення актуальні, якщо приміряти їх до щедрого на всілякі гаразди й негаразди повсякдення. Живе мовлення має повернути їх у свою словникову орбіту. Це сприятиме збагаченню, "оздобленню" нашої спрощеної прагматичним часом мови – світ у нашому сприйнятті стане багатобарвнішим. Крім того, фразеологізми несуть у собі пізнання власних назв – історичних і казкових, давніх українських і старих, призабутих.

Summary

In this article we analyze the sementic implication of personal names of historic figures in the structure of phraseological units of the ukrainian language and we also examine their expressive-descriptive capabilities,which are characterized as a powerful device of typification qualities of ethnophones.

Бібліографія

1) ГЕРАСИМЧУК, В.: *Власні імена в українських фразеологізмах*. In: *Дивослово, nr 4*, 2002, с. 43-47.
2) Карпенко, Ю.: *Власні назви в художній літературі.* In: *Наукові записки КДПУ*. Випуск 37. Кіровогорад 2001, с. 170-172.
3) ПАСІК, Н.: *Індетерміновані власні назви у структурі фразеологічних одиниць.*

In: Наукові записки Ніжинського державного у-ту. Серія: Філологічні науки. Ніжин 2004, с. 19-22.
4) ПАСІК, Н.: *Роль ономастичних компонентів у формуванні фразеологічного та переміологічного значень*. In: *Мовознавство*, *nr 2-3*, 1999, с. 21-30.
5) ПОРПУЛІТ, О.: *Семантика власної назви у казковому тексті*. In: *Наукові записки КДПУ*. Випуск 37. Кіровоград 2001, с. 212-215.
6) РИБАКОВ, Б.: *Спробуй казку відгадати.* In: *Початкова освіта,* nr 12, 2002, с. 17-19.
7) *Фразеологічний словник української мови / Укладачі В.М.Білоноженко та інші*. В 2-ох томах. Т.1. Київ 1993.
8) *Фразеологічний словник української мови / Укладачі В.М.Білоноженко та інші.* В 2-ох томах. Т.2. Київ 1993.

Пізнавальний ресурс топонімів в ономастичному просторітворів Івана Франка

Руслана Верхоляк

Cognitive resource of toponyms in onomastical works by Ivan Franko

Abstract: *The proper names of Ivan Franko's prosaic, poetic and ethnographic works are characterized in the article. The toponym groups used in his texts and their importance for the individual personality formation are disteenguished.*

Key words: onomastica, toponims, oiconims, denotet, appellatives, ideological and art function, create of language, hydronims, horonims, oronims.

Contact: *Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, e-mail: administrator@drohobych.net*

Ономастика в мовній практиці і творчості письменника може виконувати двояку роль. Насамперед свою основну функцію називання денотатів, тобто місць та осіб, які служать засобом локалізації фабули в часі і просторі [2,13], а також художню функцію, в основі якої лежить ряд різноманітних факторів: мовних (арсенал спеціальних моделей для імен певних типів; апелятивне значення лексем, що беруть участь у найменуванні; стилістична оцінка апелятивів) і соціальних (розподіл представлених мовою варіантів найменувань між окремими соціальними, територіальними, виробничими і віковими групами людей, в результаті чого складається норма вживання) [6,34]. Топоніми дають певну характеристику місця дії [1,86], виявляють зв'язок місцевості з описуваною подією чи персонажем, а антропоніми типізують обстановку, встановлюючи зв'язок з дією твору, його настановою, концепцією. Власні назви є скороченням проблеми, втіленої в художній образ [3,170], її вмістом, тобто виразником певних ідейно-художніх і жанрово-стильових функцій [3,172]. Топонімія в художніх творах відбиває переважно автентичні чи реально існуючі назви [6,35]. Вигадані письменником географічні назви є здебільшого специфічною ознакою жанру. На відміну від них антропоніми належать, як правило, до неавтентичних, штучних назв. Достовірні власні імена, як художні образи, є елементом історичного колориту, отже, прерогативою певного жанру. Вони можуть виступати і як довідково-інформативний матеріал. Тоді вони служать засобом хронологізації.

При використанні в художніх творах власних і географічних назв є певні збіги, основою яких є однаковість номінативних і не завжди тотожність стилістичних функцій, але є і значні розходження, що йдуть від різних джерел їх творення, а звідси етимологічної залежності і семантики [4,27]. Топонімія в художніх творах у своїй переважній більшості є частиною об'єктивної ономастики, що робить її об'єктом загальнолінгвістичних, тобто історико-літературних, етимологічних і статистичних

студій. Антропонімія є переважно частиною суб'єктивної ономастики, тому, звичайно, є об'єктом стилістичного розгляду. Така різниця природи географічних і власних назв привела до диференційованого підходу та різної методики їх вивчення в мовотворчості будь-якого письменника, отже, і у творчості Івана Франка.

Сама природа топонімів визначає міру й характер їх вживання як у різножанровій художній літературі, так і в публіцистиці, і в багатогалузевому науковому письменстві, зокрема в ділянці суспільствознавства. Ця міра викликається потребою визначення місця перебування зображуваних чи принагідно згадуваних осіб або перебування самого автора, тоді як характер їх застосування корегується стильовими функціями, що, крім комунікативної, мають ще досить широку амплітуду суто експресивних коливань. У величезній і багатогранній спадщині Івана Франка топонімія, як і весь ономастичний матеріал, виступає в кількості та в пропорціях, необхідних для забезпечення функції індивідуалізації – ідентифікації, що лежить у самій суті номінації. Окремо взятий топонім, що трапляється в творах письменника, навряд чи зміг би внести що-небудь істотне й нове у вивчення мовної творчості І. Франка (за винятком лише тих поодиноких випадків, де топонім є носієм стилістичної експресії), але в системі, чи то за окремими жанрами та тематичними групами, чи то за окремими стилями, він здатний пролити світло на певні сторони мовотворчої індивідуальності, які аж ніяк не можна обминути, вивчаючи мову письменника як відображення кола його інтересів, його духовності, його обізнаності і кругозору, його світу художнього зображення.

Топонімічний матеріал, зібраний за творами І. Франка, об'єктивно відтворює сучасне письменникові і співвідносне певному періодові мовно-правописне оформлення тих чи тих топонімів, виявляє їх варіанти: лексичні, фонетичні та граматичні, їх можливі історичні зміни, дає у випадках спроб їх етимологізування ключі для розкриття походження та семантики. Цей матеріал вносить чимало у вивчення топонімії України в цілому і на території, описуваній письменником, зокрема. Як правило, кожен розряд топонімів має свою географію, свій більш чи менш детально вивчений і пізнаний письменником простір обстеження та ознайомлення, пов'язаний з життєвими обставинами, місцем перебування та мандрівок, і не свої, відомі з літератури, з географії, з довідників території з їх топографічними номінаціями. Цілком зрозуміло, що назви сіл у компактній масі якогось одного району до того ж з його мікротопонімією, зокрема назвами ставів, річок, вершин, долин, будуть стосуватися тільки відомого обширу, тоді як назви міст, великих рік, пасм гір без мікротопонімії – переважно невідомого. Відома територія представлена великою кількістю назв, невідома – порівняно незначною. Характерно, що назви з невідомої території виступають тільки в усталеній літературній формі, без ареальних, часових чи авторських видозмін. Так, на відому письменникові Галичину припадає 356 назв, на Буковину, Волинь, Закарпаття – 39, на менш відому Наддніпрянщину – 52. Те ж саме спостерігаємо і серед гідронімів, де на відому територію припадає 39, на всю іншу – 8. Ліси називаються тільки з околиць рідного села Нагуєвичі, з рідних місць почерпнуті й назви долин, ставів, джерел, ручаїв.

З топонімією Галичини так чи інакше пов'язані всі без винятку художні твори письменника. І.Франко як художник слова не вибирав невідомої собі місцевості для місця дії і проживання своїх героїв, хоч інколи міг закидати їх, відповідно до перипетій сюжету, у віддалені країни, але й тоді він не вдавався в топографічну деталізацію і обмежувався лише називанням міста, моря, озера, ріки, наприклад, в "Сойчиному крилі", крім назв ***Іркутськ, Жовте море, Порт-Артур, Амур, Байкал, Сибір***, жодного іншого топоніма з цієї місцевості не наводиться. У більшості прозових художніх творів місцем дії є ***Борислав, Дрогобич, Львів, Перемишль*** або маленькі міста та села цих районів [6,35].

На відомій з життєвого досвіду топонімії творів І.Франка позначився вплив діалекту, наслідок тих мовно-правописних змін, що їх зазнала українська літературна мова того часу в її західній видозміні, а разом з нею і мова письменника. Тому в ній мають місце фонетичні та граматичні зміни і окремі факти перейменувань, які можна назвати топонімічними синонімами, джерело єдності яких не на мовному, а на предметному рівні [4,26].

Серед назв країн, зафіксованих у мові творів І.Франка, є чимало таких, які або мали народний характер ***(Молдова, Волощина, Конгресівка),*** або відбивали якусь історичну стадію їх називання (офіційну чи умовно-наукову). Так, хороніми ***Полуднева Русь,*** або ***Южна Русь,*** повністю запозичені з російської науково-філологічної термінології. Звідси походять і регіональні назви ***Закарпатська Русь, Карпатська Русь, Буковинська Русь, Галицька Русь*** і паралельно давня назва ***Червона Русь*** або сучасна письменникові адміністративна назва ***Австрійська Русь,*** а також історичні назви ***Сіверська Русь*** (Чернігівщина) і ***Чорна Русь*** (Литва).

Назва ***Русь*** у мові творів І.Франка виступає як абсолютний синонім до назви ***Україна*** і як історична назва східної слов'янщини. ***Русь*** як назва Росії не зустрічається без означення ***(Північна, Велика*** чи ***Московська),*** а в значенні ***Україна*** вживається без означень або виступає в двочленній формі: ***Україна-Русь, Русь-Україна.*** Хоронім ***Україна*** у фонетичних варіантах ***Україна – Вкраїна,*** що зумовлені самим фонетичним паралелізмом назви, фіксується в своїй автентично-національній формі як назва країни і території, заселеної українцями. Треба зазначити, що діахронна варіантність хоронімів ***Русь-Україна*** має і відповідні хронологічні стадії у мовній практиці І. Франка. У його ранній творчості трапляється тільки хоронім ***Русь*** відповідно до загальномовної практики Галичини. Вже на початку 80-х років назва ***Україна*** з'являється спочатку в поезії (цикл віршів "Україна"), а потім у своїй двочленній формі ***Україна-Русь*** в інших жанрах і стилях мовлення. Ця паронімія пов'язана, очевидно, з потребою акліматизації назви ***Україна*** в мовленні Західної України, де вона не була популярною, принаймні стосовно самої Галичини. У вживанні двочленної назви був ще і другий мотив: зберегти місцеву і водночас історичну назву ***Русь*** з тим, щоб засвідчити нею державну і етнічну спадкоємність від стародавньої Русі. Останній мотив міг бути переважаючим при вживанні цього двочленного топоніма в наукових працях І. Франка початку 900-х років. Проте вже й тоді хоронім ***Україна,*** як загальнонаціональний, поступово витісняє двочленну назву і стає загальновживаним.

Цікавими були спроби І.Франка етимологізувати окремі топоніми. Спроби розкриття семантики назв, які даються у віршах на теми студентських мандрівок, робляться переважно на ґрунті народної етимології, тобто тих даних легендарного характеру, які оточують назву, і тих пояснень, які давалися їй місцевими старожилами. Так, назву села ***Бубнище*** [6,42] І.Франко виводить від слова ***бубен, бубніти*** (низько, глухо звучати). Назва краю ***Покуття,*** на думку письменника [6,42], походить від слова ***покута*** [6,43]. Таке припущення спирається на семантику і, мабуть, не зовсім достовірне, оскільки не враховуються інші твірні основи назви, а саме ***кут*** як геометричне визначення місцевості, яку зі всіх боків облягають гори, і нарешті, наявність ойконімів ***Кут, Кути,*** що є крайніми населеними пунктами цієї міжгірської рівнини.

Ойконім ***Станіслав*** І.Франко не береться етимологізувати. Він лише робить натяк на прозору семантику. Йдеться про польське ім'я ***Станіслав,*** від якого пішла назва міста. Тут письменник не відходить від історичної правди. За джерелами, "Станіслав найменований в середині XVII ст. за іменем одного з Потоцьких, великих польських магнатів" [6,43]. Так само побіжно розкриває Іван Франко семантику топонімів ***Чорногора*** і ***Ступосян***. ***Чорногора*** – це гора "кам'яних ребер" [6,43], безлісна скеляста

гора. І.Франко пов'язує назву з ландшафтом, а не з міфологією (Чорнобогом), а також не з поняттям заходу сонця, тіні (пор.: ***Чорний*** і ***Білий Черемош, Чорна*** і ***Біла Тиса).*** ***Ступосян*** – село, розташоване над потоком, що вливається в річку Сян. Немає в письменника вказівок і на етимологію другої складової частини топоніма ***ступа,*** але вона цілком прозора (до речі, від тієї ж твірної основи із спільнослов'янським суфіксом ***-иця*** утворений ще й інший ойконім – ***Ступниця).***

Поряд із спробами етимологізування є у І.Франка й поодинокі випадки власного найменування місць дії. Таким вигаданим є відантропонімічний топонім ***Довбущуківка*** в повісті "Петрії і Довбущуки", створений для посилення фантастичного плану повісті.

У сатиричній поемі "Ботокуди» такими ж авторськими утвореннями є хороніми ***Ботокудія, Галілея,*** що фігурують поряд із запозиченим у Щедріна ойконімом ***Глупів.*** Сам етнонім ***ботокуди*** не вигаданий поетом, він перенесений в сатиричному плані на ретроградну західноукраїнську інтелігенцію від назви напівдикого на той час племені Африки. Обидва хороніми поряд із щедрінським ойконімом та етнонімом ***ботокуди*** служать засобами експресії, підсилюючи сатирично-комічну настанову твору. Семантико-експресивиим аналогом хороніма ***Галілея*** є хоронім ***Рутенія,*** використаний в поемі "Дума про Маледикта Плосколоба", аналогом ***Глупова*** в цій же поемі є ойконім ***Безпантелик,*** створений за тією ж семантичною схемою, що і його щедрінська модель. Стилістично ці топоніми виступають носіями сатирично-іронічної виразності.

У сентиментальному і разом з тим дещо спрощеному народно-патріотичному ключі вжитий поетом двочленний гідронім ***Дніпро-Славута.*** Пор.: ***"Над Дніпром-Славутою*** у степу дріма Сиротов забутою могила сама". Назва-прикладка ***Славута*** відповідно до своєї семантики (носія слави) і народно-поетичної традиції вживання її в контекстах, де оспівувалися подвиги воїнів, у наведеній строфі вірша служить своєрідним протиставленням до понять "забута сирота" і "могила сама", що й надає контекстові сентиментального відтінку, певною мірою нейтралізуючи усталену експресивну піднесеність самої назви.

Карта творів Івана Франка охоплює найрізноманітніші об'єкти України у сучасних авторові та історичних назвах, а також світові простори. Вона складається з таких груп топонімів:

1. Назви материків, країн, країв: ***Україна, Юдея.***
2. Назви історико-етнографічних регіонів: ***Підгір'я, Поділля, Покуття.***
3. Назви міст і сіл: ***Борислав, Дрогобич, Київ, Львів, Багдад, Єрусалим, Рим, Ясениця, Монастирець.***
4. Назви частин сіл (мікротопоніми): ***Діл, Зарінок.***
5. Гідроніми (назви рік): ***Черемош; Тігр.***
6. Ороніми (назви гір): ***Карпати, Хребет-гора, Чорногора.***

Отже, у художніх творах Івана Франка відбито широке коло географічних об'єктів, чільне місце серед яких належить топонімам України. Та це й не дивно. Письменник писав, у першу чергу, про ті місця, котрі його оточували, були знайомими і навіть вивченими, опрацьованими на різних рівнях (мовному, географічному, історичному). Особливо звужується географія топонімів у дитячих творах Івана Франка. Пишучи для дітей, письменник намагався прищепити їм любов до рідного краю, розширити знання географії та історії України. І одним із способів це зробити І.Франко, очевидно, вважав можливість описати рідну місцевість, вживаючи реально ісуючі ойконіми, гідроніми, ороніми тощо.

Бібліографія

1) Белей, Л.: *Нова українська літературно-художня антропонімія: проблеми теорії та історії.* Ужгород 2002.
2) Бучко, Д.: *Класифікація ойконімів України (словотвірно-мотиваційний аспект.)* In: *Наукові записки КДПУ*. Випуск 37. Кіровоград 2001, с. 10-13.
3) Карпенко, Ю.: *Власні назви в художній літературі.* In: *Наукові записки КДПУ*. Випуск 37. Кіровогорад 2001, с. 170-172.
4) Кравчук, А. М.: *Реалізація семантики власної назви в польській ономастичній фразеології.* In: *Мовознавство, nr 2*, 2001, с. 26 – 34.
5) Масенко Л.: *Українські імена і прізвища.* Київ 1990.
6) Франко, З.: *Ономастика в мові творів Івана Франка.* In: *Мовознавство, nr 5*, 1990, с. 34-43.

Współczesny polski slang młodzieżowy: specyfika nazw osobowych

Kamila Kot

Contemporary Polish Students Local Dialect

***Abstract**: The aim of the article is to analyze the productive and active types of pejoratives used by students in contemporary Polish. The types of nomina actoris in the student's sociolect are characterized by continually growing trend to intensify negative emotions. In order to present some linguistic procedures intensifying an expression, word-formation bases of pejoratives have been analyzed and their semantic peculiarities have been obtained.*

***Key words:** slang, youth slang, sociolekt, slang worldwide.*

***Contact:** Instytut Filologii Polskiej Akademii Podlaskiej w Siedlcach, Polska, e-mail: kamila_kot@wp.pl.*

W erze kultury młodzieżowej, która tak dużą wagę przykłada do swej odmienności językowej, ciężko nadążyć nad zmieniającymi się trendami. Młodzież jest najświeższą i najbardziej kreatywną grupą ludzi, z dużym zapasem sił i jeszcze nie do końca skażoną szablonowym myśleniem i postępowaniem. Stąd ta niezwykła wybuchowa mieszanka językowa, tak fascynująca naukowców, dziennikarzy i zwykłych ludzi.

Slang młodzieżowy czy slang internetowy to wciąż rozwijająca się skarbnica zwrotów i określeń. Czym jest gwara młodzieżowa, gwara studencka? Młodzież studencka stanowi pewną grupę zawodową, ma swoje tajemnice niedostępne dla ***wapna*** czy ***belfrów*****.** Czy gwara studencka jest gwarą środowiskową? Warto na samym początku zdefiniować podstawowe dla naszych rozważań pojęcie, mianowicie pojęcie „gwara", porównując je z pojęciem „slang".

Według „Encyklopedii wiedzy o języku" pod redakcją Stanisława Urbańczyka „gwara to mowa ludności głównie wiejskiej z niewielkiego terytorium, przeważnie kilku, albo kilkunastu wsi, różniąca się od języka ogólnego i mowy sąsiednich okolic pewnymi cechami, głównie fonetycznymi i leksykalnymi".[1] Jednak nie na takiej definicji *gwary* będę bazować, ponieważ obiektem moich badań nie jest ludność wiejska, lecz młodzież studencka. W tejże samej encyklopedii odnajdujemy definicję gwary zawodowej, która jest bliższa gwarze studenckiej. Jest to zatem typ języka środowiskowego, służy do kontaktów zawodowych członków jednej grupy społecznej. I tak swoją gwarę mają między innymi lekarze, górnicy, sportowcy jak i młodzież studencka.[2]

Czym jest zatem slang? Powołując się na *Encyklopedię*, cytuję, że „slang to gwara środowiskowa, to swoista, potoczna odmiana języka narodowego oparta na odrębności

[1] *Encyklopedia wiedzy o języku polskim,* (pod red. St. Urbańczyka), Warszawa 1978.
[2] Tamże.

środowiskowej, a nie terytorialnej.[3] Slang – jak pisze Grabias we wstępie do *Słownika gwary studenckiej* – nakłada na zjawiska rzeczywistości swoisty filtr. Postrzega ją jakby w krzywym zwierciadle, uwypuklając takie ich cechy, do których stereotypowy język ogólny nigdy nie jest w stanie dotrzeć[4]. Stąd waśnie wynika podstawowa różnica między slangiem a gwara. Gwara to pojęcie odnoszące się do ludzi posługujących się specyficzną odmianą języka zamieszkujących wspólny, zazwyczaj niewielki obszar terytorialny, zaś slang łączy nie ludzi zamieszkujących dany teren, lecz tych, kto posługuje się podobnym słownictwem bez względu na miejsce zamieszkania. Można zatem powiedzieć, że slang młodzieżowy nie ma granic. Gwara studencka może być rozpatrywana w granicach slangu młodzieżowego. Gwara studencka to swoista odmiana języka narodowego, a zarazem slangu młodzieżowego, to typ języka środowiskowego, która służy studentom uczelni wyższych.

Wielu naukowców twierdzi, że żadna odmiana języka nie rozwija się tak szybko i dynamicznie, jak slang młodzieżowy. Młodzi ludzie opanowali prawie wszystkie środowiska zawodowe, chłoną niczym gąbka wszelkie nowinki techniczne, najszybciej modyfikują sposób zachowania. To wszystko ma swoje odbicie w języku. Język, którym rozmawiali nasi rodzice będąc w naszym wieku (w latach 70 – 80-tych) jest dla nas nie do końca zrozumiały. W swojej dalszej pracy zamierzam przedstawić różnice, dokonać porównania wizji świata w słownictwie studenckim żywotnym w latach 80 – tych i w slangu współczesnym. Spróbuję znaleźć odpowiedź na to, jak w socjolekcie magazynuje się doświadczenie zbiorowe społeczności studenckiej, jak zmieniła się hierarchia wartości przyjmowanych przez tą społeczność oraz jak przedstawiany jest człowiek w slangu młodzieżowym

W slangu młodzieżowym utrwalonym przed laty człowiek jest, niewątpliwie, nieco inny niż w socjolekcie współczesnym, który zbiera sądy, kieruje się stereotypami i wykazuje wartości uznawane przez dzisiejszą młodzież studencką. Inne wtedy były czasy, inne problemy, inna sytuacja polityczna. Wiele wyrażeń umarło śmiercią naturalną, a pojawiło się wiele nowych. Z użycia znikają już ***dolce*, *zielone*, *sałata*** określenia amerykańskiego dolara używane chętnie przez młodzież lat 80 – tych (w owych czasach najbardziej pożądana rzecz), a współczesne określenie ***baksy*** obecnie zostało wyparte przez ***peeleny*** (polska waluta).[5]

Cechą charakterystyczną współczesnej leksyki socjolektalnej jest więc nieustanne wartościowanie rzeczywistości, więc slang młodzieżowy służy przede wszystkim wyrażaniu stanów emocjonalnych jego użytkowników. Obowiązującą postawą jest przekora wobec norm ogólnych przejawiająca się żartobliwym, humorystycznym lub wręcz karykaturalnym opisem zjawisk. Podobnie dzieje się w polszczyźnie potocznej, wszystkie cechy odbiegające od normy i przeciętności są wartościowane. Dotyczy to zarówno nazw mających znaczenie negatywne (***cymbał, bezmózgowiec, debil*** – głupi; ***obleśny, poczwara, poczwara*** – brzydki; ***brudas, śmierdziuch, lump*** – zaniedbany) jak i tych, które w ogólnej polszczyźnie są opatrzone wartością dodatnią (***kumaty, kozak, talenciak*** – mądry*;* ***laluś, lolo, bestia, przystojniacha*** – ładny; ***bibojek, modniś, czaruś*** – elegancki).

Słownictwo dla studentów profesjonalne, dotyczące uczelni i studiowania to jedynie jedna trzecia całego zasobu leksykalnego tej odmiany języka. W nazywaniu zjawisk życia studenckiego precyzja znaczeniowa jest mało istotna. Istnieją w slangu młodzieżowym wyrazy nie mające odpowiedników w słowniku ogólnym i dotyczące właśnie swoistości życia tejże grupy. Znamienną cechą gwary studenckiej jest nadmiar elementów leksykalnych, serie

[3] Tamże.

[4] Kaczmarek L., Skubalanka T., Grabias St., *Słownik gwary studenckiej,* Lublin 1994.

[5] Czeszewski E. , *Słownik slangu młodzieżowego,* Piła 2001.

synonimów, wyrazów znaczeniowo tożsamych, dających się w tekście bez zmiany sensu wymieniać (a więc tautonimów), rozbudowanych do niezwykłych rozmiarów. Slang studencki operuje najchętniej metaforą i peryfrazą, tworząc swoistą, dość swobodną interpretację rzeczywistości, bliską wizjom poetyckim i w zupełności oddaloną od ujęć logicznych właściwych stylowi naukowemu.

Na gwarę studencką składa się słownictwo wspólnoodmianowe młodzieżowe i swoiste. W zakresie nazw określających człowieka i jego cechy fizyczne znajdą się jednostki wspólnoodmianowe (***dziadek, zadbany, elegant***), potoczne (***gnojek, kmiotek, niechluj, brudas***) i slangowe, w których widać wpływy najnowszych realiów życia (***solar*** **'**ładny, opalony'**,** ***bulimik*** – 'chudy'**,** ***zbowid*** – 'stary'), kultury popularnej (***zombi*** – 'brzydki'**,** ***titanic*** **–'**gruby', ***szkieletor*** – 'chudy'), nowego systemu wartości (negatywne wartościowanie w nazwach ***wsiór, wiochmen***), realia regionalne (na przykład ***turzyniarz*** – 'zaniedbany, od nazwy własnej ***Turzyn',*** tj. targowisko w Szczecinie), a także wpływ języków obcych (***biger, cool, fatman, oldboj***).[6]

W zbiorze nazw mężczyzn, wyekcerpowanych ze *Słownika slangu młodzieżowego*, nowymi określeniami pochodzącymi z języka angielskiego są między innymi nazwy takie jak ***macho*** i ***men.*** Pojawiły się one na skutek mody kulturowej i wskazują na pewien stopień amerykanizacji slangu młodzieżowego. ***Mięśniak*** i ***mięso*** to nazwy nacechowane ujemnie, określają one mężczyzn, dla których praca nad mięśniami jest ważniejsza, niż praca nad intelektem. Biorąc pod uwagę slangowe nazwy części ciała, jakimi posługiwała się młodzież lat 80 – tych XX wieku, można stwierdzić, że dla nosicieli współczesnego slangu młodzieżowego współczesny człowiek jest sumą nieco innych składników. Dawniej nazywano ludzi jedynie ze względu na dostępne dla wzroku części ciała, takie jak głowa, włosy, twarz, nogi, nos i biust. Gdyby dzisiaj zbudować slangowy obraz człowieka na podstawie liczebności nazw odnoszących się do poszczególnych części ciała , mężczyzna składałby się przede wszystkim z narządów płciowych (istnieje 65 określeń: ***dżordż, fibak, ptaszek*** a nawet ***przyjaciel pani domu***), a kobieta z narządów rodnych (51 określeń: ***myszka, brama niebios, inkubator, kaczka,*** czy ***niunia***) i piersi (38 określeń: ***bufory, donice, balony,*** czy ***rodzynki***). Ponad to człowiek we współczesnym slangu młodzieżowym ma głowę (26 określeń: ***baniak, czerep, dynia***), brzuch (***kałdun, zwierzak***), pośladki (***kapsko, pupa***), twarz (***buźka, maska***), włosy (***pióra, strąki***) i nos (***kinol, nochal***). Reszta części ciała jest drugoplanowa. Tak duża liczba określeń narządów płciowych ma niewątpliwie związek ze zmianami w obyczajowości i we wzorcach życia. Ciekawe jest to, że współczesnym slangu młodzieżowym słowo ***towar*** do niedawna odnoszące się wyłącznie do kobiet ('atrakcyjna partnerka seksualna') stosuje się także jako określenie mężczyzn. Na podstawie przytoczonych przykładów można stwierdzić, że współczesna kultura młodzieżowa postrzega człowieka przede wszystkim jako obiekt seksualnego pożądania, a tradycyjny model funkcjonowania kobiet i mężczyzn w sferze kontaktów erotycznych uległ przeobrażeniu i podąża ku równouprawnieniu.[7]

W grupie nazw cech fizycznych nie zaszły wielkie zmiany. Rzeczownikowe nazwy powstające na bazie przymiotników, określające ludzi ze względu na ich cechy fizyczne to istotny element slangu młodzieżowego. Wszystkie atrybuty wiąże się do przeciętnej, a wszelkie odstępstwo od normy jest przerysowywane i staje się karykaturą. Mężczyzna brzydki to ***brzydal, burak, ćwok***, ładny natomiast *to* ***bestia, goguś, plejboj,*** gruby to ***armata, bambaryła, pączek, wieprz,*** czy nawet ***świnia,*** chudy to ***anemik, chudzielec, widelec, wieszak, uciekinier z Auschwitz,*** młody to ***szczawik, łepek, gówniarz, szczeniak,*** a stary to ***dinozaur, chrupek,***

[6] Kołodziejek E. , *Człowiek i świat w języku subkultur,* Szczecin 2006, s. 182-183.
[7] Tamże, s. 184-185.

wapno, zgred**,** wysoki to ***badyl, kolos, tyczka*****,** niski to ***karakan, knypek*****, *kurdupel, przykurcz*****.**[8] Ciekawy jest ten fakt, iż bardzo niewiele określeń dotyczy człowieka młodego, bo tylko 8, bardzo wiele jest przy tym określeń ludzi starych (31 jednostek). Jest to cecha charakterystyczna slangu młodzieżowego, w którym rzeczywistość postrzegana jest z perspektywy młodego człowieka, dla którego starość jest stanem bardzo odległym, upływ czasu go nie dotyczy, ponieważ dostrzega i wartościuje rzeczywistość z perspektywy teraźniejszości.

Analiza zasobu leksykalnego slangu młodzieżowego świadczy o tym, że największą produktywnością odznaczają się określenia cech fizycznych takie jak ***gruby***, ***brzydki***, ***stary***, ***eleganc*****ki** i ***rudy***. Natomiast w zakresie cech psychicznych najczęściej wartościowany jest człowiek ***głupi*** i ***niezaradny***. Istotny jest zasób leksykalny w polu ***miły*** i ***wesoły*****,** w *Słowniku gwary studenckiej* autorzy odnotowują tylko jedno określenie odnoszące się do mężczyzny miłego, podczas gdy we współczesnym słownictwie znajdujemy 16 takich określeń, jeśli chodzi o nazwy mężczyzn wesołych *Słownik gwary studenckiej* notuje jedynie 8 określeń, zaś współcześnie 15 nazw slangowych. W gwarze studenckiej bardzo płodnym obszarem są określenia z zakresu nazw mężczyzn będących w związkach z kobietami (***lawer, mąż, wariat*****,**) oraz nazwy kobieciarzy (***babiarz, fifia-rafa, flirciarz***).

Słownictwo gwarowe charakteryzuje się ciągłą oceną studenta słabego (***bumelant, cieniak, leszcz***) i dobrego (***orzeł, geniusz***). Jednocześnie ocena ta jest bardzo nieustabilizowana i liczne są określenia negatywne na studentów dobrych (***wazeliniarz, kujon, lizus***) oraz pozytywne na studentów słabych (***normalny, luzak, kombinator***). Ten brak ukształtowanych sądów wynika z nieustabilizowanego poglądu na świat, co jest typowe dla ludzi młodych.[9]

Jak wynika z powyższej krótkiej charakterystyki, w slangu młodzieżowym ocenie podlega każdy obiekt i zjawisko, każde odstępstwo od normy, a nawet sama norma. Słownictwo to jest w swojej istocie karykaturą rzeczywistości i przejawem językowej kreatywności młodzieży. W slangu chodzi o to, żeby mówić inaczej, dosadniej i śmieszniej, niż w języku ogólnym. Owe karykaturalne przedstawienie świata, którego wszystkie cechy pozytywne i negatywne są wyolbrzymione nie wynika z negacji, ale wskazuje na to, iż twórca i użytkownik slangu młodzieżowego ma dystans do rzeczywistości i dostrzega ją przez pryzmat własnych doświadczeń i potrzeb. Zasób słowny slangu młodzieżowego jest bardzo różnorodny. Efektem zmian w jego zakresie jest wypieranie form znanych jako banalnych oraz ciągłe odnawianie środków ekspresji. Intencją moją było podzielenie się refleksjami, które, być może, przyczynią się do powstania opisu porównawczego gwar studenckich młodzieży polskiej i czeskiej.

Summary

The aim of the article is to analyze the productive and active types of pejoratives used by students in contemporary Polish. The types of nomina actoris in the student's sociolect are characterized by continually growing trend to intensify negative emotions. In order to present some linguistic procedures intensifying an expression, word-formation bases of pejoratives have been analyzed and their semantic peculiarities have been obtained.

[8] Tamże, s. 167-168.
[9] Tamże, s. 190-191.

Bibliografia

1) *Encyklopedia wiedzy o języku polskim,* pod red. ST. URBAŃCZYKA, Warszawa 1978.
2) KACZMAREK L., SKUBALANKA T., GRABIAS ST.: *Słownik gwary studenckiej,* Lublin 1994.
3) CZESZEWSKI E.: *Słownik slangu młodzieżowego,* Piła 2001.
4) KOŁODZIEJEK E. , *Człowiek i świat w języku subkultur,* Szczecin 2006.

Příspěvek k jazykovému obrazu ženy v předmanželských vztazích v lidových písních Těšínského Slezska

Krystyna Przyhoda

The Linguistic Picture Of Woman In A Premarital Relationship In The Folksong Of Silesia

***Abstract**: The world presents us with intricate set of cultural miniatures, all very specific and wildly diverse. The differences, for example in the area of marriage or human relationship, manifest themselves not only on the economic and political level. Undeniably, the value system of any given cultural context, the corresponding stereotypes and the involvement of institutions such as Church affect them even so strongly.*

It appears that the typical "modus operandi" of any society and culture is incessant change. In hindsight however, the actual changes of cultural climate seem much slower and more moderate. The more significant differences lie in openness and freedom of expression present in the society. Morality (or immorality) of premarital relationships and the emotional interaction between man and woman often collide with concepts based on inherited tradition. The traditional behavioral patterns are often rigid and regarded as the "correct" form of existence. But is it really true that the "virtuous" people of the past were so different from the present, "immoral" population?

In this contribution we used cognitive linguistics to examine a sample of Silesian folk songs. The focal point of this research was a linguistic image of woman in premarital relationship. We juxtaposed the linguistic image with the generic female archetype. Based on our analysis we have concluded that under the surface, the morality was not adhered to very strictly. Morals were more or less loose. However, people were not as free as today to express this fact. Instead, they employed symbolism of colors and plants. The society was inclined to ascribe certain magic properties to objects and the spoken word, often alluding to sacred properties and protective powers. Love, on the other hand, the perceived stalwart of modern culture and the supposed fundamental element of marriage, was depicted here as an unwelcome side product or a symbol of naivety.

***Key words:** the linguistic picture of woman, folklor, Silesia, folksong, archetype of woman, symbols, premarital relationship.*

***Contact:** Katedra slavistiky, Ostravská univerzita, e-mail: krystyna.przyhoda@seznam.cz*

Kultura podle E. B. Tylora, čili společnost v širokém etnografickém pohledu je určitým celkem, který zahrnuje znalosti, pověry, umění, právo, morálku, zvyky a všechny jiné schopnosti a návyky, které člověk získává jako člen společnosti. Kultura je často nabytá nevědomky. Přijímáme jí v rámci společnosti, ve které žijeme.

Definici kultury můžeme aplikovat rovněž na jazykovědu. Jazyk staví základy pro tvoření kultury. Je nástrojem, díky kterému se kultura může vyjadřovat, upevňovat a šířit. Jazyk je centrálním elementem kultury, základem všech symbolických systému. Jazykové symboly jsou akustickými znaky s přiřazeným abstraktním významem, který členové určité jazykové skupiny dovedou dekódovat. Jazyk je hlavním prostředkem sociálního života, protože funguje jako zprostředkovatel společenské interakce. Je nezbytný v každém prostředí a také pro rozvoj kultury. Slouží rovněž k určování identity, protože způsob, jakým pracujeme s jazykem, jak ho používáme, je prvním znakem naší sociální totožnosti. Protože jazyky jsou odrazem kultury a prostředí jeho uživatelů. Často na schopnosti jazyka lingvisté a jiní vědci nazírají jako na tvůrčí sílu duše. Dokonce i K. Čapek napsal: „Řeč je duší a vědomím národa"[1].

Kognitivní lingvistika se zabývá vztahem myšlení a jeho následné realizace, zda-li naše sdělení bude chápáno příjemcem tak, jaký byl náš původní záměr. Toto odvětví jazykovědy řeší jevy, které se týkají fungování rozumu, a hlavně jeho utváření. Kognitivní lingvistika vychází ze sémantiky. Zajímá se především o mateřštinu, protože ta je klíčem k lidskému nitru.

Vraťme se ještě k významu národní kultury – a zejména lidové kultury. V této souvislosti je třeba uvést slova Oskara Kolberga, který v 60. letech 19. století o lidové kultuře řekl, že lid tvoří „(…) Jeho zvyky, způsob bytí, mluva, vyprávění, přísloví, obřady, zábavy, písně, hudba a tance"[2]. Kultura je tvořena nerozdělitelným systémem významů, hodnot a společenských norem, kterými se řídí členové určité společnosti a které se přenášejí z generace na generaci. Normativní úloha kultury, chápána jako morální systém, není jediným jejím úkolem. Normy tvoří určitou iluzi stability v situacích, kdy všichni dělají, co chtějí. Hlavní charakteristikou lidstva je sociální život, který je veden určitými pravidly, avšak nedodržování těchto předpisů je také nejstarší lidskou hrou. Když hovoříme zde o pravidlech, měli bychom si připomenout, co je to stereotyp. J. Bartmiński definoval stereotyp jako „zobrazení předmětu, zformovaného v jistém společném zkušenostním rámci a vymezující, čím předmět je, jak vypadá, jak působí, jak s ním člověk nakládá (…)"[3]. Zamysleme se nad stereotypem křesťanského manželství. Obecně vzato manželství je chápáno jako instituce. Jeho nejdůležitější hodnotou bylo oprávnění k sexuálnímu soužití, které mělo vést k plození potomstva, což bylo zakázáno v době předmanželských vztahů či partnerství. Ve skutečnosti situace byla odlišná. B. Malinowski, ve své práci „Manželství, příbuzenstvo" uvádí tvrzení antropologů o tom, že „láska vede k sexuálním poměrům, a ty dále k příchodu na svět dětí. Manželství je spíše kontraktem, který dovoluje plodit a vychovávat děti, než uzákoněním sexuálních styků. (…) Formy sexuální svobody ve smyslu manželství mohou být klasifikovány jako: předmanželské poměry, uvolněné manželské vztahy, ceremoniální sexuální akty, prostituce a konkubinát."[4]

Na základě analýzy vybraných lidových písní Těšínského Slezska můžeme zjistit, že právě tento druh lidové tvorby velmi často vypráví o „tabu" předmanželských vztahů. Píseň je součástí folkloru. Nachází se hluboko v lidské podstatě, odráží duši, jazyk, estetické, poetické a lidské hodnoty člověka. Má společenský, esteticko-umělecký a kulturní rozměr. Z hlediska symboliky spojuje prvky pozemské a „mimozemské", složky každodenního života a magie. Je to určitá forma dialogu, který má za úkol vytvořit rovnováhu mezi „sacrum" a „profanum".

Na první pohled se písně zdají být velmi čitelné, protože popisují vztah mladého muže

[1] J. Malý: Stručný obraz jazyka českého. Praha 1872, s. 1.
[2] Staszczak, Z.: Słownik etnologiczny. Terminy ogólne. Warszawa – Poznań 1987, str. 195 – 196.
[3] Vaňková, I., Nebeská, I.: Co na srdci, to na jazyku. Praha 2005, str. 85.
[4] Malinowski, B.: Małżeństwo, pokrewieństwo. In: Antropologia kultury. Zagadnienia i wybór tekstów. A. Mencwel. Warszawa 2005

(*syneczek, miły, chłapie, itd.*) a mladé ženy (*dziyweczka, miła, dziełcha, dziełucha, dziywcze, itp*), prostředí, ve kterém se děj odehrává (les, stromy, pole, stoh sena), využívají barvy (nejčastěji – červená, zelená, bílá), které popisují zdravý vzhled ženy, nebo na příklad její barevný oděv. Objevují se i jiné prvky, které dotvářejí atmosféru vesnice a přírody (ptáci, věneček, stodola, atd.). Ale po podrobnější analýze symboliky jednotlivých elementů poznáváme zakódovaný obraz partnerských vztahů. Písně se momentálně proměňují v popis citů, které nejčastěji směřují ke ztrátě panenství ještě před manželským slibem.V minulých dobách život lidí byl více spojený s náboženstvím. Lidé se snažili žít v harmonii s přírodou, která byla plně v souladu s církevními zákony. Proto o svých prohřešcích spojených s předmanželským životem hovořili nejčastěji v písních, které svou magickou sílou mohly oslabit jejich činy. Pravdu o předmanželských vztazích skrývali pod rouškou symbolů. Využívali magie slova, tajemnou sílu konotace.

Jak tedy vypadal jazykový obraz ženy ve vybraných lidových písních Těšínského Slezska? O vnějších vlastnostech ženy ve zkoumaném vzorku se spíše nic nedozvídáme. Z konkrétních popisů vnějšku můžeme pouze konstatovat, že nejčastěji se jednalo o černooké ženy (*„oczka swoje czorne", „dziywcze szwarne - oczka czarne", „nie pujdę jo od dziewczęcia czornookigo", „namiówie se szwarne dziywcze oczka czarnego"*). Také ženy, které nepříliš pečovaly o svůj vzhled našly svůj obraz v lidových písních (*„jeszczech nie widzioł takigo gnoja, jak ta dziełucha, co mo być moja, szaty jedwobne, w rękowie dziury, chustka dziurawo, a kark zmazany, szyroką gębe i żółte zęby, a koszulinke nosi na ręby"*). Ani jednou se v písních neuvádí, jestli žena byla štíhlá, nebo při těle, vysoká nebo nízká. Také věk není zmíněný. Vysvětlit to může skutečnost, že lidová píseň se pohybuje v prostředí magie, vyšší moci, díky které se zde objevuje sakrální čas, to znamená neměnitelný čas - bez začátku a konce. Úspěchy u mužů sklízely radostné, usměvavé panny, které zpívaly, nebo tančily (*„bardzoś sie mi spodobała, żeś pieknie śpiywała"*).

Jedním z mála odstínů, které se objevují v přímé nebo nepřímé souvislosti s dívkou, je barva červená. Symbolizuje lidské tělo, energii, zralost, vášeň[5] (*rumianność, czyrwóne liczka, czyrwóne jabuszka, czyrwióno malina, czyrwióne bandliczki*). Nejfrekventovanější barvou je zelená, která symbolizuje přírodu, život a plodnost. Charakterizuje rovněž vitalitu, svobodu, radost, zdraví, ale také věrnost, nevinnost, a ctnost. Nejčastěji se tato barva vyskytuje ve funkci přímého rozvíjejícího členu substantiva „věneček" (*wiónek, wiónuszek*). Ten z hlediska kulatého tvaru započítáváme ke skupině božských prvků, Kosmu, dokonalosti. Skoro po každé, když se v textu objevuje prvek věnečku, dívka přichází o svou ctnost (*„Prziwiódeś mie o zielóny wiónek, a jo go teraz ni móm", „Straciłach wióneczek na polu, pod miedzą", „Mój wióneczek marnie ginie, jako listek na wiyrbinie, listek spadnie, swinie sie, mój wiónek woda niesie"*). Podobnou úlohu plní také rozmarýn (*„miyjże, chłapcze, jyny miłość ku mnie, dostaniesz ty rozmaryjón u mnie, choćbyś mi ty rozmaryjón dała, gdyś ty z inszym w ogródeczku stała", „ej, kwiotki i listki, opadłyście wszystki z rozmaryjónu mego", „zgubiłach wióneczek, może go wieziecie?, wiezymy, ale już niecały, sztyry gałązeczki, ładne rozmaryneczki, z niego wyleciały"*). Ve většině lidových písní je žena prezentována jako citlivá bytost, ale díky svému spíše naivnímu pohledu na partnerský život, jak rovněž svým chováním se podobá spíš schématu Levi-Strausse, který tvrdí, že lidé obětují vlastní štěstí a spokojenost ve prospěch jiných, přičemž očekávají, že oni se jím v budoucnosti odvděčí. Dívka často podlehne koketování s mužem s určitou vykalkulovanou představou o společné budoucnosti, s vizi přechodu z partnerského vztahu do fáze manželství (*„rozpóminej syneczku na mój żałosny płacz, abo se mie teraz weź, albo mi wiónek wróć"*). Objevily se také ukázky, které neutralizují hříšné chování ženy, když takto činí v obavách, že

[5] Kopaliński, W.: Słownik symboli. Warszawa 1990, str. 55.

muž ji odhodí a půjde za jinou (*„spisz czi nie spisz, odewrzij! A jak nie odewrzesz, tak z Panym Bogym leż, a jo pujdę ku inszej. Jak to usłyszała, zaroz otwiyrała dźwiyrze do swej kumórki; możesz se tu legnyć, możymy sie wyspać, legnij se do pościelki”*). Nejčastěji právě ženě je připisována celá vina za porušení předmanželské ctnosti (*„tyś tymu, miła, tyś winna tymu, zakludziłaś mie do swego dómu”, „przywiódeś mie o zielóny wiónek, a jo go teraz ni móm; nie przywiódech cie o niego, przywiódłaś sie ty sama, chyciłaś mie za prawą rączyczkę, kludziłaś mie do siana”*). Lituje všeho a všechno chce vrátit zpět. Pokud žena urputně obviňovala muže, stávalo se, že ji za ztrátu panenství zaplatil (*„tu mosz dukot za tyn jedyn noclyg twój”, „jo ci wiónka nie wrócę ani cie nie weznę, ale jo ci dziołucho poczciwość zapłacę; za poczciwość sztyrysta, za wióneczek tysiąc; zebrała ich zebrała, do biołej szateczki, nie dejcie sie cyganić chudobne dziyweczki.”*). Co se týče materiální stránky, tak chudší dívky využívaly jednorázových styků s bohatšími muži k zvýšení životního standardu (*„nie dziwej sie chudobnej siyrocie, (...); Gdybyś była chudobno siyrota, ni miałabyś łańcuszka ze złota; miałabyś ty pacioreczki drobne, jak to mają dziyweczki chudobne*). Dívka často litovala svého ukvapeného chování a popisovala nešťastnou lásku, přičemž vzpomínala na svého milého (*„jo po tebie nie posłała, byś w mym sercu przebywoł”, „to jedno, co powiym, że cie w każdej dobie zapómnieć ni mogę; ciebie nie zapómnę, do samego końca”*). Obecným stereotypům se vymyká spousta jiných situaci, se kterými se setkáváme v písňové tvorbě lidu Těšínského Slezska. Na příklad nacházíme obraz žen, které se zabývaly nejstarším řemeslem světa (*„insi chodzą każdy dzień, ty jyny roz za tydzień”, „przidź, syneczku, w niedziele, łóżeczko ci uściele”, ”Ej, spałach jo z Jasinkym, pod zielonym chojinkym, jakóżeś to poznała, dyś go Jaśkym nazwała? kóniczka po rżaniu, Jaśka po gwizdaniu”, „ a jak przidziesz na sąd pański, będzie tyn twój wiónek ciężki”, „miałach jo galanów jak na lipie kwiatu”, „każdego ku sebie wodzisz, sama na nic jesteś”*). Tento pohled nás vede k archetypům lidové kultury, ve kterých žena je považována za hříšnou bytost, protože skrz její schopnost plození, to znamená spojení s krví, je také spojená se zemí. Ve Slovníku symbolů W. Kopalińského se dočteme, že žena je zhmotněním negativní, pasivní síly. Symbolizuje Chaos, zmatek a neshody. Spojuje prvky, které jsou charakteristické pro Měsíc (symbol tajemné stránky Přírody, představivosti, duše, zla, smrti) a pro Zemi (Matka-Země, která dává život, pokladnice života a bohatství, temnota, podzemní život). Žena je bytostí, která splétá morálku a ctnost na jedné straně s pokušením, cizoložstvím a intrikami na druhé straně. Často je chápána jako čarodějnice, která je automaticky spojována s černými silami. Po takové charakteristice archetypu ženy, obraz, který představuje její sexuální soužití s cizími muži, nebo intimní akt za úplatu nás určitě nebude překvapovat (*„a tak pieknie prosi, o wióneczek zielóny, a jo mu go dała, chociech go nie znała, ón mi pieknie dziękowoł”, „ czyrwióno ruża, bioły kwiat, jedyn pachołek za dukat”*). Možná bychom se měli zamyslet nad tím, jestli její negativní předurčení ji přímo nevybízí k hříšné podstatě jejího chování. Na nedostatek citů ve zkoumaném vzorku nás upozorňuje chybějící ústní kontakt muže a ženy – polibek. Odedávna byl totiž chápan jako projev lásky (v stereotypech kurtizán se také uvádí, že milenci se nedotýkali úst, protože docházelo k „izolovanému styku“) (*„jeśliś dobry, to przidź ku mnie, dostaniesz gębulki wieczór u mnie”, „choć sie ty mej gębulinki nie dotkniesz, to ty jednak mój syneczku nie zdechniesz”*).

Pro doplnění barevné palety, která svou symbolikou dotváří obraz ženy ve vybraných lidových písních musíme zmínit také bílou barvu. Obecně je chápána jako symbol dokonalosti, duchovna, radosti, naděje, smrti, spásy, laskavosti nebo odkoupení. Charakterizuje také nevinnost, čistotu, panenství (*„bioło lelija”*). Ve zkoumaném textu kromě typické bílé barvy (*„w okiyneczku stoła i wióneczek wiła, bielusinki jako kwiat”*) se objevuje motiv bledosti (*„powiydz mi, ma miła, coś tako blado, dyć żeś ty bywała dycki czyrwióno”,”czyrwióno malina, zielóno jagoda, powiydz mi, ma miła, cóżeś mi tak zbladła”*). V kontextu lidových písní

nemůžeme chápat tento odstín jako symbol nevinnosti, ale spíše se budeme odvolávat k symbolice bílých šatů nebo závoje, který můžeme vysvětlit jako „symbol ceremonie přechodu“[6]. Ve zkoumaném vzorku „bledost“ byla využita ve významu těhotenství. Potvrzuji to i další projevy jiného stavu – slabost, mdloby (*„dy jo nic nie przeleżała twojigo, głowa mie bolała, mama mi kozała, żebych sobie leżała”, ”Powiydz mi, ma miła, coś tako blado, dyć żeś ty bywała dycki czyrwióno, piyrwejś była czyrwióno, teraześ przemiynióno”*). Našly se i ukázky, kdy těhotenství bylo výsledkem dočasných nebo také jednorázových intimních vztahů (*„Ej, zbladłach jo, zbladła, syneczku, przez tebie, wdyckiś mi ślubowoł, że mie weźniesz sebie, wdyckiś chodzywowoł po me okiyneczko, a wdyckiś gwizdowoł: Puść mie, me serdeczko, mógłabyś nie poczuwać mojigo gwizdanio, mógłaś se szanować wiónka zielónego”).*

Kdybychom měli shrnout jazykový obraz ženy v předmanželských partnerských vztazích musíme konstatovat, že velmi úzce souvisí s archetypem ženy v lidové kultuře. Hříšnost ženy, určena prototypem, je do chvíle udržení ctnosti neutralizována dialogem dobra a zla, dívky s chlapcem. Lid Těšínského Slezska byl silně věřící. Samozřejmě že i v písních se obrací k Bohu a žádá ho o pomoc v těžkých životních situacích. Velmi důležitou úlohu zde odehrávájí příroda a zelená barva, které představují vitalitu, zdraví, mládí a energií. Zlomovým prvkem je odevzdání „zeleného věnečku“ muži. V tomto okamžiku žena přechází do profanního světa, protože se přibližuje období plodnosti a obrození. A tento proces je spojený s nečistotou. Aby byla zachována rovnováha, muž z této situace odchází s „čistým štítem” a vrací se do sakrálního světa, ve kterém symbolizuje moudrost, znalost, tvořivost, ale také tajemno.

Summary

The premarital relationship and the folksong are two of many manifestations of the complex set of values, norms and traditions we tend to call *culture*. The first one is a taboo, the latter, often, a disguised depiction of the first. Being more profound than language and enjoying the liberty of blending the mundane and the supernatural while interchanging them freely, the folksong has a great capacity to invoke images of the human condition through symbolism and connotations without being overly explicit. As a result, the folksong, which lies at the intersection of language and tradition, is in the context of the corresponding cultural constraints quite frequently the only mechanism available for describing the practices which, however common, neither the language nor the tradition are willing to address directly.

The woman as depicted in the selected sample of folksongs does not diverge from the universal archetype significantly. She is still portrayed as a negative or even a wicked entity. Childbirth taints her with blood and that connects her with earth. She is the embodiment of underworld, chaos and darkness. However, she also represents the juxtaposition of virtue and temptation, naivety and intrigue. Furthermore, in these folksongs, these harsh images are often mitigated by application of softening colors: green – the symbol of vigor, nature, health and white – the symbol of innocence, purity, hope and redemption. The song itself often takes on the form of a dialogue. The purpose of this dialogue in combination with the supernatural element is to introduce balance between good and evil, sacred and profane – man and woman.

[6] Kopaliński, W.: Słownik symboli. Warszawa 1990, str. 22.

Bibliografia

1) ANUSIEWICZ, J., DĄBROWSKA, A., FLEISCHER, M.: *Językowy obraz świata i kultura. Projekt koncepcji badawczej* In: Język a Kultura, tom 13, Wrocław 2000
2) ANUSIEWICZ, J.: *Lingwistyka kulturowa*, Wrocław 1995
3) CHMIEL, K.: *Śpiewnik regionalny. Pieśni i melodie cieszyńsko-beskidzkie*. Bielsko-Biała 1999. ISBN 83-88106-00-7
4) CZARNOWSKI, S.: *Kultura*. Warszawa 1958.
5) *Čeština doma a ve světě*, ročník XI. Ústav českého jazyka a teorie komunikace Filozofické fakulty Univerzity Karlovy.
6) DUBISZ, S.: *Uniwersalny słownik języka polskiego.* PWN, Warszawa 2006, ISDN-13:978-83-01-14689-4
7) FLEISCHER, M.: *Obraz świata. Ujęcie z punktu widzenia teorii systemów i konstruktywizmu* /w:/ Język a kultura, tom 13, Językowy obraz świata i kultura, (pod red. A. Dąbrowskiej i J. Anusiewicza), Wrocław 2000
8) GRZEGORCZYKOWA, R.: *Rola języka w tworzeniu kultury umysłowej* /w:/ Język a kultura, tom 1, Podstawowe pojęcia i problemy (pod red. J. ANUSIEWICZA i J. BARTMIŃSKIEGO), Wrocław 1991
9) KADŁUBIEC, D.: *Z biegiem Olzy. Cieszyńskie piosenki ludowe.* Opole.
10) KOPALIŃSKI, W.: *Słownik symboli*. Warszawa 1995. Wydanie III, ISBN 83-214-1074-x
11) MALINOWSKI, B.: *Małżeństwo, pokrewieństwo*. In: MENCWEL, A.: Antropologia kultury. Zagadnienia i wybór tekstów. Warszawa 2005. ISBN 83-235-0078-9
12) MURPHY, R., F.: *Úvod do kulturní a sociální antropologie*. Praha 2004. ISBN 80-86429 -25-3
13) NEUMANN, S. K.: *Dějiny ženy*. Praha. ISBN 80-86355-03-9
14) STASZCZAK, Z.: Słownik etnologiczny. Terminy ogólne. Warszawa – Poznań 1987.
15) VAŇKOVÁ, I., NEBESKÁ, I.: *Co na srdci, to na jazyku*. Praha 2005. ISBN 80-246-0919-3
16) WYSOCZAŃSKI, W.: *Językowy obraz świata w porównaniach zleksykalizowanych na materiale wybranych języków*, Wrocław 2006

Nowe perspektywy analizy tekstu języka mówionego w optyce postulatów lingwistyki integralnej

Sebastian Jasiński

New Prospects Of The Analysis Of The Spoken Text In The View Of Integraf Linguistics

***Abstract**: The report presents a proposal of a methodical approach in the research on spoken texts. There, some basic aspects of the proces sof text formation with referece to its multidimensional charakter, are indicated and described. On their basis, the determinants of the text formation in the discourse are abstracted and distinguished. Finally, comes a postulate of a modification of the research perspective towards socio-linguistic phenomena.*

***Key words:** Integral linguistics, spoken texts, determinants.*

***Contact:** Uniwersytet Jagielloński, e-mail: jasinskis1@tlen.pl*

Lingwistyka integralna i najnowsze tendencje w językoznawstwie, przekierunkowują naszą uwagę z językoznawstwa wewnętrznego na zewnętrzne, otwiera to możliwości nadrobienia zaniedbań w praktyce badawczej, nad tekstami mowy. W referacie chciałbym zaprezentować propozycję badawczą, dla badań nad tekstami mowy. Wskazane i opisane zostaną w nim dwa podstawowe aspekty konstytuowania się tekstów z uwzględnieniem ich wielopłaszczyznowości. Na ich podstawie zostaną wyabstrahowane determinanty konstytuowania się tekstu w dyskursie. We wniosku końcowym zaprezentowany zostanie postulat modyfikacji perspektywy badawczej wobec zjawisk społeczno-językowych.

Tekst jest podstawową jednostką komunikacji werbalnej. Każdego dnia naszego życia, nie uświadamiając sobie tego, generujemy niezliczone ilości tekstów. W *Encyklopedii językoznawstwa ogólnego* pod red. Kazimierza Polańskiego tekst został zdefiniowany jako „...Obiekt konkretny służący do przekazywania informacji na bazie abstrakcyjnego jęz., zarówno w mowie, jak i na piśmie”[1] W potocznym rozumieniu tekst identyfikowany jest przez człowieka, jako uporządkowany zbiór znaków graficznych niosący ze sobą jakąś treść semantyczną. Generując teksty języka mówionego, nasza uwaga skupiona jest przeważnie na adresacie, a bodźcem motywującym nas do mowy jest intencja komunikacyjna.

Zasadne jest więc przy analizie tekstów mowy uwzględnienie „postulatu lingwistyki integralnej”, jaki w kulturowej teorii języka stawia Janusz Anusiewicz[2]. Zatem poza stroną lingwistyczną, powinniśmy uwzględnić ich aspekt psychologiczny, socjologiczny, etnologiczny,

[1] Encyklopedia językoznawstwa ogólnego, pod red. K. Polańskiego, Wrocław, Warszawa, Kraków 1993
[2] J. Anusiewicz: Lingwistyka kulturowa, Wrocław 1995

pragmatyczny, czy artystyczny. Każdy z aspektów odsłania nam nową, ważną sferę tekstu, pozostającą jednak w ścisłej relacji z pozostałymi.

Ustalenie tych interakcji jest pierwszą potrzebą, jaką stawia przed nami tekst, w szczególności tekst języka mówionego. Pamiętając o złożoności omawianego procesu kolejny krok w analizie konstytuowania się tekstów stanowić musi rozpoznanie i analiza budowy każdego z jego poziomów.

Opis wszystkich jego poziomów, na wszystkich polach jego językowej i pozajęzykowej egzystencji, jest zadaniem wymagającym szerszej refleksji, dlatego dokonam tutaj szczegółowej analizy tylko aspektu lingwistycznego, oraz postaram się w skrótowo przedstawić możliwości interpretacyjne pozajęzykowych aspektów konstytuowania się tekstu. Właściwe, trafne odczytanie tekstów jest jednym z najważniejszych zadań, jakie stawia przed nami lingwistyka kulturowa.

1. Strona lingwistyczna tekstu

Przez aspekt lingwistyczny sensu stricte rozumieć możemy stronę formalno-językową budowy tekstu. Tekst jest układem hierarchicznym, w jego wertykalnym uporządkowaniu możemy wyróżnić co najmniej kilka warstw, z których każda niesie ze sobą możliwość odczytania nowych treści semantycznych, jak i informacji o pozalingwistycznej konstytucji tekstu (informacje pozajęzykowe mające wpływ na stronę semantyczną lub formalną tekstu, będą w dalszej części określane, jako „pozalingwistyczne znaczniki tekstu"). Za podstawowe poziomy odczytania tekstu w aspekcie lingwistycznym uważam poziomy: gramatyczny, leksykalny, konstrukcji całości składniowych, zamkniętych wypowiedzi, tekstu.

Każdy poziom tekstu dostarcza nam cennych ujawniających się tylko na danym poziomie zorganizowania faktów. Rozbierając tekst na czynniki pierwsze i dokonując syntezy wniosków, jakie dostarczy nam analiza kolejnych szczebli budowy tekstu, zyskujemy możliwość wyciągnięcia wiarygodnych wniosków końcowych. Pamiętać należy, że każdy niższy poziom płaszczyzny lingwistycznej jest zarazem budulcem poziomu wyższego.

Odkrycie treści semantycznych i powiązań każdego z poziomów z badanymi aspektami pozajęzykowymi buduje nam kontekst kulturowy. Gdy zachodzi zależność między wyborem określonych form językowych, a sytuacją dokonywania operacjonalizacji środków językowych w procesie mowy, mówimy o kontekście komunikacyjnym. Określenie kontekstu komunikacyjnego wymaga od nas wyznaczenia i zdefiniowania jego składników: kontekstu językowego i konstytucji.[3] Badając aspekt lingwistyczny tekstu, rozpatrujemy jego stronę formalno-językową, pozornie w oderwaniu od rzeczywistości pozajęzykowej. Wydobycie

[3] Definicje kontekstu językowego i konstytucji przyjmuje za Kazimierzem Polańskim patrz: Encyklopedia językoznawstwa ogólnego, pod red. Kazimierza Polańskiego, Wrocław, Warszawa, Kraków 1993. Przez kontekst językowy rozumieć będziemy „otoczenie danego elementu językowego, chodzi tu o otoczenie językowe". Konstytucje zaś jako „warunki w których odbywa się dany akt mówienia. Na k. składają się takie elementy jak miejsce i czas aktu mówienia, przynależność społeczna jego uczestników (tj. mówiącego i słuchającego, względnie słuchających), stosunek, który zachodzi między jego uczestnikami (np. poufały lub formalny itp.) k. odgrywa ważną rolę w mówieniu uaktualniając znaczenia poszczególnych wyrażeń językowych, oraz pozwala na oszczędniejsze wyrażanie się przez opuszczenie wielu składników wypowiedzenia, których z niej możemy się domyślić"

znaczeń w oparciu o dobór środków i kontekst wewnątrztekstowy jest pierwszym krokiem do odkrycia jego pełnej treści. Rzeczywistość pozajęzykowa, wpływa na dobór tych środków i sama jest przez nie kreowana. Tę relację między różnymi sferami egzystencji tekstu nazwiemy stopniem interakcji.

Analizie poddałem pięć podstawowych poziomów konstytuowania się tekstów mowy w aspekcie lingwistycznym.

a) Poziom gramatyczny

Dobór środków gramatycznych: słowotwórczych i fleksyjnych dostarcza nam informacji o regionie i grupie środowiskowej, z jakiej pochodzi nadawca komunikatu, przewaga określonych typów słowotwórczych wskazuje także na odbiorcę tekstu. W przypadku mowy mówić możemy o odbiorcy realnym, do którego w sposób bezpośredni kierowany jest komunikat, zaś potencjalne, projektowane przez nadawcę są możliwości interpretacyjne odbiorcy. Jeśli zaś mówimy o tekstach pisanych, odbiorca pozostaje w sferze założeń potencjalnych, a jego możliwości interpretacyjne są w większym stopniu hipotetyczne. Zachodzi więc większe niebezpieczeństwo niewłaściwego odczytania komunikatu.

Na szczeblu morfologicznym najjaskrawszym przykładem interakcji tekstu z pozajęzykową rzeczywistością są ekspresywizmy. W życiu codziennym informują nas o szczególnym emocjonalnym stosunku nadawcy do odbiorcy; np. matki do dziecka.

W określonych sytuacjach, dojść może do zaburzenia funkcji ekspresywnej, np. nadmierne eksploatowanie w życiu codziennym mieszkańców wsi formacji deminutywnych pierwszego stopnia doprowadziło do obniżenia siły nośnika emocjonalnego, z tego powodu drogą rekompensaty upowszechniły się formacje deminutywne drugiego i trzeciego stopnia.

Ukazuje to nam niebezpieczeństwo popełnienia błędu odczytania intencji nadawcy tekstu, jeżeli nie weźmiemy pod uwagę, że funkcjonujemy poza jego środowiskiem językowym i odczytamy nagromadzenie w jego wypowiedzi środków ekspresywnych, jako wyrażenie o charakterze emocjonalnym. Potwierdza to konieczność uwzględnienia kontekstu kulturowego, jako niezbędnego do właściwego (zgodnego z intencją nadawcy) odczytania tekstu.

b) Poziom leksykalny

Poziom ten wyróżnia się największym zróżnicowaniem, jest też podstawowym nośnikiem treści semantycznych. Przy omawianiu relacji między wyrazami, bardzo istotną rolę odgrywa uwzględnienie zarówno kontekstu wewnątrztekstowego, jak i kulturowego. Trafne wskazanie tych relacji umożliwi nam wskazanie podstawowych kategorii semantycznych, zawartych w badanym przez nas tekście.

Kategorie semantyczne są obrazami pewnych pojęć, rzeczy mających swe odzwierciedlenie w rzeczywistości, nawet łącząc je w hiperkategorie, mamy do czynienia tylko z pojedynczymi obiektami. Dla jaśniejszego obrazu posłużę się metaforą szachownicy: każda z figur ma przypisaną określoną, konstytutywną wartość, pozostaje także we wzajemnej relacji z innymi figurami, które tę wartość modyfikują. Aby nauczyć się grać, musimy na początku poznać wartość poszczególnych figur (w języku rolę tą spełniają np. kategorie semantyczne, leksemy), lecz by w pełni zrozumieć zasady gry musimy się nauczyć dostrzegać zależności między owymi figurami, rozumieć rangę relacji między nimi. Taką siatkę relacji w sferze semantycznej ukazuje nam synonimia, hiponimia, antonimia oraz pary komplementarne i relacja cząstkowości.

c) Poziom syntaktyczny

Płaszczyzna ta nie niesie ze sobą istotnych treści semantycznych, z jej strony formalnej możemy jednak wywnioskować intencję komunikacyjną nadawcy. Za jej stopień podstawowy możemy uznać zdanie. Sposób konstruowania zdań, ich mniejszy, bądź większy formalizm, może informować nas o stopniu oficjalności badanego tekstu.

d) Poziom zamkniętych wypowiedzeń

Z uwagi na dialogiczny charakter tekstów języka mówionego, jest to płaszczyzna specyficzna. Trudno bowiem wyznaczyć, konkretny początek, czy koniec takich działań językowych. Zamknięte wypowiedzenie może być złożone z wielu zdań, wypowiedzianych przez jedną, osobę w trakcie konwersacji. Elementem spajającym tych zdań będzie tu wspólny kontekst. Sytuacja komplikuje się jeszcze bardziej, gdy w trakcie dialogu, składającego się na określone wypowiedzenie pojawią dygresje. Rola badacza w takiej sytuacji polega na wykryciu stopnia zaangażowania (odpowiedzeniu sobie na pytanie, czy dany tekst jest częścią dyskursu[4], wpływa na jego przebieg, czy jest tylko luźną dygresją, znajdującą się poza kontekstem konwersacyjnym) określonych form w dyskurs. Na tej podstawie możliwe jest wyodrębnienie, podstawowych tematów poruszonych w tekście.

e) Poziom tekstu (wyczerpanego dyskursu)

Janina Labocha definiuje tekst jako „...pewną całość informacyjną, znak, lub strukturę znakową zdolną do przekazania pełnej informacji”[5].

Jest to płaszczyzna nadrzędna, składają się na nią wszystkie wyżej wymienione poziomy, dostarcza nam ona także nowych informacji, szczególnie odnośnie sfery pozajęzykowej, z którą kontaktuje się w sposób najbardziej bezpośredni. To całościowe, ogólne ujęcie zawartości treściwej tekstu, określamy mianem makrostruktury tekstu. Możemy przyjąć, ze jest to końcowy komunikat, jaki dociera do świadomości odbiorcy, wygenerowany w sposób zwykle nieuświadomiony ze struktur niższych poziomów zorganizowania tekstu.

Kolejny aspektem konstytuowania tekstów mowy jaki chciałbym opisać wynika z psychicznego charakteru natury ludzkiej.

2) Aspekt psychologiczny

Tworzenie tekstów jest jednym ze środków realizacji potrzeb cywilizacyjnych człowieka. Sam mechanizm ich konstrukcji pozostaje w ścisłej zależności z naszymi procesami poznawczymi. Badania nad psychologicznym aspektem konstytuowania się tekstów, pozostają w zakresie zainteresowań zarówno lingwistów, jak i psychologów. Dlatego też jako lingwista uwzględniam psychologiczny punkt widzenia, przyjmując część terminologii i wyznaczając etapy konstytuowania się tekstu za Jerzym Bobrykiem i Ryszardem Dobrowolskim[6].

a) Intencja przekazu

Aby powstał tekst, w świadomości nadawcy musi zaistnieć potrzeba przekazania komunikatu. Bodźcem może być zarówno intencja zakomunikowania potrzeby, jak i chęć wpłynięcia na adresata komunikatu itd. Uświadomienie sobie intencji przekazu, jest pierwszym procesem naszego umysłu składającym się na psychologiczną konstytucję tekstu.

b) System semiotyczny

Poziom ten jest dokonaniem wyboru rodzaju klocków, za pomocą których dokonać

[4] Przez dyskurs rozumie językową wymianę myśli (komunikatów), czy to w mowie czy piśnie, niosąca ze sobą znamiona dialogiczności. Dyskurs wymaga istnienie nadawcy i odbiorcy, oraz zakłada przynajmniej jednorazową zamianę ich ról.

[5] J. Labocha, Opowiadania ludowe ze Śląska Cieszyńskiego w Czechosłowacji w świetle pragmalingwistyki tekstu, Kraków, UJ, 1990, str. 23.

[6] J. Bobryk, R. Dobrowolski, Z badań nad psychosemantyczną reprezentacją tekstu, In: Studia z psycholingwistyki ogólnej i rozwojowej, pod red. I. Kurcz , Wrocław 1983, str. 111-144.

chcemy przekazu określonych treści, na gruncie lingwistyki tekstu odwołujemy się do systemu językowego. Pamiętać musimy, iż system semiotyczny musi być wspólny wszystkim uczestnikom danego aktu komunikacji, w przeciwnym razie spotkamy się z syndromem wieży Babel, porozumienie się będzie niemożliwe, a akt mowy, w jakim zrealizuje się nasz tekst niefortunny.

c) Sekwencja znaków

Po dokonaniu wyboru wspólnego wszystkim uczestnikom konwersacji systemu semiotycznego, przystępujemy do etapu właściwego konstruowania tekstu. Dostarczone nam przez system językowy środki, musimy uporządkować w określonej kolejności tak, aby w możliwie najwyższym stopniu zrealizować naszą intencję komunikacyjną.

d) Dostrzeżenie kodów

Na tym etapie odpowiedzialność za psychologiczną konstytucję tekstu przeniesiona zostaje z nadawcy na odbiorcę. Jeżeli wymienione wyżej warunki zostały przez nadawcę spełnione, a mimo to odbiorca nie potrafił odczytać znaczeń zawartych w tekście, musiało wystąpić zaburzenie na poziomie odczytania kodów. Spójrzmy przykładowo na tekst ironiczny, który przy niewłaściwym odczytaniu, (gdy nie dostrzeżemy symptomów ironii) odczytany może zostać jako pochwała.

e) Poziom odczytania

Jest to sfera najbardziej złożona, o przebiegu odwrotnym do wyżej wymienionych poziomów.

Jeżeli dostrzeżemy wszystkie kody zawarte w tekście, to dana sekwencja znaków w odniesieniu do systemu semiotycznego języka pozwoli nam na właściwe odczytanie treści komunikatu i intencji nadawcy. Przy czym zastrzec należy, iż dostrzeżenie kodów nie musi i zwykle nie przebiega w sposób w pełni świadomy.

Takie ujęcie tekstów mowy pozwala nam na precyzyjniejsze wskazanie zależności między tekstem, a pozajęzykowymi aspektami jego konstytuowania się. Spełnia zatem podstawowy postulat lingwistyki kulturowej. Lingwistyka integralna, posługująca się aparaturą m.in. językoznawczą, psychologiczną, socjologiczną pozwala nam na odkrycie, nie tylko znaczeń konkretnego tekstu. Daje nam ona możliwość lepszego zrozumienia mechanizmów, kierujących ewolucją języka. Język jako twór bardzo żywy, wymyka się empirycznym możliwościom całościowego opisu, możemy jednak spróbować wskazać pewne determinanty rządzące funkcjonowaniem jego elementów, aktualne dla każdego etapu jego rozwoju. Zaliczyć możemy do nich bez wątpienia zewnętrzne znaczniki tekstu, mające charakter uniwersaliów, takie jak składniki aktu mowy, czy procesy psychologiczne, warunkujące zdolność umysłu ludzkiego do komunikacji.

Zasadnym zdaje się zatem przeniesienie punktu ciężkości badań nad społecznymi zjawiskami mowy z opisu pojedynczych zdarzeń, egzemplifikacji w kierunku odkrywania regularności i uniwersaliów oraz budowa na ich bazie socjolingwistycznego schematu zjawisk mowy.

Summary

Integral linguistics and the recent tendencies in general linguistics divert our attention from the internal to the external linguistics. This situation offers an opportunity of making up for the neglect in the research practice on spoken texts.

Bibliografia

1)ANUSIEWICZ, J.: Lingwistyka kulturowa, Wrocław 1995.
2)BOBRYK, J., DOBROWOLSKI, R.: Z badań nad psychosemantyczną reprezentacją tekstu, In: Studia z psycholingwistyki ogólnej i rozwojowej, pod red. I. KURCZ , Wrocław 1983.
3)LABOCHA, J.: Opowiadania ludowe ze Śląska Cieszyńskiego w Czechosłowacji w świetle pragmalingwistyki tekstu, Kraków, UJ, 1990.
4)POLAŃSKI, K.: Encyklopedia językoznawstwa ogólnego, Wrocław, Warszawa, Kraków 1993.

Słowotwórstwo a perswazja w polskiej prasie kobiecej

Joanna Niewińska

The Word- Formation And The Persuasion In The Contemporary Polish Magazines For Women

***Abstract**: This article deals with two notions – the persuasion and the manipulation. The author investigated the main reasons for the distinct advantage of the phenomenon of persuasion over the evident manipulation in Polish magazines for women. The author perceive the communicative intentions of journalists and their methods of persuasion.*

***Key words:** Communicative intentions, persuasion, manipulation, methods of persuasion and manipulation, hybrid derivatives.*

***Contact:** Instytut Filologii Polskiej Akademii Podlaskiej w Siedlcach, Polska, e-mail:j.niewinska@wp.pl*

Język prasy jest bardzo zróżnicowany i przyciąga uwagę wielu badaczy. Bez względu na to, do kogo adresowana jest gazeta, mamy w niej do czynienia zarówno ze zjawiskiem perswazji jak też manipulacji, której czytelnicy poddawani są nieświadomie. Między tymi dwoma pojęciami granica jest bardzo płynna. Wyraz *perswazja* pochodzi z łaciny i oznacza wiarę i przekonanie. Perswazja określana jest mianem sztuki przekonywania. „Perswazja jest takim działaniem językowym nadawcy, które ma na celu wywarcie wpływu na przekonania (poglądy) odbiorcy oraz (ewentualnie) także na zachowania odbiorcy".[1]

Definiując pojęcie *manipulacja*, wychodzimy z założenia, że nie jest to zwykłe kłamstwo. „Manipulacja dotyczy przede wszystkim relacji między nadawcą i odbiorcą. Narzędziem manipulacji jest tzw. implikatura, czyli wprowadzenie sugestii sądu. Nie jest on dosłownie ujęty, ale sposób ukazania informacji pozwala na jego wysnucie i staje się on oczywisty"[2]. Wśród narzędzi manipulacji odnajdujemy brak osobowego orzeczenia oraz stosowanie metafor i porównań. „Za manipulację uznaje się nie ujawnienie przed odbiorcą prawdziwych intencji stosowania zabiegów zjednujących: pochwał i komplementów, zgadzanie się z hipotetycznym zdaniem odbiorcy, czy też elementy pozytywnej autoprezentacji"[3].

Zdecydowałam przyjrzeć się pod tym względem prasie kobiecej i udowodnić, iż w znacznym stopniu w tekstach prasowych przeważa jednak element perswazji. W krótkim

[1] J. Kowalewska–Dąbrowska: *Rola perswazyjna słowotwórczych gier językowych tekstach publicystycznych.* In: *Słowotwórstwo i tekst*, Warszawa, 2007

[2] Jerzy Bralczyk: *Manipulacja językowa*. W: *Dziennikarstwo i świat mediów* (pod red. Zbigniewa Bauera, Edwarda Chudzińskiego), Kraków, 2000

[3] Tamże, s. 247

referacie nie byłam w stanie zrobić oglądu wszystkich pism kierowanych do kobiet. Wybrałam zatem dwa charakterystyczne dla polskiej prasy, mianowicie *Naj* i *Glamour*, w których w sposób widoczny uwydatnia się zjawisko perswazji. Analiza strategii perswazyjnych, których celem jest przekonanie czytelniczek co do pewnego sposobu postępowania, stanowi jeden z najciekawszych problemów komunikacji interpersonalnej. Nadawca (dziennikarz) zakłada, że bez odpowiednio skonstruowanego mechanizmu perswazyjnego nie zostałoby wykonane to, co jest jego intencją. To powoduje, iż musi on sprowokować odbiorcę, musi stworzyć mu motywację do pobudzenia jego aktywności. Począwszy od kolorystyki, a kończąc na tytułach tekstów znajdujących się w danym numerze czytelniczki pism kobiecych nieświadomie są poddawane tej specyficznej sztuce przekonywania, jaką jest właśnie perswazja, ponieważ redaktorzy pism korzystają z badań wielu psychologów, badaczy ludzkiej mowy, zróżnicowanej ze względu na płeć. Używanie języka podobnego do tego, jakim na co dzień posługują się kobiety powoduje, iż czytając teksty prasowe odnoszą one wrażenie, jakby rozmawiały z inną kobietą. Analizując nawet tytuły czasopism, widać już charakterystyczne ich cechy, odpowiadające kobietom, do których są one skierowane. Perswazja językowa przejawia się przede wszystkim w nagłówkach, podtytułach, czy też śródtytułach, bowiem to właśnie tytuł w obecnej polityce medialnej ma za zadanie przyciągnąć, zaciekawić i zachęcić czytelnika do dalszej lektury. W tytułach pism kobiecych bardzo często pojawiają się rzeczowniki typu *dom* i *świat* np. *Świat kobiety, Pani domu, Świat i ludzie.* Wyraźnie uwydatnia on miejsce kobiety. Atrakcyjny jest też tytuł pochodzenia obcojęzycznego, typu *Glamour*, *Elle*, *Joy, Cosmopolitan, Claudia*, *Olivia*, *Marie Claire, Tina*. Zapożyczenia, należące do modnego i atrakcyjnego słownictwa, są zwykle dodatnio waloryzowane przez odbiorców, na których działa niewątpliwie urok nowości i oryginalności.

Poddałam szczegółowej analizie tygodnik *Naj* i miesięcznik *Glamour* z lat 2006-2007. Mój wybór nie przypadkiem padł akurat na te pisma. Wystarczy bowiem przyjrzeć się dokładniej a zauważymy, że czytające je kobiety nie są tożsame, chociażby ze względu na swój status społeczny. *Naj* będące tytułem stanowi bodziec do pozytywnego myślenia czytelniczek jako o kobietach i jest swoistą perswazją. Kobieta *Naj* to kobieta najlepsza, najpiękniejsza, najwspanialsza itd. Można by tak w nieskończoność tworzyć od przymiotników stopnie najwyższe. W podtytule mamy *Twoje najlepsze strony*. To nie przypadek. Uwydatnia się tutaj bezpośredniość i spoufalanie się z czytelniczką. W tytułach dostrzegamy też bezpośrednie zwroty typu *twój, dla ciebie* np. *Twoje imperium*, *Twój styl* czy też *Naj*. *Twoje Najlepsze Strony*. Propagują one „nowy obraz kobiety – atrakcyjnej, niezależnej, twórczej, dążącej do samorealizacji i samozaspokojenia”[4]. Charakterystyczny jest bezpośredni zwrot w tytule: *W tym będzie **ci** najlepiej.* Ciekawe jest to, że użyty został zaimek dzierżawczy „twoje” a nie „wasze”. Spójrzmy, co zmieniłoby się, gdyby w miejscu *Twoje najlepsze strony* pojawiło się *Wasze najlepsze strony.* Otóż spowodowałoby to zaszufladkowanie kobiet w przenośni do jednego worka a przecież każda z nich jest indywidualną jednostką. Analizując poszczególne numery tygodnika, zauważyłam pewną zmianę. Otóż w numerze 2/2007 podtytuł brzmiał *„Twoje najlepsze strony”*, zaś dziesięć miesięcy później w numerze 43-44/2007 brzmiał on już *„Kobiety sobie radzą”*. Zmodyfikowano podtytuł zmieniając liczbę i bezpośrednio określając odbiorcę. I tu ewidentnie mamy do czynienia z perswazją. *„Kobiety sobie radzą*” to nie przypuszczenie, ale stwierdzenie, które utwierdza kobiety w przekonaniu, że tak jest w rzeczywistości. Czytelniczki

[4] Katarzyna Skowronek: *Między Bluszczem a Cosmopolitan*. Onomastica, Kraków, 2000;

nie dość, że są *naj*, to jeszcze są zaradne i niezmiennie w to wierzą. Owa zmiana miała sens, bowiem w tekstach pojawiają się stwierdzenia w liczbie mnogiej typu: *„zmuszone jesteśmy", „mamy okazję", „spróbujmy coś zmienić"* (*Naj*, 12/07).

Perswazja ukryta jest również w tytułach samych artykułów znajdujących się w poszczególnych numerach czasopisma, np. „Zdrowa stopa, zdrowy duch" (Naj, 2/07). Autor tytuł stworzył na wzór łacińskiego powiedzenia „W zdrowym ciele, zdrowy duch" (*Mens sana in corporae sanae*). Przecinek pełni tu rolę znaku równości. Wywołuje on pozytywne odczucie, znaczy to, że w żadnym razie nie możemy mówić tu o manipulacji. Stwierdzamy to z bardzo prostego powodu, bowiem manipulacja ma na celu wywołanie negatywnego odczucia, przez co określana jest mianem „złej perswazji". Wracam jednak do przykładu, aby rozwiać wszelkie wątpliwości. Pod tytułem *„Zdrowa stopa, zdrowy duch*" autor ukrył stwierdzenie, iż jeżeli masz zdrowe, zadbane i piękne stopy, jesteś szczęśliwa. W śródtytule czytamy:*„Zima to mało przyjazna pora dla naszych nóg. Zmuszone jesteśmy nosić zakryte buty(…) Stopy tego nie lubią(…)* ***Spróbujmy to zmienić****". (Naj, 2/07)*

Ewidentną perswazją jest ostatnie zdanie „*Spróbujmy to zmienić",* gdzie pojawia się wspomniane już wcześniej spoufalanie się z odbiorcą. To, że zima to mało przyjemna pora roku wie każda kobieta. Nie każda jednak myśli w tym czasie o stopach. Autor stara się wywrzeć wpływ na sposób myślenia czytelniczek oraz na ich zachowanie *„Pokonaj strach przed zmianami"* (Naj, 43-44/07). Dzięki działaniom językowym przekonuje je o słuszności swoich racji. Podobnie działa tytuł *„Złoto cię odmłodzi"(Naj, 43-44/07)*, który jest kategorycznym zapewnieniem, że faktycznie tak jest.

Jak widać, w prasie kobiecej pojawia się zjawisko imitacji rozmowy. Dominuje tradycyjna formuła: ***Drogie Czytelniczki.*** Zażyłość i poufałość obrazuje się poprzez oznaczanie osoby, do której kieruje się wypowiedź, formami zaimka osobowego ***ty*** i ***wy*** np. Specjalnie ***dla ciebie****,* co tydzień ***znajdziesz*** *itp*. Pojawiają się zwłaszcza nazwy czynności mające związek ze sposobem ubierania się, zdrowiem i urodą, prowadzeniem domu i przyrządzaniem posiłków np. ***Sięgnij*** *po maskę intensywnie regenerującą* (Naj, 43-44/07) ***Weź*** *ciepły prysznic*(*Naj* 43-44/07), *Codziennie* ***stosuj*** *nawilżający krem* (Naj, 43-44/07), ***Ćwicz*** *i* ***licz*** *(na płaski brzuch*) (Glamour, 5/07)

Nadawca rezygnuje z kategorycznych nakazów, daje kobietom możliwość wyboru najczęściej za pomocą form fleksyjnych czasownika ***móc*** z bezokolicznikiem oraz poprzedzonego partykułą przeczącą ***nie*** czasownika ***musieć*** np. ***Musisz*** *to mieć (Glamour, 10/06)* ***Nie musisz*** *więcej tyć (Glamour, 10/06)* ***Nie musisz*** *wychodzić z domu (Naj, 43-44/07)* Rzadziej używany jest nakaz wykonania określonej czynności zawarty w formach fleksyjnych czasownika ***powinien*** np. ***Powinnaś*** *zapoznać się z nową definicją samozatrudnienia* (*Naj*, 2/07). Powstała moda na zdrobnienia i spieszczenia (deminutywa). W prasie kobiecej odnoszą się one m.in. do świata ludzi i zwierząt, przedmiotów codziennego użytku, nazw odzieży, napojów i pożywienia np. *zwierzątko, piesek, myszka, króliczek, pojemniczki, roślink.* Najbardziej produktywne formanty melioratywne to: *-ek, -ko, -ka.*

„Glamour" to pismo skierowane nie do pań domu, które zajmują się gotowaniem, pracą, domem, dziećmi a w wolnych chwilach dbają o swoja urodę i zdrowie, ale do kobiet odważnych, kierujących się modą i lubiących nowinki ze świata gwiazd. To kobiety biznesu, dla których istotną rolę odgrywają sprawy damsko-męskie i moda. *Glamour* to znaczy blask, urok kobiety światowej, oryginalnej i odważnej, błyszczącej i wyróżniającej się spośród tłumu. Również tutaj zjawisko perswazji uwydatnia się także w tytułach artykułów. Pod tym względem czasopisma kobiece są takie same. *„I* ***ty możesz*** *schudnąć!"* Autor artykułu przekonuje kobiety, w tym wypadku każdą z osobna używając zaimka osobowego *„ty"*, iż możliwa jest utrata kilogramów. Dotyczy to szczególnie kobiet mających wątpliwości. Środkiem językowym perswazji jest w tym wypadku czasownik modalny ***możesz*** z poprzedzającym go zaimkiem

osobowym ***ty***. Autor tekstu już w tytule uzmysławia im, że mylą się twierdząc, że nie mogą schudnąć. W ten sposób wpływa na ich pogląd i podejście do tego problemu. Sprawia, że zaczynają wierzyć.

Bezdyskusyjnie perswazją jest też lid jednego z artykułów kwietniowego numeru miesięcznika *Glamour* z 2007 roku:*„Wszyscy wiemy, że twoje ciało jest piękne. Nadszedł czas, żebyś ty to dostrzegła."*(*Glamour*, 4/07) Do tego dołączyć trzeba tytuł tegoż artykułu *„Kochaj swoje ciało",* który jest rozkazem o pozytywnym oddźwięku. W ten sposób autor próbuje wpłynąć na zmianę sposobu myślenia czytelniczek o nich samych.

Na okładkach obu pism pojawiają się piękne kobiety. I tutaj jest kolejna różnica, bowiem na stronach *Naj* pojawiają się zwyczajne, nikomu dotąd nieznane kobiety, co jest swoistą perswazją. W ten sposób przekonuje się kobiety, że każda z nich może się znaleźć na okładce. W *Glamour* sytuacja wygląda już nieco inaczej. Na okładkach pojawiają się twarze gwiazd światowego formatu.. To pozwala czytelniczkom utożsamiać się ze sławnymi kobietami. Ukryta perswazja polega w tym wypadku na tym, iż kobiety czytające *Glamour* są tak samo piękne i kiedyś mają szansę być sławne i znaleźć się na miejscu obecnych gwiazd. Porównując się z wielkimi gwiazdami, czują się dowartościowane. Już samo bycie *glamou*r tzn. 'urok, blask', to bycie piękną. Kobieta *glamou*r nie dość, że jest piękna, jest ona zarazem mądra i rozważna, dlatego znacznie częściej, niż w *Naj,* w tytułach pisma *Glamou*r pojawiają się pytania retoryczne typu: *Czy twoja praca cię pogrubia? (Glamour,12/07), Ile waży miłość?(Glamour, 9/07)*

W tekstach miesięcznika *Glamour* wyraźna jest tendencja do posługiwania się modnym słownictwem obcojęzycznym. (Istnieje bardzo duże prawdopodobieństwo, iż czytelniczki *Naj* miałyby problem z ich zrozumieniem). Pojawiające się derywaty hybrydalne w swym oryginalnym brzmieniu, typu ***afrykomania, mikromini***, ***supercool*** itd., mają charakter głównie sytuacyjny, ale - według J. Bralczyka - „przyzwyczajają do atrakcyjnej heterogeniczności językowej nie tylko w komunikacji publicznej''. Przytoczę kilka hybrydalnych neologizmów charakterystycznych dla pisma *Glamour*:

1) ***„Glamourama***" na pierwszy rzut oka nic nieznaczący wyraz. Zapytałam kilka kobiet, niemających styczności z pismem *Glamour* i tak jak przewidywałam nie potrafiły objaśnić jego znaczenia. Przyjrzałam się jednak bliżej części sufiksalnej neologizmu hybrydalnego. *GLAMOU –rama* i pierwsze moje skojarzenie *panorama* okazało się słuszne, w miesięczniku bowiem jest to nic innego jak kilka wydarzeń, ciekawostek ze świata gwiazd, mody.

2) Dosyć często pojawia się na łamach *Glamour* przymiotnik ***topowy,*** derywat hybrydalny (*produkty* ***topowe***); *top* (< ang. *top* 'górna część czegoś) tzn. coś co jest modne, „jest górą".

3) ***Mikromini*** to zrost dwóch elementów leksykalnych pochodzenia greckiego *mikro (mikros –*'mały'*)* i łacińskiego *mini* (*minimus* – 'najmniejszy') Nowo powstały wyraz określa długość ubrań. *Mini* tzn. coś krótkiego. *Mikromini* to 'super krótki, ledwie zauważalny'.

5) ***Supercool*** – kolejny derywat hybrydalny, składający się z dwóch morfemów pochodzących z języka angielskiego. *Cool* tzn. coś, co jest *fajne*. Poprzez dodanie przedrostka *super* powstało określenie w znaczeniu 'super fajne', tzn. 'fajne w stopniu najwyższym". Ciekawe jest to, że *fajne* także pochodzi z języka angielskiego (por. *fine* [fajn]), jednak już jest to forma uznana przez autorów *Glamour* za banalną, efektem czego jest wypieranie pożyczki *fajne* przez bardziej oryginalny i ekspresywny neologizm hybrydalny ***supercool.***

6) Derywat hybrydalny ***make'up-ownia*** jest rezultatem połączenia elementów będących zapożyczeniami z języka angielskiego z sufiksalnym formantem rodzimym *–ownia* o wartości kategorialnej 'miejsce'. W drodze eksperymentu pozwoliłam sobie stworzyć za pomocą formantu *–ownia*, analogiczny wyraz na bazie rzeczownika *makijaż*, będącego francuskim odpowiednikiem *make'up.* W konsekwencji powstał okazjonalizm *makijażownia* 'miejsce, gdzie

robi się makijaż'[5].

Niewątpliwie, wszystkie przeanalizowane wyżej neologizmy hybrydalne są wynikiem mody na wtrącenia do języka polskiego wyrazów anglojęzycznych, jednocześnie stanowią one narzędzie perswazji, której częstotliwość występowania starałam się pokazać na przykładzie pism *Naj* i *Glamour*. Oczywiście, narzędziami perswazji są nie tylko środki słowotwórcze, ale także leksykalne, składniowe, gramatyczne, frazeologiczne, czego najlepszym przykładem są teksty pism kobiecych.

Język mediów nieustannie ulega rozwojowi, rośnie w nim produktywność wszystkich środków językowych, umożliwiających wywieranie na odbiorcę wpływu, którego on sam często nawet sobie nie uświadamia. Niniejszy artykuł nie rości sobie prawa do przedstawienia całości zagadnień dotyczących językowych środków perswazji stosowanych we współczesnych tekstach prasowych; chodzi tutaj raczej o nakreślenie pewnych kierunków, które mogą być przedmiotem dalszych badań.

Summary

The word- formation and the persuasion in thecontemporary Polish magazines for women

The article deals with two notions: persuasion and the manipulation. The author has explained the main reasons for the distinct advantage of the phenomenon of persuasion over the evident manipulation in Polish magazines for women, exploring the meanings of the article's titles in the *Naj* and *Glamour* magazines published in the past two years. It's necessary to notice the high frequency in the use of hybrid derivatives in the Polish media. The analysis covers more recent hybrid derivatives and idioms found in the Polish press that have emerged the past year and have not yet been listed in professional dictionaries. Semantic and structural analysis showed the typical word-formative patterns of the hybrid derivatives. This article is to demonstrate the persuasion and hybrids are phenomena characteristic of Polish women's magazines.

Formation des mots et la pérsuasion dans la presse féminine polonaise

L'article explique deux notions: pérsuasion et manipulation. En même temps il montre la prépondérance du phénomène de la pérsuasion sur celui de la manipulation, clairement visible dans la presse polonaise féminine. La pérsuasion se cache non seulement dans les titres des périodiques et des articles publiés dans les colonnes des revues féminines. On a soumis à l'analyse deux périodiques: *Naj* et *Glamour* des années 2006 - 2007. Simultanément on obsèrve l'augmentation du processus de la création des mots hybrides. Ces néologismes résultent des intércalations de la langue anglaise, ce qui est très à la mode dans les médias. La pérsuastion et les mots hybrides sont des phénomènes caractèristiques pour la presse féminine polonaise

Bibliografia

1) KOWALEWSKA-DĄBROWSKA, J.: *Rola perswazyjna słowotwórczych gier językowych tekstach publicystycznych.* In: *Słowotwórstwo i tekst*, Warszawa 2007.
2) BRALCZYK, J.: *Manipulacja językowa.* W: *Dziennikarstwo i świat mediów*. Red. Z. BAUER, E. CHUDZIŃSKI, Kraków 2000.
3) SKOWROŃSKA, K.: *Między Bluszczem a Cosmopolitan*. Onomastica, Kraków 2000.

[5] Porównując wyrazy ***makijażownia*** i ***make'up-ownia,*** doszłam do wniosku, że ten ostatni jest jednak brzmieniowo i wizualnie atrakcyjniejszy.

Stereotyp kobiety w pojmowaniu świata

Simona Mizerová

Stereotype Of Woman In Understanding Of The World

***Abstract**: Culture and society portray woman as a complex of external, mental and cultural characteristics that are closer depict in their each products. Stereotypical role includes points of view of woman e.g. as a mother, woman-homemaker, perfect wife or lover for husband etc. Emphasis of biological qualities, especially give birth capability, keeps stereotypical thoughts about women. Questions concerning to problems of mutual connection between language and gender have been interested by many linguists, sociologists, psychologists and anthropologists. Their analysis and role dividing in society causes that women's position is mainly understood as house-woman caring for children and husband. This position is presented thoroughout positively and emotionally. Images of women are strongly influenced by generally ruling stereotypes. But women these stereotypes either create, modify or reject. For example, beauty and attractivity are not only attributed to women young and slim, but also to women older and overweight. Image of woman satisfied with her sexual life, who knows her body and needs, changes stereotype of modest and shy woman who does not talk to her partner about this topic. In spite of this image of woman-mother as her prime role in society is still under strong influence of stereotypes and has exclusively positive connotation.*

***Key words:** stereotype, woman, image of woman, gender, role of woman in society.*

***Contact:** University of Ostrava, Faculty of Arts, Department of Slavonic Studies, e-mail: Simona.Mizerova@osu.cz*

Dostępna literatura naukowa poświęcona rozumieniu pojęcia *stereotyp* jest bardzo szeroka. Przedstawiane w niej definicje traktują dany termin z różnych punktów widzenia. W związku z tym możemy znaleźć takie charakterystyki, jak:

> stereotyp to sztywne poglądy grupy ludzi, które sprzeciwiają się zmianie, nawet jeśli ich błędność jest oczywista,[1]

> stereotyp to jednostronny, upraszczający, wyidealizowany obraz własnej zbiorowości (autostereotyp) i równie jednostronna , upraszczająca i negatywna wizja zbiorowości obcych. Stereotyp postrzegany jest jako patologiczny przejaw świadomości społecznej, uproszczony, jednostronny, skrajnie wyjaskrawiony obraz pewnej zbiorowości, traktujący wszystkich jej członków w sposób niezróżnicowany, niezależnie od ich przymiotów indywidualnych,[2]

[1] www.stereotype.republika.pl
[2] Tamże.

stereotyp to funkcjonujący w świadomości społecznej (...) uproszczony i zabarwiony wartościująco obraz rzeczywistości (...) często oparty na niepełnej lub fałszywej wiedzy o świecie, utrwalony jednak przez tradycję i nieulegający zmianom (Mieczysław Szymczak, *Słownik języka polskiego*),[3]

stereotyp to uproszczony, schematyczny obraz osób, grup, stosunków społ. ukształtowany na podstawie niepełnej lub fałszywej wiedzy, utrwalony jednak przez tradycję i trudny do zmiany (internetowa encyklopedia PWN).[4]

Jak więc wynika z wyżej podanych definicji, stereotyp to przesadne ujęcie różnic między poszczególnymi zbiorowościami, które są przypisywane każdemu członkowi danej grupy i wykluczają absencję owych różnic. Uważamy, że najogólniej i najprościej daną problematykę ujął Jerzy Bartmiński[5], pisząc, że stereotyp to pewien "obraz w głowie (...) ludzi i rzeczy". Takie uniwersalne podejście jest dla naszego artykułu pożądane, ponieważ nie odnosi się wyłącznie do określonych grup społecznych, ale stwarza możliwości znalezienia szerokich konotacji związanych z jednostką. Najlepszy opis myśli Bartmińskiego podaje Grażyna Habrajska[6], pisząc, że "takie ujęcie stereotypu odpowiada nam jedynie na pytanie: jakie musi być coś, abyśmy uznali opierając się na doświadczeniach kulturowych naszej grupy społecznej, że jest sobą." Oznacza to więc, że stereotypem mógłby być zbiór wzajemnie z sobą powiązanych cech, które są wystarczające do identyfikacji i charakterystyki jednostki lub przedmiotu w danym społeczeństwie posługującym się tym samym kodem językowym.

Możemy zatem stwierdzić, że pojęcie stereotypu łączy w sobie aspekty socjologiczne, psychologiczne i lingwistyczne, co mu nadaje charakter ogólnokulturowy, wyrażany za pośrednictwem języka. Dzięki niemu stereotyp łączy się z charakteryzowanym obiektem, dodaje mu dodatnie lub ujemne wartości i ustala jego znaczenie w społeczeństwie. Język w tym procesie odgrywa rolę kreatora, dzięki któremu powstaje strefa konotacyjna danego stereotypu, obejmująca szeroką gamę środków językowych. Środki te tworzą tak według J. Bartmińskiego[7] "pewien zespół sądów mniej lub bardziej utrwalonych w języku, zawartych w znaczeniach i sposobach istnienia obiektów świata pozajęzykowego."

Proces tworzenia konotacji możemy określić jako stereotypizowanie. Zjawisko to jest pewnym sposobem upraszczania naszego patrzenia na otaczający nas świat. Ten jest bowiem dla nas za bardzo skomplikowany, żeby stworzyć odrębne postawy wobec jego poszczególnych elementów. Pomagamy więc sobie generalizowaniem i tworzeniem utartych szablonów i wzorów myślenia.

Utarte schematy, szablony i wzorce tworzą konotacje nadbudowywujące pierwotny obiekt i są jego dopełnieniem. Wytworzone tak stereotypy całościowo charakteryzują dany przedmiot czy osobę, co z punktu widzenia lingwistyki oznacza "pokrycie jądra denotatywnego i

---

[3] HABRAJSKA, G.: *Prototyp – stereotyp – metafora.* In: *Język a Kultura: Stereotyp jako przedmiot lingwistyki,* tom 12, Wrocław 1998, s. 116.

[4] http://encyklopedia.pwn.pl/haslo.php?id=3979617

[5] HABRAJSKA, G.: *Prototyp – stereotyp – metafora.* In: *Język a Kultura: Stereotyp jako przedmiot lingwistyki,* tom 12, Wrocław 1998, s. 116.

[6] Tamże, s. 117.

[7] TOŁSTAJA, S. M.: *Stereotyp w „języku kultury"*. In: *Język a Kultura: Stereotyp jako przedmiot lingwistyki,* tom 12. Wrocław 1998, s. 99.

konotacyjnego, tworząc wyczerpujący obraz odpowiedniego składnika obrazu świata."[8]

Ze względu na potrzeby niniejszego artykułu zwrócimy teraz uwagę na problematykę związaną ze stereotypowym pojmowaniem roli kobiet w społeczeństwie i jego odzwierciedleniem w języku.

W stereotypie kobiecym najczęściej pojawiają się następujące cechy, np. przypisywanie kobietom niższej inteligencji, mniejszej zaradności i niezdolności do właściwego osądu moralnego własnych czynów. W stereotypie kobiecym przeważa ciepło, ekspresyjność, emocjonalność, wrażliwość, opiekuńczość i zdolność do poświęcania się.[9] Oprócz charakterystycznych cech osobowości do stereotypów zaliczane są również role, jak rola matki, wychowawczyni, gospodyni domowej, pani domu, żony, kochanki, pracownika, obywatelki (jako członka społeczeństwa).

Stereotypy te są tworzone za pośrednictwem świata natury, wyobrażeń antycznych i chrześcijaństwa. Czynniki te E. Jędrzejko[10] uważa za najważniejsze, ponieważ wpłynęły na ogólny stereotypowy wizerunek kobiety w kulturze europejskiej, zatem i w polskiej. Wpływ natury polegał w nadaniu kobiecie funkcji rozrodczych i umiejętność opiekowania się potomstwem. Tak doszło do określenia podstawowych stereotypowych ról kobiety w społeczeństwie. Później kobieta została zdominowana przez mężczyznę, ponieważ to on zdobywał pokarm i chronił ją przed wrogiem. Z tego wynikają aspekty kulturowe (np. ogólnie panujące przekonania o stereotypowyh rolach kobiety), obyczajowe (oczekiwane wzorce zachowań kobiety) i społeczne (np. pozycja kobiety w społeczeństwie i rodzinie). Aspekty te stworzyły podstawową konstrukcję obrazu kobiety, przejawiającego się także w języku.[11]

Na podstawie powyższych rozważań można stwierdzić, że stereotypy związane z obrazem kobiety są głęboko zakorzenione w społeczeństwie i że zostały stworzone przez społeczeństwo patriarchalne. Fakt ten potwierdzają również badania przeprowadzane wśród mężczyzn. Wynikiem owych badań było stwierdzenie, że respondenci wykazują następujące uwagi dotyczące kobiet (mające raczej konotacje negatywne):

- kobiety nie chcą pracować – są do tego zmuszone,
- wolą pracę nie wymagającą myślenia,
- są mniej kompetentne i wiarygodne,
- nie zależy im na samorealizacji w pracy,
- nie są zainteresowane awansami,
- nie nadają się na osoby zarządzające dużą liczbą pracowników.[12]

Postrzeganie kobiet przez mężczyzn jest nierównorzędne – kobiety bardziej pozytywnie wartościują mężczyzn niż mężczyźni kobiety – stereotypowo traktują kobiety jako:

- Matki Polki,
- "bezpłciowe" pracownice w uniformie,

---

[8] TOŁSTAJA, S. M.: *Stereotyp w „języku kultury"*. In: *Język a Kultura: Stereotyp jako przedmiot lingwistyki,* tom 12. Wrocław 1998, s. 101.

[9] www.stereotype.republika.pl

[10] JĘDRZEJKO, E.: *Kobieta w przysłowiach, aforyzmach i anegdotach polskich. Konotacje i stereotypy.* In *Język a Kultura: Płeć w języku i kulturze,* tom 9. Wrocław 1994, s. 159.

[11] Więcej na temat wpływu poszczególnych czynników formujących wizerunek kobiety poprzez najstarsze nazwy odnoszące się do płci żeńskiej, patriarchalną kulturę antyku i stosunek Kościoła do kobiet można znaleźć w artykule E. JĘDRZEJKO: *Kobieta w przysłowiach, aforyzmach i anegdotach polskich. Konotacje i stereotypy.* In: *Język a Kultura: Płeć w języku i kulturze,* tom 9. Wrocław 1994, s. 159-172.

[12] www.stereotype.republika.pl

- zabiegane, przemęczone, nijakie, szare postacie z siatkami pełnymi zakupów,
- osoby "wyzwolone", których symbolem jest otwarte mówienie o aborcji,
- istoty przeznaczone do nieodpłatnej pracy na rzecz mężczyzn, co eufemistycznie nazywa się "siedzeniem w domu", "tradycyjną rolą kobiety", "naturą kobiecą", czyli po prostu pracą nie opłacaną,
- narzędzia seksu,
- towar lub maskotki.[13]

Wskutek nierównego traktowania kobiet przez mężczyzn i schematycznego ujmowania ról w społeczeństwie u kobiet rozwinęła się tożsamość płciowa, która ma stały charakter i z trudem ulega zmianom. Zgodnie z tą tożsamością kobiety bardzo często mają niskie mniemanie o sobie, a wszystkie niepowodzenia przypisują własnej niezdolności w odróżnieniu od odniesionych sukcesów, które raczej przypisują przypadkowi i szczęśliwemu zbiegowi okoliczności.

Pod koniec drugiego tysiąclecia dochodzi jednak do znaczących zmian i zacierania różnic między stereotypowymi rolami płciowymi. W odróżnieniu od ról tradycyjnych, które ograniczały się do opieki nad domem, dziećmi i mężem, zapewniającego utrzymanie materialne rodziny, kobiety współczesne przejmują wzorcowe role męskie i zajmują stanowiska kierownicze. Trudno określić, czy współczesne kobiety zaskakująco stają się bardziej podobne do mężczyzn, czy też tylko podejmują role typowo męskie. Jedno jest pewne, a to, że stopniowo wyrównuje się usytuowanie społeczne obu płci. Badania przeprowadzone przez CBOS (Centrum Badania Opinii Społecznej)[14] podają, że niektóre pojęcia, np. *gospodyni domowa*, przestaną w społeczeństwie funkcjonować. Stwierdzenie to potwierdza fakt, że aż 55 procent kobiet pracujących, wymaga od swoich partnerów równego udziału w pracach domowych, jak sprzątanie, gotowanie i opiekownie się dziećmi. Tylko co trzecia Polka czuje się szczęśliwa, spełniona i zadowolona z roli gospodyni domowej.

Kobiety, formułując swoje przyszłościowe plany, wstępując w relacje z innymi kobietami, mężczyznami czy otoczeniem, dając sobie radę z życiowymi wyzwaniami, są determinowane stereotypami związanymi z płcią i tradycyjnym rozumieniem ról, propagowanymi przez kulturę. Kobieta w takiej sytuacji ma do wyboru dwie możliwości: albo im się podporządkuje i będzie w tym wypadku określana przez otoczenie jako kobieta "z prawdziwego zdarzenia", lub też może je zignorować i im się przeciwstawić, co w konsekwencji może doprowadzić do spostrzegania jej jako kobiety "męskiej". Jest jeszcze możliwość eliminacji stereotypu, co oznacza, że kobieta przestanie się kierować stereotypowym pojmowaniem ról kulturowych i będzie określana jako kobieta "androgyniczna". Nie znaczy to jednak, że kobieta nie będzie świadoma tego, jakich ról oczekuje od niej społeczeństwo, ponieważ taka nieświadomość jest niemożliwa. Kultura bowiem jest w nas głęboko zakorzeniona i jest częścią każdej ludzkiej jednostki.

Współcześnie można zaobserwować rosnącą skłonność kobiet do przypisywania sobie cech stereotypowo męskich. Wynikiem tego mogą być zmiany zachodzące w ich tożsamości. Zjawisko to potęguje ogólne przyzwolenie dotyczące plastyczności i giętkości ról kobiecych, dlatego też stosunek do kobiet jest współcześnie bardziej pozytywny niż w przeszłości. Możemy stwierdzić, że stereotypy dotyczące ról typowo kobiecych i męskich, ulegają przekształceniu, np. kobiety zaczęły zajmować stanowiska kierownicze, zaczęły być bardziej przedsiębiorcze, samodzielne i nieugięte. Nie zmieniły się jednak tylko same kobiety, ale również ich ocena przez otoczenie. Za przykład może służyć pojęcie *sexual harassment*, które kiedyś w ogóle nie istniało, a zjawisko to było czymś naturalnym, było częścią życia społecznego i panowało na nie

[13] www.stereotype.republika.pl
[14] Dtto.

przyzwolenie.

Tożsamość kobiety jest więc tworzona przez zespół najróżniejszych oczekiwań społecznych dotyczących zachowania kobiety i zasięgu czynności, które są przypisywane rolom typowo kobiecym. Do tego są dołączane pożądane cechy fizyczne i psychiczne, które kobieta powinna posiadać. Stwierdzenie to możemy zilustrować wypowiedzią studentki psychologii Uniwersytetu Gdańskiego, uczestniczącej w badaniach dotyczących pojmowania kobiecości: „Co to znaczy być kobietą? To znaczy być troskliwą, opiekuńczą, dobrze zorganizowaną, pamiętającą o obowiązkach. Zawsze można na nią liczyć, zawsze pomaga. Kobieta powinna być również zadbana i przyciągać uwagę mężczyzn."[15] W związku z ową wypowiedzią możemy wydzielić pewien ogólny stereotyp kobiety, panujący we współczesnym społeczeństwie. Według niego kobieta szczególnie wspiera emocjonalnie inne osoby ze swojego otoczenia, troszczy się o dom, opiekuje się dziećmi i mężem.

Jak widać, takie stereotypowe ujęcie ról kobiety jest w społeczeństwie głęboko zakorzenione, oporne na zmiany i przewija się przez całą historię ludzkości aż do dnia dzisiejszego. Współcześnie jednak stereotypy te są częściej poddawane próbie modyfikacji i chociaż nie dochodzi do ich gwałtownych zmian, to przynajmniej ulegają pewnemu poszerzeniu. Jak już wspomnieliśmy powyżej, kobiety tak przejmują role typowo męskie, np. utrzymują rodzinę, robią karierę, ale z drugiej strony panuje ogólny szacunek i uznanie wobec tradycyjnych ról kobiety.

Summary

Culture and society portray woman as a complex of external, mental and cultural characteristics that are closer depict in their each products. Stereotypical role includes points of view of woman e.g. as a mother, woman-homemaker, perfect wife or lover for husband etc. Emphasis of biological qualities, especially give birth capability, keeps stereotypical thoughts about women. Questions concerning to problems of mutual connection between language and gender have been interested by many linguists, sociologists, psychologists and anthropologists. Their analysis and role dividing in society causes that women's position is mainly understood as house-woman caring for children and husband. This position is presented thoroughout positively and emotionally. Images of women are strongly influenced by generally ruling stereotypes. But women these stereotypes either create, modify or reject. For example, beauty and attractivity are not only attributed to women young and slim, but also to women older and overweight. Image of woman satisfied with her sexual life, who knows her body and needs, changes stereotype of modest and shy woman who does not talk to her partner about this topic. In spite of this image of woman-mother as her prime role in society is still under strong influence of stereotypes and has exclusively positive connotation.

Bibliografia

1) HABRAJSKA, G.: Prototyp – stereotyp – metafora. In *Język a Kultura: Stereotyp jako przedmiot lingwistyki,* tom 12, Wrocław 1998, s. 116.

[15] KOSAKOWSKA, N.: *Kobiety w stereotypowych i niestereotypowych rolach płciowych – Polska i Indie. Porównanie międzykulturowe.* In: CHYBICKA, A., KAŹMIERCZAK, M. (EDS.): *Kobieta w kulturze – kultura w kobiecie. Studia interdyscyplinarne.* Kraków 2006, s. 91.

2) JĘDRZEJKO, E.: Kobieta w przysłowiach, aforyzmach i anegdotach polskich. Konotacje i stereotypy. In *Język a Kultura: Płeć w języku i kulturze,* tom 9. Wrocław 1994, s. 159.
3) KOSAKOWSKA, N.: *Kobiety w stereotypowych i niestereotypowych rolach płciowych – Polska i Indie. Porównanie międzykulturowe.* In: CHYBICKA, A., KAŹMIERCZAK, M. (EDS.): *Kobieta w kulturze – kultura w kobiecie. Studia interdyscyplinarne.* Kraków 2006, s. 91.
4) TOŁSTAJA, S. M.: *Stereotyp w "języku kultury"*. In: *Język a Kultura: Stereotyp jako przedmiot lingwistyki,* tom 12. Wrocław 1998, s. 99.
5) http://encyklopedia.pwn.pl/haslo.php?id=3979617
6) www.stereotype.republika.pl

Związki frazeologiczne w funkcji podstaw słowotwórczych w języku polskim i rosyjskim

Agata Trendak

Phrases As The Formative Bases In Polish And Russian Language

***Abstract**: The paper concerns the issue of phrasal derivation. Various ways of creating words on the basis of phrases are examined here. The attempt of indicating the most common formative collocations which are the basis of new words in both languages is also made.*

***Key words:** phrase, phraseology, formative base, phrasal derivation, ways of creating words.*

***Contact:** Instytut Filologii Polskiej Akademii Podlaskiej w Siedlcach, Polska, e-mail: agata.trendak@onet.eu*

Frazeologizmy, podobnie jak i wyrazy pochodne, są podporządkowane obowiązującym normom językowym. Wielokrotnie już pisano o pokrewności zjawisk we frazeologii i słowotwórstwie. Zazwyczaj jednak pomija się problem związków frazeologicznych jako podstaw słowotwórczych. Zdając sobie sprawę z rozległości zadania wskazanego w tytule mojego artykułu, pragnę zaznaczyć, że ograniczę się do omówienia jedynie wybranych kwestii. Przedstawię na przykładach, jakie techniki słowotwórcze stosowane są zwykle w derywacji rzeczowników powstających na bazie frazeologizmów w językach polskim i rosyjskim[1]. Postaram się też ustalić, jakie typy połączeń słowotwórczych najczęściej stanowią bazę dla wyrazów w języku polskim, a jakie w języku rosyjskim.

Rosyjski uczony Nikołaj Szanski, uważa, że problem derywacji odfrazeologicznej jest pomijany w wyniku błędnego rozumowania. A mianowicie, skoro słowa zbudowane są z morfemów, a frazeologizmy ze słów, logicznym zatem jawi się, że to frazeologizmy powstają ze słów, a nie odwrotnie. Jak się jednak okazuje, liczne frazeologizmy w odniesieniu do synonimicznych im słów, są nie pochodnymi a podstawowymi w stosunku do nich[2]. O możliwości powstawania derywatów od związków syntaktycznych i o ekspansji formacji motywowanych przez dwie podstawy pisze Hanna Jadacka[3].

Analizując sposoby powstawania derywatów ze związków frazeologicznych, koniecznie należy wspomnieć o kompresatach. Termin ten jest stosowany głównie w rosyjskich pracach z

[1] Analizowany przeze mnie materiał polski pochodzi z : *Nowe słownictwo polskie: materiały z prasy lat 1993 – 2000*. Rosyjski materiał językowy zaczerpnięto ze słownika PETROVA, A. B.: *Гнездовой толкого-словообразовательный словарь композитов*, także ze słownika *Новые слова и значения. Словарь-справочник по материалам прессы и литературы 70-х гг. XX века*.

[2] ШАНСКИЙ, Н. М.: *Фразеология современного русского языка*. s.128.

[3] JADACKA, H.: *System słowotwórczy polszczyzny (1945 – 2000).*

zakresu słowotwórstwa[4]. Kompresaty są to semantycznie regularne derywaty, zastępujące wielowyrazowe nazwy lub związki stałe[5]. W języku polskim można wyróżnić dwa typy kompresji. Pierwszy stanowią jednowyrazowe nazwy, powstałe bez udziału afiksów. W tym typie kompresatów stosowane są tradycyjne sposoby słowotwórcze. Są to derywaty powstałe na bazie frazeologizmów w wyniku opuszczenia części tworzących go komponentów. Po drugie, są to derywaty powstałe na bazie frazeologizmów w wyniku połączenia jego komponentów w jeden wyraz. I po trzecie, są to derywaty powstałe na bazie frazeologizmów przy pomocy sposobów słowotwórstwa morfonologicznego. Drugi typ kompresji stanowią derywaty utworzone za pomocą afiksów.

Jak pokazują badania, jedynym charakterystycznym i nie budzącym zastrzeżeń przypadkiem, kiedy mówi się o frazeologizmach jako bazie słowotwórczej jest analiza złożeń. W ich obrębie wyróżniamy typowe złożenia oraz wiele zrostów. Zrosty są to „wyrazy powstałe z połączenia dwóch lub więcej samodzielnych elementów znaczeniowych*: Białystok*, *psubrat, wniebowzięcie*"[6]. Należą tu również: ***mysikrólik, duszpasterz, Rzeczpospolita, zamążpójście, wiercipięta, dusikufel, wyrwigrosz;*** ros. ***вертихвост, чистоплюй***. Jest to rodzaj bezpośredniego (bez elementu *-o-*) połączenia dwóch wyrazów. Złożenia zazwyczaj tworzone są na bazie zestawień i grup syntaktycznych, w obrębie których mieszczą się i frazeologizmy. Zależność między derywatami tego typu, a frazeologizmem jako bazą jest dość wyraźna. Warto by jednak rozpatrywać te problemy pod kątem diachronii, gdyż derywaty tego typu mogą przechowywać w sobie stary frazeologizm, stanowiąc często jedynie poświadczene jego istnienia.

Bardziej złożonym i budzącym jeszcze wiele wątpliwości jest problem tworzenia derywatów prostych od idiomów. I tak, jeżeli znaczenie, które do tej pory posiadał cały frazeologizm przechodzi na zasadniczy komponent, to mamy do czynienia z leksykalno-semantycznym sposobem słowotwórczym. Dla przykładu ***chlapać*** *(językiem, ozorem)*, ***pytlować*** *(językiem),* (gorący) ***kubek***, ***pianka*** (myjąca), ***kostka*** (myjąca), ***molestować*** (seksualnie); ros***. пугало*** (огородное), ***воспрянуть*** (духом), ***трепать*** (языком), ***разрешиться*** (от времени), ***помешаться*** (в уме), ***переживать*** (горе), ***перегнуть*** (палку). W przypadku kiedy znaczenie, które do tej pory posiadał cały frazeologizm przechodzi na zależny komponent – mamy do czynienia z morfologiczno-syntaktycznym sposobem powstawania wyrazów, por.: pol. ***drugie*** (danie), ***pomidorowa*** (zupa), ***ogórkowa*** (zupa), ***schabowy*** (kotlet), ***mielony*** (kotlet), ***mielone*** (mięso), (system) ***audiotele,*** (dostać) ***w dziób,*** (lalka) ***Barbie,*** (metoda) ***in vitro,*** (mieć coś) ***jak w banku***, (mieć z kim) ***na pieńku***, (odtwarzacz) ***DVD***; ros. ***мостовая*** (улица), ***портной*** (мастер), ***спальная*** (комната), ***ванная*** (комната), (проигрыватель) ***ДВД.***

Z przytoczonych przykładów wynika, że zarówno w języku polskim jak i rosyjskim jest to produktywny sposób tworzenia nowych słów. Nie mniej jednak, wydaje się, że sposób ten bardziej jest zakorzeniony w języku rosyjskim. W języku polskim zaś rozwija się obecnie w związku z tendencją do skrótowości. Bazę słowotwórczą dla tych wyrazów stanowią głównie wyrażenia i zwroty w języku polskim oraz tzw. „фразеологические сочетания" (≈ „stałe

---

[4] Zob.: КОРЯКОВЦЕВА, Е. И.: *О словообразовательной компрессии (на материале русского и польского языков)// Функцыянальныя аспекты словаўтварэння. Даклады Міжнароднай IX навуковай канферэнцыі Камісcіі па славянскаму словаўтварэнню пры Міжнародным камітэце славістаў*, s. 122-132.

[5] Por.: GRZEGORCZYKOWA, R., PUZYNINA, J.: *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki sufiksalne rodzime*, s. 371-372.

[6] *Nowy słownik języka polskiego.* Red.: SOBOL, E., s. 1293.

połączenia wyrazowe") w języku rosyjskim.

Słowa, utworzone na bazie związków frazeologicznych w rezultacie połączenia tworzących go komponentów, mogą powstawać za pomocą leksykalno-syntaktycznych sposobów. Doskonałym przykładem będą tu pol. ***kseroodbitka, ćwierćprawda, radiosłuchacz, radiobudzik, komediotwórca, lanoponiedziałkowy, nasieniodawca, krwiodawca***, ros. ***сегодня*** – сего дня, ***кровопролитие*** – крови пролитие, ***углежжение*** – жжение угла, ***нефтесклад*** – склад нефти, ***нефтебаза*** – база нефти, ***землетрясение*** – трясение земли.

Bardzo ważnym jest, by analizując powstawanie słów na bazie frazeologizmów zwrócić uwagę na to, czy zostały one utworzone na podstawie całego związku frazeologicznego czy też tylko jego części oraz za pomocą jakich sposobów słowotwórczych zaszło to przekształcenie. Możemy tu mówić o przypadkach, gdy frazeologizm zawiera się w wyrazie pochodnym w całości, np. pol. ***heavymetalowy*** (heavy metal); ros. ***вездесущий*** (везде существующий бог) oraz gdy wyraz powstaje w wyniku połączenia części i całej podstawy na bazie stałego połączenia, np. pol. ***Inwestbank*** (Bank Inwestycyjny), ***ekorafineria*** (ekologiczna rafineria), ros. ***зарплата*** (заработная плата), ***госэкзамен*** (государственный экзамен).

Derywaty te powstają zazwyczaj na bazie wyrażeń rzeczownikowych w języku polskim i tzw. „фразеологических сочетаний" w języku rosyjskim. Ciekawym zjawiskiem jest to, że w niektórych przypadkach w obu językach są tworzone analogiczne derywaty, por.: ***чудотворец*** – ***cudotwórca.*** Są, jednak, przykłady, gdy w danym języku nie da się utworzyć jednego wyrazu z wyrażenia, pomimo że w drugim języku jest to możliwe. Porównajmy: ros. ***землетрясение*** (трясение земли) – pol. ***trzęsienie ziemi,*** ros. ***детдом (детский дом)*** – *pol.* ***dom dziecka.***

Istnieją też przypadki tworzenia wyrazów na bazie oddzielnych komponentów frazeologizmu, np. pol. ***bejsbol*** (kij bejsbolowy), ***przesiew*** (badanie przesiewowe), ***chińszczyzna*** (potrawy chińskie), ***pornos*** (film pornograficzny), ***mleczniak*** (bar mleczny), ***mleczak*** (ząb mleczny), ***refluks*** (choroba refluksowa), ***doniczkowiec*** (kwiat doniczkowy), ***cyfrówka*** (aparat cyfrowy); ros. ***винтовка*** (винтовое ружьё), ***зачётка*** (зачётная книжка), ***грузовик*** (грузовой автомобиль). Dla tego typu derywatów w języku polskim podstawę stanowią wyrażenia rzeczownikowe, zaś w języku rosyjskim – stałe połączenia wyrazowe.

Porównując równobrzmiące rosyjskie i polskie wyrazy związane relacjami słowotwórczymi z frazeologizmami, stwierdziłam, że w językach polskim i rosyjskim nie zawsze jest możliwość analogicznego tworzenia wyrazów z danych zwrotów. Oto przykład: ros. ***костоломство*** *(ломать кости)*, ale w języku polskim mamy ***łamanie kości***, a nie „***kościołamanie***". Polski odpowiednik strukturalny ma postać ustabilizowanej nazwy wielowyrazowej.

Najbardziej jednak liczną i różnorodną grupę stanowią derywaty tworzone na bazie związków frazeologicznych za pomocą mieszanych sposobów słowotwórstwa: 1) „złożenie + sufiksacja", por.: pol. ***łapówkodawca, krwiodawstwo, bramkostrzelec, dziurołat, dupodaj***, ros. ***скалозуб*** (скалить зубы), ***дармоед(ка)*** (даром хлеб есть), ***пустопорожний*** (переливать из пустого в порожнее), ***взяткодатель*** (дает взятки), ***хлеборезка*** (резать хлеб), ***душегуб(ка)*** (губить душу), ***сокодавилка*** (давить сок), ***маслоделка*** (делать масло); 2) „złożenie + zmiana paradygmatu", por.: pol. ***wodogłowie, płaskostopie,*** ros. ***иконопись*** (писать иконы), ***сенокос*** (косить траву на сено), ***травокос*** (косить траву), ***рыболов*** (ловить рыбу), ***краболов, мышелов, зверолов, тигролов, крысолов***; 3) „abrewiacja", por. skrótowce: pol. ***BOR, PAN, NIK, Pafawag,*** ros. ***вуз*** (высшее учебное заведение); złożenie + ucięcie: pol. ***infotechnologia*** (technologia informatyczna), ros. ***госэкзамены*** (государственные зкзамены); 4) „złożenie + prefiksacja + sufiksacja": ***осточертеть*** (сто чертей). Ponadto do tej grupy należą czasowniki powstałe na bazie substantywnej części frazeologizmu z pomocą sufiksalnego lub sufiksalno-prefiksalnego sposobu słowotwórczego. Oto przykłady: ***канителить*** (тянуть

каниmель), ***баклушничать*** (бить баклуши), ***одурачить*** (оставить в дураках) oraz czasowniki powstałe na bazie czasownikowej części frazeologizmu o budowie <czasownik + rzeczownik> z pomocą postsufiksu ***–ся***: ***зажмуриться***, ***насобачиться*** (собаку съел), ***дурачиться*** (дурака валять). Wydaje się, że derywacja na bazie idiomów z udziałem mieszanego formantu prefiksalno-sufiksalno-postfiksalnego jest charakterystyczna tylko języka rosyjskiego (świadczy o tym brak przykładów w języku polskim).

Do drugiego typu kompresatów, tworzonych za pomocą afiksów zaliczane są uniwerbizmy[7]. Uniwerbizmy – „są to pojedyncze słowa, które zastępują konstrukcje złożone z rzeczownika i określającego go przymiotnika”[8], np. ***dwuizbówka, atomówka, kreskówka, podstawówka, neonówka, jarzeniówka, świetlówka***. Trzeba podkreślić, że część uniwerbizmów ma nacechowanie potoczne, np. ***metalik*** – kolor metaliczny; ***darmówka*** – rzecz dawana za darmo; ***małolitrażówka*** – samochód małolitrażowy; ***osobówka*** – samochód osobowy; ***wylotówka*** – trasa wylotowa z miasta; ***kontaktówki*** – soczewki kontaktowe; ***mundurówka*** – służby mundurowe; ***odwykówka*** – kuracja odwykowa; ***dęciak*** – instrument dęty. Procesowi uniwerbizacji towarzyszą interesujące przeobrażenia stylistyczne, które polegają na systematycznym słabnięciu potocznego nacechowania zuniwerbizowanych formacji.[9] Por.: ***kablówka*** – telewizja kablowa; ***zimówka*** – opona zimowa; ***jednorazówka*** – rzecz jednorazowa, jednorazowego użytku; ***budżetówka*** – sfera budżetowa; ***podstawówka*** – szkoła podstawowa; ***motorówka*** – łódź motorowa; ***drogówka*** – policja drogowa; ***radiowiec*** – pracownik radia; ***poprawczak*** – dom poprawczy; ***odrzutowiec*** – samolot odrzutowy; ros. ***мореходка*** (мореходное училище), ***самоходка*** (самоходный танк). Po analizie zebranego materiału stwierdzam, że uniwerbaty z formantami *-ka, -ówka* znacznie częściej występują w języku polskim niż rosyjskim.

Do kompresatów drugiego typu zaliczyłabym też nazwy czynności z formantem *-owanie* stworzonych według słowotwórczych schematów stosowanych w terminologii: ***kwasowanie, profilowanie, waletowanie, ozonowanie, paletowanie, limerykowanie, bramkowanie, demakijażowanie, lumpeksowanie, monitoringowanie, wideofilmowanie, klaszardowanie, lepperowanie.*** Przyczyna powstawania tych kompresatów leży w konieczności maksymalnego nasycenia kanałów komunikatywnych – dokonuje się to drogą skomasowania informacji w sposób typowy dla utworzenia terminów. Zjawisko to jest typowe także dla języka rosyjskiego, o czym świadczą nazwy czynności z równobrzmiącym formantem ***–ование,*** typu *валкование*, *дождевание*, *биркование, бороздование, лоббирование, лункование, моржевание*, *шутование, щелевание*. W latach 90-ch XX wieku produktywność modelu słowotwórczego z formantem ***-ование*** prawie „wygasła”, bowiem powstały tylko dwa wyrazy z formantem *–ование:* ***дуракование*** (< валять дурака), ***интеллигентизирование*** ‘превращение в интеллигента’.

Należy także zwrócić uwagę na problem skrótowców jako bazy współczesnych neologizmów. Proces powstawania nowych słów od skrótowców polega na ucięciu słów tworzących dany związek wyrazowy a następnie na połączeniu komponentów powstałych w wyniku ucięcia: **sanepid, СНГ**, por. także z neologizmami: pol. ***CD-ROM, płyta CD, dysk CD***; ***ros. CD-диск, CD-плеер, CD-проигрыватель, CD-чейнджер.*** Intensywnie rośnie liczba tzw. „złożeniowców”, składających się z części wyrazu określającego połączonej z wyrazem

[7] Zob.: PUZYNINA, J.: *O relacjach derywatów do ich podstaw i peryfraz słowotwórczych.* In: „Poradnik Językowy” 1978 nr 3.

[8] PAWELEC, R.: *Przyjazna gramatyka języka polskiego.* s. 132.

[9] Zob.: JADACKA, H.: *System słowotwórczy polszczyzny (1945 – 2000)*, s. 51.

określanym: ***Poldrób*** (polski drób), ***Inwestbank*** (Bank Inwestycyjny).

Biorąc pod uwagę możliwość istnienia derywatów odfrazeologiznych w innych językach słowiańskich, przyjrzałam się interpretacji uniwerbizmów w podręczniku *Slovenská slovotvorba* autorstwa Juraja Furdika[10]. Wydziela on dwa typy uniwerbizmów. Pierwszy – to elipsa stałego związku przymiotnikowo-rzeczownikowego, w rezultacie czego nośnikiem treści semantycznej zostaje przymiotnik substantywizowany, por.: ***študijné oddelenie – študijné, nocná služba – nocná, Matica slovenská – Matica***. Drugi typ – to uniwerbizmy utworzone za pomocą środków derywacyjnych, tj. część multiwerbalnej rzeczownikowej bądź czasownikowej nazwy w pochodnym słowie zostaje zamieniona sufiksem – nośnikiem znaczenia kategorialnego: ***diplomová praca – diplomovka, cestovná kancelaria – cestovka.*** Istnieją też przesłanki, by prognozować obecność derywacji odfrazeologicznej w języku czeskim: świadczą o tym chociażby wyrazy typu ***azylák*** (< 'azylový dům'*),* ***bondovka*** (< 'film s Bondem'), ***černohumorný*** (< 'černý humor'), odnotowane w słowniku *Nová slova v češtině* pod redakcją O. Martincovej.

Kończąc, stwierdzam, że rozważania przedstawione w tej pracy nie wyczerpują całokształtu problematyki związanej z derywacją odfrazeologiczną. Nie było to zresztą celem mojego artykułu. Jednak nawet pobieżny ogląd materiału pozwolił mi zauważyć wspólne zjawiska zachodzące w językach polskim i rosyjskim, także czeskim i słowackim.

Summary

In the paper the issue of phrases as formative bases in Polish and Russian language is concerned. Analysing the ways of creating new derivatives from phrases, it can be noticed that the most productive ways in both languages are compounds and suffixation. Numerous and varied group of words in both languages are words created on the base of phrases, using prefixes and suffixes.

Фразеологические словосочетания как производящие основы в польском и русском языках

В статье рассматривается проблема использования фразеологизмов в качестве деривационной базы в современных польском и русском языках. Анализируя способы образования субстантивных дериватов от фразеологических единиц различных типов, автор статьи приходит к заключению о том, что наиболее продуктивными в обоих языках являются сложение, сращение и суффиксация. В польском языке, в отличие от русского, достаточно регулярно происходит словообразовательная компрессия фразеологических сочетаний, которая осуществляется с помощью суффиксального форманта –owanie.

Многочисленную и разнообразную группу в обоих языках составляют слова, образованные на базе фразеологизмов при помощи сложно-суффиксального и префиксально-суффиксального способов.

[10] FURDIK, J.: *Slovenska slovotvorba (teoria, opis, cvicenia),* s. 66-67.

Bibliografia

1) Nowe słownictwo polskie: materiały z prasy lat 1993 – 2000. Wrocław-Warszawa 2004.
2) PETROV, A. B.: Гнездовой толкого-словообразовательный словарь композитов. Симферополь 2003.
3) Новые слова и значения. Словарь-справочник по материалам прессы и литературы 70-х гг. XX века. Москва 1984.
4) ШАНСКИЙ, Н. М.: Фразеология современного русского языка. Москва 1985.
5) JADACKA, H.: System słowotwórczy polszczyzny (1945 – 2000). Warszawa 2001.
6) КОРЯКОВЦЕВА, Е. И.: О словообразовательной компрессии (на материале русского и польского языков)// Функцыянальныя аспекты словаўтварэння. Даклады Міжнароднай IX навуковай канферэнцыі Камісіі па славянскаму словаўтварэнню пры Міжнародным камітэце славістаў. Мінск 2006, s. 122-132.
7) GRZEGORCZYKOWA, R., PUZYNINA, J.: Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki sufiksalne rodzime. Warszawa 1999.
8) Nowy słownik języka polskiego. Red.: SOBOL, E. Warszawa 2002, s. 1293.
9) PUZYNINA, J.: O relacjach derywatów do ich podstaw i peryfraz słowotwórczych. In: „Poradnik Językowy" 1978, nr 3.
10) PAWELEC, R.: Przyjazna gramatyka języka polskiego. Warszawa 2005.
11) FURDIK, J.: Slovenska slovotvorba (teoria, opis, cvicenia). Prešov 2004.

Śmierci kamienne wrota.

Językowy obraz śmierci zawarty w inskrypcjach epitafijnych w kościele oo. Dominikanów w Krakowie

Anna Mika

The Stone Gate Of The Death. Linguistic Viev Of The Death In The Epitaphial Inscriptions In The Dominican Church In Cracow.

***Abstract**: The essay shows a short linguistic viev of the death included in linguistic euphemisms written onto epitaphial inscriptions of the Dominican's Monastery cloisters and churches. In the first paragraphs I would like to introduce a short definition of epitaphium, its history, architechtive forms' changes, a short history of burial, also the history of churchial cemeteries situated outside the city areas. In next paragraphs I would like to enclose a list of the most important polish literature works examining the subject of epitaphium. The corner stone of the work is the linguistics euphenisms' list written down off the epitaphiums which remain in the Cracovian Dominican's Monastery cloisters and churches and its short linguistics analysys.*

***Key words:** epigraphic, epitaphial inscription, linguistic euphemisms, euphemisms describing death and dying, cemetery, burial.*

***Contact:** Wydział Polonistyczny Uniwersytetu Jagiellońskiego, Katedra Historii Języka i Dialektologii, e-mail: miczanka@o2.pl*

1. Przedmiotem analizy zawartej w referacie jest językowy obraz śmierci, czy też językowe eufemizmy śmierci umieszczane w zapisanych w języku polskim inskrypcjach epitafijnych znajdujących się w krakowskiej galerii epitafiów na krużgankach klasztoru i w kościele OO. Dominikanów w Krakowie (135 napisów w języku polskim i łacińskim, z czego ok.1/3 to inskrypcje w języku polskim).

1.1. Definicja pojęcia.

Epitafium pochodzi od greckiego słowa Epi - na, taphos – grób i oznacza napis nagrobny, tablicę poświęconą pamięci zmarłego, zawierającą inskrypcję, wiersz czy też elogium[1]. Za

[1] Znany też z poezji rzymskiej, z zasady utwór zwięzły i stylistycznie wyrazisty, w poezji antycznej pisany dystychem elegijnym. (*Podręczny słownik terminów literackich*, pod red. SŁAWIŃSKIEGO, J., s. 63.)

Elogium – w starożytnym Rzymie napis pochwalny ku czci zmarłej osoby, sławiący jej postawę wobec świata i dokonania, umieszczony na nagrobku, pomniku lub portrecie; także mowa lub utwór poetycki o charakterze podniosłego nekrologu. W poezji barokowej wiersz panegiryczny, na ogół w języku

twórcę inskrypcji nagrobnej uważany był Simonides z Kreos, piszący treny wotywne, epigramy, elegie, enkomia i epitafia na cześć poległych bohaterów, by upamiętnić ich heroiczne walki i zwycięstwa. Jego poezja, będąca później wzorem dla innych, nawiązywała do kruchości, ułomności i niepewności życia ludzkiego.[2] Krótkie epigramy zamawiały u niego prywatne osoby, też on sam komponował je dla znajomych. Dzieliły się na rodzinne i okolicznościowe, uwzględniające sytuację, w której następowała śmierć.

1.2. Krótki rys historyczny[3]

Starożytne epitafia zawierały tylko imię zmarłego, ale poczynając od II w. n. e. dodawano na nich napisy religijne, potem datę śmierci. Już w średniowieczu zdobiono je rzeźbami przedstawiającymi zmarłego. Od XVI w., pod wyraźnym wpływem humanizmu, przyjmuje formę tablicy pamiątkowej, która, niezależnie od miejsca pochówku zmarłego, umieszczana była w obrębie kościoła (najczęściej na eksponowanym miejscu) na ścianach (wewnątrz lub na zewnątrz) świątyni.[4]

Na epitafiach znajdowały się inskrypcje: imię i nazwisko, data urodzenia i zgonu (wypisane na tablicy otoczonej niekiedy ozdobną ramą), często dodawano przedstawienie zmarłego lub najbliższej osoby w postawie adorującej (np. matka lub żona z dzieckiem), także przedstawienie religijne czy alegoryczne tworzące centrum kompozycji.[5]

łacińskim, opiewający wybitną osobę lub ród, pełen wyrafinowanej sztuczności i uniezwykleń mowy, swego rodzaju zorganizowany strumień hiperbol, paradoksów, odważnych metafor, antytez i oksymoronów. Gatunek stanowił jedną z najwyrazistszych manifestacji konceptyzmu. (*Podręczny słownik terminów literackich,* s. 59.)

[2] Por. *Definicja, cechy inskrypcji* In: DŁUGOSZ, K.: *Inskrypcje nagrobne z Pomorza zachodniego w ujęciu językoznawczym,* s. 12.

[3] WROŃSKI, J. Sz.: *Epitafia w kościele św. Krzyża w Krakowie* In: *Studia z dziejów kościoła Św. Krzyża*, cz. II, pod red. KLISA, Z., s. 425, gdzie autor odwołuje się do *Małego słownika terminów plastycznych,* K. Zwolińskiej i Z. Malickiego, Wyd. IV, Warszawa 1993, s. 79 (hasło: epitafium).

[4] Charakterystykę historyczną konstruuję za: WROŃSKI, J. Sz., op. cit., s. 425-428, gdzie autor korzysta z *Lexikon der Kunszt T II,* Leipzig 1989, s. 346-347, hasło: Epitaph.

[5] Forma epitafium ma wiele źródeł, przede wszystkim nawiązuje do obrazu dewocyjnego, płyt nagrobnych, przedstawień z klęczącym fundatorem czy do nagrobka figuralnego. Wpływ wywarły też na niego, łączone z tarczami herbowymi, tabliczki informujące o zmarłych, również tabliczki odpustowe czy inskrypcje pamiątkowe wmurowywane w ściany kościołów. Obok epitafiów z kamienia, brązu, mosiądzu, czy tzw. „epitafiów plastycznych", wykonywanych jeszcze z innych materiałów, istnieją epitafia malowane m. in. na szkle, rzadziej, ale występują też tkaniny epitafijne w formie gobelinów. U genezy ich powstawania leżą zmieniające się wyobrażenia o śmierci i różne doświadczenia z nią związane. Pierwsze samodzielne przykłady epitafiów pojawiają się na początku późnego średniowiecza (XIV w.) we Francji, w Niemczech czy w Niderlandach. Przedstawiają postać zmarłego modlącego się w postawie klęczącej i towarzyszą mu różnego typu tematy religijne związane w jakimś stopniu ze zmarłym: Krucyfiks, Chrystus Frasobliwy, Veraikon, Modlitwa w Ogrójcu, polecający święty patron, Matka Boża z Dzieciątkiem lub inne. W innych regionach Europy epitafia rozpowszechniły się dopiero w XV w. Wtedy też krąg tematyczny ulega poszerzeniu, jednak, temat śmierci, jako taki, pojawi się dopiero na początku wieku XVI, wraz z rozpowszechnianiem scen Złożenia Pana Jezusa do Grobu, Zmartwychwstania, Sądu Ostatecznego, itp. Treść przedstawień i ich ukształtowanie zmienia się w poszczególnych epokach. Pod koniec XV w. zwiększa się też rozmiar epitafiów, zwłaszcza w przypadku zmarłych z rodzin patrycjuszowskich i arystokratycznych, sięgając rozmiarów samodzielnych „pomników" poświęconych danej osobie. Było to świadectwo humanistycznej i społecznej świadomości hierarchii społecznej zmarłego. Renesans przynosi daleko idącą architektonizację epitafiów służącą podkreśleniu osoby fundatora i jego rodu. Ta tendencja,

Cmentarz obrazuje znamienny dla danego czasu stosunek do śmierci, a zatem i stosunek do życia. Zwracanie się w inskrypcjach do żywych z prośbą o chwilę modlitwy za zmarłych kryje poczucie wspólnoty tych dwóch światów.

Gdyby spojrzeć na kulturowe dzieje pochówku[6], zauważyć można, że w starożytności tworzone były cmentarze podziemne, zwane katakumbami. Zwyczaj grzebania zmarłych w katakumbach występował u Etrusków, Rzymian i Żydów. Słowianie grzebali ciała zmarłych w lasach, na polach i znaczyli miejsca pochówku usypanymi z ziemi mogiłami zwanymi kurhanami, żalnikami, horodyszczami. W okresie wczesnego chrześcijaństwa zaczęto grzebać zmarłych na terenach poświęconych, znajdujących się w bliskości kościoła. Sobór Rzymski w 1059 r. nakazał wręcz wyodrębnianie przy kościołach miejsc na cmentarze. Miejsce pochówku nie zawsze było znaczone. Zmarli powierzani byli kościołowi i dokładne umiejscowienie ich grobu nie było tak istotne. Inaczej wyglądała ta sytuacja na cmentarzach wyznań zreformowanych i żydowskich. Na kirkutach każdy grób musiał być czytelnie oznaczony, by można było zidentyfikować zmarłego. Wiązało się to z obowiązkiem odmówienia nad grobem w rocznicę śmierci rytualnych modłów. Zniszczone stelle zastępowane były nowymi. Ponieważ przykościelne cmentarze nie dawały gwarancji trwałości grobu, niektórych zmarłych zaczęto chować w kryptach kościelnych. Przywilej ten przysługiwał dostojnikom kościelnym, dobrodziejom i przedstawicielom możnych rodów.

Wzrost liczby ludności w miastach i związany z tym wzrost liczby zgonów i konieczności pochówków, powodował szybkie przepełnienie przykościelnych cmentarzy. Sypano mogiły zbiorowe, ale i to nie rozwiązywało problemu. Miastom groziło niebezpieczeństwo epidemii.

---

podtrzymywana panującą potrzebą reprezentacyjności i gloryfikacji zmarłego, utrzymuje się również w baroku. Powstają pełne przepychu epitafia wielopostaciowe, poświęcone wielu osobom, kosztowne, ujęte w ozdobne ramy. Pojawiają się też epitafia wielokondygnacyjne, trójosiowe z pełnoplastycznymi postaciami. Od 2. poł. XVI w. ujęte są w kolumnowe obramienie lub ukształtowane w formie aediculi /za *Słownikiem wyrazów obcych* (s. 7), AEDICULA wymiennie EDICULA to: a) świątyńka zwieńczona frontonem opartym na kolumnach, pilastrach, antach; b) nisza w wewnętrznych ścianach budynku. 2. w czasach późniejszych: model budowli prezentowany przez fundatora lub motyw dekoracyjny w malarstwie i rzeźbie/. W tym czasie wzrasta rola przedstawienia jako sceny religijnej. Obok epitafiów „pojedynczych", poświęconych jednej osobie, wzrasta znaczenie epitafiów rodzinnych (rodowych). Manieryzm odrzuca czasami architektoniczną strukturę epitafium, zapełniając je pełnymi patosu „myślowymi" przedstawieniami i obrazowaniami figuralnymi, zgodnymi z panującą wówczas tendencją - horror vacui. Formy te rozpowszechniły się w XVII i XVIII w. szczególnie w południowych Niderlandach, północnych Niemczech i w Saksonii. W baroku, w krajach katolickich, szczególnie od ok. 1680 r., pojawiają się przedstawienia pełnoplastycznych figur w ujęciach dekoracyjnych i scenograficznych, zdobionych medalionami, także, chociaż rzadziej, sarkofagi z postacią zmarłego, przypominające i klasyfikujące się raczej do pomników. Obok tematyki biblijnej wprowadzone zostają postaci świętych, którym kontrreformacja oddaje szczególną cześć. Wśród innych popularnych motywów odnaleźć można: alegoryczne przedstawienia cnót chrześcijańskich, apostołów Piotra i Pawła jako książęta Kościoła, czy inne sceny symbolizujące „rzeczy ostateczne". Całość nacechowana jest ogromnym napięciem dramatycznym. W tym czasie na znaczeniu zyskuje też postać śmierci, jako „kostuchy", napominającej i przypominającej o znikomości tego świata, a ukazanej w towarzystwie Chronosa.

Pod koniec XVII w. epitafium przybiera coraz bardziej religijną formę, zbliżając się do „pomnika sławy". Dla XVIII w. charakterystyczne jest epitafium rodowe zwane herbowym, które ,w tradycji polskiej, przetrwa do XX wieku. (WROŃSKI, J. Sz.: *Epitafia w kościele św. Krzyża w Krakowie* In: *Studia z dziejów kościoła Św. Krzyża*, cz. II, pod red. ks. KLISA, Z., s. 426-427).

[6] Zob. SPUDOWSKA, A.: *Ogród pamięci,* „Plastyka i wychowanie" 1997, nr 4, s. 30-37.

Zatem w 1776 r. król Francji Ludwik XVI, na wniosek lekarzy, współdziałając z duchowieństwem, wydał edykt zakazujący pochówku zmarłych w kościołach i przy kościołach, a nakazując zakładanie nowych cmentarzy poza murami miejskimi.

Tak pod koniec XVIII w. w Europie zaczęto zakładanie cmentarzy pozamiejskich, a w XIX wieku stały się one już powszechne. Wciąż, jednak w dużo mniejszym stopniu, osoby szczególnie zasłużone dla społeczeństwa, władz kościelnych czy państwa chowane są w specjalnie wyznaczonych miejscach na terenie kościelnym (tu przykładem niech będą krypty pod Katedrą na Wzgórzu Wawelskim w Krakowie - miejsce pochówku królów, książąt, ale też narodowych wieszczów i przywódców, czy Krypta Zasłużonych w Klasztorze oo. Paulinów na Skałce, gdzie spoczywają szczątki wybitnych Polaków).

2. Tematyka epitafijna, badania nad przestrzenią historyczną i kulturową cmentarza podejmowane są przez różne dziedziny nauki, od historii, przez historię sztuki po badania socjologiczne, literackie i językoznawcze. Przestrzenią cmentarną i kulturowo widzianą problematyką śmierci w swoich badaniach i licznych publikacjach zajmuje się J. Kolbuszewski[7]. O zagadnieniu tym pisali też: T. Witczak[8] i R. Sulima[9]. Językową analizę inskrypcji nagrobnych podejmuje również K. Długosz[10]. Ważną i ciekawą pozycją są publikacje K. Cieślak[11] opisujące epitafia umieszczane w kościołach.

Osobne artykuły przedstawiają językowy obraz wycinków rzeczywistości utrwalonych w inskrypcjach nagrobnych: *Językowy obraz śmierci i cierpienia…*A. Babiarz[12], *Śmierci tajemnicze wrota. Językowy świat inskrypcji nagrobnych* I. Borkowskiego[13], *Językowy obraz wojny…*K. Długosza[14], *Topika śmierci we współczesnych wierszach nagrobnych* J. Kolbuszewskiego[15] czy, opublikowana w ubiegłym roku, książka *Pobożne matrony i cnotliwe*

---

[7] KOLBUSZEWSKI, J.: *Cmentarz jako tekst kultury* In: tegoż *Przestrzenie i krajobrazy*, Wrocław 1994 (s. 289-310), lub In: *Wiersze z cmentarza. O polskiej wierszowanej epigrafice nagrobnej*, Wrocław 1985; *Eschatologia i megalomania. O polskiej barokowej wierszowanej epigrafice nagrobnej*, „Przegląd Humanistyczny" nr 5, 1997; *Bólów poemata*, „Plastyka i wychowanie" 1997, nr 4; *Cmentarze*, Wrocław 1996; *Co mnie dzisiaj, jutro Tobie. Polskie wiersze nagrobne*, Wrocław 1996; *Wiersze z cmentarza. Między nadawcą a odbiorcą*, „Prace Literackie", t. XXIII, 1982; *Wiersze z cmentarza. O współczesnej epigrafice wierszowanej*.

[8] WITCZAK, T.: *Zagadnienia staropolskiego piśmiennictwa inskrypcyjnego,* „Studia Polonistyczne", t. VIII, 1980.

[9] SULIMA, R.: *Od inskrypcji nagrobnej do prozy psychologicznej,* „Regiony" 1983 nr 3.

[10] DŁUGOSZ, K.: *Inskrypcje nagrobne Pomorza Zachodniego w ujęciu językoznawczym*, Szczecin 1991; *Co piszemy na grobach naszych bliskich* In: *Język – religia – kultura,* Szczecin 2001, s. 192-196; *Dom wiecznego spokoju* [w:] *Język – religia – kultura,* Szczecin 2001, s.197-205; i inne.

[11] CIEŚLAK, K.: *Epitafia obrazowe w Gdańsku (XV-XVII w.),* Wrocław 1993; *Kościół cmentarzem. Sztuka nagrobna w Gdańsku (XV-XVIII w.). „Długie trwanie" epitafium,* Gdańsk 1992.

[12] BABIARZ, A.: *Językowy obraz śmierci i cierpienia zawarty w epitafiach na Cmentarzu Starym w Tarnowie,* „Rocznik Tarnowski" 1999/2000.

[13] BORKOWSKI, I.: *Śmierci tajemnicze wrota. Językowy świat inskrypcji nagrobnych* [w:] *Język a Kultura,* T. 13, Wrocław 2000.

[14] DŁUGOSZ, K.: *Językowy obraz wojny w inskrypcjach nagrobnych i pieśniach ludowych,* „Etnolingwistyka" 9/10, 1997/1998.

[15] KOLBUSZEWSKI, J.: *Topika śmierci we współczesnych wierszach nagrobnych,* „Przegląd Humanistyczny", 1982, z. 3-4.

panny. Epitafia mieszczanek i szlachcianek z XVI i XVII wieku jako źródło wiedzy o kobiecie w epoce nowożytne K. Góreckiej[16].

3. Inskrypcje umieszczane były i są dla zachowania pamięci o zmarłym, przeciwdziałania zapomnieniu. Ludzie obawiając się, że wraz z upływem czasu osłabnie w nich zdolność do zapamiętania, przechowywania i odtwarzania wizerunku osoby zmarłej zapobiegają temu zanikowi stawiając nagrobki, tablice pamiątkowe, zmuszające do myślenia, pamiętania, odtwarzania przebiegu życia zmarłego. Mogą się wtedy modlić o spokój jego duszy, czcić jego pamięć. Możliwość uprawiania kultu zmarłego wypełnia w jakimś stopniu lukę po jego zniknięciu. Konkretnym przejawem tego kultu są inskrypcje nagrobne, też epitafijne.

Charakterystycznym zjawiskiem dla współczesnej epigrafiki jest dążenie do „nie mówienia o śmierci". Informacja o śmierci wpisana jest już w sam fakt istnienia grobu/ epitafium/ tablicy pamiątkowej, a istota śmierci bywa często przemilczana. Ma to swoje uzasadnienie psychologiczne, w świadomym nie przypominaniu chwil najgorszych, najbardziej trudnych, bolesnych dla bliskich zmarłego. Często też czas śmierci przedstawiany jest w sposób metaforyczno-peryfrastyczny, pozwalający na ujawnienie uczuć bez konieczności jawnego mówienia o śmierci.

Epitafia są obrazem sposobów przeżywania żałoby, odbijają się w nich przemiany ludzkich postaw wobec śmierci. Inskrypcja epitafijna jawi się jako skonwencjonalizowany komunikat językowo – tekstowy, ujawniający w większości pewien stereotyp myślowy. Jej celem, jednym z głównych zadań jest zwrócenie uwagi czytelnika na inny od codziennego wymiar ludzkiego życia.

Wśród synonimów, czy eufemizmów śmierci, z którymi spotkać się można czytając inskrypcje na epitafiach u krakowskich Dominikanów wymienić można następujące przykłady:

3.1. sam fakt istnienia epitafium oznacza śmierć

† / PAMIĘCI / RODZICOM / MICHAŁA / I / PELAGII / MAKOWSKIM / DZIECI

† / ARTUROWI / GROTGEROWI / KOLEDZY

GRZESZNIK WIE[LKI] / IAN BRZECHFA / STAROSTA KRZECZ / OWSKI / ZEBRZE O / WESTCHNIENIA POBO / ZNA PRZECHODŹ

Grzesznik największy / Kazimierz Putanowski / żebrze miłosierdzia / od przechodzących / o westchnienie za duszę moye / będzie Pan Bóg / zapłata

3.2. śmierć wyrażona samą datą

Św. KLEMENS / DWORZAK / APOSTOŁ WARSZAWY. / PIERWSZY REDEMPTORYSTA W POLSCE / PRZEBYWAŁ TU, WIĘZIONY PRZEZ RZĄD AUSTRIACKI / 22. IV. 1798 r.

3.3. wyrażenie *zmarł / umarł* z podaną datą i (choć nie zawsze) **miejscem śmierci**

Kajetanowi / z Bogusławic Hrabi / SIERAKOWSKIEMU / b: Senatorowi i Kasztelanowi Królestwa / Polskiego. Orderow Orła Białego / i Ś. Stanisława Kawalerowi - / zmarłemu w Warszawie d. 16 / Listopada 1841 w 88 roku życia / i tam pochowanemu. / Za trzydziesto-letnie zaufanie / ojcowskie obchodzenie się / wierny i wdzięczny sługa / Maryan Pydynkowski / tę

[16] GÓRECKA, K.: *Pobożne matrony i cnotliwe panny. Epitafia mieszczanek i szlachcianek z XVI i XVII wieku jako źródło wiedzy o kobiecie w epoce nowożytnej,* Warszawa 2006.

pamiątkę żalu i uwielbienia / położył.

MARYANNA. KOR / TAKOWA. VMARŁA / R. P. 1797. D. 28 PAZDZ / PROSZĘ O IEDNO / POZDROWIENIE LVB / O WESTHNIENIE

KAZIMIERZ IAN WERZ / NIAKOWSKI RADCA KAZIMIERSKI PROSI O / TROJE POZDROWIENIA / KTÓRY UMARŁ W ROKU / 1719 DNIA 27 / PAŹDZIERNIKA

D. O. M. / KAZIMIERZ XIĄŻE LUBOMIRSKI / URODZONY 16. VII. 1869. ZMARŁ 15. XII. 1930 / POSEŁ NA SEJM...

3.4. użycie skrótów ur., um.

D. O. M. / STEFAN ANDRZEJ X. LUBOMIRSKI / Z KRUSZYNY / UR. 5. V. 1862. ZM. 4. VI. 1941 / I JEGO ŻONA / NATALIA Z HR. ZAMOYSKICH X. LUBOMIRSKA / UR. 27. VII. 1870. ZM. 11. VIII. 1945. / BRAT JEGO / WŁADYSŁAW X. LUBOMIRSKI / UR. 1. I. 1866. ZM. 27. X. 1934. / STEFAN KAZIMIERZ X. LUBOMIRSKI / SYN WŁADYSŁAWA / UR. 8. XI. 1899. ZM. 27. VII. 1948.

3.5. ramy życia oznaczone graficznie: datą z gwiazdką (data urodzenia) i krzyżykiem (data śmierci)

PAMIECI / D. IGNACEGO / ZNAMIROWSKIEGO / PROFESORA GIMNAZJUM ŚW. [JACKA] / * 22. 1. 1836 - † 2. 4 1891 R / KOLEDZY I UCZNIOWIE

Franciszek / ŁAPIŃSKI / Obywatel M. Krak. / * w roku 1800. / † d. 8 Maja 1879. / Prosi o westchnienie / do Boga

3.6. śmierć oznaczona datą z krzyżykiem

D. O. M. / TU SOPOCZYWA / ANNA Z WALEWSKICH / ŚLĄSKA / PUŁKOWNIKOWA BYŁ: WOJSK / POLSKICH / PRZEŻYWSZY LAT 104 / † DNIA 27 LUTEGO / 1832 R.

3.7. rozstanie ze światem

D. O. M. / Franciszkowi Canoremu / Mikołajowi i Wincentemu / troyga imion / Gąsiorowskiemu / z Józefa i Kunegundy z Ochodzkich / Gąsiorowskich Małżonkom Synowi / dnia 3go Grudnia 1769 r. zrodzonemu / Kontrolerowi Kasy Głównej / Rzeczypospolitey Krakowskiej / któren w tak mozolnym zawodzie / Urzędowania swego lat 46. / cnotliwym życiu spędziwszy / w dniu 19 Sierpnia 1834 / z tym rozstał się Światem / Przyjaciele i Współkoledzy, / uświetniając dowód niewygasłey / w Sercach pamięci / ten Pomnik położyli / Prosząc Czytelników za Duszę Jego / o westchnienie do Boga

D. O. M. / KATARZYNA / Grzegorza i Jadwigi z Filipowskich / Zawilskich Córka lat 15 maiąca dnia 12 Ma / ja 1828 roku z tym rozstawszy się Światem / prosi Czytelnika o westchnienie do / BOGA / Kochaiący iey Wuy kładzie tę / pamiątkę.

3.8. wskazanie na miejsce spoczynku zwłok (w danym kościele, niekoniecznie w miejscu, gdzie umieszczone jest epitafium)

TU SPOCZYWAJĄ ZWŁOKI / MACIEJA JAKUBOWSKIEGO / ZMARŁEGO W DNIU 7EGO SIERP. R. 1797 / TUDZIEŻ MAŁŻONKA / MARCYANNA Z KRULICKICH /

ZMARŁA W DNIU 2EGO GRUD. R. 1798 / PRZYWIĄZANA CÓRKA KŁADZIE. 1862 / PROSZĄC O WESTCHNIENIE DO BOGA.

D. O. M. / Marcyanna z Jakubowskich / Podgórska / Po zgonie naydroższego Męża / Kazimierza w dniu 4 Lutego 1828 / r-u życia lat 39 maiącego w żalu / z 4m dzieci pozostała Matka na wie / czną pamięć tu zwłoki Jego pochowa / wszy z łzami grobowcem pokrywa / za duszę tegoż prosi o pobożne / westchnienie do BOGA.

3.9. wskazanie na spoczywające pod ziemią w lochu prochy zmarłych, ziemi dał ciało duch aby był w niebie

D. T. O. M. / POD TEY OKROPNEY ZIEMI TWARDEY LOCHY / ANDRZEY GOSTKOWSKI W NIÓSŁ SMERTELNE PROCHY/ ZIEMI DAŁ CIAŁO DVCH ABY BYŁ W NIEBIE / O KTO PRZECHODZISZ WESTCHNIJ PROSI CIEBIE / I LVBO SŁAWA POBOŻNOŚĆ Y CNOTA / IEMV NIEBIESKIE OTWORZYŁY WROTA / IEDNAKŻE DO NIEBA POYDZIE ZA WESTCHNIENIE / ROKV PAN 1713 17 KWIE

3.10. bezpieczny odpoczynek w grobie, śmierć jako zyskiwanie wiecznego pokoju

PATRZ STANĄWSZY KTOSZKOLWIEK OBACYSZ PRAWEC: / KONTERFEKT KATOLIKA JAKOBY ŻYWEGO / ANDRZEY GAWRONEK W TYM TV ODPOCZYWA GROBIE / PRZYBRAŁ MIŁA MAŁŻONKE W KOMPANIE SOBIE / WIARA CNOTA ROSADKIEM Y LATY STATECZNY / PRZEŻYWSZY LAT SIEDDZIESIAT ZYSKAL POKOY WIECZNY / IALMVZNA MV DO NIEBA DROGĘ TOROWALA / MILOSC KV ZAKONNIKOM MIEYSCE ZGOTOWALA / SAM TEZ KLASZTOR ZNAC DAIE KOGO TV POCHOWAŁ / GDY MV TAKI NAGROBIEC Z MILOSCI DAROWAL / WSZYTKO BOGU ODDAWSZY LEZY TV BESZPIECZNIE / A TY PRZYDAY CO CZYTASZ NIECHAY ZYIE WIECZNIE / VMARL DNIA 3 LVTEGO ROKV 1633.

3.11. śmierć jako odpoczynek po kłopotach, Bóg zsyłający śmierć wynagradza ludzkie krzywdy swoją litością

ZDRAYCO O ZDRAYCO O SWIECIE TOC TYRANIZVJESZ / A KIEDY IEDNO KOGO NIESZCZESCIEM POSZCVZYESZ / I ZACNOSCI SLABA PLEC I POLITOWANIA / GODNE KWITNACE LATA NIE VYDA TROSKANIA / Z OFIRY HERBVRZOWEY TAK CI SIE DOSTALO / KTOREY TV PO KLOPOTACH ODPOCZYWA CIAŁO / WDZIECZNEY WYMOWY PANIEY MLODEY URODZIWEY / Z DOMU I Z MEZA ZACNEY ALE NIESZCZESLIWEY / NIECHCAC BOG BYS SIE DŁUZEY PASTWYŁ IEY ZALOSCIA / U SIEBIE IEY TWE KRZYWDY NAGRADZA LITOSCIA / ŻYŁA LAT 25 BOGV DVCHA ODDAŁA DNIA LIPCA / XXV ROKV P. MDCXXX:

3.12. ciało zostawione w marmurowym grobie – marmur, symbol pamięci

ŻALOSNA ŻONA SKTORĄ CZIE SMIERCZ ROZLACZILA / TIM TWOIE ZMARLE CIALO KAMIENIEM PRZIKRIŁA / KTORE ISS POSLO Z ZIEMIE TAM SZIE ZASS ZOSTALO / BO TEN W NIEBIE WYSOKIM ODPOCYWA SOBIE / CZALO SWE ZOSTAWIWSSI W TYM ZMARMVRV GROBIE

D. O. M. / POD TYM TWARDYM MARMUREM PRZYKREY SMIERTELNOSCI / ZLACZONE W ZIEMI LEZA OBUMARLE KOŚCI / GODNEY ANNY TERESY BALCEREWICZOWEY / PODSTOLINEY BRACLAWSKIEY CNEY MATRONYOWEY / KTORA ZIEMI I NIEBU IAŚNIAŁA CNOTAMI / KOŚCIOŁY I ZAKONY ŚWIĘTE

IAŁMUŻNAMI / DOŚĆ ZNACZNIE RATOWAŁA UBOGIE SIEROTY / OPATRYWALA HOINIE POBOŻNEY SZCZODROTY / KTO KOLWIEK NA TE TWARDE POGLĄDZASZ KAMIENIE / POMNI ZE Y SAM POYDZIESZ W SMIERTELNOŚCI CIENIE / WIECZ IEY DUSZY POBOZNEY ZYCZ BOSKIEY IASNOŚCI / DOZNASZ Y SAM PO ŚMIERCI TAKIEY POBOŻNOŚCI / ZASNEŁA W PANU ROKU P. 1690 DNIA 9. CZERWCA.

3.13. śmierć zaskakująca w drodze życia

D. O. M. / WIADOMOSC PRZECHODZACYM TEN NAGROBEK DAIE / ZENATYM SWIETYM MIEYSCV SCHOWANY ZOSTAIE / FRANCISZEK BALCZEREWIC PODSTOLI BRACŁAWKI / KTOREGO DVSZA BOSKIEY IVZ ZAZYWA LASKI / ZALECILYCO SWIATV WOIENNE ZABAWY / BO TE BYLY POCZATKIEM WIELKIEY IEGO SLAWY / PO TYM ZAS ZPROWADZIWSZY MLODE LATA SWOIE / Z POL MARSOWYCH I VDAL SIE NA PANSKIE POKOIE / KEDY ZABAWIWSZY SIE DOSYC CZAS DLUGI / HETMANSKIE Y KANCLERSKIE TRAKTOWAL VSLVGI / NA TYCH GO SMIERC OKRVTNA W DRODZE ZASKOCZYLA / WZIELA ZYCIE, A SERCE MALZONKI ZRANILA / ANNY Z DOMV CEBPROWSKIEY BOL TEN KTORY CZVIE / NATYMGO Z WIELKM ZALEM MARMVRZE RYSVJE / KTO CZYTA NIECH VCZYNI DO BOGA WESTCHNIENIE / A ZEBY MV PO SMIERCI DAL DVSZNE ZBAWIENIE

3.14. dług śmiertelności oddany Bogu

D. O. M. / Z IOANNELOW BORRZECKA SWE ZLOZY / LA KOSCI / IVSTYNA IERZICZOWA TV DLVG SMIER / TELNOŚCI / STWÓRCY SWEMU ODDAIĄC / LEŻY POD / KAMIENIEM / CZYTELNIKV RATVY IĄ SERDECZNYM / WESTHNIENIEM / ŻYŁA LAT XXXXVIII. VMARŁA W ROKV / MDCCXXXV. DNIA XXV SIERPNIA

3.15. śmierć jako obraz poetycki

D. O. M. / BYSTRE ŚRENIAWY NVRTY JAK PRĘDKO PŁYNIECIE / TAK NAGLE TYM KAMIENIEM ROZBITE TONIECIE / OTO ANNA PISARSKA CORA ACHACEGO / W PANIENSKIM WIEKV SPIESZY DO GROBV CIEMNEGO / ZTĄD ŻAL ZTĄD Y ŁZY ROSNĄ ŻE BLISKIE NADZIEIE / RAZEM NIEBO ODBIERA PŁONNE KWIATY SIEIE / W LIPCV SAMYM GDY KWITNIE WONNA RÓŻA GINIE / ŁZAMI IVŻ NIE KRYSZTAŁEM TV ŚRENIAWA PLYNIE / VMARŁA ROKV P. 1684. / ŻYCIA SWEGO ROKV 16 / MIESIĄCA LIPCA DNIA 22.

3.16. śmierć po przebytej chorobie

PAMIĘĆ / SZYMON ADAMEK / (...) / PO DWÓCH DNIOWEY / CHOROBIE ZAKOŃCZYŁ ŻYCIE W WIEKU 37 LAT / DNIA 8 LISTOPADA 1821. ROKU (...)

ELŻBIETA Z BAYERÓW GĄSIOROWSKA / OBYWATELKA KRAKOWSKA PO DŁUGIEJ I CIĄGŁEY / CHOROBIE / ZAKOŃCZYŁA ŻYCIE DNIA 15 SIERP. R. 1822./ (...) / ŻYŁA LAT 60.

D. O. M. / ZOFIA STAJANOWSKA / CZYTELNIKA PROSI / O WESTCHNIEBNIE / DO BOGA / UMARŁA W WIEKU LAT 30 / DNIA 11. MARCA ROKU 1813

3.17. śmierć wyrażona rysunkiem (np. klepsydra, czaszka, kosa, rysunek zielonej kwitnącej gałązki ścinanej kosą)

Franciszce l. 4 / Maryannie l. 2 / Franciszkowi l. 3 / Stroskani Rodzice / Regina i

Franciszek / Zielich, Małżonkowie / Roku 1835 [rysunek zielonej kwitnącej gałązki ścinanej kosą]

3.18. śmierć to zejście z tego świata

NĘDZNY GRZESZNIK / ŁUKASZ Z CZERKIEWIC / ZŁOTNIK Y MIESZCZANIN KRAKO / PROSI O TROIE POZDROWIENIA / POBOŻNA PRZECHODZĄCA / DVSZO / DZIEŃ ZEYŚCIA IEGO 1 GRVD: / R. P. 1725.

3.19. śmierć to sen w Panu Bogu

† / Marcyanna z Platkiewiczów / ŁAZIŃSKA / (...) / przeżywszy lat 70 / zasnęła w Panu d. 1 Marca 1870 / Matka i opiekunka spełniła powołanie (...)

Kunegundzie Hyacyncie / z Pruchnickich / Golianowej / (...) / Zasnęła w Panu w dzień / Trójcy Przenajświętszej / po życiu obfitującym w cierpienia r. p. 1862 / (...)

3.20. śmierć to zakończenie życia

ROMAN / Z BOGUSŁAWIC CHRABIA / SIERAKOWSKI / (...) LAT OSIEMDZIESIĄT MAIĄC / PRZYKŁADNE ZAKOŃCZYŁ ŻYCIE W KRAKOWIE / R. P. 1783. (...)

3.21. miejsce spoczynku zmarłego to miejsce gdzie kłopoty już go nie dosięgną, to dom

D. O. M. / (...) / KLARA RYSIEWICZOWA / W ONE PRZYBRANA CNOTY / TU SPOCZYWA SKOŃCZYWSZY ŚWIATOWE KŁOPOTY / POD OŁTARZEM MARYI DOM SOBIE OBRAŁA / (...) / DŁUG ŚMIERTELNOŚCI PŁACĄC ŻYCIA SIĘ POZBYŁA /

Próbując dokonać krótkiej klasyfikacji eufemizmów śmierci i umierania zauważyć można, że są to bądź urzędowe, skonwencjonalizowane skróty wyrazów (ur., zm.), bądź graficzne (gwiazdka, krzyż) lub rysunkowe oznaczenia (klepsydra, czaszka, kości, prochy, kosa, zielona gałązka ucięta kosą), też związki wyrazowe, których znaczenie wynika wprawdzie z sumy znaczeń komponentów, ale co najmniej jeden z nich ma znaczenie osobliwe, nie przysługujące mu w luźnych, doraźnych połączeniach z innymi wyrazami[17]. Oprócz związków wyrazowych tworzonych doraźnie, funkcję eufemizmów pełnić mogą też wyrażenia i frazy, są one ekwiwalentami pojedynczych wyrazów: śmierć i umieranie.

Inskrypcja epitafijna jawi się jako skonwencjonalizowany komunikat językowo – tekstowy, ujawniający w większości pewien stereotyp myślowy. Śmierć zawsze była dla człowieka czymś przerażającym i chyba zawsze będzie, stąd próby jej oswojenia, obłaskawienia. Omawiane w artykule, pochodzące z XVII, XVIII i XIX wieku przykłady zdają się potwierdzać te próby.

Summary

Epitaphs are the way of experiencing grieve. They reflect people's attitude towards the death.

The charakteristic trait of the contemporary epigraphics is the tendency of "not talking

[17] BĄBA, S.: *Twardy orzech do zgryzienia, czyli o poprawności frazeologicznej,* Poznań 1986, s. 9.

about it". The words like death, dying, demise hardly ever appear in the sepulchlar epitaphs. The information about a death is inscribed in the sole fact of the existence of a grave, in placing an epitaph on it. Despite this, its sense stays often unsaid. This has a psychological justification. It is the conscious attempt not to remind about the worst, the most difficult and most painfull moments. It is often the case, that the moment of death is described in a metaphorical and periphrastic way, wchich helps to reveal the feelings, without openly discussing it.

The article presents the short analysis of the exponents of death, the most characteristic euphemisms describing death and dying: falling asleep, passing away, the end of earthly voyage, the end of life, passing away unexpectedly, going to the last resting place, resting after the hardships of this world, grieving, leaving this world, leaving out of a sudden, taking the path to heaven, going to meet the Lord, living in the memory, the eternal rest. The death is also expressed by means of official abbreviations, graphic marks (the star, the cross), or by illustrations – an obituary, a skull, a scythe, dust, or a green blooming wig which is being cut off by a scythe.

The vision of death preserved in the epitaphial inscriptions is at the same time one of the ways of grasping the sense of life.

Bibliografia

1) BABIARZ, A.: *Językowy obraz śmierci i cierpienia zawarty w epitafiach na Cmentarzu Starym w Tarnowie,* „Rocznik Tarnowski" 1999/2000.
2) BĄBA, S.: *Twardy orzech do zgryzienia, czyli o poprawności frazeologicznej,* Poznań 1986.
3) BORKOWSKI, I.: *Śmierci tajemnicze wrota. Językowy świat inskrypcji nagrobnych* In: *Język a Kultura,* T. 13, Wrocław 2000.
4) CIEŚLAK, K.: *Epitafia obrazowe w Gdańsku (XV-XVII w.),* Wrocław 1993.
5) CIEŚLAK, K.: *Kościół cmentarzem. Sztuka nagrobna w Gdańsku (XV-XVIII w.). „Długie trwanie" epitafium,* Gdańsk 1992.
6) DŁUGOSZ, K.: *Co piszemy na grobach naszych bliskich* [w:] *Język – religia – kultura,* Szczecin 2001.
7) DŁUGOSZ, K.: *Definicja, cechy inskrypcji* In: *Inskrypcje nagrobne z Pomorza zachodniego w ujęciu językoznawczym,* Szczecin 1991.
8) DŁUGOSZ, K.: *Dom wiecznego spokoju* In: *Język – religia – kultura,* Szczecin 2001.
9) DŁUGOSZ, K.: *Inskrypcje nagrobne Pomorza Zachodniego w ujęciu językoznawczym*, Szczecin 1991.
10) DŁUGOSZ, K.: *Językowy obraz wojny w inskrypcjach nagrobnych i pieśniach ludowych,* „Etnolingwistyka" 9/10, 1997/1998.
11) GÓRECKA, K.: *Pobożne matrony i cnotliwe panny. Epitafia mieszczanek i szlachcianek z XVI i XVII wieku jako źródło wiedzy o kobiecie w epoce nowożytnej,* Warszawa 2006.
12) KOLBUSZEWSKI, J.: *Bólów poemata*, „Plastyka i wychowanie" 1997, nr 4.
13) KOLBUSZEWSKI, J.: *Cmentarz jako tekst kultury* In: *Przestrzenie i krajobrazy*, Wrocław 1994 lub [w:] *Wiersze z cmentarza. O polskiej wierszowanej epigrafice nagrobnej*, Wrocław 1985.
14) KOLBUSZEWSKI, J.: *Cmentarze*, Wrocław 1996.
15) KOLBUSZEWSKI, J.: *Co mnie dzisiaj, jutro Tobie. Polskie wiersze nagrobne*, Wrocław 1996.
16) KOLBUSZEWSKI, J.: *Eschatologia i megalomania. O polskiej barokowej wierszowanej epigrafice nagrobnej*, „Przegląd Humanistyczny" nr 5, 1997.
17) KOLBUSZEWSKI, J.: *Topika śmierci we współczesnych wierszach nagrobnych,* „Przegląd

Humanistyczny", 1982, z. 3-4.
18) KOLBUSZEWSKI, J.: *Wiersze z cmentarza. Między nadawcą a odbiorcą*, „Prace Literackie", t. XXIII, 1982.
19) KOLBUSZEWSKI, J.: *Wiersze z cmentarza. O współczesnej epigrafice wierszowanej*, Wrocław 1985.
20) *Podręczny słownik terminów literackich,* pod red. SŁAWIŃSKIEGO, J., Warszawa 1994.
21) *Słownik wyrazów obcych,* pod red. TOKARSKIEGO, J., Warszawa 1980.
22) SPUDOWSKA, A.: *Ogród pamięci,* „Plastyka i wychowanie" 1997, nr 4.
23) SULIMA, R.: *Od inskrypcji nagrobnej do prozy psychologicznej,* „Regiony" 1983, nr 3.
24) WITCZAK, T.: *Zagadnienia staropolskiego piśmiennictwa inskrypcyjnego,* „Studia Polonistyczne", t. VIII, 1980, Poznań 1981.
25) WROŃSKI, J. Sz.: *Epitafia w kościele św. Krzyża w Krakowie* In: *Studia z dziejów kościoła Św. Krzyża cz. II*, pod red. KLISA, Z., Kraków 1997.

Obraz kobiety w przysłowiach polskich zwłaszcza cieszyńskich

Renáta Zechová

Woman In Polish Proverbs Especially In Cieszyn

***Abstract**: This paper is focused on the "view of woman" presented in Polish and especially in Cieszyn proverbs. There were separated all examples, which pointed out the characteristics of woman, concerning her physical (beauty) and personal qualities (personality, manners, deportment etc.) Secondly there were separated and described women in their roles of mothers and housekeepers. Finally we can establish that the presented "view of woman" in analysed examples of proverbs is not exclusively negative, because the sense of proverb is not only included in its contents, but mainly we should consider the historic consequences (when and in what context they had been formed). Therefore we wish to emphasize, that this negative view is referred to the closed historical period, when woman was regarded in European culture as inferior being, as supplement of man, as mother and as servant.*

***Key words:**. "view of woman", Polish and especially Cieszyn proverbs.*

***Contact:** University of Ostrava, Faculty of Arts, Department of Slavonic Studies, e-mail: F08822@student.osu.cz*

Każda epoka historyczna pozostawiła do dziś pewne ślady wyobrażeń na temat współżycia mężczyzny i kobiety, jak i ich ról społecznych. Kiedy został stworzony pierwszy posążek kobiety, przekazano w ten sposób potomnym pewną informację o kobiecie. Również literatura, religia oraz sztuka prezentowała szereg typów kobiecych od strażniczek ogniska domowego, mitycznych bogiń, wojowniczych Amazonek, wybitnych władczyń, po kobiety „zwykłe". Ukształtowany w nich obraz kobiety powstał zarówno na podstawie obserwacji tak poprzez oczekiwania (jaka powinna czy nie powinna być), a właściwie wymagania stawiane kobiecie ze względu na przypisane jej role społeczne. Wizerunek ten znalazł swoje odbicie w języku, zwłaszcza w związkach frazeologicznych np. w przysłowiach.

W niniejszym artykule zaprezentujemy niewielki wycinek badań nad obrazem KOBIETY, w oparciu o przysłowia oraz wyrażenia przysłowiowe polskie zwłaszcza cieszyńskie. Interesowało nas, jakie wzory kobiecości odziedziczyliśmy przez *„zakorzenioną mądrość narodu"*, i jakie cechy czy role społeczne zostały kobietom przypisane na podstawie oczekiwań lub potrzeb społeczeństwa.

Zanim jednak wizerunek ten zostanie zaprezentowany zaznajomimy się z pojęciem językowy obraz świata. Jerzy Bartmiński, przez językowy obraz świata rozumie zawartą w języku interpretację rzeczywistości, którą można ująć w postaci zespołu sądów o świecie. Mogą to być sądy utrwalone w samym języku, w jego formach gramatycznych, słownictwie, kliszowanych tekstach (np. przysłowiach), formach i tekstach języka implikowanych, np.

utworach poetyckich. W takim ujęciu język staje się swoistym narzędziem poznania i oswojenia świata danej wspólnoty. Świat rozumiany jest jako jej dorobek kulturowy, będący wyrazem nagromadzonych doświadczeń.[1]

Użytkownicy języka często nie zastanawiają się nad pochodzeniem i powstaniem przysłów, traktują je jako zrozumiałe, naturalne i oczywiste dla swojej kultury. Jednak sens przysłowia nie leży tylko w treści poszczególnych elementów, ale przede wszystkim wypływa z uwzględnienia czynnika historycznego, kiedy i w jakim kontekście wypowiedź ta powstała itp.[2]

Wiele przebadanych przysłów, odnoszących się do roli kobiet, odwołuje się nie tylko do doświadczeń wywodzących się z życia wiejskiego, ale również do takich poglądów, jakie przyniosło wczesne chrześcijaństwo, głoszące tezę grzechu i kary. Gdy to podkreślano winę kobiety (Ewy) wobec całego świata za utracony Raj, stąd zaczęto traktować kobietę, jako istotę gorszą od mężczyzny (Adama). Takie pojmowanie roli kobiety w społeczeństwie, wspierały również dawne interpretacje tekstu biblijnego: *„Stworzył więc Bóg człowieka na swój obraz, na obraz Boży go stworzył, stworzył mężczyznę i niewiastę“*, który często interpretowano w ten sposób, że tylko mężczyzna został stworzony na obraz Boży. A stąd wzięły się poglądy o niższości kobiety wobec mężczyzny i żądano całkowitego jej podporządkowania się. Władzę męża nad żoną, uważano za obowiązujące prawo zarówno w świecie ludzi świeckich, jak i duchownych.[3]

Jaki obraz kobiety zatem przekazały nam przysłowia? W przebadanych przysłowiach można zauważyć przeciwstawienie kobiet dobrych i złych, młodych i starych, pięknych i brzydkich, zamężnych i niezamężnych. Materiał badawczy stanowią zbiory przysłów Juliana Krzyżanowskiego oraz Józefa Ondrusza.

Zebrany materiał można podzielić następująco: pierwsza część dotyczy cech zewnętrznych – urody, wyglądu i druga część to cechy wewnętrzne – intelekt, charakter czy cechy związanych ze sposobem zachowania i postępowania. Trzecią liczną grupę tworzą przykłady prezentujące cechy wymuszane, tzn. jaka powinna lub nie powinna być kobieta. Zupełnie oddzielna grupa przykładów, pod względem treści, prezentuje kobietę w rolach gospodyni, żony, matki.

Uroda przypisywana jest wyłącznie kobietom młodym. Znajdujemy tutaj porównania ze zjawiskami świata roślinnego, np.: *Dziewczyna jak malina, jagoda, róża.* czy zwierzęcego *Kobieta jak łania.* Brzydota i niezgrabność przypisywane są kobietom starszym np.: *Baba jak dzieża. Baba jak stóg siana. Baba jak żaba.*

Piękno jednak występuje jako cecha podrzędna względem intelektu czy majątku np.: *Niewiasta piękna a głupia jest jak złote kolce w pysku świni. Z próżnej, choć pięknej miski nikt się nie nasyci.*

Ciekawa jest też opozycja młodość i starość, np.: *Dobre są baby, ale nie stare. Jak pannie trzydziestka minie, to się przemienia w świnie. Dobra wdowa, gdy młoda i zdrowa.*

Pomimo że ceniono młodość kobiet, odnajdujemy przykłady, ostrzegające zwłaszcza starszych mężczyzn, przed zawarciem związku małżeńskiego z nimi, np.: *Młoda żona staremu trucizna. Sakulyncki żywobyci, jak sie stary młodej chyci. Stary z młodóm, jak ogień z wodóm.*

---

[1] Bartmiński, J.: *Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata.* In: Językowy obraz świata. Lublin 1990, s. 110.

[2] Będkowska-Kopczyk, A.: *Przysłowia jako źródło wiedzy o językowym obrazie Słowian.* In: Parémie národů slovanských. Ostrava 2003, s. 81.

[3] Bełdowska, A.: *Kobieta w rosyjskiej tradycji prawosławnej.* In: *Kobieta i rodzina w krajach rozwijających się.* Warszawa 1999, s. 183.

Wiele przysłów, jak wspominano wyżej, dotyczy cech wewnętrznych np.: mądra i głupia, sprytna, chytra, uparta, kłótliwa, zrzędna, zmienna, gadatliwa, skłonna do płaczu.

Mądrość przypisywana jest kobietom rzadko, np.: *Baba ma tyle rozumu, co kura; a mądra baba tyle, co dwie kury. Baby majóm długi włosy a krótki rozum. Ile białych wron, tyle mądrych żon.*

Mogą się jednak zdarzyć wyjątki, a te ilustrują następujące przykłady: *W nagłych przypadkach lepszą radę potrafią dać białogłowy niźli mężczyźni. Kobiety choć się nie uczą w szkolę, przecie wywiodą w pole.*

Zgodnie ze średniowieczną prezentacją kobiety jako „narzędzia diabła", podzielono kobiety na złe, będące odzwierciedleniem zła, z drugiej zaś strony kobiety dobre, posłuszne. Stąd zanotowano liczne przykłady, porównujące kobietę do diabła czy istoty od niego gorszej, np.: *Baba z piekła rodem. Baba gorsza niż diabeł. Nad diabła rogatego gorsza zła kobieta.*

Połączenia kobiety z diabłem, pokazują również na jej spryt czy przebiegłość, przypisywanym zwłaszcza kobietom starszym, np.: *Gdzie diabeł nie może, tam babę pośle. Kobiety jak zechcą to i samemu diabłu dadzą radę. Baby ani djabel nie ocygani.*

Ze średniowiecznymi przesądami związane są również wierzenia w czary, w czarowników a zwłaszcza czarownice, które bardzo głęboko wniknęły w świadomość ludzi. Czarownicami według wyobrażeń były najczęściej kobiety stare i samotne. Na ten temat zanotowano następujące przykłady: *Baby i ropuchy nawet siekierą nie zabijesz. Deszczyk pada, słońce świeci, czarownica masło kleci.*

Obok sprytu, najliczniej występującą cechą przypisywaną kobiecie to upór. Uparte są zaś wszystkie, niezależnie od wieku, np.: *Jak sobie co baby wbiją w głowę, obcęgami nie wyciągniesz. Każda baba z natury uparta. Łatwiej wroga pokonać, niż kobietę przekonać. Nic kobiety nie przeprze, skoro się uprze.*

Druga najliczniejsza grupa przysłów dotyczy kłótliwości i zrzędności kobiet, np.: *Kapusty nie przesieka, baby nie przeszczeka.*

Wszystkim kobietom przypisywane jest również gadulstwo i plotkarstwo, np.: *W zgromadzeniu kobiet najłatwiej o mówcę, najtrudniej o słuchacza. Cud nad cudami: niegadatliwa między niewiastami. Dwie baby jedna gęś, gotowy jarmark. Po całym mieście chodzą plotki niewieście. Żona ma we zwyku, iż ma diabła na języku.*

Do cech mniej eksponowanych, należą ciekawość, zachłanność, zawiść np.: *Babska ciekawość jest jak beczka bez dna. Woda, ogień i niewiasta nigdy nie powiedzą, że basta. Zawisna rzecz białogłowa: cudzej chwały mierzą słowa.*

Zdrada i rozwiązłość też znalazły swoje odbicie w przysłowiach, np.: *Nie potrzeba rady niewieście do zdrady. Pryndzyj uwachuje kope blech niż młodóm dziołche.* Zalotność jednak traktowana jest jako cecha pozytywna, np.: *Kobieta bez zalotności, to kwiat bez woni.*

Z jednej strony kobieta występuje jako istota zmienna, niestała, np.: *Kobieta zmienna jest. U niewiasty między „tak" a „nie" nawet włosa nie przewleczesz.* Z drugiej strony wytrwała w rozrywce i uczuciach, np.: *Jak się baba rozigra, to i końca nie ma. Dziewica zakochana nie zna nad sobą pana. Kobieta czy kocha, czy nienawidzi – nigdy w miarę.*

Żadnej nie można wierzyć i nie utrzyma tajemnicy, np.: *Lat piętnaście kiedy minie, nie ma co wierzyć dziewczynie. Ani na wsi, ani w mieście nie trzeba wierzyć niewieście. Zachować coś w sekrecie najciężej jest kobiecie. Kobiecie i koniowi nigdy nie dowierzaj.*

Na podstawie podanych przykładów od wieków ceniono kobiety młode, ładne. One starały się dostosować do tych wymagań, dbały więc zbyt o swój wygląd, stąd często opisane są jako lubiące się stroić, próżne, np.: *Pierwej sto godzin wyciecze, nim się niewiasta oblecze. Nim się baba uśpili, chłop zajdzie pół mili.*

Przeznaczeniem kobiety było wyjść za mąż oraz urodzenie dziecka. Mężatki cieszyły się

większym uznaniem społecznym niż stare panny. Znajdujemy przykłady chciwych zamążpójścia panien, np.: *Jaki taki hałapała, żebych jyny chłopa miała; choćby bił, co by jyny był, choćby o jednym oku, co by jyny tego roku*, ale również wybrednych, których trzeba do ślubu namawiać np.: *Nie przebieraj panno, żebyś nie przebrała, żebyś za kanarka wróbla nie dostała.*

Stare panny spotykały się z powszechnym lekceważeniem, były często ośmieszane jako wybredne, zrzędne np.: *Stara panna i z kamieniem na drodze się wadzi. Tylko stare panny nie boją się stanu oblężenia.*

W następnej grupie przysłów znajdujemy cechy, jakimi powinna lub nie powinna charakteryzować się idealna kobieta, więc takimi, które były uznawane za sprzyjające dobremu małżeństwu.

Na czele takich wyobrażeń i zaleceń, zanotowano cechy takie jak: pokora, milczenie, cnota, nabożność, pracowitość.

Białogłowa ma być rano nabożna, w dzień pracowita, mądra u stołu, zawsze ochędożna, miła w pokoju. Jak drzwi, które skrzypią, tak żona, która milczy – najprzyjemniejsza. Niewieście milczeć przystoi. Każdo dziołcha mo mieć sześć P: piekno, pilno, poczciwo, porzóndno, posłószno i piniyżyto.

Najliczniejszymi okazują się jednak przesądy, według których kobieta nie powinna rządzić w domu. Przykłady te zawsze opatrzone są formułą, iż takie postępowanie czy tolerowanie tego jest niewłaściwe i w wyniku rządów kobiety dochodzi do strat, np.: *Gdzie baba rządzi, tam czeladź błądzi. Kto słucha baby, pójdzie na dziady. Sakulyncki żywobyci, jak sie baba kwitu chyci. Niedobrze tam, gdzie mąż w spódnicy, a żona w galatach chodzi.*

Przekroczenie tego nakazu pozwolono tylko w dwu wypadkach, konkretnie: *Żony trzeba dwa razy słuchać: raz jak woła – chodź jeść, a drugi raz – chodź spać.*

Zanotowano również odmienny pogląd na powyższą kwestię i stanowi on raczej wyjątek np.: *Kędy sam głupi, a zaś mądra ona – tam niech mąż żoną, mężem będzie żona.*

Wszystkie kobiety pouczano zatem, aby nie sprzeciwiały się mężom. W przypadku nieposłuszeństwa małżonek siłą mógł przywoływać je do posłuszeństwa. Usprawiedliwienie takiego postępowania znaleziono w przysłowiach, gdzie mąż biciem również okazuje żonie miłość, np.: *Kiedy chłop żony nie bije, to w niej wątroba gnije. Mąż żony nie miłuje, kiedy skóry nie wecuje. Kiedy mąż do dziewiątej skóry dobija, wtedy dobra żona. Niewiasta karności potrzebuje.*

Dowodem przedmiotowego taktowania kobiety są również przysłowia, w których porównywana jest do zwierząt (np. konia, kury, kota) czy przedmiotów codziennego użytku (np. zegarka, brzytwy, towaru) w ten sposób podkreślano jej przydatność jako siły roboczej w gospodarstwie np.: *Żony, brzytwy i koni nie pożyczaj. Kury, koty i kobiety powinny siedzieć doma.*

Pomimo licznych przykładów, które mają charakter deprecjonujący kobiety, zanotowano opinie, które przyznają im godniejsze miejsce w rodzinie np.: *Z babą jest źle, ale bez baby jeszcze gorzej. Z kobietami wielka bieda, lecz bez nich żyć się nie da.*

Następna grupa zawiera przykłady związane z kobietą w roli gospodyni, która zajmuje się domem i jest w każdym gospodarstwie osobą niezastąpioną np.: *Każdo gospodyni radość wszystkim czyni. Grunt bez gospodyni, jako człowiek bez prawej rynki.*

Do cech pożądanych należą pracowitość, zaradność, oszczędność czy umiejętność gotowania np.: *Dobra kucharka nie potrzebuje garka. Dobro gospodyni dom przyjemny czyni. Wartko gospodyni trzy roboty czyni. Dobra żonka tym się chlubi, że gotuje co mąż lubi.*

Za negatywne uznawano takie cechy jak lenistwo, niezaradność, zbyt wielka oszczędność np.: *Słabe w gosposi nadzieje, co śpi jeszcze, gdy kur pieje. Zła to gospodyni, która lnu z wody*

nie wyczyni.

Ze względu na kłótliwość kobiet, nie jest dobrze w takim gospodarstwie, gdzie jest wiele gospodyń np.: *Gdzie dużo gospodyń, tam sień nie zamieciona. Gdzie gospodyń sześć, tam nie ma co jeść.*

Zupełnie odmienną grupę pod względem treści, zawierają przykłady z kobietą w roli matki. W odróżnieniu od poprzednich przysłów, gdzie opisane role czy cechy kobiet są raczej rolami i cechami wymuszanymi lub przypisywanymi ze względu na normy społeczne, rola matki jest naturalna, nie przymusowa i zazwyczaj się z nią każda kobieta bez trudu identyfikuje. Odbierana jest zarówno jako najważniejsza, stąd związane są z nią szczere uczucia, miłość, dobroć, poświęcenie, opiekuńczość np.: *Dla każdej matki miłe jej dziatki. Do ludzi po rozum, do matki po serce. Gdzie u dzieci matka, tam i główka gładka.*

Matka jest osobą niezastąpioną, nikt nie może jej dorównać np.: *Drugiej matki nie znajdziesz. Jak ojciec umrze, dziecko półsierota, ale jak matka, to cała sierota. Nie ma słodszego jabka jak włośno matka. Lepiej jak matka bije, niż jak macocha głaszcze. Macocha, kiedy nawet pocałuje, to więcej boli, niż jak matka uderzy.*

W przeciwieństwie do macochy matka jest osobą bezinteresowną, sprawiedliwą np.: *Matka daje, a macocha pyta dzieci: czy chcecie.*

Matka przekazuje dzieciom swoje cechy, wychowuje je na swoje podobieństwo, które przypisywane jest zwłaszcza córkom, np.: *Jaka mać taka nać. Jako matka, taka cera, od jednego lucypera.*

W zaprezentowanym tekście, wskazane zostały cechy składające się na utrwalony w przysłowiach oraz wyrażeniach przysłowiowych polskich oraz cieszyńskich obraz kobiety. Pokazano również jej rolę w rodzinie i społeczeństwie. Na wizerunek ten składają się opozycje cech pozytywnych - uroda, młodość, dobroć, pracowitość, zaradność, z drugiej strony cechy negatywne jak starość, brzydota, niezaradność, ale również, spryt, upór, zrzędność, plotkarstwo, gadatliwość. Należy jednak podkreślić, że obraz kobiety zawarty w przysłowiach dotyczy zamkniętego etapu historycznego - kiedy kobieta była traktowana wyłącznie jako dodatek do męża, matka, pomoc domowa. Dziś wizerunek kobiety kształtowany jest na podstawie jej faktycznej roli społecznej - jako równorzędnej, samodzielnej i w pełni emancypowanej istoty.

Summary

Word „sedmikostelí“ (speciál author word for this book) has three meanigs in contect of this book, it is seven (six and one that was wrecked) churches in New Tlen of Pratur, territory among these churches, state of mind of people who want return of the Middle Ages. Meanings of title word is disclosed gradualy, artfully. Churches take these conotations: belief, contemplation, aesthetic object, history, order, quiet, constancy. Number seven is a symbol of perfection (numeru perfectus), the result is that only city with seven gothic churches can be perfect. By analysis of stereometric configuraton we discover that churches has no symbolic configuration in space. Living in „neomedieval“ city is presented very idyllic but it looks like parody.

Bibliografia

1) BARTMIŃSKI, J.: *Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata*. In: Językowy obraz świata. Praca zbiorowa pod redakcją J. BARTMIŃSKIGO. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii

Curie-Skłodowskiej, Lublin 1990, s. 109-127.
2) BEŁDOWSKA, A.: *Kobieta w rosyjskiej tradycji prawosławnej.*In: KOBIETA i RODZINA w krajach rozwijających się. Dziedzictwo a wyznania współczesności. Praca zbiorowa pod redakcją naukową E. PUCHNAREWICZ. INSTYTUT KRAJÓW ROZWIJAJĄCYCH SIĘ, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Uniwersytet Warszawski, Warszawa–Białystok 1999, Wydawnictwo i drukarnia „LIBRA" PPHU, Białystok, ISBN 83-8740-02-X.
3) BĘDKOWSKA-KOPCZYK, A.: *Przysłowia jako źródło wiedzy o językowym obrazie świata Słowian.* In: Parémie národů slovanských, pod red. J. RACLAVSKÉ, Ostrava 2003, s. 79-86, ISBN 80-7042-622-5.
4) HECKOWA, W. K.: *Pod znakiem świętego słońca. Dawne wierzenia śląskie.* Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo. Wydanie pierwsze. Wrocław 1961.
5) CHWAŁBA, A.:. *Obyczaje w Polsce. Od średniowiecza do czasów współczesnych.* Praca zbiorowa pod redakcją A. CHWAŁBY. Wydawnictwo Naukowe PWN SA. Warszawa 2005. ISBN 83-01-14253-7.
6) JĘDRZEJKO, E.: *Kobieta w przysłowiach, aforyzmach i anegdotach polskich. Konotacje i stereotypy.* In: Język a Kultura: „Płeć w języku i kulturze", tom 9, pod redakcją J. ANUSIEWICZA i K. HANDKE. Wrocław 1994, s. 159-186.
7) KADŁUBIEC, K. D.: *Uwarunkowania cieszyńskiej kultury ludowej*. Czeski Cieszyn 1987.
8) KAJFOSZ, J.: *Językowy obraz świata w etnokulturze Śląska Cieszyńskiego.* Wydanie pierwsze. Czeski Cieszyn 2001. ISBN 80-238-7627-9.
9) KAJFOSZ, J.: *Jak przysłowia modelują świat.* In: Parémie národů slovanských, pod red. J. RACLAVSKÉ, Ostrava 2003, s. 87-93, ISBN 80-7042-622-5.
10) KRZYŻANOWSKI, J.: *Mądrej głowie dość dwie słowie. Trzy centurie przysłów polskich.* Wydanie pierwsze. Państwowy Instytut Wydawniczy. Warszawa 1958.
11) KRZYŻANOWSKI, J.: *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich. Tom I.* Wydanie pierwsze. Państwowy Instytut Wydawniczy. Warszawa 1969.
12) KRZYŻANOWSKI, J.: *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich. Tom II.* Wydanie pierwsze. Państwowy Instytut Wydawniczy. Warszawa 1970.
13) KRZYZANOWSKI, J.: *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich. Tom III.* Wydanie pierwsze. Państwowy Instytut Wydawniczy. Warszawa 1972.
14) ONDRUSZ, J.: *Przysłowia i powiedzenia ludowe ze Śląska cieszyńskiego.* Czeski Cieszyn 1954.

Figuratywność „Korzeni”

Mariola Anna Krakowczyk

Style Resources In “Korzenie“

***Abstract**: This essay is about the style resources in „Korzenie“ of Aniela Kupiec. It is interested in rhetorical (stylistic) schemas and tracks, which are the main components of artistic style text.*

***Key words:** resources, phonetic, morphological, function, esthetical, poetical function.*

***Contact:** University of Ostrava, Faculty of Arts, Department of Slavonic Studies, e-mail: F06879@student.osu.cz*

W roku 1981 został wydany tomik wierszy pt. *Korzenie*, poświęcony Beskidom i wiejskiemu życiu. Jego autorkami były Aniela Kupiec, Ewa Milerska i Anna Filipek. Nie będziemy tutaj analizować całego tomiku, a jedynie część, napisaną przez Anielę Kupiec, która należy do jednej z nielicznych pisarek, piszących gwarą cieszyńską na terenie zaolziańskim[1]. Również i ona opiewa prostotę życia wiejskiego, zwyczaje ludowe, piękno ziemi zaolziańskiej. Jak ujmuje J. Damborský[2], są to „korzenie” zapuszczone w rodzimej ziemi podbeskidzkiej, poetka bowiem inspiruje się pejzażem dla niej niepowtarzalnym, wyznaczającym jej krąg widzenia. Głównymi symbolami tych wierszy są *brzoza, smrek, jodła, jabłonka, olszyna, potok, skowronek*. W zbiorze tym źródłem inspiracji dla autorki stał się człowiek, który żyje w zgodzie z prawami przyrody, i krajobraz beskidzki z jego porami roku.

Mówiąc o figuratywności w poezji, musimy nadmienić o figurach i o tropach retorycznych (stylistycznych), czyli o głównych składnikach, które ujmują stosunek stylistyki do retoryki, ponieważ w tych kategoriach określana jest figuratywność stylu artystycznego. W Polsce na temat figur stylistycznych i retorycznych poświęcono wiele prac. Wymienię tutaj najważniejsze, do których należą *Stylistyka teoretyczna w Polsce*, *Stylistyka praktyczna*, A. Kulawik *Poetyka*, *Przewodnik po stylistyce*, prace T. Dobrzyńskiej o tekście, a zwłaszcza jej książka pt. *Metafora* zajmuje najbardziej znaczące miejsce. Szereg bardzo ciekawych rozpraw na temat figur opublikowano w „Pamiętniku Literackim” (np. Z. Kopczyńska, L. Pszczołowska, S. Skwarczyńska, T. Dobrzyńska, Z. Siatkowski, H. Markiewicz).

Retoryka do dziś wykazuje swoją żywotność nie tylko w stylu artystycznym, ale np. w stylu religijnym czy publicystycznym. Najwięcej uwagi poświęca się jej we Francji, gdzie jest ona najbardziej żywotna (np. do dziś zachowuje się tam tradycje retoryczne w wypowiedzi

[1] Do analizy wzięto 25 wierszy Anieli Kupiec, znajdujących się w tomiku *Korzenie* (Czeski Cieszyn 1981).

[2] „Głos Ludu” 1981, 21.3., nr 34, s. 5.

oficjalnej), z tego powodu większość rozpraw pisanych o figurach i innych elementach retorycznych, jest pisana przez autorów francuskich lub mieszkających w Francji.

Figuratywność – jak już wspomniałam – wskazuje na relacje między wyobrażeniem i przedmiotem, a także implikuje relację między jednym wyobrażeniem i innym wyobrażeniem, pokazując całość. W tekście widoczne to jest przede wszystkim w sposobie jego organizacji, a szczególnie w zastosowanych w tym celu figurach retorycznych i tropach stylistycznych. Te ozdobne wyrazy, wyrażenia, frazy lub zwroty mają na celu podniesienie emocjonalności, jasności, obrazowości, podniosłości czy kunsztowności wypowiedzi poetyckiej.

Aniela Kupiec wykorzystuje dużo środków stylistycznych. Więc przyjrzyjmy się bliżej fonetycznym i morfologicznym środkom stylistycznym wykorzystanym w *Korzeniach*. Podział tych środków przejmuję za A. Kulawikiem (*Poetyka*, 1990).

FONETYCZNE ŚRODKI STYLISTYCZNE

Fonetyczne środki stylistyczne należą do najrzadziej stosowanych przez Anielę Kupiec środków językowych (25 środków, przy czym morfologicznych jest 103). W tym tomiku poetka wykorzystuje tylko 1 fonetyczny środek stylistyczny, którym jest onomatopeja. Autorka stosuje onomatopeje o różnej liczbie sylab, bazując na wzajemnym stosunku słów krótkich, jednozgłoskowych, do dłuższych oraz na różnym ich układzie, co pozwala jej w efekcie stosować różne rodzaje stóp. Rozkłada bowiem w tekście akcenty wyrazowe i zdaniowe. Potrafi świadomie nadawać wypowiedzi swoisty rytm.

ONOMATOPEJA

Jest to oddanie zjawisk akustycznych dźwięków pozajęzykowych za pomocą dźwięków mowy, samogłosek i spółgłosek. Dotyczy to przede wszystkim oddania głosów natury: szmerów, jęków, szelestów, wycia, miauczenia, szczekania, stukania, itp. Są to więc wyrazy, które swym brzmieniem nawiązują do efektów akustycznych, towarzyszących wykonywanej czynności. Służą one uwypukleniu i podkreśleniu treści wypowiedzi oraz budują w utworze nastrój (np.) grozy, radości, zadumy, smutku itp.

Ten środek fonetyczny pojawia się w 10 wierszach. Całkowita ilość onomatopei w tym zbiorku wynosi 25. Autorka za jego pośrednictwem najczęściej przywołuje szum potoków górskich, odgłosów zwierząt i innych dźwięków, związanych z przyrodą, utrwalonych w świadomości podmiotu poznającego, np. *hóczy woda*, *szeleści* (woda), *wody szumią*, *pluskosz śpiywnie* (potók górski), *ciurlikani* (kos), *wygwizdoł* (kos), *wiiiju, wiju* (skowrónek), *brzozy pukają*, *szeleści* (liść), *zwóni zwóneczek*, *choinowy szum* itd.

Na potoku, na tej gaci
piana rośnie, zaś sie traci,
hóczy woda, gro, szeleści,
dziwy w swej głębinie mieści.
(*Bojka prowdziwo*)

Potoku górski,
co pluskosz śpiywnie,
tańczysz po skałach,
modlisz sie dziwnie.
(*Potók*)

Autorka wykorzystuje onomatopeję także do oddania dźwięków instrumentów muzycznych, do których porównuje inne zjawiska rzeczywistości, jak mowę ludzką, np. *dźwięczy naszo mowa*, pokój na świecie, np. *„A pokój na ziemi" w życzyniu odwiecznym | rozbrzmiywo wokoło, dźwięczy coroz części*, pieśni, kolędy i inne utwory literacko-muzyczne, np. *zwóni* (kolęda), *rozzwóni* (pieśniczka), *rozbrzmiywać* (pieśniczka), rekwizyty świąteczne, np. *szeleści* (opłatek) i inne przedmioty występujące na wsi, np. *skrzipi* (chómąt).

„A pokój na ziemi" w życzyniu odwiecznym,
rozbrzmiywo wokoło, dźwięczy coroz części,
a na wilijowym, na stole świątecznym
lśni bioły opłatek, tak kruchy jak... szczęści.

Bieluśki opłatek czarny swej wymowy,
szeleści cichutko w wyciągniónej dłóni –
„żeby też szczęśliwy, żeby każdy zdrowy" ...
- kolęda radośnie kansi zwóni, zwóni.
(*Wilija*)

MORFOLOGICZNE ŚRODKI STYLISTYCZNE

Morfologiczne środki stylistyczne należą do częściej stosowanych przez autorkę *Malinowego świata* środków stylistycznych. Aniela Kupiec wykorzystuje jedną z kategorii słowotwórczych, aksjologicznie nacechowaną pozytywnie, a mianowicie zdrobnienia (czy dokładniej oddając jej sposób tworzenia deminutywów: spieszczenia, aspekt familiarny). Wyrazistością oznaczają się zdrobnienia i spieszczenia, które są typowe dla gwary zaolziańskiej i sygnalizują dialektyzację tekstu. Inne znowu służą celom komunikatywnym lub estetycznym. Do wykorzystywanych przez Anielę Kupiec morfologicznych środków stylistycznych należy zaliczyć: zdrobnienia, zgrubienia i neologizmy.

ZDROBNIENIE

Zdrobnienia, czyli deminutywa, są to wyrazy utworzone za pomocą formantów oznaczających osobę lub rzecz faktycznie lub pozornie mniejszą, np. *stół – stołek*, *dom – domek*, *baba – babunia*. Najczęściej oznaczają pozytywny stosunek do opisywanego obiektu (por. stosunek neutralny w wyrazach *stół – stołek*), tzn. najczęściej mają (mocne) zabarwienie emocjonalne pozytywne (czasem ironiczne, w analizowanym materiale nie występuje). Wyrażają one więc:

1) wielkość, np.: *kot – kotek*,
2) stosunek pozytywny nadawcy do obiektu, np.: *usta – usteczka*, *Karolina – Karolinka*,
3) stosunek ironiczny (pogardliwy) nadawcy do obiektu, np.: *bunt – buncik*.

W analizowanym tomiku zdrobnienia pojawiają się w 23 wierszach. Całkowita ich ilość w tym tomiku wynosi 88 (ich rozkład według części mowy wygląda następująco: zdrobnień-rzeczowników jest 62, przymiotników – 17, a przysłówków – 9).

Zdrobnienia w *Korzeniach* mają stosunkowo mocne zabarwienie emocjonalne. Za ich pomocą Autorka chce pokazać swój pozytywny stosunek do ziemi rodzinnej, ojczystej, zaolziańskiej, do przyrody itd. Chodzi tutaj o zdrobnienia wielkościowe: *baranki, baraneczki,*

gwiazdeczkami, brzózce, czyściutki, prómyczek, piniążki, jabłónka, ptoszki, gałązki, chodniczkym wąziutkim, dziewczynki, miesiączka, kupki, lipce, piszczołce, cichutko, równiutko, bliziutko, niziutki, skrómniutki, dzióbka, modrzusinki, króliczki, skibeczka, rowniutyńki itd. W wszystkich przypadkach chodzi o wyrażenie stosunku pozytywnego.

Hej, ty niebo bławatkowe,
gdo ci ty baranki pasie,
bielusinki baraneczki,
co w wełnistej chodzą krasie?
(Baranki)

Jak zamarznie – pałac szklanny,
gwiazdeczkami wysadzany.
(Bojka prowdziwo)

W *Korzeniach* zdrobnienia tworzone są za pomocą:

a) przyrostków rzeczownikowe:

-ek, 'rodzaj męski', np. *baranek, prómyczek, piniążek, ptoszek, chodniczek, patyczek, dziubek, kluczyczek, dziónek, koszyczek, miesiączek, kąszczyczek, kóniczek, promyczek, chlebiczek, króliczek, wnuczek, chroboczek;*

-ka 'rodzaj żeński', np. *gwiazdeczka*, *brzózka*, *główka, gałązka, jabłónka, owieczka, choinka, gwiazdka, dziewczynka, łączka, kupka, kępka, lipka, pieluszka, rużyczka, strużka, wodziczka, skibeczka, kropeczka, chałupka, wodziczka, pieśniczka, kapeczka, nocka, pszyniczka, kuliczka;*

-ko 'rodzaj nijaki', np. *poleczko, piórko, słóneczko;*

b) przyrostków przymiotnikowych:

-usinki 'rodzaj męski', np. *bielusinki, modrzusinki;*

-utki 'rodzaj męski', np. *zielyniutki*, *czyściutki, wąziutki, chudziutki, samutki, prościutki;*

-utyńki 'rodzaj męski', np. *każdutyńki, rowniutyńki;*

-usinka 'rodzaj żeński', np. *bielusinka;*

-uśko 'rodzaj żeński', np. *maluśko;*

c) przyrostków przysłówkowych:

-utko, np. *cichutko, skrómniutko, czyściutko, równiutko,*

-utku, np. *cichutku.*

ZGRUBIENIE

Odwrotnością deminutywu jest augmentatywum. Pełnią one w tekście funkcję ekspresywną. Pojawiają się one w przypadku, gdy chcemy nadać wyrazowi znaczenie pejoratywne, pogardliwe. Wyrazy zgrubiałe tworzymy za pomocą odpowiedniego formatu oznaczającego osobę lub rzecz faktycznie lub pozornie większą. Wyrażają one:

1) wielkość, np. *pies - psisko*,
2) stosunek pogardliwy, np. *nos – nochal* 'brzydki nos'.

W zbiorku poetyckim *Korzenie* zgrubienie pojawia się tylko w jednym wierszu, *Śniegowo gwiozdka*, i tylko raz. Wiersz *Śniegowo gwiozdka* opisuje piękno płatka śniegowego. Zgrubienie, które występuje tutaj w powiązaniu z wyrazem *chmura*, nie ma charakteru pejoratywnego, tylko opisowy. Znaczenie wyrazu *bachratej* (*chmury*) jest 'gruba, tłusta lub puszysta (chmura)', np.

Kapeczko maluśko tej bachratej chmury,
coś spadła z wysoka tak nisko,
niemałoś widziała, jak leciałaś z góry,
niż siadłaś tu przi mnie tak blisko.
(Śniegowo gwiozdka)

NEOLOGIZM

Neologizmem nazywamy wyraz nowo utworzony najczęściej z potrzeby nazwania rzeczy lub zjawiska dotąd nie występującego w danym języku. Zwykle do tego celu wykorzystujemy słowa istniejące już w języku i na ich bazie tworzymy nowe zgodnie z obowiązującymi zasadami słowotwórczymi. Neologizmy powstają najczęściej w utworach literackich, słownictwie naukowym czy publicystyce. W poezji pełnią szczególną funkcję – ekspresywną i są tworzone dla podniesienia kunsztu literackiego, dlatego pojawiają się niekiedy w dużych ilościach. Często mają również charakter jednorazowy, tzn. nie „wychodzą" poza styl artystyczny.

W tym zbiorku wierszy neologizmy pojawiają się w 8 wierszach, całkowita ilość wynosi 14. W utworach poetyckich Aniela Kupiec wykorzystuje neologizmy, aby oddać sytuację liryczną bądź zjawiska, które nie można nazwać za pomocą wyrazów istniejących w gwarze cieszyńskiej. Zmuszona zostaje więc do tworzenia nowych nazw, wydobywając z nich nowe wartości semantyczne. Takimi neologizmami są, np. *modrzusinki, lesista* (*ściana*)*, dalekość, spić, zielóność* itd.

Przyjrzyjmy się neologizmom występującym w wierszu pt. *Karkoszka.* Należą one do niezbyt trudnych do odczytania przez czytelnika wyrazów. Są to:

1) *lesita ściana* – chodzi o neologizm frazeologiczny, który oznacza 'skraj lasu', przymiotnik *lesisty* powstał od wyrazu *las* za pomocą sufiksu *-isty* (por. np. *mglisty* < *mgła*). Bazuje ona na metaforycznym znaczeniu wyrazu *ściana* 'płaszczyzna pionowa nie do przebycia'.
2) *dalekość* – neologizm ten oznacza 'coś bardzo oddalone' i jest on utworzony za pomocą formantu *-ość*, wykorzystywanego do tworzenia rzeczowników odprzymiotnikowych (por. por. *starość* < *stary*, *białość* < *biały*). Jednakże w tym przypadku autorka nie wykorzystuje go tylko do określenia znaczenia przymiotnikowego, ale poszerza go semantycznie o nowy komponent 'nieznany', co tworzy na bazie metafory zbudowanej z tego właśnie neologizmu (*nowa dalekość*).

Chodniczkym wąziutkim przyszyte poleczko
ku lesistej ścianie jak łatka słómianno,
śmieje sie do słóńca, dziwo sie owieczkóm,
kiere żynie gorol każdziutyńki rano.

Wezmę te karkoszkę sękatą, smrekową,
choine ustroję po górolsku w pieśni
i pujdę przed siebie han w dalekość nową,
aż zóndę tam kansi, że sie ludzióm nie śni...
(Karkoszka)

* * *

Reasumując, możemy powiedzieć, że w tomiku poetyckim *Korzenie* występują różne fonetyczne i morfologiczne środki stylistyczne, które pełnią – oprócz funkcji ekspresywnej – również inne funkcje językowe. Każde dzieło literackie bowiem ma na celu wywołanie określonego przeżycia estetycznego, dlatego w analizowanym tomiku środki te pełnią przede wszystkim funkcję estetyczną (poetycką). Dla przykładu wystarczy przywołać tutaj onomatopeję, którą autorka łączy z desygnatami, taki jak wiatr, potók, listek, ptak, zawsze umieszczając je w kontekście człowieka i zagrody wiejskiej. W ten sposób wiersz przywołuje atmosferę niejako barokowej sielanki (do typowych onomatopei należy zaliczyć: *zwónić, brzęczeć, hóczeć, szeleścić, szeptać, szuścić* itd.).

O ile fonetyczne środki stylistyczne są podporządkowane wywołaniu określonej atmosfery, o tyle morfologiczne oddają piękno gwary cieszyńskiej. Za pomocą różnych morfemów słowotwórczych (przede wszystkim zdrobnień) autorka ukazuje typowe środki językowe mieszkańców Beskidów i Podbeskidzia, giętkość mowy miejscowej. Ponadto ten sposób wykorzystuje do charakterystyki aksjologicznej przyrody beskidzkiej, wiejskiego życia i człowieka z gór. Ma bowiem ona silne powiązanie emocjonalne z krajobrazem i przyrodą, dlatego pragnąc odświeżyć mowę cieszyńską, tworzy neologizmy, pokazując tym samym potencjalny rozwój gwary, jej niewykorzystane dotąd możliwości.

Summary

This essay describes the phonetic stylistic resources. These resources are used by Aniela Kupiec. It divided into two parts. The first describes these phonetic resources and the second one describes its practical assimilation.

I analyse the morphological stylistic resources using by the author of *Korzenie*. The first part describes morphological resources paradigms and the second uses the functional analyse of these paradigms by Aniela Kupiec.

In the whole poetry we can find the phonetic and morphological resources. Except expressive function these resources apply the other languages functions, too. The main aim of each literary creation is arouse certain aesthetical experience. Therefore in analyse material these resources apply chiefly a esthetical (poetical) function.

Bibliografia

1) BALOWSKI, M. Językoznawcze badania nad polskim stylem artystycznym. In: *Semantyzacja pojęć w stylistyce*. Opole: Instytut Filologii Polskiej UO, 1992.
2) KRZYŻANOWSKI, J. *Nauka o literaturze*. Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. 1969.
3) KULAWIK, A. *Poetyka. Wstęp do teorii dzieła literackiego*. Kraków: Antykwa, 1994.
4) KULAWIK, A. Poetyka. Wstęp do teorii dzieła literackiego. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. 1990.
5) MILERSKA, E., KUPIEC, A., FILIPEK, A. *Korzenie*. Ostrava: Profil, 1981.
6) MIODOŃSKA-BROOKES, E., Kulawik, A., Tatara, M. *Zarys poetyki*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. 1980.
7) WEYCHERT-SZYMANOWSKA, Wł. *Stylistyka. Teoria poezji i prozy*. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta w Warszawie. 1920.

Kreatívna expanzia (Texty slovenského - nielen - karikaturistu Martina Šútovca)

Natália Ďurníková

Creative Expansion

Abstract: *Focus of the article are website texts of Slovak caricaturist Martin Šútovec. His object is to summarize marks of individual style as evidence of universal artistic creativity*

Key words: *Martin Šutovec – universal art creativity – individual style.*

Contact: *Matej Bel University, Faculty of Humanities, Department of German Studies, e-mail: danaida7@gmail.com*

Diapazón aktivít Martina Šútovca alias Shootyho je pomerne široký. Sú motivované jeho vzdelaním, záujmami, rodinným zázemím i známou angažovanosťou sa vo veciach verejných. Objektom tohto príspevku sú jeho texty zverejnené na internetovej stránke www.shooty.sk. Ide o apelatívno-informatívne komunikáty tvorené bez literárnych ambícií, ktoré sú i napriek tomu písané zaujímavo a svedčia o tom, že synovi literárneho vedca Milana Šútovca, v rodokmeni ktorého sa okrem iného nachádza aj meno spisovateľa Jána Kalinčiaka, nie je tento druh umenia vzdialený.

Spoločným menovateľom analyzovaných textov je vysoká miera subjektívnosti, ktorá miestami prechádza až do emocionálnosti. Táto výrazová kvalita má v tomto prípade skôr axiologický rozmer, je podmienená Šútovcovými často vyhranenými názormi na politiku, umenie a pod.

Na emocionálnej rovine prebieha aj evalvácia, ktorá tvorí významnú zložku týchto prejavov. Autor tu nevyužíva iba už etablované výrazové prostriedky, napr. hodnotiace prídavné mená *náš arogantný živočíšny druh, odporní čašníci,* vulgarizmy*, vypočítaví hajzlíci,* citoslovcia: *No fuj!*, ale vytvára vlastné, ľahko dešifrovateľné hodnotiace prostriedky: *hudobní fašisti, audiosmog, atmosféra 0.* Pri hodnotení sa pre lepší efekt nevyhýba ani hyperbolám: *Informačná a myšlienková hodnota ktorejkoľvek jeho odpovede na akúkoľvek otázku je kdesi v záporných číslach, ktoré sú vzdialené od nuly niekoľko svetelných rokov; očkovania proti hepatitídam typu A až Z.*

Úspešným a v podstate bežným evalvačným prostriedkom je aj irónia: *zvery, ktoré inde v Európe už úspešne vykántrili; Žiadam najvyššie tresty pre všetky deti, ktoré si to ilegálne vypočuli.* Zriedkavejšie sa však už na hodnotenie využíva umiestnenie v texte, pozitívne vzory sú opísané hore, kritizovaní nájdu svoje miesto v dolnej časti príspevku. Členenie ako významný faktor vnímania textu slúži aj na vytváranie napätia (napr. vynechaním niekoľkých riadkov), či zdôraznenie istých segmentov. Samostatný odsek môže tvoriť aj jediná veta a to aj vtedy, keď je

veľmi krátka. Suprasegmentálny jav – rečnícka pauza – sa týmto spôsobom úspešne pretransformováva do písomnej podoby a plní tú istú funkciu. Dodatok, ktorý za ňou nasleduje, môže byť v tejto exponovanej pozícii náležite zdôraznený: *...rýchlosť, ktorou sa šíria informácie.// Niekedy dokonca myšlienky.*

Šútovec junior si pre svoje prejavy zvolil neoficiálnu formu, ktorá neobmedzuje prienik idiolektu do textu a ktorá mu umožňuje výber prostriedkov prakticky zo všetkých vrstiev jazyka.

Používa aj subštandardné elementy, napr. hovorové výrazy: *docvaknúť, kvedlať,* dialektizmy *chural, galoty, akô milô,* archaizmy, periférne gramatické tvary, ako napr. činné príčastie minulé *zjavivší sa***,** cudzie slová: *restorány, knajpa,* pričom pôvod výrazu môže mať aj istú informačnú hodnotu, ako je to v prípade: *verejnoprávneho televidenija*. Forma neslovenských výrazov a fráz sa často riadi štúrovským píš ako počuješ, čo samozrejme nie je spôsobené nedostatkom jazykovej kompetencie, ale snahou o ozvláštnenie výrazu: *satrdej lejt najt šou; kajn problem.* Cudzie prvky sú ľahko interpretovateľné na základe príbuznej formy, kontextu alebo predpokladajú iba znalosť základnej slovnej zásoby daného jazyka, takže zrozumiteľnosť textu nie je ohrozená. *Niečo. Niečo s veľkým N, prípadne S.// Lebo to niečo by platilo všade na svete.*

Aj porušenia ortografických princípov majú svoje opodstatnenie, sú nositeľmi sekundárnych sémantických komponentov. Napr. *Ľudia* v zmysle nadradený druh, vládcovia tvorstva. Písanie veľkých písmen slúži aj na intenzifikáciu: *poriadne bohatí. PORIADNE.*

Klišé, produkty automatizácie sa vyskytujú najmä v ironickom použití: *Nenecháme si predsa destabilizovať vládu pracujúcich v období budovania socialistickej spoločnosti*. Aj habitualizované, až petrifikované formy sa môžu po miernych úpravách, modifikáciách, po transpozícii do neštandardného kontextu stať zdrojom originálneho vyjadrovania a prerušiť automatizované vnímanie čitateľa. Napr. v súvislosti s narodeninami použité: *Týmto oficiálne ďakujem všetkým, ktorí mi osobne vyjadrili sústrasť*.; *hranaté jubileum, potriasť uchom;* ďalej kontaminácie: *Choďte už všetci kamsi. Do preč.,* dvojité prenesenie významu: žiť (t.j. dýchať) hudbou = *hudbu dýcha aj vydychuje.*

Popri analógiách sa využíva aj kontrast, antitéza a to buď na úrovni celého textu, napr. pri retrospektívach, návratoch do minulosti, ktorá v sebe spája kritizovaný komunistický režim, ale aj pozitívne vnímané obdobie detstva, či dospievania: *Každá spomienka na tie hnusné roky dospievania (…) je mi drahá.* Opozícia dvoch protikladoch môže prejsť do syntézy, napr. v príhovore na krste knihy o životnom prostredí, v ktorom sa civilizačný pokrok (nové technológie) v závere neprezentuje v antagonistickom vzťahu voči prírode, ale ako jeden z prostriedkov jej ochrany.

Pri synonymných výrazoch a slovných spojeniach sa naopak môžu zase vyzdvihnúť kontrastné významové komponenty: *hudba a nie produkty šoubiznisu.* Účinok sémantického kontrastu je ešte výraznejší, ak s ním nekorešponduje syntaktický paralelizmus: *orchidey poliate, sukulenty vysušené.*

Snaha o diverzifikovanie výrazu je u Šútovca markantná, štylisticky však využíva aj opakovanie, napríklad ako rámec. Komický efekt však vzniká aj opakovaním výrokov politikov, ktoré sú najprv prezentované v pôvodnom kontexte a neskôr sa objavujú opäť, ale v iných možno adekvátnejších a pravdivejších konšteláciách. Napr. v príspevku, ktorého témou bola nadmerná frekvencia rečníckych otázok v prejavoch Mikuláša Dzurindu. *Je toto normálne, pani redaktorka?* pýta sa bývalý predseda vlády novinárky, zjavne nezorientovaný v tom, kto kladie otázky a kto na ne odpovedá. .... *no je toto normálne, pán redaktor?* konštatuje Šútovec rečníckou otázkou po informácii, že pomer otázok zo strany redaktora a respondenta Dzurindu bol takmer 1:1. Výrok politika na adresu niekoho iného môže byť v skutočnosti iba projekciou vlastných pocitov, čo autor názorne demonštruje umiestnením v texte: *Tak sa trasie po moci, že*

urobí všetko, aby pri nej zostal.

V príspevkoch nájdeme aj klasické opakovacie figúry, ako sú napr. anafory: *Môžeme ísť voliť a môžeme si hovoriť a písať čo len chceme.// Môžeme ísť kam chceme a s kým chceme.// Môžeme mať/ nemať radi koho/ čo len chceme;* pleonazmy, ktoré však majú svoju funkciu: *Ale však archív STV je archív STV.* Už pri výbere pomenovaní zohľadňuje autor formálne zhody, ktoré by sa dali efektívne využiť. Politika označuje jeho titulom *JUDr.*, aby ho neskôr mohol poslať *k nejakému Dr.* Aj názvy inštitúcií sú vítaným zdrojom komického efektu: *nespokojní občania, ktorí hneď zatelefonujú televízii Joj. A to je potom jojže - joj.*

Obľúbeným Šútovcovým prostriedkom je rozsiahla enumerácia, ktorou sa dosahuje náležité stupňovanie: *hysterické vrešťanie, paranoje, konšpiračné teoretizovanie, opilecké žvásty a obyčajné kydy.* Amplifikácia za účelom gradácie môže prekročiť úroveň syntagiem a prejsť až k vetným konštrukciám: *idú na mňa mdloby (…) opúcha mi jazyk a pripravujem si zicherku, ktorou si ho ešte pred záchvatom pripnem k tričku, ako nás to učili na brannom cvičení.*

Šútovec jednoducho slovami nešetrí, hromadí jeden trópus za druhým a výsledný efekt potom naozaj stojí za to, ako napr. v tomto pôvabnom, sebaľútostnom opise: *ja nedokážem ani preglgnúť. Glg. Au.// Keď sa v rámci cikpauzy vystrčím z auta, začnem sa triasť ako ten čmeliak z Troch chrobákov, zuby mi vycvakávajú zbesilé bolero. Sedím v aute ako rozmazaná šmuha, chalani na mňa hádžu deku, ale snehová kráľovná ma prepichla cencúľom a ten neroztopilo ani rozhicované kúrenie.* Jazyková ekonómia ustupuje sile obrazu a niekoľkonásobným rozšíreniam: *V rákosinách na brehoch vodných tokov býva sortiment doplnený pavučinami silonu a krajcami drobiaceho sa polystyrénu.*

Aktuálna lexika slovenského jazyka, príp. iných jazykov neposkytuje Martinovi Šútovcovi dostatočné množstvo vyjadrovacích prostriedkov, a tak si vytvára vlastné. Napr. vetné lexémy *išlasomsakuknúťnatohomaďaračovyzeráakoŠútovec,* pre slovenčinu atypické viacsegmentové kompozitá: *kukurica-kapusta-uhorka-paradajka-paprika,* alebo nové slovesá, adjektíva: *saponátujúci automobilisti, klavírista klavíruje, ooblekovaný, omotýlikovaný,* reduplikáciou vytvorené *veľaveľa,* už existujúcim slovám prideľuje nové významy: *obaliť* v zmysle navrhnúť obal, nové pomenovania vytvára aj na základe analógií *zelený jehovista* (fanatický ochranár prírody), alebo text dopĺňa redundatnými, ale efektnými explikáciami: *disketa (áno, to bolo také malé čierne, čo sa strašne ľahko kazilo),* terminologizované metafory rozširuje: *peňažným tokom ba ani potôčikom,* anticipuje neologizmy z budúcnosti (futurizmy?): *premeniť lesy na drevové plantáže, či farmy na výrobu divinového mäsa a trofejí.* Využíva originálne metafory a prirovnania*: je to nuda ako zobrané spisy Ivana Gašparoviča,* reaktualizuje pôvodný význam slov: *Podľa mňa by krstiť mali iba kresťanské skupiny a kresťanskí spisovatelia (...) Idem na krst knihy. (Baptistický týždeň alebo čo)*

Na pomenovanie autentických osôb okrem celých mien používa spojenie krstného mena so začiatočným písmenom priezviska (s transkribovanou výslovnosťou) *Oliver Er,* či archaické modely *Zuzka od Homolov*. Pri identifikácii pomáha čitateľom prívlastkami: *Fair-Play Zuzana, radošínsky Štepka* alebo perifrázami: *hlasivky Kosy z nosa*, *Osamelý Bežec, vtipný Kraus (český model)*. Osobitnou kategóriou sú pomenovania politikov. Pokiaľ nie sú ich mená dostatočne inšpirujúce *Rafael Rafaj (ďalej Raf-Raf,)* uspokojí sa iba s opismi: *hysterka z Čadce,* lebo ako tvrdí: *ich meno sa mi bridí vysloviť*.

Nie som fanúšikom vnútropolitických komentárov, no Šútovcove príspevky o umení, životnom prostredí, vzťahu detí k literatúre, či postavení bieloruskej opozície považujem za veľmi dôležité. Avšak na to, aby tieto témy čitateľa zasiahli, je potrebné dbať nielen na obsah, ale aj na formu. Karikaturistovi Šútovcovi sa to vďaka univerzálne aplikovateľným tvorivým kvalitám pri jeho expanzii do literatúry podľa môjho názoru darí.

Bibliografia

www.shooty.sk

Zusammenfassung

Internettexte des jungen slowakischen Karikaturisten Martin Šútovec sind anhand ihrer Ausdrucksqualitäten Beweis dafür, dass es universal anwendbare Kreativeigenschaften gibt, die den Künstlern den Erfolg in verschiedenen Kunstarten sichern können. Sie ermöglichen die existierenden sprachlichen Ausdrucksmittel auf neue, stilistisch effektvolle Weise umzugestalten und neue zu schöpfen.

Modálne sloveso *musieť* v textoch publicistického štýlu

Katarína Pekaríková

Modal Verb *Must* In The Texts Of The Publicistic Style

Abstract: *The purpose of the article is to point out the polysemanticity of the modal verb must in relation to the text surround, which it is in. In text analysis of the belletristic, analytic and reporting genres of publicistic style we go out from the opposition subjectively and objectively.*

Key words: ***m****odal verb, deontic modality, epistemic modality, text, publicistic style.*

Contact: *Department of Slovak Language of Faculty of Arts Constantine the Philosopher in Nitra, e-mail:* katkapek@gmail.com

Na postavenie pomocného slovesa *musieť* vo výpovednej stratifikácii upozornila teória Hansa Kronninga (1996). Autor sa zaoberá sémantickou a syntaktickou analýzou francúzskeho modálneho slovesa *musieť* s jeho základnými a menej bázovými významami povinnosti/zodpovednosti. Tieto významové transpozície ďalej interpretuje na základe štyroch prístupov: 1. homonymná hypotéza hovorí, že sú dve odlišné slovesá povinnosti/zodpovednosti, a to jedno s deontickým významom povinnosti a druhé s epistemickým významom pravdepodobnosti, obidve ešte spája sloveso s alétickým (abstraktným) významom; 2. polysémantická hypotéza interpretuje jedno sloveso povinnosti s dvoma významami (povinnosť a pravdepodobnosť); 3. jednosémantická hypotéza obmedzuje všetky možné použitia povinnosti na jeho pôvodnú invariantnú sémantiku; 4. existuje veľmi veľa významov povinnosti (Kronning uvádza 37).

Pri analýze slovenského modálneho slovesa *musieť* vychádzame z polysémantickej hypotézy, a teda od jazykového výrazu k jeho významu. Modálne sloveso *musieť* sa v slovenskom národnom korpuse uvádza ako nepolyfunkčné (nemá inú slovnodruhovú platnosť). Je teda považované výlučne za modálne sloveso, modálny výraz, ktorý prešiel procesom gramatikalizácie (HANSEN 2005, s. 82). V závislosti od okolia má predovšetkým deotický, ale môže mať aj epistemický význam. Vyjadruje teda z deontickej modálnosti nutnostné významy, a to objektívnu nevyhnutnosť, povinnosť, potrebu, nátlak, ale aj vôľu (zámer), z epistemickej modálnosti vysoký stupeň presvedčenia alebo istotu o platnosti propozície. Pri *musieť* sledujeme dve tendencie, a to buď zosilnenie propozičného komponentu a zoslabenie postoja hovoriaceho (deontická modálnosť), alebo naopak zosilnenie komponentu hovoriaceho a zoslabenie propozičnej zložky (epistemická modálnosť).

DEONTICKÁ MODÁLNOSŤ ← MUSIEŤ → EPISTEMICKÁ MODÁLNOSŤ
zosilnený propozičný komponent ← → zosilnený komponent hovoriaceho

zoslabený komponent hovoriaceho ← → zoslabený komponent propozície

Komponent hovoriaceho je buď totožný s prameňom modálnosti/subjektom modalizujúcim (*Musíš viac študovať, pretože ti to tak prikazujem*), nie je totožný so subjektom modalizujúcim (*Musíš pomáhať mame* (mama to tak chce)), alebo nie je hovoriaci a ani subjekt modalizujúci vôbec vyjadrený na povrchovej úrovni výpovede (*Musím vycestovať do zahraničia*) (LIGARA, 1997, s. 43-46). Posledná alternatíva platí pri obidvoch vetách *Musela sa starať o deti; Musela vraždu vidieť*, kedy je vyjadrený iba adresát / cieľ modálnosti (zamlčaný podmet „ona“) (subjekt modalizovaný), čím sa oslabuje možnosť jednoznačne určiť a charakterizovať nielen samotný komponent hovoriaceho, ale aj jeho intenzitu vo vzťahu k propozícii. A na základe toho rozlíšiť jeho epistemické alebo deontické značenie.

Podľa Krátkeho slovníka slovenského jazyka 4 (2003) a Slovníka slovenského jazyka (1959 - 1968) má musieť tieto modálne kategórie:

a) Nátlak je z filozofického hľadiska (BRUGGER 1990) násilné vynútenie vonkajšieho konania, ktoré nie je slobodné; podľa psychológie (HERTL – HERTLOVÁ, 2000) je to vynútenie si súhlasu, ktorým jedinec pôsobí na druhého alebo skupinu, aby vykonali, prijali, odmietli to, čo by ináč sami nechceli: Musíš mi vrátiť peniaze, Musíš zomrieť, Musíš odísť ;

b) Objektívna nevyhnutnosť je podľa filozofie to, čo nemôže byť ináč, to, čoho protiklad nie je objektívne možný: S neúspechom (smrťou) sa musíme zmieriť, Všetci ľudia musia zomrieť, Musím uznať, že ..., Kto sa chce biť, musí tam byť, Čo sa nosí, drať sa musí;

c) Povinnosť znamená podľa filozofie konkrétne konanie, ku ktorému je niekto zaviazaný; zo psychologického hľadiska je to nutnosť konať podľa určitej normy: Musí sa starať o deti, Musím ísť do školy, Musím odcestovať, odísť, Robí len to, čo musí;

d) Potreba je podľa psychológie nutnosť organizmu niečo získať, niečoho sa zbaviť, je to aj nedostatok vo vonkajších vzťahoch osobnosti: Vždy ho musel niekto z postele stiahnuť;

e) Zámer (psychická zameranosť) je nevedomý, subjektívne priamo nepociťovaný spôsob vnímania vzniknutý na základe predchádzajúcej skúsenosti: Musím von;

f) Presvedčenie sa v psychológii odlišuje od istoty; kým istota sa charakterizuje ako neprítomnosť pochybností o existencii alebo pravdivosti určitého javu založených na znalosti alebo vedomosti, presvedčenie je založené spravidla na emocionálnych podmienkach: presvedčenie Musela byť krásna, Musí byť čosi vo veci a i.

Vychádzame zo skutočnosti, že cieľom publicistického štýlu je čo najpresnejšie, najpohotovejšie a najpresvedčivejšie informovať poslucháča alebo čitateľa o spoločenskom dianí. V publicistike je dôležitejšia opozícia subjektívne (s prevažujúcim komponentom hovoriaceho) a objektívne (s prevažujúcim komponentom propozície). Subjektívnosť a objektívnosť sa neprejavuje rovnako vo všetkých žánroch publicistického štýlu (VAŇKO, 2006, s. 30), ktoré rozdeľujeme na spravodajské (notická správa, riport, komuniké, interview a i.), analytické (úvodník, recenzia, komentár a pod.) a beletristické (reportáž, fejtón, besednica, causerie, glosa, fíčer, stĺpček, esej a i.).

Žena týrala dieťa

Z týrania svojej trojročnej dcéry obvinili 34-ročnú ženu z Levického okresu. Žena sa o dcéru riadne nestarala a vlani ju <u>museli</u> hospitalizovať.

Podľa súdneho znalca bolo dieťa týrané, pálili mu kožu cigaretou, bili ho aj rozličnými predmetmi.

(SME, roč. 15, 2007 (20. 3.), č. 66, s. 5)

V tejto krátkej **notickej správe** si hovoriaci vytvára dištanc od propozičného obsahu textu, ktorý tvorí nielen samotná udalosť (matka týra dieťa), ale aj názor súdneho znalca. Okrem nutnostného významu *...vlani ju <u>museli</u> hospitalizovať* sa tu uplatňuje epistemická modálnosť *podľa súdneho znalca ...*, ktorá vyjadruje cudzí názor, nie plné presvedčenie/istotu, ale odstup

hovoriaceho od záruk o pravdivosti tvrdenia. Požiadavka stručnosti však spôsobuje nejasnosť v tom, či súdny znalec je súčasne aj modalizujúcim subjektom predchádzajúcej nutnosti, alebo je ním niekto iný (napr. lekári). Modálne sloveso môže rovnako označovať aj objektívnu nevyhnutnosť, povinnosť, potrebu. Dokonca nie je jasné, či zámeno *ju* zastupuje matku alebo dcéru. Hoci tento publicistický text sa vyznačuje výrazovou úspornosťou a objektívnosťou bez zosilnenej účasti hovoriaceho, je zároveň nepresný, miestami nezrozumiteľný, informačne neúplný a málo presvedčivý. Objektívnosť je tu spojená s povrchným získavaním alebo/a spracovávaním údajov.

Iné je to pri takom publicistickom texte, pri ktorom sa síce zdôrazňuje aktuálna udalosť, ale do jazykovej správy vstupuje pri recepcii aj vizuálny vnem.

Krutá zrážka na svahu a potom ... prišla o slezinu!

Pre Moskovčanku Mášu (12) sa lyžovačka v stredisku Jasná stala takmer osudnou. Doteraz však nikto presne netuší, ako sa dievčatko ocitlo v bezvedomí na snehu. Okolo malej Moskovčanky sa len odrazu zhŕkli záchranári, ktorí ju previezli do nemocnice v Liptovskom Mikuláši.

Máša sa najskôr sťažovala len na bolesti hrudníka. Evidentne bola v šoku. „Mal som zlé tušenie, že ide o poškodenie sleziny. Preto sme urobili potrebné vyšetrenia," povedal primár chirurgického oddelenia Ján Drobčo. Ten tiež potvrdil teóriu, že pri kolízii <u>muselo</u> ísť o veľmi silný úder. Malej lyžiarke začal onedlho po hospitalizácii prudko klesať tlak a lekári zistili, že slezina je naozaj roztrhnutá a brušná dutina sa plní krvou.

„Slezina sa už nedala zachrániť, <u>museli</u> sme ju vyoperovať. Stav dievčatka je stabilizovaný, ale keby ho k nám nepriviezli, určite by zomrelo," dodal Drobčo, podľa ktorého Máša u nich zostane asi 10 dní.

(Nový čas, roč. 48, 2007 (27. 2.), č. 17, s. 3)

V ukážke z **riportu** (malej reportáže) o tragickej udalosti je modálne sloveso *musieť* použitý dvakrát. Jedenkrát v nepriamej reči s dôrazom na stupeň presvedčenia (*Ten tiež potvrdil teóriu, že pri kolízii <u>muselo</u> ísť o veľmi silný úder*) a druhý raz v priamej reči (*Slezina sa už nedala zachrániť, <u>museli</u> sme ju vyoperovať*), kde má *musieť* význam nevyhnutnosti podmienený objektívnym faktom, že slezina sa už nedala zachrániť. Kým modalizujúcim subjektom vo výpovedi s epistemickým modálnym slovesom *musieť* je primár Ján Drobčo, v deontickej výpovedi je modalizujúcim subjektom objektívna skutočnosť vyjadrená v prvej vete priraďovacieho súvetia (*slezina sa už nedala zachrániť*). V jedinom modálnom slovese sa kondenzuje externá i interná strana tragickej udalosti, vonkajšia udalosť, ale aj jej vnímanie človekom - lekárom. Hovoriaci (autor celého článku) sa tu teda nestotožňuje s modalizujúcim subjektom. Komplikuje sa tiež možnosť určiť modálnosť celého textu bez zjednocujúceho činiteľa, akým bol v umeleckom texte rozprávač.

V texte však vystupujú také sekundárne parametre, cez ktoré sa odráža vzťah hovoriaceho k obidvom typom modalizujúcich subjektov. Vo vizuálnej zložke sa odráža to, čo hovoriaci pokladá z celej správy za najdôležitejšie a zodpovedá jeho „žiaducemu výseku skutočnosti" (VAŇKO 2006, s. 30). Je to umiestnené v titulku ako príčina *„krutá zrážka na svahu"* a jej následok *„prišla o slezinu"*, čo demonštrujú dva obrázky. Čitateľ už nemusí ďalej premýšľať, pretože získava zdanlivo kompletnú informáciu, ktorá je podávaná ako téma dňa, senzácia. Táto je pri recepcii dominantná, prvá, emocionálne najintenzívnejšia. Cielený výber šokujúcich informácií je v disproporcii s relatívne objektívnymi údajmi sprostredkovanými prameňom modálnosti (názor odborníka a okolnosti operácie). V riporte plní nevyhnutnosť a presvedčenie modalizujúceho subjektu (vyjadreného i nevyjadreného) dôležitú úlohu pri presviedčaní čitateľa, že podávaná krátka reportáž je jediná naozaj hodnoverná a úplná správa o udalosti. Vo vzťahu k hovoriacemu je to však iba predstieraný postoj, ktorý je podmienený úmyslom zaujať, upútať

na seba pozornosť, ba až šokovať. Môže to byť dokonca špecifický znak určitého periodika, ktorý sa hovorovo zvykne označiť ako „bulvár“.

V úvodníku (v editoriale) sa priam požaduje od šéfredaktora alebo redaktora (hovoriaceho), aby reprezentoval stanovisko celého periodika, redakcie, vydavateľa k určitému aktuálnemu spoločenskému problému (HOCHELOVÁ 2000, s. 212). Tento postoj môže vyplývať z politického zamerania periodika, no nemusí hneď znamenať, že ide o noviny patriace politickému programu nejakej strany. Aj v tomto novinárskom žánri je teda možné odkryť jemné odtiene opozície subjektívnosť a objektívnosť.

Všeličo užitočné bolo v posledných dňoch počuť z Vodného vrchu. Tak napríklad predseda parlamentu. Postrašil mládež, že vinou postoja opozície bude musieť znovu používať pasy pri ceste do európskych krajín. Len pre istotu – každý normálny človek vie, že hlasovanie o Lisabonskej zmluve nie je hlasovaním o vystúpení z EÚ. Pavol Paška, jeden z troch najvyšších činiteľov štátu, sa tváril, že to nevie. Zato vie, že rozhnevaná mládež sa strane zíde. Takúto formu, formu lži, mal bájny koaličný dôraz na vlastenectvo.

(Týždeň, roč. 5, 2008, č. 6, s. 3)

Hovoriaci v úvodníku vychádza z presvedčenia, že čitateľ je oboznámený s ustanoveniami (o spoločnej bezpečnostnej a obrannej politike a o vonkajšej činnosti únie), ktorými sa v Lisabonskej zmluve menila a dopĺňala Zmluva o Európskej únii a Zmluva o založení Európskeho spoločenstva: *Len pre istotu – každý normálny človek vie, že hlasovanie o Lisabonskej zmluve nie je hlasovaním o vystúpení z EÚ.* Periodikum (hovoriaci) teda automaticky predpokladá rozhľadeného príjemcu v spoločnensko-kultúrnom a politickom živote so záujmom o hľadanie príčin a objektívnej pravdy. Má to dosah aj na spôsob, akým sa v štruktúre výpovede s modálnym slovesom *musieť* prezentuje modalizujúci subjekt: *Postrašil mládež, že vinou postoja opozície bude musieť znovu používať pasy pri ceste do európskych krajín*.

Ak by bol postoj opozície vytrhnutý z kontextu predchádzajúcej vety (*Tak napríklad predseda parlamentu*) a hlavnej vety (*Postrašil mládež*), potom povinnosť používať pasy pri cestovaní do štátov Európskej únie by závisela od rozhodnutia opozície ako priameho modalizujúceho subjektu na Slovensku (nepriamym modalizujúcim subjektom sú uznesenia v Lisabone). K postojom opozície pripája neskôr hovoriaci aj analýzu názorov koalície, čím prehlbuje v celom texte aspekt tzv. priameho modalizujúceho subjektu z hľadiska oboch opozičných politických strán. Môžeme teda povedať, že vzťah modalizujúceho subjektu určujúceho normu a úmyslu hovoriaceho hlbšie poznať jej príčiny prispieva v kompletnom texte k postupnému racionálnemu čo najobjektívnejšiemu odkrývaniu pozadia určitej spoločenskej udalosti.

V **recenzii** sa miera subjektívnosti pri hodnotení nejakého verejného diela môže viac či menej zvýšiť. Hoci je recenzia žánrom racionálneho typu (HOCHELOVÁ 2006, s. 159), je pri hodnotení umeleckého artefaktu viac otvorená možnosti. Prináša to so sebou fakt, že modálny význam nutnosti alebo vysokej miery presvedčenia modálneho slovesa *musieť* nie je pre recenziu typický.

Pri čítaní mnohej našej literárnej produkcie má človek oprávnený pocit neoriginality. Nič sa veru nedá robiť, musíme si priznať, že tvorivosť istých domácich autorov spočíva len v znalosti cudzieho jazyka a vo vypožičiavaní si myšlienok, ku ktorým väčšina našej verejnosti nemá prístup práve kvôli tejto bariére. Výnimočne však dochádza k prípadom, keď náš autor prenikne pod povrch –izmov a stane sa plnohodotným účastníkom myšlienkového spoločenstva, čo značí, že sám je, okrem obdivu a súhlasu či odmietania, schopný vecne priespieť k vývoju toho-ktorého smeru.

(Slovenské pohľady, roč. IV. + 115, 1999, č. 10, s.106)

Modálne sloveso *musieť* sa nachádza v úvodnom odstavci recenzie, kde hovoriaci (autor) vovádza čitateľa do problematiky. Použitie *musieť* má význam osobnej vnútornej nevyhnutnosti, kedy hovoriaci nemôže ináč (nemôže si nepriznať) iba *„si priznať“*. Príčinou (modalizujúcim subjektom) toho, že si musíme priznať netvorivosť domácich autorov, je objektívny fakt neoriginality našej literárnej produkcie.

Význam *musieť* je pre povahu recenzie netypický, čo vyplýva zo samotnej povahy hodnotenia umeleckého diela, ktoré sa vyznačuje polysémiou a metaforickosťou. Na základe toho si recenzia vyžaduje viac otvorený (viacznačný) postoj hovoriaceho k ďalším možnostiam interpretácie recenzovaného diela. Hovoriaci tu veľmi zriedkavo pripúšťa jeden externý imperatív, nutnosť. Týmto sa dostávame veľmi blízko k beletristickým žánrom publicistického štýlu, ktoré Tušer označuje aj ako publicistiku emocionálneho typu (TUŠER 1999, s. 112) a ktoré sa vyznačujú osobným vzťahom autora k téme.

Záver

Pre modálnosť určitého publicistického textu je dôležité také okolie modálneho metatextového operátora, ktorého subjektívno-objektívna alebo emocionálno-racionálna povaha je určovaná jeho žánrovou platnosťou. Na základe analýzy konkrétneho textu môžeme odkryť jemnejšiu priechodnosť týchto hrubých opozícií, napr. povrchné získavanie alebo/a spracovávanie objektívnych údajov, predstieranú objektívnosť so zámerom šokovať príjemcu, snahu hlbšie poznať objektívu pravdu o určitej spoločenskej udalosti, vyhýbanie sa racionálno-objektívnym tvrdeniam, zdôraznenie subjektívneho stanoviska a i. Sprostredkovaciu úlohu medzi hovoriacim a modalizujúcim subjektom plní tiež vizuálna zložka, grafika celého textu, ktorá zabezpečuje výrazovú úspornosť, pohotovosť a presvedčivosť. Nie je zanedbateľný ani fakt, že v povedomí autora (hovoriaceho) a adresáta (čitateľa) je zakotvený istý žánrový model (TUŠER 1999, s. 82), na základe ktorého možno predpokladať postoj hovoriaceho ešte skôr, ako sa začne s postupnou recepciou textu (vidíme to napríklad v úvodníku niektorých politicky angažovaných periodík).

Summary

For modality of the journalistic text it is impotant such surroundings of a modal metatextual operator whose subjective – objective or emotional-rational character is determined by its genre’s validity. According to the analysis of a specific text we can reveal mild capacity of these gross oppositions, for example, the slight acquiring or/and processing of objective datas, the pretended objectivity with the aim to shock a recipient, the effort to know the objective truth about the sociable event in a deeper way, keeping aloof from the rational-objective propositions, the emphasis of a subjective standpoint and etc.

An intervening role between the speaker and modalising subject is also ensured by a visual aspect, the graphic of the whole text, which guarantees the expressive economy, preparedness and demonstrativeness. A fact which can not be ignored is that a certain genre model is fixed in awareness of the author (speaker) and addressee (reader) (TUŠER 1999, p. 82), on the basis of which it is possible to suppose the attitude of the speaker even earlier than a gradual reception of the text is started (we can see that, for instance, in an editorial of some politically involved periodics).

Bibliografia

1) BRUGGER, W.: *Filosofický slovník.* Verlag Herder,. Praha 2006. 639 s. ISBN 80-206-0820-6.
2) HANSEN, B.: *Ako merať geografickú konvergenciu jazykov: prípadová štúdia gramatikalizácie v dôsledku jazykového kontaktu v nemecko-maďarsko-slovanskej oblasti.* In: Jazykovedný časopis, roč. 56, 2005, č. 2, s. 81 – 98. ISSN 0021-5597.
3) HERTL, P. – HERTLOVÁ, H.: *Psychologický slovník.* Portál, Praha 2000. ISBN 80-7178-303-X.
4) HOCHELOVÁ, V.: *Slovník novinárskej teórie a praxe.* Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre Filozofická fakulta, Nitra 2000. 235 s. ISBN 80-8050-380-X.
5) *Krátky slovník slovenského jazyka.* 4. doplnené a upravené vydanie. Red.: J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. Veda, Bratislava 2003.
6) KRONNING, H.: *Modalite, cognition et polysemie: semantique du verbe modal devoir.* Acta Universitatis Upsaliensis; Studia Romanica Upsaliensia 54. Uppsala 1996. 200 s. http://linguistlist.org/issues/8/8-1060.html.
7) LIGARA, B.: *Polskie czasowniki modalne i ich francuskie ekwiwalenty tłumaczeniowe.* Universita, Kraków 1997. 296 s. ISBN 83-7052-459-1.
8) *Slovník slovenského jazyka.* Hlavný redaktor Štefan Peciar. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava 1959–1968.
9) TUŠER, A.: *Ako sa robia noviny.* SOFA, Bratislava 1999. 219 s. ISBN 80-85752-66-2.
10) VAŇKO, J.: *Jazyk a štýl novín a weblogov.* In: Jazyk a štýl súčasnej slovenskej publicistiky. Univerzita Konštantína Filozofa Nitra 2006. ISBN 80-8050-957-3

K dynamickým a motivačným javom v odbornej terminológii

Eva Schwarzová

Aspects Of Dynamics In The Terminological Lexis

Abstract: *Language is one of the most important instruments of the human communication – we need it and use it every day. It is in progress all the time and underlies to the many changes. On lexical level (vocabulary) we can notice not only quantitative but also qualitative changes and this progress is seen also in the terminology of many different sciences – special language.*

Key words: *dynamic phenomenon, language, vocabulary, terminology.*

Contact: *Matej Bel University, Faculty of Humanities, Department of German Studies, e-mail: schwarzova.eva@fhv.umb.sk*

Ľudská spoločnosť je dynamický fenomén, ktorý sa neustále vyvíja a je v pohybe. Základným komunikačným prostriedkom ľudstva je jazyk a jeho realizácia v reči, na ktorý neustále vplývajú zmeny a transformácia spoločnosti vo všetkých sférach – jazyk teda nasleduje dynamiku ľudskej spoločnosti. V ňom sa odrážajú nové myšlienky, postupy a celkové kultúrne napredovanie. *„Dynamika jazyka spočíva v jeho schopnosti reagovať na dostatočne silné podnety z okolia (reči) postupnou zmenou svojho stavu. Jazykový systém sa adaptuje akomodáciou, t. j. prispôsobuje sa okoliu tým, že sa sám mení, pričom si udržiava stav dynamickej rovnováhy“* (DOLNÍK 1999, 85). Podľa uvedeného citátu môžeme konštatovať, že jazyk je dynamický systém, v ktorom však môžu prebehnúť len také zmeny, ktoré neohrozia jeho stabilitu – jazyk je teda odolný a zároveň otvorený systém.

Slovná zásoba je časťou jazyka, ktorá podlieha najvýznamnejším a najrýchlejším zmenám. Je to živý systém, do ktorého vplyvom prudkého rozvoja všetkých sfér pribúdajú nové lexikálne jednotky, menia sa a niektoré naopak zanikajú. Súčasná lingvistika sa preto intenzívne zaujíma o zmysel, fungovanie a smerovanie tohto pohybu.

Jazyk je v neustálej interakcii so svojím okolím a tento proces najvýraznejšie preukazuje jeho lexikálny podsystém. Na lexikálnej rovine prebiehajú kvantitatívne a kvalitatívne zmeny. Kvantitatívne zmeny sa prejavujú v pribúdaní nových lexikálnych jednotiek, ale súčasne aj v ich miznutí. Prírastok nových jednotiek však výrazne prevyšuje počet jednotiek, ktoré zanikajú. Nové lexikálne jednotky pokiaľ nestratia príznak novosti, fungujú ako neologizmy. Najzreteľnejšie sú prírastky, ktorých zdrojom sú iné jazyky, jedná sa o **preberanie** Preberajú sa lexikálne jednotky ako formálno-sémantické celky, ale môže to byť aj tzv. kalkovanie – prekladanie motivovaných jednotiek. Tu rozlišujeme napr. sémantické a slovotvorné kalky. Sémantický kalk vzniká preložením sémanticky motivovanej jednotky, napr. *pamäť* alebo *myš*

z počítačovej oblasti z angl. *memory* a *mouse.* Slovotvorný kalk je prekladom slovotvorne motivovaných výrazov, napr. *biografia – životopis, asimilácia – spodobovanie, diglosia – dvojjazykovosť* a pod (DOLNÍK 1999, 86).

Ďalším prejavom dynamiky slovnej zásoby je jej rozširovanie a obohacovanie tvorením nových lexikálnych jednotiek podľa **slovotvorných spôsobov a postupov.** Ide napríklad o procesy ako sú:

- odvodzovanie (derivácia)
- skladanie slov (kompozícia)
- skracovanie viacslovných pomenovaní (akronymizácia)
- tvorenie viacslovných pomenovaní
- univerbizácia
- multiverbizácia .

Odvodzovanie (*derivácia*), je postup, pri ktorom vzniká odvodenina (*derivát*) a to pomocou slovotvorných prostriedkov napr. sufixáciou (chorobnosť, besnota, hluchota a pod.), prefixáciou (medzimozog, nadoblička, protilátka a pod.) a zmiešaným typom, tzv. prefixálno-sufixálna derivácia (predskokan, bezmocnosť, rozvodie a pod.). Skladaním slov (*kompozíciou*) vznikajú zloženiny (*kompozitá*), napr. pravdepodobnosť, samozápal, dvojhra a iné. Tento postup vo veľkej miere využíva napr. nemčina, pre ktorú je príznačná lexika s množstvom dvoj-, troj- i viaczložkových kompozít. Skracovaním viacslovných pomenovaní (*akronymizáciou*) vznikajú skratky a skratkové slová (akronymy), napr. ultrakrátke vlny – UKV, röntgen – rtg., fotografia – foto a iné. Pri tvorbe viacslovných pomenovaní vznikajú združené pomenovania, napr. dráha letu, jazykový prostriedok, ukladať do pamäti atď. Zužovaním významu slova (*univerbizáciou*) dochádza k zmene viacslovného pomenovania na jednoslovné, napr. triedna učiteľka – triedna, presilová hra – presilovka, spínací prístroj – spínač atď. Opakom je rozširovanie významu slova (*multiverbizácia)* – jedná sa o viacslovné výrazy (najmä dvojslovné), ktoré koexistujú s jednoslovnými ekvivalentmi, napr. dať súhlas – súhlasiť, vzniesť protest – protestovať, zaujímavým spôsobom – zaujímavo a iné. Tu sme len v stručnosti spomenuli uvedené spôsoby a postupy. Podrobnejšie sa touto problematikou zaoberali I. Masár (1991) a J. Bosák – K. Buzássyová – J. Horecký (1989) vo svojich dielach. Pri posledných uvedených prejavoch dynamiky slovnej zásoby môžeme hovoriť o kvalitatívnych zmenách, kde sa jedná o pretváranie a štylistické prehodnocovanie existujúcich lexikálnych jednotiek. Lexikálne formy sa skracujú, vznikajú skratkové slová a univerbizované pomenovania a to všetko sa deje pri nemennosti ich významu.

J. Dolník (1999, s. 87-88) považuje za najčastejšie postupy sémantického rozvíjania lexikálnych jednotiek **metaforizáciu** a **metonymizáciu.** Pri metonymizácii sa prenáša lexikálna forma a celý lexikálny význam, napr. parlament – členovia zákonodárneho orgánu. Pri metaforizácii ide o prenos lexikálnej formy a istého obsahového prvku, napr. pirát ako 1. morský lupič, 2. vzdušný, cestný . . . pirát. Pri metonymii sa jedná o vecnú súvislosť a pri metafore ide o podobnosť. Metaforizácia je často spätá aj s *expresivizáciou* lexiky – vytvorenie lexikálno-sémantických jednotiek s expresívnym príznakom, napr. tvrdohlavec a baran vo význame tvrdohlavý človek, dobrák a anjel vo význame dobrý človek. Pri tomto vymedzení môžeme hovoriť o kvantitatívno – kvalitatívnych zmenách, kde pribúda význam s kvalitatívnym príznakom expresívnosti.

Lexikálny systém istého jazyka sa realizuje v jazykovej komunikácii u jednotlivých, individuálnych príslušníkov tohto jazyka. Aby tento systém mohol správne fungovať, je potrebná významová stabilita. Na druhej strane významová stránka slovnej zásoby prechádza neustálym pohybom, je premenlivá. Často môžeme pozorovať individuálne zafarbenie, špecifické využitie, či okazionálny charakter významu slova – sú to prejavy individuálneho

využitia významu slova. Z uvedeného vyplýva, že sa jedná o dialektický vzťah stálosti a premenlivosti, na ktorý treba prihliadať v celej slovnej zásobe vrátane jej podsystémov.

Zhrňujúco možno konštatovať, že dynamiku vnášajú do systému slovnej zásoby viaceré faktory. Na jednej strane je to kvantitatívny rast – dotváranie lexikálnych a pomenúvacích jednotiek podľa produktívnych slovotvorných a pomenúvacích modelov. Druhým faktorom je neustále pretváranie, reštrukturalizácia, prispôsobovanie existujúcich pomenúvacích jednotiek novým, spoločensky podmieneným komunikačným potrebám. Viaceré vývinové tendencie pôsobia ako dialekticky protirečivé, vyvolávajú napätie ako zdroj ďalšieho vývinu (BOSÁK – BUZÁSSYOVÁ – HORECKÝ 1989, s. 367).

Pohyb a zmeny, ktoré prebiehajú v jazyku, sa nevzťahujú len na neho ako celok, ale tento vývoj sa týka aj jeho jednotlivých funkčných podsystémov, ktoré tvoria jazykový základ funkčných štýlov (publicistický, umelecký, hovorový, vedecký – náučný). Proces dynamiky sa osobitne týka vedeckého štýlu, v ktorom dominuje odborná terminológia. Príčiny stáleho rastu, pohybu a zmien terminologického jazykového fondu sú najmä v prebiehajúcom procese poznania, v rozvoji vedy a v budovaní rôznych vedeckých teórií. Vzrastajúci význam vedy priamo úmerne podmieňuje význam odborného jazyka v súčasnej spoločnosti. Odborná terminológia preniká aj za hranice vedeckého štýlu a nie je už len výsadou vedcov a odborníkov. Môžeme pozorovať expanziu odborného vyjadrovania v hovorovom, či publicistickom štýle.

Odbornú lexiku môžeme sledovať z dvoch základných hľadísk. Ide o pohľad teoretický a praktický. Praktická stránka predstavuje najmä starostlivosť o vytváranie, ustaľovanie a zjednocovanie terminológie jednotlivých vedných odborov. Termín je základom odbornej komunikácie a jeho vhodnosť sa posudzuje nielen z aspektu jazykovedného, ale aj z aspektu príslušného vedného odboru. Úspešnosť tejto praktickej činnosti závisí od teoretických poznatkov a ich prehlbovania v oblasti terminológie. Podľa K. Hausenblasa (1963, s. 7) rozlišujeme nasledovné aspekty skúmania termínov:

1. Termín ako pomenovanie javu skutočnosti (vzťah termín – pojem – označovaný jav).
2. Termín ako zložka terminologickej sústavy daného odboru a odborov nadradených (vzťah termín – ostatné termíny daného odboru, vzťah k „styčným“, t. j. nadradeným, podradeným, susedným, synonymným termínom a pod.).
3. Termín ako súčasť odborného textu (vzťah termín a ostatné pomenovacie prostriedky v odbornom texte, všeobecne ide teda o miesto termínu v systéme odborného jazyka).
4. Lexikologický aspekt spočíva v osvetlení miesta termínov v slovnej zásobe národného jazyka, teda vzťah termíny – terminologizované pomenovania – netermíny.

Podstata a dôležitosť oboch hľadísk (praktického a teoretického) je ukotvená v definícii samotného pojmu termín. Podľa definície J. Horeckého, ktorá bola prevzatá do *Zásad pre koordináciu českej a slovenskej terminológie* (1964), termín je pomenovanie pojmu vymedzeného definíciou a miestom v systéme pojmov daného vedného odboru.

Bez určenia istých hraníc obsahu daného pojmu, bez definície, bez vyčlenenia príznakov, ktoré odčleňujú daný pojem od druhého pojmu, termín nemožno pokladať za plnohodnotný (DANILENKO 1977, s. 94).

Medzi termínmi sú zastúpené všetky spôsoby tvorenia, všetky štruktúrne typy slov charakteristické pre daný národný jazyk. Zmeny, ktoré prebiehajú v terminologickej lexike istého odboru, v používaní slovotvorných prostriedkov sú v súlade so zmenami produktívnosti tých či oných prostriedkov v spisovnom jazyku vôbec. Jazyk vedy si vypracúva slovotvorný podsystém, ktorý vyhovuje požiadavkám a funkciám terminologickej lexiky. Kým bežné slová

vznikajú z komunikačných potrieb jazykového spoločenstva ako celku, termíny vznikajú ako pomenovania pojmov, ktoré sú úzko späté s profesionálnou oblasťou a sú určené na komunikáciu istej skupiny odborníkov. Platí však aj téza, že popularizácia vedy pomocou prostriedkov populárno-náučného štýlu a prenikania odbornej tematiky do publicistiky prispievajú k šíreniu odborných termínov aj za hranicu vedy. Mnoho termínov si pritom zachováva svoj terminologický ráz, ale mnoho pôvodne odborných názvov sa stáva súčasťou bežnej slovnej zásoby – determinologizuje sa (napr. fyzikálny termín *váha* bol nahradený termínom *hmotnosť*, ktorý sa používa v sústave fyzikálnych termínov, no v bežnej lexike má stále svoje použitie), bližšie porov. K. Buzássyová (1983) a I. Masár (1978).

Celkový stav a zmeny v odbornej lexike ako podsystému bežnej lexiky sa prejavuje niektorými protichodnými tendenciami a procesmi. Podľa Bosáka – Buzássyovej – Horeckého (1989: 392) sa jedná o terminologizáciu a determinologizáciu, demokratizáciu (prenikanie hovorových a slangových výrazov do spisovného vyjadrovania) a intelektualizáciu (zvyšovanie podielu a závažnosti odborného jazyka a jej súbežnosť s terminologizáciou a determinologizáciou), internacionalizáciu a dotváranie z domácich zdrojov (vzniká konkurencia slovotvorných typov s internacionálnymi a domácimi formantmi).

Na záver stručne uvedieme faktory, ktoré podmieňujú dynamiku v odbornej terminológii:

- Neustále dopĺňanie jednotlivých terminologických sústav novými termínmi ako dôsledok vedeckého poznania.
- Spresňovanie termínov, ktoré prináša zmeny obsahu pojmu pri nezmenenom výraze, ďalej zmeny vo výrazovej stránke termínu, a to bez zmeny pojmu aj s pojmovou zmenou.
- Proces internacionalizácie, ktorý vyvoláva napätie medzi dvojicami domáci prostriedok – internacionálny prostriedok.
- Konkurencia slovotvorných typov pri tvorení termínov s rovnakým kategoriálnym významom (napr. hynutie – úhyn zvierat)
- Prenášanie termínov z jedného odboru do druhého ako dôsledok interdisciplinárnosti vedeckého bádania a vznik hraničných disciplín (BUZÁSSYOVÁ 1983, s. 141).

Summary

This article presents the topic of dynamic phenomenons in the language and its vocabulary, especially in the terminological lexis. It defines the progress and changes in the special language in general and tries to find the answers to the questions “what is the cause of these changes?” and “what is their influence for the vocabulary and its user?”

Bibliografia

1) BOSÁK J. – BUZÁSSYOVÁ K. – HORECKÝ J. A KOL.: *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny.* Bratislava 1989, s. 436.
2) BUZÁSSYOVÁ K.: *Dynamika v odbornej terminológii.* In: *Jazykovedný časopis*, 34, 1983, s. 132-143.
3) DANILENKO V. P.: *Russkaja terminologija.* Moskva 1977, s. 246.
4) DOLNÍK J.: *Základy lingvistiky*. Bratislava 1999, s. 226.
5) HAUSENBLAS, K.: *Termíny a odborný text.* In: *Československý terminologický časopis.* 1963, 204

2, s. 7-15.
6) MASÁR I.: *O lingvistickom opise terminologie*. In: *Kultúra slova.* 1978, 12, s. 334-340.
7) MASÁR I.: *Príručka slovenskej terminologie.* Bratislava 1991, s. 189.

K sociolingvistickému aspektu výběru názvů piv

Michala Tomanová

To Sociolinguistical Aspects Of Nomenclature Of Beers

Abstract: *This thesis analyses a sociolinguistical aspect of nomenclature of contemporary Czech beers and breweries. It is focused on names of beers, that were motivated by a person. By the analysis of relationship between the person and the brewery or the place of the beer's origin it finds several categories of similar motivation of the names. At the end there is a list of beers with an explanation of the motivation of the name, whereas all information originate from the breweries, either their website, or e-mails from the employees.*

Key words: *nomenclature, sociolinguistics, chrematonym, beer, brewery.*

Contact: *Charles University, Pedagogical Faculty, e-mail: wdert@seznam.cz*

Pivo je důležitou součástí života a kultury mnoha lidí a většině z nich není lhostejno, jaký druh piva pije. Právě výběr názvu pro pivo hraje podle mého názoru velkou roli v ukotvení piva v kultuře, myslím, že je rozdíl v tom, pít pivo s názvem Světlé výčepní, nebo pivo Brouček.

Tento příspěvek se zabývá sociolingvistickým aspektem výběru názvů současných českých piv. Protože názvů piv je velké množství, budu se zde zabývat čtyřiceti čtyřmi názvy, která nesou jméno nějaké konkrétní osobnosti (byť třeba jen literární postavy) nebo nadpřirozené bytosti mající určité lidské atributy, případně tyto postavy název piva nějak motivovaly slovotvorně.

Informace o motivaci názvu piva jsem čerpala nejčastěji přímo od pivovaru – na jeho webových stránkách nebo prostřednictvím e-mailu od majitele či sládka pivovaru.

Nejprve bych ráda zmínila způsob samotného výběru názvu piva, protože přístup k pojmenovávacímu aktu se pivovar od pivovaru liší. Zatímco některé pivovary pořádají v obci anketu o nejlepší název piva (např. Velkomeziříčský Harrach z Malostránského pivovaru) a vyberou nejvíce vyhovující návrh tak, aby navazoval na kulturní tradici města i pivovaru, a o této anketě i vedou evidenci, v některých pivovarech nevědí, na co název jejich piva navazuje, protože jde třeba o starý název původního piva (např. Hubertus z pivovaru Kácov), a nebo jde o pivo jako součást komerčního vybavení hotelu, tedy pivo je pojmenováno po hotelu a s postavou, jejíž jméno pivo nese, nemá nic společného (např. St. Florian z pivovaru Loket – motivace je již zprostředkovaná – viz dále).

Jako první je nasnadě zabývat se tím, jaký má vztah k pivovaru osoba, případně nadpřirozená bytost, jejíž jméno pivo nese. Je možno zde vysledovat několik základních vztahů (seznam piv viz příloha).

Nejčastěji se jedná o **blízký vztah osoby nebo nadpřirozené bytosti k městu, kde se**

pivovar nachází (Bakalář, Démon, Eliščino královské, Freudovo pivo, Kristián, Max, Otakar, Petr Vok, Pivo Petra Voka, Samson, Suchdolský Jeník, Tas). Zde můžeme vysledovat *návaznost na skutečnou nebo pravděpodobnou historii a kulturu města* (Eliščino královské, Freudovo pivo, Max, Otakar, Petr Vok, Pivo Petra Voka, Kristián, Samson, Suchdolský Jeník, Tas) a *návaznost na legendární historii a kulturu města* (Bakalář, Démon).

Často se jedná také o **blízký vztah osoby přímo k pivovaru** (Bogan, Doktorova 8°, Francinův ležák, František (Novosad), Františkova třináctka, Páter, Pepan, Pepinova desítka, Svijanský kníže, Velkomeziříčský Harrach, Vendelín). Zde se nám objevuje opět několik tendencí. Častou je vybrat jméno piva *na základě historických osob souvisejících s pivovarem* (Bogan, Františkova třináctka, Páter, Svijanský kníže, Velkomeziříčský Harrach). Konkrétně v této kategorii nám vyplouvá na povrch silná tendence pojmenovávat piva *na základě kulturních souvislostí* – mezi nimi se objevují názvy piv související s Hrabalovým románem Postřižiny (Doktorova 8°, Francinův ležák, Pepinova desítka). To, že majitel pivovaru pojmenuje pivo svým křestním jménem (František, Vendelín), je v zásadě logický, ale trochu egocentrický postup výběru názvu piva. Podobně je tomu u názvu Pepan, což je hypokoristikum křestního jména sládka pivovaru. Tato tři jména jsou tedy vybrána pro *zviditelnění osob v současné době pracujících pro pivovar*.

Blízký vztah osoby k širšímu okolí případně k blízkému místu města, kde se pivovar nachází je další kategorie, kam patří názvy Baronka, Comenius, Krakonoš, Kryštof, Permon, Radegast, Rampušák, Telčský Zachariáš, Valdštejn a Záviš. Zde se přímo nabízí jednoznačné dělení na *osoby historicky doložené* (Baronka, Comenius, Kryštof, Telčský Zachariáš, Valdštejn, Záviš) a na *bytosti smyšlené nebo bájné* (Krakonoš, Permon, Radegast, Rampušák).

Na základě **blízkého vztahu osoby k pivu** byla pojmenována piva Brouček, Pivrnec, Gambrinus, Primus a Svatováclavské. Tato se dělí na *literární postavy proslavené holdováním pivu* (Brouček, Pivrnec) a *patrony řemesel souvisejících s pivem* (Gambrinus, Primus, Svatováclavské). Ovšem i další již zmíněné názvy mohou mít konotace související s holdováním pivu či s pivovarskými řemesly. Pivo Comenius má kromě Jana Amose Komenského jako nejvýznamnějšího rodáka Uherskobrodska připomínat, že i Komenského otec byl členem cechu pivovarníků. Pivo Bakalář je sice odkazem na postavu z románu Zikmunda Wintera jako takovou, tedy bylo zmíněno již výše, ale o to víc je tento název přiléhavý, že postava z románu je úzce spjata s pivem.

Nejméně je zastoupena v názvech piv kategorie těch názvů, jejichž podstatou je **blízký vztah osoby k majiteli pivovaru** (Bělečský Car, František (Xaver), Oldřich, Vladimír). U všech těchto názvů jde v podstatě o formu *památky na členy rodiny*.

Poněkud zvláštními se ve světle těchto kategorií vztahů jeví názvy Samson a Pivoj. Pivoj je reminiscencí na bájného siláka Bivoje a slovo je vytvořeno tak, aby vypadalo jako odvozené od slova pivo. Samson souvisí s kulturou města – v Českých Budějovicích stojí na náměstí velká Samsonova kašna. Přesto je zde ještě jeden význam, který mají tyto dva názvy společný. Je to fenomén síly. Posilňující účinek piva byl dříve daleko výraznější než dnes. V minulosti bylo právě pro svoji výživovou vlastnost i součástí jídelníčku dětí a bylo také pro ženy žádoucí pít pivo v době šestinedělí. Domnívám se, že i ona dávná síla piva se odráží ve výběru názvu piva podle těchto dvou siláků. Samozřejmě nevylučuji ani fakt, že záměrem mohlo být vnuknout zákazníkovi iluzi, že po požití tohoto piva bude tak silný jako Samson nebo Bivoj, tedy podtrhuje se tu určitá stereotypní konotace spojená s pivem – pivo jako atribut mužství.

Další mimostojící název je pivo St. Florian, o němž jsem se zmínila již výše. Nepodařilo se mi zjistit souvislost světce s pivem ani s pivovarem. Snad by bylo možno hledat tuto souvislost v existenci sochy sv. Floriána jako součásti sousoší na sloupu Nejsvětější trojice na náměstí v Lokti. Nicméně v odpovědi na e-mail mě majitel pivovaru ujistil, že pivo se jmenuje

záměrně stejně jako hotel patřící téže společnosti, název je tedy motivován nikoli světcem, ale názvem hotelu.

Mezi uvedenými názvy piv je několik dvojic piv stejného nebo podobného jména. Zaprvé je to dvojitý odkaz na Petra Voka z Rožmberka ve dvou jihočeských městech, kde poslední Rožmberk žil a působil – v Třeboni a Českém Krumlově. Petr Vok byl důležitou osobností české renesance, byl podporovatelem kultury, umění i pivovarnictví, není proto divu, že se pivovary rozhodly pojmenovat pivo po něm. Další dvojicí je pivo František, do trojice se k nim připojuje pivo Františkova třináctka, avšak zde je motivace výběru každého z nich je jiná (viz seznam na konci).

Zajímavé je, že mezi osobnostmi, jimiž jsou inspirovány názvy piv, se téměř neobjevují ženy, což patrně souvisí s výše zmíněnou konotací piva jako nápoje opravdových mužů. Kromě Baronky a Eliščina královského není v mém vzorku jediný název připomínající ženu. Obě piva, pojmenovaná po ženách, jsou tmavá, takže se zde projevuje opět asociace, že tmavá piva jsou vyhrazena spíše pro ženy (tuto tendenci mj. dokládá také to, že v protikladu k pivu Svijanský kníže vzniklo tmavé pivo s názvem Svijanská kněžna, které ale na rozdíl od předchozího nemá předlohu v reálné postavě).

Po konkrétní (nebo bájné) osobnosti jsou pojmenována nejen piva, ale i pivovary. Za výchozí mi zde poslouží vzorek třinácti názvů pivovarů. Převažují zde samozřejmě **příjmení osob, jež mají blízký vztah k pivovaru**, a to jak díky práci v pivovaru, tak jeho založení nebo obnovení (Bernard, Hostan, Novosad, Primátor, Rambousek, Janáček). Tři pivovary nesou jméno **osoby blízké současným majitelům** pivovaru a jejich podnikatelské činnosti (Kunc, U Koníčka, Xaver). Názvy Ferdinand, Pernštejn, Poutník a Regent souvisejí s **historií města nebo blízkého okolí**.

Do této práce jsem zahrnula také názvy piv a pivovarů, které neoznačují svým obsahem konkrétní osobnost, ale jen společenskou funkci oné konkrétní osobnosti, protože zde byla osobnost jednoznačně předobrazem pro název piva (Baronka, Doktorova 8°, Páter, Poutník, Primátor, Regent, Svijanský kníže). V případě pivovarů Primátor a Regent jsou i tyto obecnější významy specifikovány. Význam slova regent známe spíše z dějin vládnoucích rodů, kdy regentem byl zástupce za nezletilého panovníka. V 16. století bylo ovšem panství Rožmberků tak silné, že mohlo konkurovat vládnoucí dynastii. Regentem byl nazýván vrchní správce rožmberského dominia. Nikde jinde v Čechách ani na Moravě tomu tak nebylo, to také patrně rozhodlo o názvu – důležitější bylo zdůraznit samotnou funkci než osobu Jakuba Krčína z Jelčan, nejvýznamnějšího regenta rožmberského panství. V případě pivovaru Primátor došlo k obnovení pivovarnictví v Náchodě díky primátorovi Josefu Boříkovi. Od té doby byl pivovar spojen s osobou primátora města, a ačkoliv v současné době má město starostu, zůstal zachován název původní funkce.

Názvy piv a pivovarů jsou specifickým sociálním jevem. Patří sem jistě i to, že název piva jako obchodního artiklu by měl mít podobu co možno nejjasnější, aby se snadno vyslovoval a pamatoval. Nás zajímají výsledky procesu vybírání názvu piva. Názvy, kromě toho, že označují různé druhy piv, jsou i jistou prezentací pivovaru samotného. Ve vzorku, který jsem v práci uvedla, se jednalo především o piva a pivovary regionálního významu. Právě tyto pivovary totiž cítí potřebu přihlásit se k tradici historie a kultury města či blízkého regionu. Tyto momenty reminiscence jsou u názvů piv nejsilnější – aby zákazník společně s pivem „ochutnal“ i místo, odkud pivo pochází. Druhá výrazná tendence je připomenout tradici pivovaru – současného majitele nebo sládka nebo jejich předků.

Příloha: seznam názvů piv a pivovarů a motivace jejich pojmenování

Názvy piv

Bakalář (pivovar Rakovník) – název je motivován postavou bakaláře Jana Pičky z románu Zikmunda Wintera Nezbedný bakalář, který získal své přízvisko „nezbedný“, protože holdoval pivu.

Baronka (pivovar Žatec) – baronka Ulrika von Lewetzow, milenka J. W. Goetha, žila v nedalekých Třebívlicích.

Bělečský Car (pivovar U Hušků) – název je inspirován dědečkem manželky majitele pivovaru, jemuž se v hospodě přezdívalo Car.

Pivo Petra Voka (pivovar Regent v Třeboni) – V roce 1482 dává Petr Vok z Rožmberka pivovar rozšířit a staví nové sklepy vedle zámku v Třeboni.

Bogan (pivovar Nymburk) – Bogan byla ve skautském oddílu přezdívka Bohumila Hrabala, který v areálu pivovaru bydlel.

Brouček (pivovar Nová Paka) – název je motivován poněkud „pivomilnou“ postavou z knihy Svatopluka Čecha *Nový epochální výlet pana Broučka, tentokráte do XV. století.*

Comenius (pivovar Janáček v Uherském Brodě) – Jan Amos Komenský (latinská podoba jména je Comenius) je nejvýznamnější osobností Uherskobrodska, jeho otec byl členem cechu pivovarníků v Uherském Brodě.

Démon (pivovar Lobkowicz ve Vysokém Chlumci) – název se váže na místní pověsti o hradě ve Vysokém Chlumci, který měl původně stát na Skuhrovském vrchu, ale démoni prý každou noc přenesli, co bylo přes den postaveno, na místo, kde hrad stojí nyní.

Doktorova 8° (pivovar Nymburk) – doktor Gruntorád – postava z Hrabalových Postřižin, při jejichž psaní čerpal Hrabal z doby, kdy v areálu pivovaru v Nymburce bydlel.

Eliščino královské (pivovar Rambousek v Hradci Králové) – královna Eliška Rejčka. Hradec Králové byl jejím věnným městem.

Francinův ležák (pivovar Nymburk) – Francin byl správcem pivovaru v Hrabalových Postřižinách.

František (pivovar Novosad) – nese křestní jméno majitele pivovaru Františka Novosada.

František (pivovar Xaver) – křestní jméno děda současného majitele pivovaru.

Františkova třináctka (pivovar Templář) – pivo bylo pojmenováno „podle skutečné postavy muže: Františka Vrbase z Hlinného. Ochutnával naše pivo na Vysočině, až se z něho opil, proto Františkova třináctka.“ (citace z e-mailu D. Brudíkové, sekretářky pivovaru a zámku). Podobizna Františka Vrbase také zdobí sklenice tohoto piva.

Freudovo pivo (pivovar Příbor) – Zikmund Freud je nejslavnějším příborským rodákem.

Gambrinus (pivovar Plzeňský prazdroj) – název tohoto plzeňského piva vznikl ze jména Jan První – první, latinsky primus; hláska j se psala jako g, tudíž Gan Primus, z čehož vznikl tvar Gambrinus. Jan První žil ve 13. století a byl brabantským panovníkem, byl také čestný předseda bruselského sladovnického cechu a byl často zobrazován sedící na sudu s nádobou piva v ruce, stal se patronem pivovarníků.

Krakonoš (pivovar v Trutnově) – Krakonoš je bájný vládce hor Krkonoš, kde se Trutnov nachází.

Kristián (pivovar Eggenberg) – pivo nese jméno Jana Kristiána z Eggenbergu (1641–1710), významného člena rodu Eggenbergů, který sídlil v Českém Krumlově.

Kryštof (pivovar Nová Paka) – renesanční šlechtic Kryštof Harant z Polžic a Bezdružic

žil na nedalekém hradě Pecka.

Max (pivovar Zlatovar v Opavě) – název je motivován jménem majitele opavského obchodního domu BREDA Maxe Bredy. Název piva symbolizuje více než stoleté soužití pivovaru a obchodního domu – obchodní dům využívá některé prostory pivovaru.

Oldřich (pivovar Xaver) – křestní jméno děda současného majitele pivovaru.

Otakar (Měšťanský pivovar v Poličce) – Přemysl Otakar II. je pravděpodobným zakladatelem města Poličky.

Páter (pivovar Černá Hora) – páter Ševčík v roce 1896 založil Rolnickou akciovou společnost, čímž zachránil pivovar před úpadkem.

Pepan (pivovar U Hušků) – pivo je pojmenováno po sládkovi pivovaru Josefu Balounkovi.

Pepinova desítka (pivovar Nymburk) – strýc Pepin – pábitelská postava z Hrabalových Postřižin. Přijede na návštěvu do pivovaru a začne zde pracovat jako bednář.

Permon (pivovar v Lomnici u Sokolova) – název je motivován hornickou tradicí Sokolova, permon je důlní skřítek.

Petr Vok (pivovar Eggenberg) – pivo je pojmenované po posledním Rožmberkovi Petru Vokovi, který kromě Třeboně sídlil také v Českém Krumlově.

Pivoj (pivovar Ježek) – je pojmenován po legendární postavě silného Bivoje, který údajně hrdinně skolil divočáka (Bivoj s divočákem je též na etiketě piva). Slovo Pivoj vzniklo záměnou počáteční znělé hlásky b za neznělou p, čímž vzniklo slovo, které je zdánlivě odvozeno od slova pivo.

Pivrnec (pivovar Louny) – O Pivrncovi, nejslavnějším českém pivaři a nenapravitelném smilníkovi, nakreslil už karikaturista Petr Urban tisíce vtipů. Pivrnec inspiroval i názvy českých hospod.

Primus (pivovar Plzeňský prazdroj) – z lat. primus = první, viz Gambrinus.

Radegast (pivovar v Nošovicích) – pohanský bůh země, ohně, sklizně a pohostinnosti, má sochu na blízkém Radhošti a jeho kult v této oblasti byl v minulosti velmi silný.

Rampušák (pivovar Dobruška) – Rampušák je vládce Orlických hor. Postava je to naprosto smyšlená, vznikla pouze za účelem rozhlasového pořadu v 60. letech, ale stala se populární. Jméno Rampušák je odvozeno od jména vísky Rampuše, kterou zmínil Karel Poláček v románu Bylo nás pět.

Samson (Budějovický měšťanský pivovar) – Samson – biblický hrdina proslulý velkou silou; na budějovickém náměstí stojí Samsonova kašna.

St. Florian (pivovar Loket) – svatý Florian žil ve 3. století a stal se patronem hasičů. Pivo má stejný název jako hotel, který patří taktéž majiteli pivovaru.

Suchdolský Jeník (školní minipivovar v Praze-Suchdole) – pivo je pokusem Katedry technologických zařízení staveb při České zemědělské univerzitě, bylo pojmenováno po zdejším rektorovi Janu Hronovi.

Svatováclavské (pivovar Starobrno) – svatý Václav je patronem sladovníků.

Svijanský kníže (pivovar Svijany) – kníže Rohan byl vlastníkem jak pivovaru, tak zámku ve Svijanech.

Tas (pivovar Černá Hora) – Tas Černohorský z Boskovic spolu se svým bratrem Jaroslavem byli vlastníky černohorského panství v době, ze kdy je známa první zmínka o tamějším pivovaru (1530).

Telčský Zachariáš (pivovar Ježek v Jihlavě) – šlechtic Zachariáš z Hradce (1526–1589), pán na Telči, velmi se zasloužil o rozvoj Telče v době renesance. Toto pivo je vařeno dle receptury nalezené v telčském archivu.

Valdštejn (pivovar Nová Paka) – Albrecht Václav Eusebius z Valdštejna se coby

frýdlantský vévoda zasloužil o rozvoj východočeského regionu.

Velkomeziříčský Harrach (Malostránský pivovar) – František Alfred hrabě Harrach byl majitelem dřívějšího zámeckého pivovaru ve Velkém Meziříčí.

Vendelín (pivovar Vendelín Krkoška) – pivo je pojmenované po majiteli pivovaru Vendelínu Krkoškovi.

Vladimír (pivovar Xaver) – pivo je pojmenováno na památku otce manželky majitele pivovaru.

Záviš (Měšťanský pivovar v Poličce) – Záviš z Falkenštejna na blízkém hradě Svojanově s vdovou po Přemyslu Otakaru II. Kunhutou nějakou dobu pobýval a také ho přestavěl.

Názvy pivovarů

Bernard (Humpolec) – je pojmenován po Ing. Stanislavu Bernardovi, který získal pivovar v privatizaci, za jeho působení pivovar výrazně vzkvétal.

Ferdinand (Benešov u Prahy) – svým jménem odkazuje k Františku Ferdinandu d'Este, který se v roce 1887 stal majitelem konopišťského panství a nechal mezi lety 1887 a 1897 přestavět pivovar.

Hostan (Znojmo) – Hostan byl jeden ze znojemských sládků zmíněných v tzv. Losunkové knize (14. století). Stal se symbolem znojemského pivovaru a tam vařeného piva.

Janáček (Uherský Brod) – František Bedřich Janáček (1845–1925) byl sládkem v panském pivovaru a pro neshody se rozhodl založit pivovar vlastní. Jeho potomci spravovali pivovar až do roku 1948.

Kunc (Hodonín) – pivovar je pojmenován po dědečkovi současného majitele, který založil ve 30. letech 20. století rodinnou firmu. Na tu navázal po revoluci a restituci jeho vnuk a vybudoval si mimo jiné i minipivovar.

Novosad (Harrachov) – je pojmenován po svém majiteli Františku Novosadovi.

Pernštejn (Pardubice) – pivovar je pojmenován po Vilémovi z Pernštejna, který měl v Pardubicích sídlo.

Poutník (Pelhřimov) – pivovar je pojmenován po údajném zakladateli města Pelhřimova, poutníku Pelegrínovi.

Primátor (Náchod) – rozhodnutí vystavět pivovar padlo roku 1871 pod vedením primátora Josefa Bořika, název jeho funkce nese pivovar dodnes.

Rambousek (Hradec Králové) – pivovar je pojmenován po svém zakladateli Milanu Rambouskovi.

Regent (Třeboň) – pivovar je pojmenován po regentu rožmberského dominia Jakubu Krčínu z Jelčan, který zde zakládal rybníky.

U Koníčka (Vojkovice) – pivovar nese jméno předka majitelů, který se jmenoval Jan Koníček a postavil budovu, v níž se pivovar i hostinec nacházejí. K názvu přispělo i to, že majitelé minipivovaru vlastní koně, ale název je motivován primárně osobností.

Xaver (Blučina) – název pivovaru a potažmo i piva je podle stejnojmenné restaurace otce současného majitele pivovaru. „Otec je František a narodil se den před svatým Františkem Xaverským," vysvětlil původ jména s tím, že když byl jeho otec malý, jeho sestra mu říkala Xavere.

Summary

This thesis analyses a sociolinguistical aspect of nomenclature of contemporary Czech beers and breweries. It is focused on names of beers, that were motivated by a person. By the analysis of relationship between the person and the brewery or the place of the beer‘s origin it finds several categories of similar motivation of the names. At the end there is a list of beers with an explanation of the motivation of the name, whereas all information originate from the breweries, either their website, or e-mails from the employees.

Uctívání hvězd a styčné body s náboženstvím

Tereza Rábová

Glorification Of Celebrities And Common Points With The Religion

Abstract: *The text deals with the phenomenon of present-day celebrities in linguistics as well as in the larger sociolinguistics context. There are defined the typicals denominations, metaphors and neologisms of this sphere. As too the attitude of a publics, the article describes the commun points of a religion, adoration and iconisation of a stars.*

Key words: *media communication, celebrities, semantics, publics.*

Contact: *Charles University, Pedagogical FacultyPedF, e-mail: tereza_rabova@email.cz*

Studium médií a výzkum mediální komunikace je dnes tématem, jemuž je třeba věnovat zvýšenou pozornost, neboť média ovlivňují v současné době víc než kdy jindy celý společenský život. Jedno z dílčích témat, která média v široké míře nabízejí, je utváření mediálních hvězd, tzv. celebrit. Obzvláštní pozornost jim věnují bulvární média všech druhů. Pro ilustraci uveďme různorodé příklady z kulturního prostředí našeho i zahraničního a z různých časových horizontů. Dosavadní vnímání slavné osobnosti se radikálně změnilo smrtí princezny Diany a následnými „celoplanetárními slzami“ (RAMONET, 2003). Jiným typem hvězdy je ale také Barbora Škrlová, německý medvídek Knut či fenomén „mučedníka“ Karla Svobody. Nejnověji sledujeme televizní formát soutěže *X faktor,* produkující další „hvězdy“.

Ač se média dostávají do pozice instituce mající shodné rysy s církví, nic jim není svaté. Palcový titulek informující o smrti amerického herce Heatha Ledgera umístěný zřetelně v rubrice *Zábava* je cynický; stejně jako zprávy o sázkách na smrt zpěvačky Britney Spears. Samostatnou kapitolou je přímo modelový fenomén Paris Hilton a chování novinářů vůči ní. Tolik velmi stručně jen pro uvedení do problematiky hvězd jako mediálních konstruktů, která je v lingvistickém zkoumání relativně nová, nicméně však společensky natolik naléhavá, že je jistě třeba dalších studií, které její oblasti náležitě popíší. Pro lepší vhled do studovaného tématu uvedeme oblasti, které jsme již podrobili zkoumání. Jde především o zasazení fenoménu hvězd, jejich (manipulativní) působení na publika a jevy vyplývající do kontextu postmoderní společnosti. Dále lze usuzovat na celou řadu příčin, které vedou ke vzniku hvězd, a to jak ze strany publik, tak médií. Hvězdy již lze podle několikerých hledisek třídit do skupin a definovat je (hledisko časové, místní, činnosti atd.) Z lingvistického hlediska jsou důležité rozbory pragmatické a sémantické, tedy analýza prostředků, jimiž jsou obsahy publikům podávány a které velmi ovlivňují výsledný efekt, ovlivňující recipienta.

Podrobněji se nyní zaměříme na lexikum, používané při označování a popisu hvězd a referování o nich; především pak popisujeme pojmy původně z náboženské oblasti. Poté se také

budeme věnovat chování publik v souvislosti s hvězdami.

Pojmy, sémantická pole, neologie

1. Nové skutečnosti si žádají svá nová pojmenování. Proto si jazykový systém standardními prostředky vytvořil neologismy, jako je např. *medializace (medializovat, medializovaný), celebrizace, bulvarizace*; analogicky k pojmu fotogeničnost vznikla *telegeničnost*. Patří sem i neologismy jako *internaut/internetista* – uživatel internetu; *prozument* – konzument, který zároveň produkuje nebo výrazně ovlivňuje (Blažek, 1995). *Internetoplavec* je hybridní složeninou. Vznikl také redukovaný lexém familiérního rázu „*showbyz*".

Pro obecné popisování mediální reality se dnes používají některé nové, zajímavé termíny a metafory, např. *společenská konzumace*, *mediální krajina, mediální produkt* (označuje jak osobu, tak seriál, desku atd.), *mediální kolotoč, umělá osobnost reality show, globální nebe*. Chápeme-li v obsahu lexému *celebrita* dosažení nejvyšší možné charakteristiky „hvězdnosti", pak obrat „víc než celebrita" je pleonasmem (podobně jako např. *více optimální).

2. Již existující slova nabývají dalších významů a objevují se v nových kontextech. Jedním z nejfrekventovanějších označení je *hvězda.* Původně astronomický pojem konotuje souvislost s nebem, s nepřekonatelnou dálkou a zároveň implikuje zářivost, působivost a mimozemskou krásu. Paralelně se užívá slovesa (*za)zářit, vystoupit, vyjít* („na nebi pop-music vyšla nová hvězda…"), *hřát se na výsluní* zájmu médií. Metaforický řetězec se rozrůstá do celého sémantického pole. Vznikl navíc rozšířený pojem *e-hvězda* (analogicky k e-mail, e-room…).

Tematika hvězd, stoupání ke hvězdám a touhy po nebi se objevuje i ve společných písních účastníků soutěže *Česko hledá Superstar*.

Charakterizovat podstatu toho, co přesně veřejnost rozumí pojmem hvězda / celebrita není jednoduché. Internetová encyklopedie Wikipedia ji definuje takto: „Celebrita je obecně známá nebo slavná osoba, která disponuje vysokým stupněm veřejné a mediální pozornosti." Všeobecně je uznáván názor, že celebrita bez médií a publika nemůže existovat. Hvězda je tedy vždy mediální hvězdou, neboť ta jí prezentuje a masově o ní šíří informace.

3. Mezi přejímky z cizího jazyka a jejich adaptace do systému češtiny patří slovo *celebrita.* Jedna z definic zní: „věhlasná, ve společnosti nebo ve svém oboru vážená osobnost" (Kraus, 2005). S uvedenou formulací lze polemizovat, i když etymologicky je vysvětlení správné. Zvláště dnes a v případě hvězd reality show není splněna podmínka, že se jedná o „váženou osobnost". Zároveň lze pojem zařadit i do skupiny uvedené v bodě 4., protože se může odkazovat nejen k latinskému „celeber"-slavný, ale může konotovat náboženské „celebrovat: sloužit mši", „celebrant: kněz sloužící mši".

Běžně se používají původní pojmy *star*, *superstar* a *megastar*. Podobně existují osobnosti, které jsou *trendy, in,* popř. *out, free, cool*. Přejaté je také slovo *hit*.

4. Zaměříme-li se na přímé souvislosti s náboženstvím, zjistíme, že se velmi často setkáme nejen s perifrastickými vyjádřeními různého typu, ale i s explicitními formami denotujícími náboženské významy. Hvězdy jsou zobrazovány coby objekty uctívání a křesťanské pojmy jsou používány v sekulárním prostředí.[1]

Následující pojmy se vyskytují v bohatých kombinacích. Jsou to pojmy jako *mít auru*

[1] Příznačný je již např. také výběr I. Ramoneta pro jednu z kapitol knihy *Tyranie médií* - Mediální mesianismus - zde je konotace s náboženstvím naprosto zřetelná.

nebo *být idolem*, přičemž idolem se původně rozuměl kultovní předmět (modla) pravěkých náboženství, kterému byla vzdávána božská úcta; popř. uctívaná, zbožňovaná osoba.

Podobně *legenda*, neboli pův. epická skladba vyprávějící o životě, zázracích a mučednictví světců, přeneseně expresivně znamená smyšlenku („koluje o něm mnoho legend“) a publicisticky a hovorově známou osobnost (skupinu osob/instituci). K tomu, aby byla legenda vnímána jako legendární, by měla ve svém oboru působit dlouho, úspěšně a dobře, být oblíbená a všeobecně známá a konečně mít za sebou trvalé výsledky. Na rozdíl od dřívějška nevzniká legendárnost nutně až po smrti osoby. Zatímco v případě církevních legend, tedy kultů mučedníků, byla přisuzována až posmrtně, dnešní mediálně známé tváře se těší ze svého postavení už za života.

Přídomek „legendární“, je-li již dotyčnému jednou přisouzen, se pak při jeho zmiňování objevuje s velkou pravidelností. Při detailním zkoumání tisku i televizních pořadů konstatujeme poměrně vysoký výskyt tohoto přídomku, „největších legend“ je vždy několik zároveň (např. Paul McCartney – „největší žijící legenda“ TV Nova 24. 6.; legendární herec Svatopluk Beneš).

Pojem *kultu* (pův. náboženský obřad vzdávání úcty bohu/bohům, svatým; nekritické, přepjaté uctívání, velebení) se objevuje v podobě adjektiva *kultovní*, které se běžně používá ve spojeních *kultovní film* (u nás *Kouř, Samotáři*; zahraniční *Pulp fiction)*, *kniha*, *seriál* (*Návštěvníci*; resp. *Přátelé*), *skupina* atd. Kultovní znamená zlomový, generační, revoluční, a to vždy pro jistou generaci. Dnes fungují různé komerční kulty, podporované marketingovými strategiemi. Častým výskytem je výsosnost kultu legendy vyprazdňována a její výjimečnost se tak pomalu vytrácí.

Dalším běžně užívanými slovy charakterizujícími celebrity je *ikona* (pův. význam je obraz Krista nebo svatých), např.: „…střetly se dvě české hokejové ikony…“, a dále *adorace* (projev úcty, zvl. k bohu, zbožné uctívání, vzývání). Přenesená adorace se projevuje zvláště při líbání fotek (ikon), extatickém křiku, pláči a vytržení při koncertech a autogramiádách.

Charisma znamená pův. zvláštní schopnost nadpřirozeného původu, tzv. dar boží milosti; sociologicky pak zvláštní nadání určité osoby nebo instituce či symbolu s mimořádnými vlastnostmi v očích stoupenců. Užívá se hojně adjektiva *charismatický* (ch. lídr skupiny).

Běžně se užívá pojmů *křest* a *zpověď*. Podobně se mluví o *bohyni hlasu/krásy*. Hovoříme s nadsázkou o „našich bozích, filmových hvězdách, uctívaných všemi, početnou masou a obyčejnými plebejci“. *Vyvolený* je termín vycházející z Bible i antiky. Výlučnost je jedním z faktorů následného procesu adorace.

Často se opakují přívlastky rozvíjející substantiva s významem hvězdy či celebrity: *exkluzivní, fenomenální, pohaslá, skutečná, zaručená,* tzv. *společenská hvězda*. Novináři používají zautomatizované metafory: *božský Luciano*, *božská Marylin*, *národem zbožňovaný hokejový brankář Dominik Hašek*, *střetnutí hokejových ikon*, *rockoví bohové Led Zeppelin se vracejí*, *svatá trojice Gott, Vondráčková, Bílá, božský Karel* (spojení směřuje až k ironii), *hvězdná Lucie Vondráčková*, *bohyně* (popř. *královny) popu*, *apoštol rokenrolu* (Elvis Presley).

Paralela vzývání náboženského a vzývání celebrit

Autorita celebrit je zajišťována právě nesmírným odstupem, který si udržují od publika. Následující citace velmi dobře vystihuje podstatu světa hvězd: „Jsou doslova 'mimo tento svět', ale nad světy místních lidí se každodenně vznášejí vtíravě a mnohem viditelněji než andělé, kteří se kdysi vznášeli nad křesťanským světem: jsou zároveň nedostupní i v dohledu, esoteričtí i všední, nekonečně nadřazení, a přesto všem podřadnějším dávají zářný příklad, který má být následován, přinejmenším jako předmět tužeb; uctívaní a zároveň chtivě napodobovaní –

majestát, který navádí, místo aby vládl. Pozemšťané se s celebritami setkávají prostřednictvím médií – 'pravidelných přenosů z nebe' “ (Bauman, *www.inpeg.ecn.cz*). Iluzorní propast mezi pozemským světem a nebem, paradoxně však i pokusy sblížit jejich svět tomu našemu, je v obrazu mediálního zpracování patrná.

V médiích byl vytvořen, zkonstruován a je udržován iluzivní obraz mediálního nebe, celého systému této společenské smetánky, které je striktně odděleno od toho našeho: My, obyčejní smrtelníci (v opozici k exkluzivitě stars – zcela v rámci logiky a dikce hvězdného adorování), do jejich světa pouze nahlížíme, a to zespodu (směrem na nebe), vzhlížíme k nim, zajímáme se o jejich legendární příběhy vzory (neustále hledání partnera K. Neumannové, zjišťování stavu dítěte V. Žilkové a stovky dalších), pojímáme je coby kladné, ale i záporné, ba přímo sledujeme jejich mučednictví (K. Svoboda, V. Brodský, P. Haničinec).

Diváci (novináři) čekají fronty a dlouhé hodiny, aby o nich mohli psát, cítit její parfém, dostat podpis či případně jinou trofej. Fanoušci se chtějí dotknout jejich aury. Dokonce je čas od času možno vyhrát v soutěži den nebo dokonce noc strávenou s hvězdou.

Plakáty s fotografiemi známých zpěváků, herců, modelek, sportovců a jiných celebrit a nápisy na zdech mají ve své podstatě tutéž sémiotickou funkci jako kdysi ikonická zobrazení svatých. Podobenky celebrit vycházejí z oltářních zobrazení světců. Pro někoho se mohou rozrůstat až do podoby fetišistických předmětů. Jako příklad koncentrovaného a aktivního oslavování hvězdy uveďme zeď Johna Lennona na pražské Kampě.

Přesto, že jsme vzdáleni pět století od středověku a minimálně sto let se projevují ve společnosti vlivy výrazně vyrůstající z industriálního, moderního (osvícenského) racionalismu a pozitivismu, uvědomme si, že hmatatelné relikty uctívání svatých se ve své podstatě nezměnily. Pro získání statutu svatosti jsou však definována jiná kritéria. Paradoxně se jevící protiklad prastarých skutečností i jejich pojmenování a novodobých fenoménů hvězd s nimi se pojících je jen zdánlivý. Hluboko a silně zakořeněná potřeba víry v existenci vyšší moci či instance (až spasitele) způsobuje, že lidé dnes svou víru obrací k těm, jež jsou leckdy coby bohové zpodobňováni. Uctívá se vlastně podobným nebo stejným způsobem, jen něco jiného. Svědčí to však i o tom, že podstatou víry je slepá nekritičnost, oddanost, jejím předpokladem je silná angažovanost emocí. Zbožštění teď a dřív užívá nápadně stejných sémantických polí a slovní zásoby a vyznačuje se některými společnými prvky.

Existuje ale podstatný rozdíl mezi uctíváním novodobým a středověkým. Tehdy byl život s dominantní náboženskou náplní absolutní nutností, jediným myslitelným životním přístupem. Náboženství, církev a víra byly váženými institucemi středověké morálky. Světci byli prezentováni bez chyb, byli dokonalí a příkladní, jejich zásluhy byly objektivně obdivuhodné. Dnes jsou adorováni (mimo legend) konkrétní, žijící a dosažitelní lidé (i když se uměle oddělují od světa obyčejných lidí a vysazují se na „nebe“), jejichž zásluhy jsou pochybné (hvězdy reality show jsou zcela typickým příkladem). Vytrhují se složky jejich osobnosti podle momentální potřeby mediálního titulu, pátrá se v jejich v soukromí, píše se o jejich skandálech a extempore.

Zatímco dnes se k přisouzení „božství“ dostáváme především přes bulvár, a to přes „tahání kanály“ a dalšími často nekultivovanými a pochybnými postupy. Postmoderní člověk má zkrátka, na základě dnešní podoby světa a života v něm, obklopený dnešní realitou, jinou představu a možnost volby realizovat svou potřebu uctívání. Středověká a raně novověká podstata vzývání svatých je nahrazena systémem showbyznysu a jejími představiteli – celebritami, dnešními „svatými“.

Pokračujíce v této úvaze, můžeme najít podobnou transformaci poutí a poutnictví ke svatým místům v navštěvování koncertů, sportovních utkání, módních přehlídek, k masovému srocování za účelem shlédnutí objektů svého obdivu. Na základě výše uvedeného by tedy snad bylo možno tvrdit, že tak, jako dříve řídila lidský život církev a velmi pevně držela otěže života

svých farníků ve svých rukou, tak paralelně dnes jsou touto nejvyšší instancí, dnešní církví média, na něž jsme odkázaní, která, ať už s naším vědomím či nikoliv, směřují naše jednání, a která řídí i stoupání a „kanonizaci“ celebrit. Média obecně ovládají dnes nás občany jako masu, farníci jsou nazýváni diváky či publikem. Je tedy možno oponovat tvrzení, že celé zaměření moderních médií je čistě světské. Paralelně lze rozlišit dokonce i propracovanou mediální strukturu (horizontální a vertikální dělení), stejně jako tomu bylo promyšleně i v případě církve. Potřeba víry člověku jako druhu zůstala a ten, kdo jí vede, řídí, usměrňuje a naplňuje, je mediální systém. Ten nám nechává ukazovat exponované osobnosti, z nichž celebrity jsou nejexponovanější částí (podobně zásadní osobnosti politické či jiné patří svým způsobem k celebritám).

Uctívání implikuje už sama masová povaha médií, při kterém na jedné straně figuruje nerozlišená masa a na druhé individuální vůdce – hvězda, celebrita, star, ikona. Pojem masy znamená velký nediferenciovaný soubor, v němž chybí pořádek, vzbuzuje často apriori negativní konotace, je projevem masové kultury. Vztah mezi podavatelem a příjemcem je neosobní a jednostranný, často vypočítavý, manipulativní; jedná se o vztah asymetrický.

I výsledný produkt je masový, standardizovaný, nekreativní, vyrobený na základě stále týchž více či méně obměňovaných postupů. Přijímání takového sdělení divákem je individuální, divák netuší počet ani rozložení ostatních členů publika, přesto je součástí této jím netušené masy.

Résumé

Le sujet traité de cet article est le phénomène des vedettes; on les etudie dans le contexte linguistique ainsi que sociologique plus largement. Dans la première partie, la sémantique et le domaine lexical des „stars“sont decrites et analysés de point de vue de la religion. Des metaphores, de différents processus lexicals (glissement, renforcement, extension; emprunts lexicaux et la neologie) sont distingués dans le traitement verbal du sujet.

Quant au comportement des publics, on trouve les parallèles entre le comportement religieux du public envers les „saints“ et le comportement des publics envers les vedettes (adoration, iconisation).

Bibliografie

1) MCQUAIL, D.: *Úvod do teorie masové komunikace*, Portál, Praha 2002.
2) JIRÁK, J., KÖPPLOVÁ, B.: *Média a společnost*, Portál 2003.
3) HLADKÝ, M. A KOL.: *Žurnalistika v televizi*, Novinář, Brno 1986.
4) BLAŽEK, B.: *Tváří v tvář obrazovce*, Sociologické nakladatelství, Praha 1995.
5) MCLUHAN, M.: *Jak rozumět médiím: Extenze člověka*, Odeon, Praha 1991.
6) KUNCZIK, M.: *Základy masové komunikace*, Karolinum, Praha 1995.
7) RAMONET, I.: *Tyranie médií*, Mladá fronta, Praha 2003.
8) ORTEGA Y GASSET, J.: *Vzpoura davu*, Naše vojsko, Praha 1993.
9) KRAUS, J. A KOL.: *Nový akademický slovník cizích slov*, Praha 2005.

Studium kultury slovanských národů z pohledu etnolingvistiky

Libor Pavlíček

Study of the Slavonic Nations Culture through the Prism of Ethnolinguistics

Abstact: *Introduction of Ethnolinguistics as a relatively young and dynamically developing discipline, especially in few Slavonic countries. Brief summary of the ethnolinguistics history. Presentation of the Russian, Polish, Serbian and Ukrainian ethnolinguistics, their orientations, methods and tasks, with the most significant personalities of the branch.*

Key words*: Ethnolinguistics, Slavonic Ethnolinguistics, Language and Culture.*

Contact: *Masaryk University, Faculty of Arts, Department of Slavonic Studies, e-mail pavlicek.libor@gmail.com*

V rámci jazykovědy se v posledních desetiletích vydělilo několik pomezních disciplín, které jsou zaměřeny na zkoumání jazyka ve vztahu k člověku. Patří mezi ně i etnolingvistika, která se zabývá vztahy mezi jazykovými a kulturními jevy a stojí tedy na pomezí lingvistiky, etnologie, folkloristiky či kulturologie.

Problematikou vztahu jazyka a národní kultury se zabýval už v 18. století německý filozof Johann Gottfried Herder (1744–1803). Jazyk nechápal jako pouhý vyjadřovací prostředek, komunikační nástroj, ale jako něco, co má zásadní vliv na myšlení člověka a celého národa. Mezi jazykem a myšlením národa je úzký vztah - člověk vnímá okolní svět prostřednictvím jazyka.[1]

Na tyto myšlenky navázal v následujícím století Wilhelm von Humboldt (1767–1835). Také on považoval spojení jazyka s myšlením za nerozlučitelné. Podle něj jazyk není hotový produkt (*ergon*), ale dynamický proces, tvořivá síla (*energeia*), která přímo formuje myšlení národa. Určitý jazyk může existovat pouze ve spojení s určitým národem, je vědomím tohoto národa, formuje jeho světonázor (*Weltansicht*). Různé národy budou mít tudíž i odlišný pohled na svět, díky odlišným gramatickým strukturám jazyků, jimiž mluví. Takto se Wilhelm von Humboldt poprvé dotkl problému *jazykového relativismu*. Humboldt rozlišoval dvě formy jazyka - *vnější* (materiální stránku) a *vnitřní formu jazyka*, jež je nositelkou „ducha národa“ (*Volkgeist*).[2]

Na Humboldtovo pojetí jazyka jako tvořivé síly navázal ukrajinský lingvista a folklorista Oleksandr O. Potebňa (1835–1891), který ale uplatňoval spíše psychologický přístup k jazyku - jazyk vnímal jako odraz národní psychologie. Potebňa určitým způsobem ovlivnil pozdější východoslovanskou etnolingvistiku, když prosazoval názor, že při studiu jazyka bychom se měli

[1] VRHEL, F.: *Základy etnolingvistiky*. Praha 1981, s. 35–36.
[2] Dtto, s. 37–40.

opírat o historii a kulturu národa.

Etnolingvistika (nověji lingvistická antropologie) jako skutečný vědní obor se začala formovat až ve dvacátém století ve Spojených státech amerických. Její počátky jsou spjaty se jménem Franze Boase (1858–1942). Tento antropolog německého původu, otec americké antropologie, se intenzivně zabýval studiem jazyků a kultury amerických indiánů. Domníval se, že mezi jazykem a kulturou existuje spojitost, k pochopení kultury a způsobu vidění světa cizího etnika je tedy nutné znát jeho jazyk. Tyto úvahy ve 30. letech rozvedli jeho žáci, Edward Sapir (1884–1939) a Benjamin Lee Whorf (1897–1941). Tito dva antropologicky zaměření lingvisté jsou autory hypotézy, která vychází z teorie jazykového relativismu, z předpokladu, že vnímání reality je podmíněno gramatickou strukturou jazyka (tzv. *Sapir-Whorfova hypotéza*). Oba jazykovědci vycházeli ze studia jazyků a kultury severoamerického indiánského obyvatelstva.

Jinou cestou se ubírá etnolingvistika ve slovanském světě. S etnolingvistikou americkou má společný pouze název. Narozdíl od synchronního přístupu ke studiu jazyků, který je charakteristický pro americkou etnolingvistiku, slovanští etnolingvisté kladou důraz na diachronní aspekt zkoumání. Etnolingvistika je zde jedno z nejmladších a nejdynamičtěji se vyvíjejících odvětví lingvistiky, zejména u Slovanů východních, kde je zastoupena především moskevskou etnolingvistickou školou, kterou založil lingvista Nikita I. Tolstoj (1923–1996). Podle jeho vlastních slov je etnolingvistika disciplínou, která „*zkoumá jazyk skrze lidské poznání, mentalitu, běžné či obřadní chování člověka, jeho mytologické představy apod.*“.[3] V jeho pojetí je etnolingvistika komplexní naukou, která zkoumá jazyk ve vztahu k národní duchovní kultuře, přičemž zvláštní důraz klade na sběr a systematizaci „textů“ jazyka kultury – textů v sémiotickém slova smyslu, tedy znaků verbálních (lexémy, ustálená slovní spojení, frazémy, parémie) i nonverbálních (tanec, ornament, výšivka apod.), symbolů, kterými se projevuje duchovní kultura určitého etnika.[4] „*Jazyk kultury*“ národa v sobě konzervuje různé archaismy, symboly, které odrážejí pohled na svět našich předků. Význam jednotlivých znaků jazyka kultury není vždy průhledný. Etnolingvistika se pokouší tato neprůhledná místa dešifrovat, interpretovat, hledá nové souvislosti mezi jazykem a jednotlivými složkami duchovní kultury - obyčeji, obřady, mytologií apod.

N. I. Tolstoj při systematizaci prvků jazyka kultury úspěšně operuje s lingvistickou terminologií - hovoří o již zmíněném „*jazyku kultury*“, ale také o „*gramatice kultury*“, „*morfologii kultury*“, „*dialektologii kultury*“ či o „*překladu*“ z jazyka určité kultury do jazyka kultury jiné.[5]

N. I. Tolstoj byl rovněž iniciátorem prací na zvláštním etnolingvistickém slovníku s názvem „*Славянские древности. Этнолингвистический словарь в 5 томах*“ (zatím byly publikovány první tři svazky, čtvrtý se připravuje se do tisku), jehož hesla se věnují jednotlivým slovanským kulturním fenoménům, tedy prvkům jazyka kultury, jejich významu a vymezení oblasti jejich fungování. Hlavním kritériem pro zařazení jednotlivých hesel do slovníku (tzn. různých „slov“ jazyka kultury) je stupeň jejich symbolického významu. Jiným kritériem zde může být četnost výskytu určitého jevu nebo reálie v některé z oblastí duchovní kultury. Ve slovníku je kladen důraz na areálovou charakteristiku kulturních jevů, tzn. je zde podán co nejucelenější soupis a popis možných teritoriálních variant těchto jevů z celého slovanského

[3] *Славянские древности. Этнолингвистический словарь (ред. Н.И.Толстой).* Том I, Москва 1995, с. 5.
[4] *Славянские древности. Этнолингвистический словарь (ред. Н.И.Толстой).* Том I, Москва 1995, с. 5.
[5] Srov. ТОЛСТАЯ, С. М.: *Московская школа этнолингвистики. Opera Slavica* XII, 2002, 2, с. 3.

světa. Jedině takto je možné tyto jevy plně interpretovat.[6] Všechna hesla slovníku shrnuli jeho tvůrci do několika sémantických kategorií (neživé předměty/substantiva; rostliny; živočichové; osoby/jména; čas/kalendář; místa; vlastnosti; činnosti).

K představitelům moskevské etnolingvistické školy dále patří Světlana M. Tolstaja, vedoucí oddělení etnolingvistiky a folklóru při Ústavu slavistiky Ruské akademie věd, a její kolegové L. N. Vinogradova, Aleksandr V. Gura, Taťjana A. Agapkina nebo Anna A. Plotnikova.

S etnolingvistickou tematikou v ruském prostředí se setkáme i v pracích jiných ruských lingvistů - Vjačeslava V. Ivanova a Vladimira N. Toporova. Narozdíl od N. I. Tolstého, který využívá „dialektologického" přístupu, uplatňují přístup „etymologický" - na základě lingvistických, folkloristických a mytologických údajů se pokusili rekonstruovat duchovní svět Praslovanů. Ještě dále zašli V. V. Ivanov spolu s gruzínským lingvistou Tamazem V. Gamkrelidzem, když se v jejich monumentálním díle „*Индоевропейский язык и индоевропейцы*" pokusili o rekonstrukci indoevropské protokultury.

Ruskou etnolingvistiku dále reprezentují např. Jelena L. Berezovič, která mj. uplatňuje etnolingvistický přístup na poli onomastiky, či Aleksej V. Judin, který v současné době působí na Gentské univerzitě v Belgii.

Polská etnolingvistika je svým zaměřením velmi blízká moskevské etnolingvistické škole, i když se od ní v mnohém liší. Je zastoupena především osobností Jerzy Bartmińského, profesora na univerzitě v Lublinu. Narozdíl od moskevské školy se orientuje převážně na domácí kulturní prostředí, je zaměřena spíše synchronně, snaží se co nejpodrobněji popsat všechny aspekty národního jazyka kultury s využitím folkloristických údajů nasbíraných za poslední dvě století. Tyto údaje jsou systematicky zpracovávány do podoby etnolingvistického slovníku, který vychází pod názvem „*Słownik stereotypów i symboli ludowych*". Jak vysvětluje J. Bartmiński v úvodu k tomuto slovníku, „*je to pokus o rekonstrukci tradičního obrazu světa a člověka pomocí metod etnolingvistiky a folkloristiky*".[7] Pojmem „*stereotyp*" se rozumí „*představa objektu zformovaná v určitém společenském rámci zkušeností, která určuje, čím tento objekt je, jakou má podobu, jak se chová, jak je člověkem vykládán, atp*.".[8] Symbol je zde „*taková představa objektu, která je pojímána jako reprezentant jiné představy v rámci většího znakového systému*".[9] Jednotlivé svazky tohoto rozsáhlého díla budou tematicky vymezeny a postupně vydávány v pořadí inspirovaném biblickým pojetím stvoření světa, tzn. tématem přírody počínaje a člověkem konče. V roce 1999 byl vydán první svazek s podtitulem „*Kosmos*", další svazky budou zahrnovat tyto tematické okruhy: *Rostliny, Živočichové, Člověk, Společnost, Náboženství/Démonologie, Čas/Prostor/Míry/Barvy*. Kromě prací na výše zmíněném slovníku je pod redakcí Jerzy Bartmińského od roku 1988 vydáván časopis "*Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury* ", jehož zatím poslední, 19. svazek vyšel v roce 2007. Mezi další osobnosti polské etnolingvistiky patří např. J. Anusiewicz, A. Dąbrowska, A. Wierzbicka aj. Etnolingvistika se kromě lublinské školy J. Bartmińského rozvíjí i v jiných polských městech, např. ve Varšavě, Poznani, Vratislavi nebo ve Štětíně, což potvrzuje velký zájem o tento obor.

Další zemí, kde etnolingvistika našla živnou půdu, je Srbsko. Lidová kultura zde přitahovala zájem řady etnografů a folkloristů již od počátku 19. století. Za všechny sběratele

---

[6] *Славянские древности. Этнолингвистический словарь (ред. Н.И.Толстой).* Том I, Москва 1995, с. 9.
[7] *Słownik stereotypów i symboli ludowych* (red. J. Bartmiński). Lublin 1996, s. 9.
[8] Dtto.
[9] *Słownik stereotypów i symboli ludowych* (red. J. Bartmiński). Lublin 1996, s. 9.

lidové slovesnosti jmenujme Vuka Karadžiče (1787–1864), kterému se zde podařilo nashromáždit bohatý folklorní materiál. Samotná srbská etnolingvistika se však začala formovat mnohem později, až ve druhé polovině 90. let 20. století. V roce 1996 začal v Bělehradě vycházet etnolingvisticky zaměřený časopis „*Кодови словенских култура*“. Časopis vychází jednou ročně (zatím poslední, devátý ročník, v roce 2004). Každý ročník je tematicky vymezen: *Rostlinstvo* (1/1996), *Jídlo a pití* (2/1997), *Svatba* (3/1998), *Části těla* (4/1999), *Zemědělství* (5/2000), *Barvy* (6/2001), *Děti* (7/2002), *Ptactvo* (8/2003) a *Smrt* (9/2004). Do časopisu přispívají autoři z různých zemí slovanského i neslovanského světa. Roku 1996 vyšlo zároveň několik zajímavých etnolingvisticky zaměřených monografií, např. „*Етимологија и мале фолклорне форме*“ od Biljany Sikimič nebo „*Симболика света у народној магији Јужних Словена*“ Ljubinka Radenkoviče. Srbská etnolingvistika je svým zaměřením blízká etnolingvistice moskevské školy - jeden z hlavních představitelů srbské etnolingvistiky Ljubinko Radenkovič studoval u N. I. Tolstého v Moskvě a přeložil některé jeho práce do srbštiny (není bez zajímavosti, že zakladatel moskevské etnolingvistické školy N. I. Tolstoj v Srbsku strávil dětství a ve svém díle se k tématu srbské lidové kultury mnohokrát vracel). Převážná většina srbských etnolingvistů je soustředěna při dvou vědeckých pracovištích - v Etymologickém oddělení Ústavu srbského jazyka Srbské akademie věd a umění a při Ústavu balkanologie tamtéž. Srbská etnolingvistika je dále zastoupena jmény Dejana Ajdačiče, Marty Běletič, Aleksandra Lomy, Milky Ivič aj.

Počátky etnolingvistického bádání na Ukrajině jsou spojeny s činností O. O. Potebni, určité prvky etnolingvistické analýzy vykazují i etnografické práce Volodymyra M. Hnaťuka nebo Mykoly F. Sumcova z přelomu 19. a 20. století, ale o etnolingvistických studiích jako takových se zde dá hovořit teprve v posledních desetiletích 20. století, kdy došlo k oživení zájmu o tuto problematiku pod vlivem prací N. I. Tolstého a jeho školy. Etnolingvistickou problematikou se zde zabývají např. Iryna O. Holubovska, Pavlo Ju. Hrycenko, Valentyna L. Konobrodska, Teťana B. Lukinova, Halyna M. Myronova, Serhij P. Plačynda, Natalija V. Sluchaj, nebo Vitalij V. Žajvoronok. Samostatná etnolingvistická škola na Ukrajině se dosud nezformovala, avšak zjevně zde o tento obor v posledních letech vzrůstá zájem, jak o tom svědčí kupříkladu otevření *Centra etnolingvistických studií* (*ЦЕД*) při Ústavu ukrajinské filologie Žytomyrské univerzity v roce 2007.

Etnolingvistice věnují pozornost i lingvisté jiných slovanských národů, ale zdaleka ne v takové míře. Práce etnolingvistického zaměření vznikají v Bělorusku, Bulharsku, Slovinsku, Chorvatsku, Česku nebo na Slovensku a jsou menší či větší měrou ovlivněny činností výše uvedených etnolingvistických škol.

V listopadu 2007 byla zprovozněna webová stránka s názvem „*Славянская этнолингвистика*“. Jedná se o mezinárodní projekt Etnolingvistické komise při Mezinárodním komitétu slavistů, jehož cílem je usnadnit spolupráci badatelům na poli slovanské etnolingvistiky a zároveň zpřístupnit výsledky jejich zkoumání širokému okruhu zájemců o bližší poznání kultury jednotlivých slovanských národů. Stránky projektu umožňují novým zájemcům o studium etnolingvistiky přehlednou základní orientaci na tomto poli. Redaktory stránky jsou Dejan Ajdačič, Jelena Berezovič a Aleksej Judin. Přispívají sem mnozí významní slovanští etnolingvisté a je zde zveřejněno veliké množství užitečných bibliografických údajů. Realizací tohoto projektu se otvírají nové možnosti spolupráce slovanských etnolingvistů.

Summary

The article deals with relatively young linguistic discipline of Ethnolinguistics which studies the relationship between the linguistic and cultural phenomenons. So it stems from knowledge in linguistics, ethnology, folklore or culturology. The initial part of this article is dedicated to a brief review of historical personalities whose ideas exercised decisive influence on constitution of this branch. Then there is a shortly explicated discrepancy between Slavonic and North American conception of ethnolinguistic studies. The rest of the essay describes the history, the results and the goals of ethnolinguistic research in few Slavonic countries (Russia, Poland, Serbia and Ukraine), with the review of the most notable personalities of this branch and their works.

Bibliografie

1) BARTMIŃSKI, J.: *O "Słowniku stereotypów i symboli ludowych"*. In: *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, Lublin 1996, s. 9 – 34.
2) BARTMIŃSKI, J.: *Czym zajmuje się etnolingwistyka? Akcent* 4 (26), Lublin 1986, s. 16 – 22.
3) BUDIL, I.: *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*. Praha 1999.
4) Sapir, E.: *Language*: *An introduction to the study of speech*. New York 1921.
5) *Słownik stereotypów i symboli ludowych* (red. J. Bartmiński). Lublin 1996, 1999, I Kosmos: 1. sv. Niebo. Światła niebieskie. Ogień. Kamienie, sv. 2. Ziemia. Woda. Podziemie.
6) VEČERKA, R.: *K pramenům slov*: *uvedení do etymologie*. Praha 2006.
7) VRHEL, F.: *Základy etnolingvistiky*. Praha 1981.
8) WHORF, B. L.: *Language, Thought and Reality*. Cambridge, Mass.1956.
9) БЕРЕЗОВИЧ, Е.: *Русская топонимия в этнолингвистическом аспекте*. Екатеринбург 2000.
10) ГАМКРЕЛИДЗЕ, Т. В. – ИВАНОВ, В. В.: *Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры*. Тбилиси 1984.
11) ГРИЦЕНКО, П. Ю.: *Етнолінгвістика.* In: *Українська мова. Енциклопедія*, Київ 2000, s. 164.
12) ГУМБОЛЬДТ, В. ФОН: *О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества. Избранные труды по языкознанию*, Москва 1984, s. 37 – 298.
13) ИВАНОВ, В. В. – ТОПОРОВ, В. Н.: *Исследования в области славянских древностей*. Москва 1974.
14) ПОМІНЧУК, Т.: *Етнолінгвістика в Україні: реальність чи фікція? Універсум* 52, Житомир 2007.
15) ПОТЕБНЯ, А. А.: *Мысль и язык*. Харьков 1862.
16) *Славянские древности. Этнолингвистический словарь (ред. Н.И.Толстой).* Том I, Москва 1995.
17) ТОЛСТАЯ, С. М.: *Московская школа этнолингвистики. Opera Slavica* XII, 2002, 2, с. 1 – 9.
18) ТОЛСТОЙ, Н. И.: *Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике*. Москва 1995.
19) *Славянская этнолингвистика* [online]. 2007 [cit. 2008-02-12]. Вщыегзтý я ЦЦЦЖ БреезЖ..цццюкфыелщющкпюнг.зкщоулеш.уетщдштп.

До питання про формування юридичної термінології української мови (на матеріалі кримінального кодексу України)

Jitka Micháliková

Formation Of Ukrainian Terminology Of Law (Code Of Criminal Procedure Of Ukraine)

Abstract: The article deals with formation of Ukrainian terminology of law, especially the terminology of criminal law. According to syntactic structure terms are divided into: a) simple terms, b) compound terms. Most of simple terms are formed on the basis of morphological method. Among compound terms two-words terms are the most common.

Key words: terminology of law, terms of criminal law, formation of simple terms, structure of compound terms

Contact**:** *Masaryk University, Faculty of Arts, Department of Slavonic studies, e-mail: michalikovaj@email.cz, michalikovaj@mail.muni.cz*

В сучасності питання про формування юридичної термінології в українській мові вважається досить актуальною темою, тому що до цього часу, а саме в історії українсько-чеських стосунків, не існує дослідження, де б у систематизованому вигляді був представлений наявний стан термінологічної підсистеми української мови, що обслуговує кримінальне право. На підставі самостійно зібраного матеріалу зроблено різнобічний аналіз юридичних термінів кримінального права. Створена картотека налічувала близько 500 одиниць. Основним матеріалом для картотеки та майбутнього дослідження послужили Кримінальний та Кримінально-процесуальний кодекси України.

Українська мова була багато років переслідуваною та забороненою. Це стало причиною того, що хоча українська юридична термінологія значною мірою сягає своїми коріннями XI – XIV ст., а формувалася в загальних рисах вже у XVI – XVII ст., умови для її подальшого розвитку були дуже несприятливими.

У зв'язку з набутою незалежністю України відбулося уточнення, конкретизація та введення в обіг значної кількості нових понять, які до кінця минулого століття не знаходили відображення у зазначеній терміносистемі української мови.

Причини кількісних і якісних змін у словниковому складі української мови зумовили:

1. значно більшу інформованість, а також інформованість населення;
2. переоцінку багатьох фактів попередньої історії у зв'язку з розпадом СРСР, що призвели, зрештою, до зміни суспільного ладу, масової свідомості людей;

3. формування нових держав, проголошення незалежності України;
4. нові суспільно-економічні, науково-технічні та культурні зміни у житті українського народу[1].

Зібраний нами матеріал був розподілений за **семантичною ознакою** до 12 окремих груп:

1. терміни на позначення форм злочинів (*сутенерство, грабіж, насильство*);
2. терміни на позначення дії, процесу (*обвинувачення, доказування, слідчі дії*);
3. терміни, що стосуються судочинства (*підсудність, розшук, кримінальна справа*);
4. терміни на позначення форм покарання (*аліменти, конфіскація майна, відсторонення від посади*);
5. абстрактні терміни, що позначають злочини (*хуліганство, бандитизм, найманство*);
6. терміни на позначення судових документів (*акт, скарга, постанова*);
7. терміни на позначення діяча (*свідок, позивач, затриманий*);
8. терміни на позначення процесуальних актів судочинства (*провадження, привід, постановлення вироку*);
9. терміни на позначення місця позбавлення волі (*тюрма, ізолятор, кримінально-виконавчі установи*);
10. терміни, що називають типи судів і правоохоронні органи (В*ерховний суд, Конституційний суд, правоохоронні органи*);
11. ”нейтральна” термінологія (*процес, рішення, конфіденційна інформація*);
12. терміни, не пов’язані безпосередньо з кримінальним правом, але котрі з’являються у зібраному матеріалі (*голосування, громадська організація, Міністерство юстиції*).

Згідно **синтаксичної структури** українські юридичні терміни можемо класифікувати як терміни-одночлени (терміни прості напр.: *захисник, суд, тюрма, підопічний*) та терміни-багаточлени (терміни-словосполучення напр.: *позбавлення волі, законна сила, судове рішення, привласнення чужого майна*).

Складні терміни, тобто терміни, утворені способом основоскладання, поєднанням двох основ за допомогою інтерфікса або без нього (*правопорушник, злочин, самогубство*), були нами віднесені як окрема група до простих термінів.

Серед **простих термінів** переважають похідні утворення. З непохідною основою збереглися терміни-іменники давні за походженням (*суд, вина, закон*) і деякі терміни іншомовного походження (*арешт, адвокат, прокурор*).

Аналіз зібраного матеріалу свідчить про те, що більшість простих юридичних термінів твориться морфологічним способом. Чільне місце у ньому посідає афіксація, тобто деривація за допомогою афіксальних морфем (*дізнання, проступок, умисел*).

Серед термінів-іменників особливо продуктивними виявилися віддієслівні одиниці (46,3 %), утворені різними способами:

- безафіксним - 22 % аналізованого матеріалу, напр.: *обшук, вирок, захист*;

- суфіксальним – найчастіше, майже п'ята частина простих термінів утворена за допомогою суфіксів **–енн**(я)**, -анн**(я)**, -інн**(я) (18 %, напр.: *покарання, обвинувачення, удочеріння*); незначна кількість одиниць за допомогою суфікса **–к-** та – **ок** (відповідно 3,5 % та 2,8%, типу *підробка та свідок*);

Достатньо продуктивним способом утворення юридичних термінів у зібраному матеріалі можна назвати також процес **субстантивації** (14,6 %, напр.: *потерпілий, ув'язнений, невинний*).

Менш продуктивними виявилися відприкметникові утворення на **–ість** (8,4 %, напр.: *підслідність, злочинність, винність*) та відіменникові утворення зі суфіксами **–ств**(о)**, -цтв**(о) (4,2 %, напр.: *слідство, насильство, звідництво*).

Малопродуктивними виявилися суфікси, котрі утворюють віддієслівні, відіменникові та відприкметникові іменники на позначення людей за родом діяльності, фахом, напр.: **-ник, -ець, -ач** (напр.: *заручник, злочинець, дізнавач*) та інші.

Що стосується префіксального та префіксально-суфіксального способів творення юридичних термінів, то вони на сучасному етапі в аналізованому матеріалі порівняно з іншими способами малопродуктивні. Префіксальні утворення серед зібраного матеріалу становлять тільки 3,5 % простих термінів. Найчастіше використовуються префікси **роз-, по-, у-** (*розбій, побої, умисел*).

Терміни-прикметники – це, як правило, похідні одиниці. Вони вступають у зв'язок з іншими словами, утворюючи терміни-словосполучення (напр.: *кримінальний кодекс, підроблені гроші, касаційна скарга*).

Терміни-дієслова зустрічаються у зібраному матеріали дуже рідко. Були виявлені тільки три прості терміни-дієслова – *каратися, ручатися, обирати*. Це зумовлено тим, що у юридичній терміносистемі перевага надається вживанню віддієслівних іменників (напр.: *набрання, позбавлення, вимагання*).

Складні терміни утворені поєднанням основ за допомогою префікса або без нього. Типи композитів розрізняються твірною основою (іменникового, дієслівного чи іншого походження). На підставі аналізованого матеріалу складні юридичні терміни розподілено на наступні типи:

1).найбільша група представлена композитами, мотивованими сполученням двох субстантивів - віддієслівного та залежного іменника – *заставодавець, злочин, правопорушення, судочинство, законодавство;*

1. іменники, мотивовані сполученням іменника з прикметником – *правосуддя, повноваження, військовослужбовець;*
2. іменники, мотивовані сполученням дієслова (або іменника переважно віддієслівного походження) із залежним займенником – *самоправство, самогубство.*

Серед складних юридичних термінів виділяється група кальок, утворених за структурними моделями німецької (*підприємництво*) і російської (*обставини*) мов.

Прості та складні юридичні терміни створюють базу для утворення **термінів-словосполучень** – двочленних і багаточленних. Понад 70 % термінів у різних терміносистемах – це **словосполучення** (терміни-багаточлени).

За своєю мовною природою багатослівні складені терміни у більшості випадків є сталими, закритими словосполученнями (напр.: *терористичний акт*, *обвинувальний вирок, кримінальна відповідальність*), хоча зрідка трапляються вільні словосполучення

(напр.: *ненадання допомоги, отруєння людей*), але вони вживаються з певними обмеженнями (не можна, зокрема, змінювати порядок слів). Саме в словосполученнях відбувається конкретизація, уточнення, а тим самим досягається однозначність юридичного терміна, що є обов'язковою вимогою щодо його вживання, оскільки термін має передавати лише одне поняття.

Необхідно також враховувати, що в правовій терміносистемі української мови спостерігається таке явище, як поступове розростання терміна, збільшення числа лексичних елементів, що входять до його складу, напр.: *справа – кримінальна справа – порушення кримінальної справи.*

Багатоелементне словосполучення аж ніяк не є сумою словосполучень, які входять до його складу. Це нове мовне утворення, що співвідноситься з новим поняттям. Це новий термін. Такі багатоелементні складені терміни можуть розпадатися на ряд менш складних за формою термінологізованих словосполучень, що становитимуть частину багатоелементного терміна (напр.: *виділення справи в окреме провадження – виділення справи, окреме провадження*).

За кількістю членів терміносполучення є дво-, три-, чотири- та багаточленні.

Найчастіше зустрічаються терміни двослівні, які ми розподілили з точки зору внутрішньої структури на дві основні моделі, стрижневим словом яких є іменник:

1. іменник у називному відмінку + прикметник у називному відмінку (напр.: *апеляційне провадження, судовий процес, касаційна скарга*);
2. іменник у називному відмінку + іменник у родовому відмінку (напр.: *примирення сторін, дослідження доказів, суб'єкт злочину*).

Тричленні конструкції термінів мають найчастіше структури:

1) іменник у називному відмінку + прикметник у родовому відмінку + іменник у родовому відмінку (напр.: *порушення громадського порядку, розтрата чужого майна, зброя масового знищення*);

2) прикметник у називному відмінку + іменник у називному відмінку + іменник у родовому відмінку (напр.: *незаконне вивезення дітей, оплатна передача людини*);

3) іменник у називному відмінку + іменник у родовому відмінку + іменник у родовому відмінку (напр.: *погроза знищення людей, місце позбавлення волі, давність виконання вироку*).

Багаточленні словосполучення мають різну кількість компонентів: чотири (примусові заходи медичного характеру), п'ять (протокольна форма досудової підготовки матеріалів), шість (правове забезпечення охорони прав і свобод людини), сім (вилучення у потерпілого органів чи тканин для трансплантації чи насильницького донорства).

Кількісно більшу групу у зібраному матеріалі становлять двочленні словосполучення (58 %, напр.: затримання особи, слідчі дії, відбування покарання).

Відповідно в аналізованому матеріалі найпродуктивнішими двочленними словосполученнями виявилися (близько 37 %) сполучення **прикметника з іменником** (напр.: виправні роботи, касаційна скарга, злочинне посягання). Друге місце за продуктивністю посідають сполучення **іменника з іменником** (це 17,6% одиниць, напр.: викрадення людини, затримання особи, призначення покарання). Малопродуктивні **сполучення з дієсловом** (2,3 %, напр.: вчинити злочин, спричинити смерть).

Тричленні словосполучення становлять 14,9 % від загальної кількості аналізованих одиниць-словосполучень. Найпоширенішими є сполучення **іменника з прикметником й іменником** (рj 1.р. + рřj 2.р. + рj 2.р.), (це 53 % одиниць, напр.: привласнення чужого

майна, набрання законної сили). Продуктивними виявилися також **сполучення трьох іменників,** останній з яких часто виступає у ролі неузгодженого означення (pj 1.p. + pj 2.p. + pj 2.p.), (25 %, напр.: місце позбавлення волі, закінчення строку давності), і сполучення **прикметника (дієприкметника) з двома іменниками** (přj/přjsl 1.p. + pj 1.p. + pj 2.p.), (15,6 %, напр.: незаконне вивезення дітей, неоподаткований мінімум доходів). Малопродуктивними є сполучення **дієслова з прикметником й іменником** (лише 6,25 %, напр.: обіймати певні посади).

Всі інші *багаточленні словосполучення* становлять приблизно 12 % аналізованих одиниць словосполучень. У таких випадках здебільшого йдеться про поєднання окремих термінів або про уточнення, конкретизацію простих термінів (напр.: *умисне протиправне заподіяння смерті*).

Слід зазначити, що вищенаведені групи були виділені як найголовніші і не відтворюють повний перелік усіх можливостей.

Що стосується питання про походження окремих одиниць, то на підставі аналізу зібраного матеріалу можна зазначити, що **запозичені слова** становлять 15,7 % одиниц. Найбільш продуктивними мовами-донорами є латинська (24,2 %), французька (20 %) та німецька (11,4 %) (*документ, прокурор, адвокатура*), менш продуктивними виявилися також польська (8,5 %) (*мордування*), італійська (*бандитизм*) та англійська мови (*хуліганство*).

Значна кількість іншомовних слів адаптувалася на українському грунті та утворює нові слова за допомогою українських словотворчих засобів (напр.: *катування - катувати, агітація – агітувати, шкода – відшкодування*).

Що стосується словотвору запозичених слів, то найчастіше використовуються непохідні слова (50%, напр.: *протокол, хабар, адвокат*) та слова утворені суфіксальним способом за допомогою іншомовних (**–ор**, **-іус, -ур:** *кредитор, нотаріус, адвокатура*) або, частіше, українських суфіксів (термін має іншомовний корінь, до якого додається український суфікс, напр. **–анн**(я), **-ств**(о)**:** *катування, мародерство*). Малопродуктивними (по 2,8 %) виявилися такі деривaційні способи як основоскладання (*контрабанда*) та субстантивація (*опротестований*). Непродуктивним способом можна вважати також префіксацію, тому що в аналізованому матеріалі не зустрівся ні один іншомовний термін, утворений за допомогою префікса.

На думку відомих дослідників (ці дані підтверджує і наш мініаналіз структурно-словотворчих особливостей українських термінів кримінального права) в основі термінотворення лежать основні словотворчі та граматичні закономірності, притаманні національній мові[2]

На сьогодні ще залишається багато проблем, які треба розв’язувати, тому що юридична термінологія досі ще не є достатньо, як з точки зору кількісного складу, так і з позиції коректності номінації й вживання розпрацьованою та відшліфованою.

Summary

Terminology of law is one of the oldest elements of Ukrainian. Development of terminology of law relates to development of language and development of culture and Ukrainian nationhood. Although conditions of development of Ukrainian were not favourable, terminology of law could preserve its nub and later this terminology began to evolve, especially *via* the use of terms of other Slavonic and West European languages.

Linguistic analysis of terminology of law was based on code of criminal procedure of

Ukraine.

Primary division of terms of law according to syntactic structure:

a) **simple terms** (e.g..: *арешт, допит, свідок*)

b) **compound terms** (e.g..: *затримання особи, матеріали справи, привласнення чужого майна*).

The most common way of formation of new words is derivation, especially by derivational suffixes (47% simple terms, e.g.: *покарання, слідство, винність, підробка*). Composition is common in Ukrainian (compounding, e.g.: *самогубство, правопорушник, правосуддя*) and transition (e.g.: *обвинувачений, невинний, потерпілий*). Apart from these principles, Ukrainian also uses non-morpheme method with formation of terms of law, which is not used Czech (e.g.: *обман, застава, вирок*).

Most of terminology of law constitute compound terms, which are formed by composition of two or more words. Compound terms signify one word. Compound term represents significant covered unit in a sentence. Individual parts of this unit cannot be omitted or replaced (e.g.: *обвинувальний вирок*, *кримінальна справа, терористичний акт*).

Compound terms represent 70% of terminology of law. The most common are two-word compound terms, especially adjective-noun compounds (e.g..: *апеляційне провадження, виправні роботи, судове рішення*), or noun-noun compounds (e.g..: *призначення покарання, суб'єкт злочину, дослідження доказів*).

Three-word coumpound terms can have these structure: noun-adjective-noun (e.g..: *набрання законної сили, порушення громадського порядку, розтрата чужого майна*), noun-noun-noun (e.g..: *закінчення строку давності, місце позбавлення волі, погроза знищення людей*) or adjective-noun-noun (např.: *оплатна передача людини, незаконне вивезення дітей*).

Furthermore, greatest part of terminology of law represent words of foreign origin (e.g..: *страйк, хабар, дезертирство*). Foreign terms came to Ukrainian from Latin (e.g..: *ексгумація, санкція, документи),* West European languages, in particular from French (e.g..: *експлуатація, аліменти, контрабанда*) and German (e.g..: *шкода, штраф, арешт*). We can also find words from other Slavic languages, for example from Polish (e.g..: *згвалтування, шпигунство*).

On the basis of analysis of terms of criminal law we have come to following conclusions: one-word terms were formed mostly by derivation, with help of various derivational suffixes (e.g..: *-анн(я), -енн(я), -ств(о), -ість*). Inherent terms, i.e. terms, which are composed by radix, represent only a small part of terminology of law (11 %). These are predominantly words of Old Church Slavic origin (e.g..: *суд, закон, право*), or words from another languages (e.g..: *арешт, страйк, хабар*).

Structural and derivational analysis of idioms of Ukrainian terms of criminal law leads to a conclusion, that the basis of formation Ukrainian terms of criminal law are derivational and grammatical patterns of Ukrainian.

Примітки

1) СТИШОВ, О. А.: *Особливості розвитку лексичного складу української мови кінця XX ст.* In: Мовознавство, 1999, № 1, с. 7-21.

2) СЕРБЕНСЬКА, О. А.: *Розвиток української юридичної термінології після Великої Жовтневої революції.* КД. Львів 1695, с. 118.

Несколько слов о термине

Stanislav Oplatek

Several Additional Comments Regarding The Concept Of "Term"

Abstract: *The contribution, based on both contemporary and historical perspectives, analyses and elaborates on the issue of defining the basic concept of terminology – the concept of "term."*

Key words: *terminology, term, synonymy, polysemy, archaeology.*

Contact: *Masaryk University, Faculty of Arts, Department of Slavonic Studies, e-mail: oplates@post.cz*

В течение последних сто лет произошло небывалое развитие наук и общее повышение воспитанности европейского общества. С этой тенденцией тесно связана и „глобализация языка", поскольку знания и научно-технический прогресс уже не ограничиваются только на сферу „избранных богом служебников", но и на массу остальных рабочих людей. Проникновение изобретений и открытий науки в будничную жизнь людей оказывает значительное влияние на язык, который обогащается большим количеством научных выражений – терминов. С небольшим отрывом реагирует на такие тенденции и наука о языке – языкознание, в котором конституировалась на промежутке последних 50 лет самостоятельная лингвистическая дисциплина, занимающаяся терминами – терминоведение.

В связи с тем мы встречаемся с нарастающим количеством работ, которые занимаются вопросами терминологической лексики. Однако, не смотря на их количество, основной вопрос разграничения термина в системе языка остаётся, чаще всего, не решён, или решён с ошибками. Поэтому настоящий доклад является попыткой рассмотреть проблематику термина и его отношения к системе языка.

Прежде всего, следует заметить, что если мы говорим о термине, то мы говорим о лексическом плане языка. Поскольку строй каждого языка отличается системностью, нельзя это свойство не признать и его лексическому пласту, который является основной связью языка с окружающей средой (ср. SKALIČKA 1962, 286). Итак, основной составной частью языка является слово. То же самое определение мы наблюдаем и у термина, только с тем различием, что термин ограничивается только на определённую область понятий.

Так как в течение истории исследований термина были выработаны сотни дефиниций и определений свойств термина, мы приведём только некоторые из них и попытаемся рассмотреть их:

ТЕРМИН „*(позднелат. terminus – термин, от лат. terminus – предел, граница) – слово или словосочетание, призванное точно обозначить понятие и его соотношение с другими понятиями в пределах специальной сферы. Термины служат специализирующими, ограничительными обозначениями характерных для этой сферы предметов, явлений, их свойств и отношений. Они существуют лишь в рамках определённой терминологии. В отличие от слов общего языка, Термины* ***не связаны с контекстом****. В пределах данной системы понятий Термин в идеале должен быть* ***однозначным, систематичным, стилистически нейтральным****. Термины и нетермины (слова общенародного языка) могут переходить друг в друга. Термины подчиняются словообразовательным, грамматическим и фонетическим правилам данного языка, создаются путём терминологизации слов общенародного языка, заимствования или калькирования иноязычных терминоэлементов.*“ (БЭС)

ТЕРМИН – основными свойствами термина являются его **соотношение с понятием данной науки, однозначность, стилистическая нейтральность**; основное свойство термина – быть однозначным, так как только данное свойство обеспечивает его **точность**. Однако, это не воплощено во всех терминосферах, в частности – общественные науки заключают в себе большой пласт литературных слов (ср. КОГОТКОВА 1971, с. 114-118).

ТЕРМИН – специальное понятие, возникающее не в обиходе, а в соответствующих областях науки. **Определяет собой знаки иной семиотической природы, чем общелитературный язык**, основу которой составляет взаимооднозначное соответствие знака и означаемого. Существуют две сферы существования термина – сфера фиксации и функционирования. Термин – это **слово или словосочетание специальной сферы употребления, наименование специального понятия, требующее дефиниции**. Термин **эмотивно нейтрален и употребляется в прямом значении** (ср. ДАНИЛЕНКО 1977, с. 14-16).

В качестве других характерных свойств термину часто приписывается: **отсутствие синонимии и омонимии, системность и конвенциональность** (ср. КОМАРОВА 1979).[1]

Однако, встаёт вопрос, действуют ли на самом деле все приведённые свойства термина? Являются ли они действительно характерными для всех ГОЛОВИН терминов? Как замечает Б. Н. Головин, большинство этих характеристик – это скорее желаемые свойства и идеальные требования к термину, чем настоящие его качества (ср. 1979). Многими работами доказано, что вопросы лексической природы термина (омонимии, синонимии, полисемии) далеко не однозначны и многие приведённые свойства не актуальны.

Конвенциональность и системность термина

На наш взгляд, конвенциональность и системность термина действительно являются качеством термина, однако утверждение, что они являются **характерным** его компонентом – сомнительно. Ведь как системность, так и конвенциональность (т. е. общепризнанный смысл данного слова говорящими) свойственны целому словарному составу. В противном случае никто бы ни с кем не договорился. Поэтому эти два свойства термину присущи, но определять посредством них термин было бы весьма

[1] Исчерпывающий обзор существующих дефиниций термина в чешской и русской научной литературе приводит в своей кандидатской работе А. Адамцова (ADAMCOVÁ 1981, 1-17).

проблематично.

Точность термина

Довольно относительным понятием является такое свойство термина, как его точность. Точность термина зависит именно от того, насколько точно само научное понятие[2]. Итак, определим: точность термина – свойство максимально желаемое, и хотя во многих случаях также действующее, но всё равно зависит оно от научного развития.

Синонимия, полисемия и омонимия термина

Широко дискутированными в терминоведении являются вопросы синонимии, полисемии и омонимии терминов. Терминологи согласятся с тем, что все эти явления в терминологии нежелательны, так как они усложняют использование терминологии (ср. ДАНИЛЕНКО 1977). Однако, на вопрос, насколько упомянутые явления терминологии присущи, уже единогласия нет.

Вопрос синонимии в настоящее время уже достаточно исследован. Во многих работах было доказано, что синонимия терминологии свойственна, как и общелитературной лексике (ср. ДАНИЛЕНКО 1977). Для иллюстрации приводим два примера из археологического терминологического материала: *культура воронкообразных кубков – культура воронковидных кубков*; *копьеметалка – атлатль*.

Полисемия (с этим вопросом тесно связанна омонимия) – спектр мнений об этой проблеме широк и охватывает все возможные подходы к вопросу. Так, одни исследователи считают термин однозначным, некоторые предполагают у термина тенденцию к однозначности, другие же, его многозначность вполне оправдывают и констатируют (ср. ЛАГУНОВА 1981, с. 129).

Мы вполне согласны с последними, т. е. многозначность в терминологии так же, как и синонимия, – явление существующее. Приведём три примера из археологической терминологии: *оковка* – 1. процесс; от глагола оковать; 2. результат процесса оковки, продукт; *серп* – 1. режущее орудие для жатвы, состоящее из остря и рукоятки; 2. рабочая часть режущего орудия для жатвы, остриё; *колун* – 1. палеолитические орудие – чеш. cleaver, štípač 2. в исторической эпохе орудие для рубки дерева – rubací sekera) и т. д. Некоторым особенностям многозначности терминов посвящена и часть нашей работы, опирающаяся на археологическую лексику. Относительно многозначности нельзя также не упомянуть о частом в современной литературе положении, цитируемом, напр., в бакалаврской работе Е. Фикаровой: *„Význam konkrétního termínu se vymezuje místem, které zaujímá v terminologickém systému daného vědního, technického či výrobního sektoru. Každý termín je exaktně definován a na rozdíl od „obyčejných“ slov* ***je v rámci určitého terminologického systému jednoznačný. Jedno pojmenování může sice označovat rozdílné termíny v rozdílných naukách, v tomto případě se ale jedná nikoli o polysémii, nýbrž***

[2] В 2006-ом году, например, на международном астрономическом конгрессе в Праге обсуждался вопрос принадлежности космического тела Плутона к разряду планет или малых планет. Наконец, Плутону была присуждена категория малых планет. Однако, его прежняя принадлежность к планетам свидетельствует о том, что термин „планета“ употреблялся в астрономии неточно, т. е. был неточным.

homonymii. " (ср. FIKAROVÁ 2006, s. 18)

Такое утверждение необоснованно и неправильно. Об этом свидетельствуют как нами приведённые примеры, так и 123 термина, обнаруженных в нами по этой причине обследованном количестве 1955 археологических терминов, означающих артефакты.[3ii] Если считать терминосистему частью общей терминологии – терминологией определённой науки (так как понятие „терминосистема" можно толковать и как подсистему терминологии определённой науки; но по контексту в цитате, на наш взгляд, имеется в виду первое значение), то в ней на основании примеров многозначные термины существовать могут. Причины полисемии разнообразны. С лингвистической точки зрения полисемия вызвана ограниченными возможностями словообразования. Минимальное наличие или отсутствие полисемии можно предполагать в разных субсистемах и микросистемах, однако нельзя её ни в коем случае исключать.

Подобно обстоят мнения автора об омонимии. То есть, мы полностью соглашаемся с констатированием межнаучной омонимии, но омонимия может появиться и в терминологии одной определённой науки. Так как все лексические свойства термина зависят не от самих терминов, а от людей, которые их создают и пользуются ими.

Если задуматься над тем, почему существует такое разнообразие мнений, то бросается в глаза проблематика „двойной терминологии". Т. е. терминологии, присутствующей в сфере фиксации (словарях, терминологических рекомендациях и стандартах) и терминологии сферы функционирования (научные тексты, живая речь; ср. ДАНИЛЕНКО 1977; СЕРГЕВНИНА 1981, с. 62-63). Именно поэтому и существуют два основных лагеря взглядов, которые друг другу в большей или меньшей степени противопоставлены. Итак, терминологии сферы фиксации присущи скорее желаемые свойства термина, поскольку она подвергается большому влиянию „сознательных стандартизаторов терминологии", а сфере функционирования, по сравнению с предыдущей, свойственны все языковые характеристики словарного состава языка. Поэтому, отождествляясь с положением Г. О. Винокура, о том, что в роли термина может выступать всякое слово, и что термин – не особое слово, а только слово в особой функции (ср. ВИНОКУР 1939), **мы считаем термин естественной частью языка со всеми её свойствами.**

Зависимость термина от контекста

Из концепции многозначности термина следует и его зависимость от контекста. На основании предыдущих положений нельзя считать термин независимым, так как свойство многозначности, или даже омонимии нуждается в контексте, с помощью которого определяется его значение.

Что такое термин

На основании выше указанных положений мы определяем в нашей работе термин,

[3] В нами рассмотренном материале, насчитывающем 1955 русских терминов, было обнаружено 123 многозначных термина и 305 терминов, обладающих свойством синонимии. Сверх того 25 терминов обладало одновременно как свойством многозначности, так и свойством синонимии.

как полное или сокращённое слово или предикативное словосочетание, принадлежащее, точнее, употребляемое в языке науки. Термин относится к её понятиям, которые он представляет на графическом и звуковом уровне. Каждый термин имеет своё определение, отражающее актуальное состояние и понимание данного понятия, соотнесённого с термином. В роли терминов могут выступать слова нейтральные, профессионализмы, техницизмы, жаргонизмы, архаизмы, диалектизмы, окказионализмы, вульгаризмы (ср. ПЕТУШКОВ 1972, с. 103). Терминами могут быть слова заново образованные – „строго терминологичные“, и общелитературные - с уточнённым пониманием понятия или соотнесённые с новыми понятиями[4].

Заключение

На основе анализа проблематики определения термина в системе языка наглядно показано, что граница между термином и „нетермином“ часто бывает нечёткой и неясной. Что касается функционирования термина, он выступает в системе языка в той же роли, как и другие слова, только с тем различием, что требования к его более ясному, чёткому и крепкому соотнесению с обозначаемым им понятием более высокие, чем у слов общелитературного языка. Всё-таки это не мешает терминам, как и другим словам, обладать всеми лексическими свойствами, только с тем различием, что существует общенаучное намерение некоторых из этих свойств избежать (ср. ОПЛАТЕК 2006, с. 14-19). Или другими словами, каждый термин обладает только такими свойствами, в каких нуждаются его пользователи. Поэтому в языке настоящей науки существует тенденция различать термины а) *прескриптивные* (предписывающие; чеш. *preskriptivní*) и б) *псевдопрескриптивные* (относительно предписывающие; чеш. *pseudopreskriptivní*).[5] Их разница заключается в том, что термины а) не имеют никаких других вариантов, их употребление является директивным для всех говорящих данной области науки. Сюда относятся, прежде всего, термины естественных наук (напр. *перпендикулярный угол*, *теодолит, тиамин, теорема Тевенена*). Термины б) – это чаще всего термины гуманитарных наук, куда мы включаем и археологическую науку. Поскольку термины этих наук более относительны и более зависят от разного восприятия и понимания научной проблематики отдельными учёными, мы встречаемся здесь часто с терминами, обладающими или свойством синонимии, полисемии, иногда даже омонимии. Но эти свойства не идут в ущерб пониманию термина читателем, потому что если термин обладает такими лексическими свойствами, как, например, синонимия (ср. археологические термины – /рус./ *воронкообразный кубок – воронковидный кубок;* /чеш./ *hatvanská keramika – voštinová keramika – ziegenfußmusterkeramik; kůlová jamka – sloupová jamka – kůlovka – sloupovka*), полисемия (ср. /рус./ *оковка* – 1. процесс; от глагола оковать. /чеш./ *kování*; 2. результат процесса оковки, продукт. /чеш./ *kování*; /рус./ *колун* – 1.

[4] Тут возникает вопрос, какое различие между термином и „специальным“ словом, например, терминологией и арго заключённых? Наверное, только в сфере употребления, а также в том, что термин приписывается к высокому речевому стилю элиты общества, тогда как арготизмы скорее наоборот.

[5] Однако всегда следует помнить о том, что наука, в том числе и её язык, не является окаменевшей массой, а естественной частью человеческого общества, которое развивается и подвергается изменениям. Вследствие того каждый прескриптивный термин может стать псевдопрескриптивным и наоборот (ср. ХОЛЮШКИН Ю. П.: *Системная теория развития археологического знания*. http://archaeology.kiev.ua/pub.cgi?i0586).

палеолитические орудие. /чеш./ cleaver, štípač 2. в исторической эпохе орудие для рубки дерева. /чеш./ rubací sekera; /рус./ *серп* – 1. режущее орудие для жатвы, состоящее из остря и рукоятки; 2. рабочая часть режущего орудия для жатвы, остриё. /чеш./ 1., 2. srp) и другими, в данном контексте возможно всегда только одно понимание термина, термин соотносится только с одним из своих значений. Так если археолог-исследователь в своей статье пишет, что в кладе «*было найдено пять серпов»,* каждому археологу ясно, что речь идет об остриях, а не о серпах в значении «орудие», поскольку деревянные части орудий (рукоятки серпов обычно сделаны из дерева) в большинстве случаев не сохраняются. В том случае, когда было бы найдено два целых серпа, предложение могло бы выглядеть следующим образом: «*Было обнаружено пять целых серпов; Было найдено пять серпов с деревянной рукояткой*».

Из этого следует, что каждое значение термина употребляется только в конкретном контексте, поэтому никакое из лексических свойств термина как естественной полноценной единицы языка не имеет отрицательного влияния на функционирование термина (ср. MACHOVÁ 1995, 143-144; OPLATEK 2007, s. 33-35).

Summary

The concept of term and its role and function in the text has been in the course historical development of linguistic field of terminology ascribed various properties and characteristics. Nevertheless, in the light of contemporary analyses, many of thus defined and established notions have to be revised and put right. Not once, when determining the concept of term, have we encountered an uncritical detachment of term from the frame of language nature, its idealization, which was brought about in particular by the effort to adjust a real behaviour of terms within language to terminologists' perceptions of term's desirable qualities. Common mistake to be found among the scholars in the past was one-sided selection of terminological data confining itself to terminology of natural sciences. Based on the new observations, though, we are now able to make definite conclusion that term as such functions and displays the very same features and characteristics as other conventional vocabulary and its only clearly distinguishing feature from the other words is its field of use, that is the use of terms in the field of scientific communication (both verbal and written), which makes for some of the preferred patterns of term's behaviour, which, however, are neither absolute nor obligatory for the language.

Библиография

1) ВИНОКУР, Г. О.: *О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии.* In: Труды МИФЛИ. 1939, т. V.
2) ГОЛОВИН, Б. Н.: *Роль терминологии в научном и учебном общении.* In: Термин и слово. изд. ГГУ им. Н. И. Лобачевского, Горький1979, с. 4-23.
3) ДАНИЛЕНКО, В. П.: *Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов.* In: *Исследования по русской терминологии.* Наука, Москва 1971, с. 7-67.
4) ДАНИЛЕНКО, В. П.: *Лингвистические требования к стандартизуемой терминологии.* In: *Терминология и норма.* Наука, Москва 1972, с. 5-32.
5) ДАНИЛЕНКО, В. П.: *Русская терминология.* Наука, Москва 1977.
6) ЕРУСАЛИМСКИЙ, Г. Б. (РЕД.): *Большой энциклопедический словарь (БЭС).*

Норинт,Санкт-Петербург 2002.
7) КОГОТКОВА, Т. С.: *Из истории формирования общественно-политической терминологии.* In: *Исследования по русской терминологии.* Наука, Москва 1971, с. 66–87.
8) КОМАРОВА, З. И.: *О сущности термина.* In: *Термин и слово.* изд. ГГУ им. Н. И. Лобачевского, Горький 1979, с. 3–13.
9) ЛАГУНОВА, В. К.: *Многозначный термин как лексико-семантическая парадигма.* In: *Термин и слово.* изд. ГГУ им. Н. И. Лобачевского, Горький 1981, с. 129-134.
10) ОПЛАТЕК, С: *Специальная терминология и её лексикографическая переработка.* Дипломная работа, доступна по адресу www.is.muni.cz под кодом «Stanislav Oplatek», Брно 2006.
11) ПЕТУШКОВ, В. П.: *Лингвистика и терминоведение.* In: *Терминология и норма.* Наука, Москва 1972, с. 102-116.
12) СЕРГЕВНИНА, В. М.: *Терминоведение и методика преподавания иностранного языка.* In: *Термин и слово.* изд. ГГУ им. Н. И. Лобачевского, Горький1981, с. 60-67.
13) ХОЛЮШКИН Ю.П.: *Системная теория развития археологического знания.* http://archaeology.kiev.ua/pub.cgi?i0586
14) ADAMCOVÁ, A.: *Slovotvorná s textově funkční problematika ruské elektrotechnické terminologie.* Kandidátská práce. Brno 1981.
15) FIKAROVÁ, E.: *Lexikální inovace a zvláštnosti v ruštině v tematické oblasti současná hudební scéna.* Bakalářská práce. FF MU, Brno 2006.
16) MACHOVÁ, S.: *Terminografie. In: Manuál lexikografie.* H & H, Praha 1995, s. 137-157.
17) OPLATEK, S.: *Terminografická práce a terminografické prameny (Poznámky k tvorbě překladového slovníku pro pomezní vědní disciplíny)* In: Slavica Iuvenum. Ostravská univerzita, Ostrava 2007, s. 33-40.
18) SKALIČKA, V.: *Vztah vývoje jazyka k vývoji společnosti.* In: Problémy marxistické jazykovědy. Nakladatelství ČSAV, Praha 1962, s. 285-291.

Komparatívna analýza explicitného vyjadrovania budúceho deja v slovenskom a talianskom jazyku

Ladislav György

Comparative Analysis Of Explicit Expressing Of The Future Action In Slovak And Italian

Abstract: *Contribution discusses a comparative analysis of the verbal forms using during the explicit expressing of the future action in Slovak and Italian. It focuses on a comparison of the verbal tenses and moods by means of which the future is expressed in both languages.*

Key words: *comparative analysis, explicit expressing, verbal forms, the future action, Slovak and Italian.*

Contact: *Matej Bel University, Faculty of Humanities, Department of Slovak Language and Literal Science, e-mail: Gyorgy.Ladislav@fhv.umb.sk*

„Futúrum podáva deje, ktoré nasledujú po momente prehovoru, a teda ešte nie sú faktické ani aktuálne. Preto futúrum popri svojom časovom význame vyjadruje aj rozličné modálne odtienky.“ (ORAVEC ET AL., 1988, s. 148).

To, že budúci čas vyjadruje dej, ktorý sa uskutoční /bude uskutočňovať/ až po čase hovorenia, je nepopierateľný fakt, s ktorým sa stretáme tak v slovenskom ako i talianskom jazyku. V rámci komparatívneho bádania sa nám však vidí ako interesantnejšia záležitosť práve využívanie verbálnych tvarov, spôsob vyjadrovania budúcnosti v oboch týchto jazykoch. Poukážeme preto, na excerpovaných príkladoch z odbornej literatúry, beletrie a žurnalistických textov, najprv na vyjadrenie budúceho deja v slovenčine a následne i v taliančine. Pri analýze budúceho deja budeme porovnávať a pozorovať jeho explicitné vyjadrovanie, t. j. vyjadrovanie určitými slovesnými tvarmi, no nebudeme sa zaoberať otázkou časovej súslednosti, t.j. pomerom časov pri vyjadrení budúcnosti v hypotaktických súvetiach, keďže táto rozsiahla problematika si podľa nás vyžaduje osobitné skúmanie.

V úvode sa nám ukazuje problematika slovesného aspektu, ktorý v taliančine neexistuje v podobe dokonavosť – nedokonavosť. Talianske slovesá nevystupujú v binárnom protiklade, a tak nemôžeme hovoriť o žiadnej vidovej opozícii /korelácii/ a rozdeliť slovesá na dokonavé a nedokonavé.

V kontexte porovnávania a celkovej analýzy budúceho deja oboch jazykov nachádzame podstatnú odlišnosť a zastávame stanovisko, že kým pri vyjadrovaní minulosti je práve taliančina jazyk, ktorý v snahe odlíšiť nezavŕšený dej od zavŕšeného používa rozdielne minulé časy a nielen prefixy či sufixy (napr. *scriveva – ha scritto / písal – napísal*)[1], pri vyjadrení deja

[1] V talianskom jazyku sa na vyjadrenie minulého deja nedokonavého používa čas *imperfetto* (jednoduchý minulý čas, ktorý sa tvorí pripojením osobitných prípon k slovesnému základu), napr. *Alle otto* scrivevo *ancora il compito – O ôsmej som ešte písal úlohu.* Zavŕšený minulý dej sa vyjadruje časom *passato prossimo* (zložený minulý čas, ktorý sa tvorí cez pomocné slovesá *avere* alebo *essere* a príčastia minulého významového slovesa), napr. *Ieri le ho scritto due lettere – Včera som jej napísal dva listy.*

budúceho, naopak, slovenčina na odlíšenie slovesného vidu využíva dva odlišné slovesné tvary.

Na vyjadrenie nedokonavého budúceho deja používa slovenčina samostatný budúci čas (futúrum), ktorý je tvarom analytickým a tvorí sa z neurčitku nedokonavého významového slovesa a z tvarov futúra pomocného slovesa byť, napr.

1. *Budeme riešiť problém samoty* (MINÁČ).
2. *Ako žije a bude žiť slovenský vysokoškolák* (Sme).
3. *Ak neschvália rozpravu, budeme odvolávať členov vlády* (Sme).

V súvislosti s touto problematikou chceme zdôrazniť, že pri určovaní slovesného deja a jeho zaradení do príslušnej časovej roviny je dôležitejšie vnímať samotnú významovú stránku a nie formálnu podobu slovesa. Okrem základného časového významu totiž futúrum nedokonavých slovies v slovenskom jazyku môže vyjadrovať aj rôzny modálny odtienok pochybnosti, približnosti a v takomto prípade sa daný dej vzťahuje skôr na prítomnosť, napr.

4. *Bude mať dobrých sto kilogramov* (ORAVEC).

J. Mistrík poznamenáva, že „v hovorovej reči sa futúrom vyjadruje aj zdvorilá žiadosť“ (MISTRÍK, 1983, s. 141). Napr.

5. *A teraz vás budeme prosiť o strpenie* (MISTRÍK).

Je preto dôležité vedieť, že tvar futúra nemusí vždy označovať budúci dej uskutočnený v budúcnosti.

Podobne sa vyjadruje aj odtienok povinnosti:

6. *Kto ťa bude /má/ celý deň počúvať* (ORAVEC).

Na vyjadrenie budúceho času dokonavých slovies využíva slovenčina syntetické prézentné tvary a z tohto dôvodu je tento budúci čas z možných dvoch futurálnych tvarov nepríznakovým členom. Ide o futúrum, ktoré sa formálne zhoduje s prézentom, no z významového hľadiska má platnosť budúceho času.

Príklady na vyjadrenie prítomného deja, ktorého dôsledky siahajú do budúcnosti:

7. Vďačne, pán Vilinský. Ručím vám, že sa viac nevráti! (VANSOVÁ)
8. Pamätník Rázusa odhalia pravdepodobne v júni (Sme).
9. Možno aj Žoržík zostarne a bude hlavným inžinierom....
Človek sa zrazí a rana sa zacelí. Rana obrastie tvrdou kôrou.
Človek sa mnohokrát zraní, až celý obrastie tvrdou kôrou (MINÁČ).

Futúrom dokonavých slovies by sme sekundárne mohli vyjadriť aj modálny odtienok možnosti a nemožnosti:

10. *Ja v autobuse nezaspím* (ORAVEC).

V taliančine má budúci čas principiálne perfektívny (zavŕšený) charakter. To však neznamená, že sa futúrom nemôže vyjadriť nezavŕšený dej.

Pokiaľ ide o formálne vyjadrenie budúcnosti v taliančine, neexistujú nijaké osobitné tvary, nijaké rozdielne časy, ktoré by sa používali odlišne za účelom rozlíšenia dokonavého a nedokonavého deja. Slovesný dej je prítomný vo význame celej vety.

Príklady na vyjadrenie nepriebehového budúceho deja:

11. Useremo la forza e vinceremo (la Repubblica).
(Použijeme silu a zvíťazíme.)
12. Il presidente israeliano oggi incontrerà il presidente del governo (la Repubblica).
(Izraelský prezident sa dnes stretne s predsedom vlády.)

Príklady na vyjadrenie priebehového budúceho deja:

13. A scuola, nel 1999, si insegneranno più materie scientifiche che umanistiche (Bertinetto).
(V roku 1999 sa v škole budú vyučovať viac prírodovedné predmety než spoločenskovedné.)
14. Mentre Giacomo parlerà, credo che nessuno gli presterà attenzione (BERTINETTO).
(Zatiaľ čo Giacomo bude rozprávať, verím, že nikto mu nebude venovať pozornosť.)

Z posledných piatich príkladov je zrejmé, že taliančina skutočne vyjadruje nepriebehový a priebehový dej po formálnej stránke jedným a tým istým budúcim časom, prostredníctvom *futuro semplice*[2][iii]. Slovesný aspekt vyplýva zo samotného významu celej výpovede doplnenej po formálnej stránke možno nejakou príslovkou, prípadne nejakou spojkou, ktoré napovedajú o samotnom zaradení k príslušnému vidu.

Podobne ako v slovenčine aj v talianskom jazyku môže byť budúci dej sprevádzaný rôznymi modálnymi odtienkami, ale i bez nich. Bez modálnosti sa budúci dej v plnej miere prezentuje v tých vetách, v ktorých je prítomný význam absolútnej istoty:

15. Ci andremo verso la fine della primavera quando tutto sarà in fiore (BAHNÍKOVÁ ET AL.).
(Pôjdeme tam koncom jari, keď všetko bude v kvete.)
16. Non finirò il lavoro prima di sabato (SENSINI).
(Nedokončím prácu do soboty.)

V určitých situáciách je budúci dej sprevádzaný rôznymi modálnymi odtienkami, ktoré, i keď sa neprejavujú osobitnými formálnymi znakmi a v podstate používame na ich vyjadrenie ten istý budúci čas, sú naplno vnímateľné zo sémantického hľadiska.

Vyjadrenie budúceho deja s odtienkom pochybnosti, neistoty, prípustky:

17. *Riusciranno a diminuire il disavanzo pubblico?* (la Repubblica)
(*Podarí sa im znížiť štátny deficit?*)
18. *Farà caldo, domani?* (CONSONNI ET AL.)
(*Bude zajtra teplo?*)
19. *Il Lazio riuscirà anche a batterci, non lo escluso* (la Repubblica).

[2] *Futuro semplice* – jednoduchý budúci čas, ktorý sa tvorí pridaním osobitných koncoviek k slovesnému základu. Používa sa na vyjadrenie budúceho deja dokonavého i nedokonavého.

(*Lazio nás môže aj poraziť, nevylučujem to*.)

Bertinetto píše, že „budúcnosť môže mať aj volitívny charakter, ktorý označuje zo strany hovoriaceho úmysel vykonať nejaký dej“ (BERTINETTO, 1991, s. 116):

20. *Domani verrò* (BERTINETTO).
(*Prídem zajtra*.)

Taktiež budúci dej môže v sebe obsahovať aj príkaz, hypotézu alebo vyjadrovať význam výpovede v jej zmierňujúcej podobe:

21. *Domani gli andrai a chiedere scusa;siamo intesi?* (BERTINETTO)
(*Zajtra ho pôjdeš požiadať o ospravedlnenie, rozumeli sme sa?*)
22. *Se potrò, verrò* (SENSINI).
(*Ak budem môcť, prídem*.)

Z uvedených príkladov a na základe ich slovenského prekladu je vidieť, že tak v taliančine ako aj v slovenčine sa modálna stránka budúceho deja často neprejavuje vo svojej vonkajšej podobe, ale je obsiahnutá vo svojej sémantickej podstate, vo vnútri svojho uceleného významu.

Čas *futuro semplice* však nie je jediným prostriedkom, pomocou ktorého vyjadrujeme budúcnosť. Budúci dej môžeme vyjadriť aj prézentom.

Prítomný čas vo funkcii futúra je v taliančine obzvlášť rozšírený v hovorovom štýle a v dialektoch, kde často, najmä v nárečiach stredného a južného Talianska, chýba špecifická forma budúceho času. Keď však hovoríme o použití tvarov prézenta namiesto futúra pri vyjadrení budúcnosti, v žiadnom prípade nejde o jav, ktorý je nám známy zo slovenčiny.

V taliančine dochádza k nahradeniu budúceho času prézentom (toto nahradenie nie je povinné), ak vo všeobecnosti platí, že dej sa uskutoční v blízkej budúcnosti a je absolútne isté, že k jeho uskutočneniu dôjde:

23. *Domani dormo da mia zia* (BERTINETTO).
(*Zajtra spím u svojej tety*.)

Z príkladu je zrejmé, že naozaj ide o dej, ktorý sa istotne zrealizuje v blízkom čase. Keď sa na to pozrieme z komparatívneho hľadiska, konštatujeme, že rovnaký jav pozorujeme aj v slovenčine, keďže k spomínanej náhrade futúra prítomným časom môže dôjsť aj v tomto jazyku. Aj v slovenčine totiž v tomto prípade veta vyjadrujúca budúci dej *Zajtra budem spať u svojej tety* je ekvivalentná vete *Zajtra spím u svojej tety.*

Zhodu medzi slovenčinou a taliančinou nachádzame aj pri vyjadrení deja možného vo vzdialenej budúcnosti, prípadne sprevádzaného prvkami nepresnosti a neistoty. V obidvoch jazykoch už potom môžeme použiť len budúci čas, napr.

24. Nel 2150 gli uomini andarono sulla luna a passare il week-end (BERTINETTO).
(V roku 2150 ľudia budú chodiť tráviť víkend na mesiac.)

Z príkladu č. 24 je jasné, že ani v slovenčine nemôže dôjsť k náhrade futúra prítomným časom, pretože veta typu *V roku 2150 ľudia chodia tráviť víkend na mesiac* je gramaticky nesprávna. V slovenčine sa navyše ponúka možnosť použiť iný verbálny tvar, napr. *V roku 2150 ľudia pôjdu tráviť víkend na mesiac*.

V nasledujúcich príkladoch chceme poukázať na ďalšie využitie prézenta vo funkcii futúra v taliančine a chceme vopred upozorniť na to, že používateľ talianskeho jazyka má ťažšiu úlohu než používateľ slovenčiny, pokiaľ ide o samotnú náhradu futúra prézentom a jeho celkové uplatnenie. Vyplýva to zo samotného faktu, že dokonavé slovesá v slovenčine používajú na vyjadrenie budúcnosti automaticky iba prézentné tvary, kým v taliančine táto možnosť neexistuje.

Nahradenie futúra prézentom pri vyjadrovaní deja budúceho si automaticky vyžadujú slovesá s imperatívnym a optatívnym významom:

25. *Ora partite, e venite domani* (CONSONNI ET AL.).
(*Teraz odídete a prídete zajtra*.)

Veľmi často sa v taliančine používa prézent aj na vyjadrenie budúceho deja, ktorý sa uskutoční ako následok po zrealizovaní a uplynutí nejakej podmienky, napr.

26. Se mangi il gelato, ti viene mal di gola (SACCARDINOVÁ).
(Ak budeš jesť zmrzlinu, bude ťa bolieť hrdlo.)

V závere nášho komparatívneho bádania si dovoľujeme v krátkosti pripomenúť ďalší kontrastný jav, s ktorým sa stretáme pri dôkladnejšom porovnávaní slovenského a talianskeho jazyka.

Ide o odlišné vyjadrenie predčasnosti v budúcnosti[3], ktorú taliančina vyjadruje z formálnej stránky osobitným časom *futuro anteriore*[4][iv], ktorý Serianni a kolektív chápu ako „čas, ktorý označuje dej, ktorý sa uskutoční v budúcnosti skôr ako ďalší v budúcnosti vzdialenejší dej“ (SERIANNI ET AL., 1996, s. 211). Vyplýva z toho potom charakteristická odlišnosť, keďže slovenčina nedisponuje žiadnym tzv. „ predbudúcim časom“, a tak používa aj v spomínanom prípade futúrum. Pre celkové objasnenie problematiky uvádzame nasledovný príklad so slovenským prekladom:

27. Appena avremo finito, vi telefoneremo (SENSINI).
(Len čo skončíme, zavoláme vám.)

V súčasnom jazyku sa i v taliančine (najmä v jej hovorenej podobe) používa namiesto futuro anteriore oveľa častejšie futuro semplice:

28. Se ci sarà lo sciopero dei mezzi pubblici, io userò la bici per andare al lavoro (la Repubblica).
(Ak dôjde ku štrajku mestskej hromadnej dopravy, na cestu do práce použijem bicykel.)

Pokiaľ však ide o stavové slovesá alebo verbá vyjadrujúce nejaké neupresnené trvanie, môžeme použiť aj na vyjadrenie predčasného deja v budúcnosti len futuro semplice:

[3] Pod pojmom „predčasnosť v budúcnosti“ rozumieme budúci dej, ktorý sa má uskutočniť pred iným budúcim dejom.
[4] *Futuro anteriore* – zložený budúci čas, ktorý sa tvorí pomocnými slovesami *avere* alebo *essere* v tvare *futuro semplice* a príčastím minulým významového slovesa. Vyjadruje budúci dej, ktorý predchádza inému budúcemu deju.

29. Quando piangerà, gliene riparleremo (BERTINETTO).
(Keď bude plakať, povieme mu/jej o tom.)

Ako píše Bertinetto: „ak sa trvanie deja upresní nejakou príslovkou, napríklad abbastanza (dosť, veľmi), je možné použiť futuro anteriore (BERTINETTO, 1991, s. 122):

30. Quando avrà pianto abbastanza, gliene riparleremo.
(Keď si dosť poplače, povieme mu/jej o tom.)

Na základe preskúmanej problematiky a uvedených príkladov môžeme skonštatovať, že pokiaľ ide o vyjadrenie jednoduchého budúceho deja explicitnou formou, slovenčina je v dominantnejšej pozícii. Jasne rozlišuje medzi vyjadrením deja dokonavého i nedokonavého aj po formálnej stránke. Súčasne však musíme zdôrazniť, že nejde o používanie dvoch odlišných budúcich časov, keďže budúci čas dokonavých slovies vyjadruje syntetickým tvarom prézenta. Na osobitosť slovenčiny v porovnaní s taliančinou poukazuje skutočnosť, že slovenský jazyk nevyjadruje predčasnosť v budúcnosti osobitnými tvarmi, napríklad nejakým špeciálnym budúcim časom, ale prézentným tvarom dokonavého slovesa.

Summary

Contribution discusses a comparative analysis of the verbal forms using during the explicit expressing of the future action in Slovak and Italian. It focuses on a comparison of the verbal tenses and moods by means of which the future is expressed in both languages. In context of comparison and overall analysis of the future action, it pays attention to the verbal aspect as well as the separate semantic aspect, not only a formal shape of the verb, during a process of the verbal action determination and its categorization into a relevant time level. In conclusion it concentrates on another contrast phenomenon which is a different expressing of untimeliness in the future in its explicit form, so-called future perfect action.

Bibliografia

1) BERRETTA, M.: *Il futuro italiano nella varietà nativa colloquiale e nelle varietà di appredimento.* In: *Zeitschriht für romanische Philologie*. Max Niemeyer Verlag GmbH – CO. KG, Tübingen1994, s. 1–33.
2) BERRETTA, M.: Sul *sistema di tempo, aspetto e modo nell´italiano contemporaneo.* In: *Linee di tendenza dell´italiano contemporaneo.* s. n., Lugano 1991, s. 135–153.
3) BERTINETTO, P.: *Parte prima: Il sintagma verbale. I. Il verbo.* In: RENZI, L. – SALVI, G. – CARDINALETTI, A.: *Grande grammatica di consultazione. II. I sintagmi verbale, aggettivale, avverbiale. La subordinazione.* Società editrice il Mulino, Bologna 1991, s. 13–161.
4) CONSONNI, D. – MORETTI, M.: *Lingua madre.* Società editrice internazionale, Torino 1988. 572 s.
5) DVONČ, L.: Dynamika slovenskej morfológie. Bratislava: Veda, 1984. 120 s.
6) *Finder. Dizionario italiano-ceco.* 1. vyd. FIN PUBLISHING, Olomouc 2001. 1343 s.
7) HORÁK, G.: *Slovesné kategórie osoby, času, spôsobu a ich využitie.* Veda, Bratislava 1993. 174 s.
8) HORECKÝ, J.: *K otázke gramatických časov v spisovnej slovenčine.* Slovenská reč, 13,

1947-48, s. 261 – 268.
9) MISTRÍK, J.: *Moderná slovenčina.* 1. vyd. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava 1984. 256 s.
10) ORAVEC, J. – BAJZÍKOVÁ, E. – FURDÍK, J.: *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Morfológia.* 2. vyd. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava 1988. 232 s.
11) SENSINI, M.: *La grammatica della lingua italiana.* 6. vyd. Arnoldo Mondadori Editore, Milano 2003. 728 s.
12) SERIANNI, L. – DELLA VALLE, V. – PATOTA, G.: *Lingua italiana.* s.l.: Archimede Edizioni, 1996. 459 s.

Jazykové prostriedky v zmluvných textoch a úradných dokumentoch

Eva Čulenová

Language Means Of Contracts And Official Documents

Abstract: *The article contains ideas about texts of low and theirs relationship with special texts (agreements, expretises, minute-books). This article evaluates language of this texts.*

Key words*: language means, special texts (agreements, expretises, minute-books).*

Contact: *Matej Bel University, Faculty of Humanities, Department of Slovak Language and Literal Science, e-mail: Culenova.Eva@fhv.umb.sk*

Úvod

V Zákone NR SR č. 279/ 1995 Z. z. o štátnom jazyku SR Národná rada SR konštatuje, že „...slovenský jazyk je najdôležitejším znakom osobitostí slovenského národa, najvzácnejšou hodnotou jeho kultúrneho dedičstva a výrazom suverenity Slovenskej republiky aj všeobecným dorozumievacím prostriedkom jej občanov, ktorý zabezpečuje ich slobodu a rovnosť v dôstojnosti a právach...“ (Zákon NR SR č. 270/ 1995 Z. z. o štátnom jazyku SR, s. 16), zároveň v § 1, ods. 1 a 2 (s. 16) označuje slovenský jazyk za štátny jazyk na území Slovenskej republiky.

Spomínaný zákon ďalej uvádza, že (§ 3, ods. 3) „ v štátnom jazyku sa

a) vydávajú zákony, nariadenia vlády a ostatné všeobecne záväzné právne predpisy vrátane predpisov orgánov územnej samosprávy, rozhodnutia a iné verejné listiny, ...

c) vedie sa celá úradná agenda (matriky, zápisnice, uznesenia, štatistiky, evidencie, bilancie, úradné záznamy, informácie určené pre verejnosť a pod.) a agenda cirkví a náboženských spoločností určená pre verejnosť, ... “(s. 18), pričom sa vzájomný styk medzi úradmi, súdmi a občanmi rovnako zabezpečuje prostredníctvom štátneho jazyka - slovenského jazyka.

V tomto referáte sa snažíme analyzovať normotvorné texty 4. stupňa, teda na zákony nadväzujúce texty modifikujúce a upravujúce život a prácu jednotlivcov (pozri bližšiu charakteristiku v časti 1) a ich vzťah k platnému zákonu o štátnom jazyku.

1. Normotvornosť zákonov a na nich nadväzujúcich textov z pohľadu lingvistiky

Občania SR žijú podľa všeobecne platných spoločenských právnych noriem – zákonov. Zákony možno chápať ako všeobecne platné spoločenské normy, ktoré riadia, usmerňujú a modifikujú život v spoločnosti. Vychádzajú z potrieb, prejavujúcich sa v konkrétnej societe a sú

platné všeobecne pre občanov žijúcich na určitom území s právnym usporiadaním. (Černák, J., 2000, s. 21) Problematika usporiadania spoločnosti rezonovala už v dávnych dobách. Potrebu tvorby zákonov nachádzame už v najstarších obdobiach civilizácie. Výrazným medzníkom vo vývine spoločnosti sa stalo obdobie európskeho osvietenstva, kedy sa formulovali aj definície a účely zákonov. Ch. L. de Montesquieu definuje zákony ako nevyhnutné vzťahy, ktoré vyplývajú z prirodzenosti vecí a rozdeľuje ich na **1. prirodzené zákony**, vyplývajúce z prirodzenosti človeka a **2. pozitívne zákony**, ktoré stanovuje spoločnosť. Pozitívne právo ďalej delí na**: a)** *medzinárodné právo* – určujúce vzťahy medzi národmi, **b)** *politické verejné právo* – upravujúce vzťahy medzi vládnucimi a ovládanými a **c)** *občianske súhrnné právo* – modifikujúce vzťahy medzi občanmi. Práve Montesquieho segmentácia zákonov sa zdá relevantná aj pre analýzy nášho (lingvistického) charakteru.

Na vrchole všeobecne platných noriem stoja legislatívne texty určujúce vzťahy medzi rôznymi štátmi a národmi (napr. záväzné nariadenia Európskej únie, NATO a pod.). Na ich základe (ale aj na báze vnútrospoločenských potrieb a požiadaviek) sú potom budované systémy zákonov v jednotlivých krajinách. Tie upravujú (podľa Ch. L. de Montesqiueuho) vzťahy medzi vládou, príp. tou vrstvou, ktorá riadi štát a občanmi (inštitúciami) (politické verejné právo) a medzi občanmi samotnými (občianske súhrnné právo).

Schematicky by bolo možné tento vzťah naznačiť nasledovne:

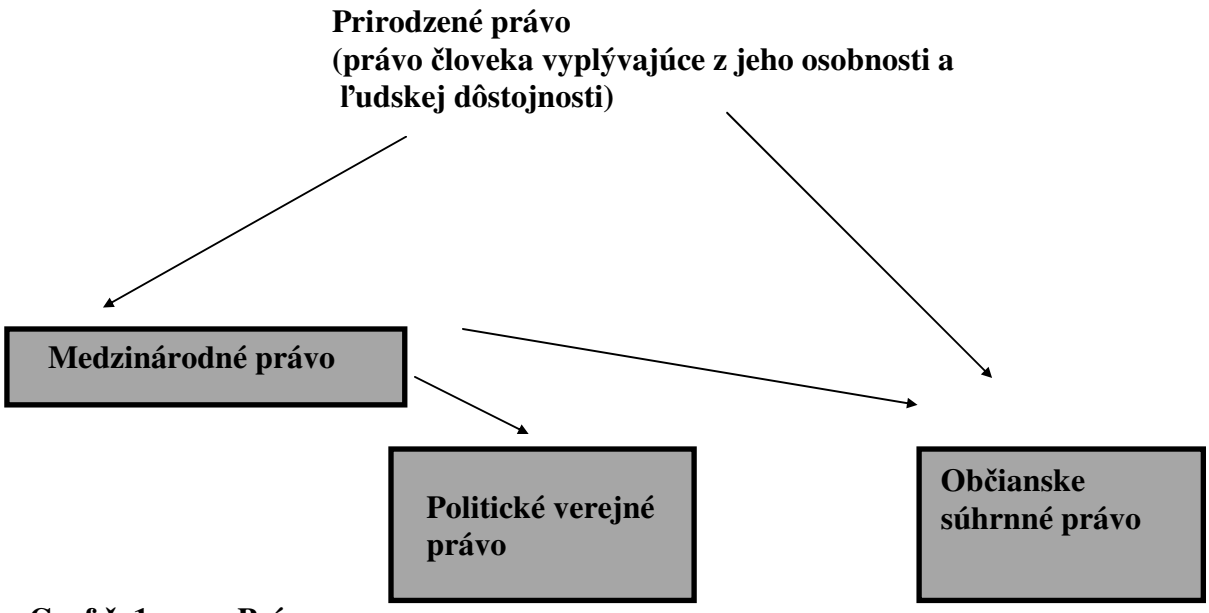

Graf č. 1 Právo

Na základe takto ponímaného vzťahu práva môžeme analyzovať aj stupeň spoločenskej platnosti textov prináležiacich do jednotlivých oblastí práva a ich normotvorný stupeň.

Oblasť prirodzeného práva nedisponuje konkrétnymi textami, pretože ide o oblasť vyplývajúcu z dôstojnosti osobnosti človeka a z úcty k jeho životu. Pri koncipovaní textov zákonov je teda potrebné opierať sa o prirodzené právo človeka (explicitne bolo vyjadrené vo francúzskej ústave z obdobia Francúzskej revolúcie 1789, založené na úvahách vtedajších významných osvieteneckých mysliteľov J. J. Rosseaua, Ch. Montesquieho atď. a na anglickej ústave).

Texty medzinárodného práva disponujú najvyšším stupňom spoločenskej a normotvornej platnosti **(stupeň č. 1).** Ide o texty dohôd a medzinárodných zmlúv a pri ich budovaní sa

využíva jeden zo živých svetových jazykov (angličtina). Väčšinou disponujú aj pomerne veľkých rozsahom.

Na normotvorný **stupeň č. 2** môžeme položiť texty verejného politického práva, medzi ktoré radíme všetky zákonodarné komunikáty, upravujúce správanie sa v konkrétnej národnej spoločnosti a v konkrétnom štáte na osi vláda - občan/inštitúcia a medzi samotnými občanmi. Ide o zákonníky, zbierky zákonov. Sú rozsiahle, komplexne obsažné, štylisticky homogénne, pre život v tej-ktorej spoločnosti sú smerodajné a okrem textov zo stupňa č. 1 majú najvyššiu spoločenskú platnosť. V SR sa ich nachádza množstvo: Ústava SR, Zákonník práce, Exekučný poriadok, Obchodný zákonník, Živnostenský zákon, a súčasne texty tých zákonov, ktoré upravujú vzťahy medzi občanmi: Občiansky súdny poriadok, Trestné právo, ... V referáte ich nazývame legislatívne texty a radíme ich do legislatívneho jazykového štýlu.

Stupeň č. 3 implementuje texty nadväzujúce na legislatívne texty: smernice, štatúty, stanovy, rokovacie poriadky inštitúcií a pod. Samotné texty podobného charakteru sú v postate normami, pretože v závislosti od vyššie postavených zákonov tiež usmerňujú správanie sa v spoločnosti, avšak na rozdiel od zákonov, v konkrétne vymedzenej a pomenovanej spoločnosti. Rovnako ako zákony, aj tieto texty koncipujeme podľa legislatívneho jazykového štýlu.

Stupeň č. 4 obsahuje texty s nižšou, avšak nie zanedbateľnou spoločenskou platnosťou. Bezprostredne nadväzujú na legislatívne texty, predovšetkým na zákony, sú však rozsahovo menšie, štylisticky sú homogénnne, avšak svojím obsahom sa explicitne odvolávajú na zákony a vychádzajú z nich. Platia ako dokument s dlhodobou účinnosťou a archivujú sa. Radíme sem napr. zápisnice, notárske zápisnice, znalecké posudky, rôzne druhy zmlúv, testamenty, rozsudky súdu a pod. Koncipované sú podľa atribútov notárskeho jazykového štýlu. *Práve spomenutý druh materiálov sú predmetom našej analýzy.*

Na stupeň č. 5 sa dostávajú kratšie a štylisticky nehomogénne písomné útvary, uplatňujúce legislatívne normy v praxi: protokoly, správy, oznámenia, úradné listy, platobné príkazy, hlásenia, prípisy, nariadenia, žiadosti, prihlášky, ponuky, objednávky, faktúry, sprievodné listy, inzeráty, súpisy, inventáre, upomienky, reklamácie, texty na tlačivách (diplomy, vysvedčenia, dodacie listy, cestovné príkazy, ...). Na základe nášho skúmania sme dospeli k záveru, že v tomto prípade ide z jazykového aspektu o texty administratívneho štýlu.

Poznámka: Vo všeobecne dostupnej a doteraz existujúcej literatúre zaoberajúcej sa štylistikou sú podobné materiály zaradené do administratívneho jazykového štýlu, pretože na prvopláne spĺňa ich jazykový materiál predpoklady menovaného štýlu. Po predchádzajúcej podrobnej lingvistickej analýze sme však dospeli k záveru, že oblasť administratívneho štýlu ešte nie je dostatočne preskúmaná a nezdá sa, že by bolo adekvátne radiť vedľa seba normotvorné, rozsiahle, kompaktné texty zákonov s ich špecifickou jazykovou štruktúrou a napr. krátke žánre administratívneho štýlu, napr. úradné listy, zmenky, platobné príkazy a pod. (Charakteristiku administratívneho štýlu podáva napr. J. Mistrík a J. Findra.)

2. Zmluvné texty a úradné dokumenty koncipované na základe notárskeho jazykového štýlu

J. Mistrík (1997, s. 554) chápe notársky jazykový štýl v štruktúre jazykových štýlov ako sekundárny štýl s charakteristikami administratívno-právneho jazykového podkladu. Ide o štýl právnych písomností, ktoré (naproti legislatívnym textom) nevytvárajú, ale akceptujú normy a na ich základe upravujú správanie sa v konkrétnej spoločnosti. Texty notárskeho štýlu majú oproti legislatívnym textom známeho adresáta, ktorým môže byť jednotlivec (rozsudky, dohody, zmluvy) i konkrétny kolektív (určité druhy zmlúv, napr. obchodné, medzi firmami; určité druhy

protokolov, zápisnice).

V tomto referáte podrobujeme hlbšej analýze tri žánre textov notárskeho štýlu:

a) zápisnice;

b) zmluvy;

c) posudky.

A. ZÁPISNICE

Zápisnica je dokument podávajúci informáciu o priebehu rokovania zástupcov určitej inštitúcie alebo viacerých inštitúcií, pričom sa pomerne podrobne zaznamenáva problematika rokovania a rozpravy počas neho.

a) Úloha dokumentu

- zaznamenať priebeh rokovania o objektívnych pracovných problémoch v konkrétnych inštitúciách

- uchovávať uvedené informácie

- slúži ako podklad na prípadné neskoršie odvolávanie sa na dané skutočnosti a ako dôkazový materiál (je podpísaný kompetentnými osobami)

b) Kompozícia

Text je prísne segmentovaný, segmentácia je predpísaná:

– úvod: zoznam prítomných a neprítomných vo forme hesla, za ním nasleduje program zasadnutia prezentovaný prehľadne v bodoch zoradených v riadkoch pod sebou. Body sú náležite číslované. Samotné jadro dokumentu tvoria informácie k jednotlivým bodom. Aj tieto informácie sú prehľadne prezentované využívaním odsekov založených na tematickej báze. Za záverom nasleduje meno zapisovateľa, údaje o dátume a mieste zapísania, podpisy kompetentných pracovníkov, mená a podpisy overovateľov danej zápisnice.

Označované bývajú body rokovania, prípadne jednotlivé uznesenia, teda strategické miesta, o ktorých sa predpokladá, že budú v budúcnosti slúžiť buď ako dôkazový podklad alebo ako materiál na odvolanie sa.

c) Lexikálno-morfologické špecifiká

Vyjadrovanie je jednoznačné, presné; tento faktor je dosahovaný frekventovaným využívaním plnovýznamových slov – substantív, adjektív, teda jednotiek nesúcich informáciu. Štatisticky najvyššie percento výskytu zaznamenávajú práve substantíva, adjektíva majú vo vzťah k nim doplňujúcu a upresňujúcu funkciu. Frekventované sú sponovo-menné, ale aj slovesné prísudky, pričom však v tejto súvislosti prevažujú trpné príčastia.

Pr č. 1.:

V správe o činnosti SFŠR za rok 1998 predseda SFŠR p. ... zhodnotil prácu, úspechy a neúspechy organizácie a výkonného výboru:

- podarilo sa usporiadať premiérový, prvý ročník otvorených Majstrovstiev Slovenska Šito-ryu /Myjava, športová hala/. Športovo-kultúrna úroveň bola vysoká, nižšia bola účasť pretekárov. Podľa návrhu p. ... treba osloviť širší okruh pretekárov, funkcionárov nielen z radov štýlu Šito-ryu. O organizáciu ďalšieho ročníka Majstrovstiev Slovenska Šito-ryu požiadali zatiaľ kluby .....

- Momentálny stav členskej základne SFŠR je 8 klubov a 4 individuálni členovia, t. j. 1200 členov. Od roku 1996 to znamená dvojnásobný nárast.

Slovný druh	Výskyt
Substantíva	**34**
Adjektíva	**14**
Zámená	**1**

Číslovky	**5**
Slovesá - plnovýznamové	**5**
Slovesá neplnovýznamové	**3**
Príslovky	**0**
Predložky	**5**
Spojky	**3**
Častice	**2**
Citoslovcia	**0**

(Na základe menšej ukážky, samozrejme, nie je možné globalizovať; avšak táto problematika bola už skôr podrobená hlbšej analýze na podklade viacerých materiálov, uvedená ukážka a jej výsledky sú len reprezentatívnym príkladom širších výsledkov, ktoré potvrdili v podstate rovnaké hodnoty.)

Závery ukázali, že najvyšší výskyt zaznamenávajú jednotky nesúce informáciu (substantíva a adjektíva), čo vyplýva z úlohy analyzovaného dokumentu: materiál má ambície explicitne a objektívne prezentovať informáciu. V súvislosti s funkciami sa uvádzajú aj mená osôb, a to aj v prípade, že sa často opakujú. Dôvodom je predpoklad, že daná veta bude vytrhnutá z kontextu slúžiť aj iným účelom. Frekventovaný je aj výskyt skratiek a značiek, pričom sa využívajú aj kancelárske skratky, napr. *t. j., pr.* a pod. a čísloviek, vyjadrujúcich údaje o dátume, prípadne označujúcich časti textu. Z termínov sa objavujú len také jednotky, ktoré priamo súvisia s prerokovávanou oblasťou (Šito- ryu, štýl, technika,...) a jednotky vyskytujúce sa v zákonoch, pričom expedient ich aspoň povrchovo pozná.

d) Syntakticko-štylistická výstavba

V danom type textu sa používajú výlučne oznamovacie vety podávajúce objektívnu informáciu. Konštrukcie inej modality v zápisniciach nenachádzame, pretože by došlo ku kontaminácii jazykového štýlu. Ich výstavba je príliš schematická, zdá sa, akoby jednotlivé slová boli vsádzané do vzorcov, ktoré sú zložené z predpísaných vetných členov: subjekt - predikát - objekt - okolnosť deja.

Pr č. 2.: *Predseda .... - informoval - prítomných - o dianí - vo zväze.*

V prípade potreby rozvinúť myšlienku je možné napojiť na takto koncipovanú hlavnú vetu ďalšiu konštrukciu. Tým vznikne parataktické súvetie, avšak časté sú aj hypotaxy s vedľajšou vetou predmetovou:

Pr č. 3.: *Predseda informoval, že sa uskutoční mimoriadna konferencia.*

Podstatné časti sú v tejto situácii enumeratívne, radené za sebou predovšetkým v nominatíve, čo text maximálne sprehľadňuje. Úplné syntaktické konštrukcie sa vyskytujú v jadre textu, pretože rámcové zložky sú tvorené z hesiel, v ktorých absentujú predikáty.

Po hlbších analýzach rôznych druhov zápisníc je možné konštatovať, že práve pri ich tvorení sa výrazne prejavuje vzdelanie a myslenie pisateľa. Ak bol pisateľom jazykovo vzdelaný expedient, texty zápisníc preukazujú bohatú slovnú zásobu, „čistú“ príslušnosť ku konkrétnemu jazykovému štýlu, funkčné využívanie súvetí a polopredikatívnych konštrukcií. V snahe rozvinúť myšlienku sa prejavuje autorova schopnosť šikovnej práce s jazykom a prax v koncipovaní zložitejších ideí. V prípade iným smerom vzdelaných autorov zápisníc je možné konštatovať pozitívny fakt: expedienti, ktorí nie sú vzdelaní v oblasti lingvistiky, najmä štylistiky ovládajú základné charakteristiky administratívneho štýlu (ktorý sa vyučuje v školách) a svoje texty budujú so zreteľom na ne a na dôležitosť nimi uchovávaných informácií. Zároveň je možné vysloviť konštatovanie, že expedienti sa snažia zachovávať spisovný slovenský jazyk a v rámci svojich možností sa vyhýbajú aj gramatickým chybám (čo sa im často nepodarí).

Autori zápisníc, vzdelaní iným smerom než jazykovedným, nekalkulujú do takej miery s jazykom a pridŕžajú sa väčšinou koncipovaniu prostredníctvom jednoduchých viet rozvitých, a to podľa už spomenutej vetnočlenskej schémy, prípadne sa uchýlia k využitiu jednoduchých súvetí, predovšetkým hypotaktických s vedľajšou vetou predmetovou.

B. ZMLUVY

a) Úloha dokumentu

Zmluvy sú texty, ktoré určujú správanie sa dvoch konkrétnych strán, okolnosti a výsledok ich činnosti. Bezprostredne vychádzajú z konkrétneho zákona, na ktorý nadväzujú a na základe neho usmerňujú a riadia správanie sa zúčastnených, konkrétnych a známych aktérov. Do istej miery je teda zmluva normotvorná a slúži ako dohoda, a zároveň dôkaz o dohode dvoch zúčastnených strán. V prípade potreby zmluva slúži ako základný materiál pri sankcionovaní nedohodnutého správania sa jednej zo strán, prípadne oboch strán.

b) Kompozícia

Text je dostatočne segmentovaný tak, aby zaručoval maximálnu transparentnosť. Jeho jednotlivé časti sú príslušne označené, číslované alebo označené písmenom, podobne ako kompozične budované zákony. Novšie typy zmlúv sú vzhľadom na dosiahnutie maximálnej transparentnosti textu sčasti tvorené aj formou tabuľky, ktorá však vyžaduje využitie hesiel, nie ucelených viet. Často aplikované sú jednotlivé kompozičné segmenty, najmä odseky, navzájom oddeľované aj prostredníctvom vynechania riadku alebo viacerých riadkov. Súčasťou zmlúv bývajú aj rôzne prílohy, pečiatky a podpisy v úvodných alebo záverečných častiach.

c) Lexikálno-morfologické špecifiká

V závislosti od druhu a typu zmluvy sú využívané aj lexikálne jednotky. Vo všeobecnosti však môžeme konštatovať, že zmluvy sa bezprostredne odvolávajú na konkrétne zákony, preto využívajú aj terminológiu a lexikálny aparát príslušného zákona.

Na porovnanie uvádzame časti konkrétnej existujúcej Zmluvy o zriadení záložného práva k nehnuteľnostiam, odvolávajúcej sa na príslušný paragraf Obchodného zákonníka - § 151 a) a nasledujúce odseky.

Pr. č. 5

§ 151a Občianskeho zákonníka, Tretia hlava - Práva k cudzím veciam:

Záložné právo slúži na zabezpečenie pohľadávky a jej príslušenstva tým, že záložného veriteľa oprávňuje uspokojiť sa alebo domáhať sa uspokojenia pohľadávky z predmetu záložného práva (ďalej len „záloh"), ak pohľadávka nie je riadne a včas splnená.

§ 151md, ods. (1)

Záložné právo zaniká

a) zánikom zabezpečenej pohľadávky,

b) zánikom všetkých vecí, práv alebo iných majetkových hodnôt, na ktoré sa záložné právo vzťahuje,

c) ak sa záložný veriteľ vzdá záložného práva,

d) uplynutím času, na ktorý bolo záložné právo zriadené,

e) vrátením veci záložcovi, ak záložné právo vzniklo odovzdaním veci,

f) ak záložca previedol záloh v bežnom obchodnom styku v rámci výkonu predmetu podnikania alebo ak bol v čase prevodu alebo prechodu zálohu nadobúdateľ zálohu pri vynaložení náležitej starostlivosti dobromyseľný, že nadobúda záloh nezaťažený záložným právom,

g) ak záložca previedol záloh a zmluva o zriadení záložného práva určuje, že záložca môže záloh alebo časť zálohu previesť bez zaťaženia záložným právom,

h) iným spôsobom dohodnutým v zmluve o zriadení záložného práva alebo vyplývajúcim z osobitného predpisu.

Konkrétna zmluva o zriadení záložného práva k nehnuteľnostiam:

Trvanie a zánik záložného práva

1. Záložné právo zaniká

a) okamihom splatenia celej Pohľadávky spolu s úrokmi, Poplatkami a všetkými účelne vynaloženými nákladmi vyplývajúcimi z tejto zmluvy, alebo

b) vzdaním sa záložného práva Záložným veriteľom, alebo

c) zánikom zálohu, alebo

d) okamihom, kedy nastanú iné skutočnosti, na základe ktorých zaniká záložné právo podľa zákona alebo tejto zmluvy.

Z uvedených ukážok je možné všimnúť si, že zmluva je jazykovo koncipovaná podľa uvedeného zákona s využitím rovnakých lexikálnych jednotiek. Jadrom ukážky (ako aj celej zmluvy a príslušného zákona) sú slová a výrazy: *záložné právo, zmluva, záloh, pohľadávka, veriteľ, nadobúdateľ*, *zákon,* pričom všetky menované jednotky sú chápané v obidvoch textoch ako termíny, vyznačujúce sa niekoľkými charakteristickými vlastnosťami:

a) základ všetkých menovaných termínov je slovenský, s ohľadom na ich zrozumiteľnosť pre široké vrstvy,

b) uvedené termíny sú stabilné a vplyvom času sa nemenia,

c) nemôžu byť medzinárodné, lebo slúžia pre potreby konkrétnej (slovenskej) spoločnosti, v tomto prípade pre potreby konkrétnych jednotlivcov a organizácie. To však neznamená, že daný zákon je slovenského pôvodu, naopak, história Slovenska svedčí o tom, že zákony platné aj v minulých obdobiach, neboli pôvodne písané v slovenčine. Z toho vyplýva, že určité zákony mohli byť prekladané, rovnako ako aj v nich použité konkrétne termíny. Dôkazom môže byť fakt, že niektoré termíny (zhotoviteľ, nadobúdateľ, ...) nenájdeme v Krátkom slovníku slovenského jazyka.

V tejto súvislosti nám nedá ani zamyslieť sa na určitých jazykových nedostatkoch, ktoré v ukážke nachádzame:

1. Termín záloh - používaný v mužskom rode, pričom spisovný termín je záloha. Zmluva tento termín musí používať, lebo je takto uvedený v zákone.

2. Gramatické chyby v zmluve - nefunkčné, zbytočné a neslovenské používanie veľkých písmen v určitých substantívach, a to aj napriek spisovnej ortografii a uvedeniu v konkrétnom menovanom zákone. Podobné prípady sa v textoch rôznych zmlúv, bohužiaľ, vyskytujú často. Možno by stačilo len pri koncipovaní zmluvy nahliadnuť so daného zákona.

V zmluvách sa prísne využívajú plnovýznamové slová, pronomín je menej, pretože vplyvom ich výskytu môže nastať skreslenie a zneprehľadnenie informácie.

d) Syntakticko-štylistická výstavba

Budovanie viet je obdobné ako v prípadoch viet v zákonoch. Vety sú výlučne oznamovacie, v jadre textu sú využité úplné konštrukcie, nie heslá, pričom prevládajú súvetia a jednoduché vety veľmi rozvité. Frekventované sú súvetia parataktické, ale aj hypotaktické s vedľajšou vetou predmetovou a prívlastkovou. Parataktické súvetia slúžia predovšetkým na enumeráciu okolností situácie. V zmluvách sa však často stretávame s deformovanými syntaktickými konštrukciami a nedodržiavaním rovnakej deklinácie v na seba nadväzujúcich častiach. Prísudky sú takmer vždy vyjadrené formou pasíva, čím sa postava autora i objektu maximálne dostáva do úzadia a do popredia vystupuje daná informácia a situácia. Text zároveň nadobúda charakter maximálne objektívneho materiálu.

Pr. č. 6

sú zapísané, má uvedené, je postavený, ...

Výnimkou sú len vety opisujúce správanie sa jednotlivcov, napr. čo kupujúci urobí a predávajúci spracuje.

f) Rozsah

Rozsah zmlúv býva väčší, v závislosti od dôležitosti a zložitosti situácie. Priemerne majú však zmluvy rozsah 1 - 15 strán.

C. POSUDKY

a) Úloha dokumentu

Posudky slúžia pre potreby konkrétnej inštitúcie/ jednotlivcov ako dôkazový, a zároveň do určitej miery normotvorný materiál, objektívne a fundovane opisujúci a analyzujúci stav určitého objektu, situácie alebo javu. Majú dostatočnú výpovednú hodnotu na to, aby mohli byť na dlhé obdobie archivované a použité ako odkazový a dokladový materiál. Ide o primárny prameň, bezprostredne opisujúci stav objektu, situácie, javov.

b) Kompozícia

Prvotným predpokladom posudkov je prehľadná kompozícia. Texty sú budované prostredníctvom výrazne segmentovaných odsekov, ale aj kapitol, pričom sa často využívajú heslovité výpovede, sprehľadňujúce text. Materiály bývajú doplnené aj o prílohy, dokumentujúce výpovede v samotnom texte (napr. pôdorysy bytu, kópie z katastrálnej mapy, stenografické záznamy, výpisy z listu vlastníctva, fotografie, prípadne iné nahrávky a pod.)

Súčasťou dokumentu sú aj pečiatky, potvrdenia, podpisy, hodnotenia, ...

c) Lexikálno-morfologické špecifiká

Vyjadrovanie je tiež podmienené jazykovým štýlom zákonov, čoho dôkazom sú výrazy použité v konkrétnych zákonoch a odvolávanie na príslušné paragrafy: objednávateľ, súpisné číslo, nehnuteľnosť, vyhláška, v znení neskorších predpisov, predmet kúpy, vlastnícky vzťah, ...

Lexikálny systém posudkov tvoria predovšetkým substantíva a adjektíva, nesúce informáciu *(navrhovateľ, odporca, objednávateľ, posudzovateľ, vyhláška, právny predpis, účastníci, súd, ...).* Častý je aj výskyt vlastných podstatných mien, konkretizujúce účastníkov situácie, javu a miesto procesov. Podobne ako v dvoch predchádzajúcich prípadoch sa objavujú neplnovýznamové slovesá tvoriace menné prísudky (*sú rozdiely; mal preukázané; sú dokázané; ...)*, avšak pri opisoch situácií sa využívajú plnovýznamové slovesá a trpné príčastia. Oproti predchádzajúcim prípadom je v posudkoch dokázaná vyššia frekvencia výskytu čísloviek, uvádzajúcich identifikačné údaje materiálov, osôb, objektov, javov, dátumov, paragrafov a pod. Z termínov sa využívajú rovnaké termíny ako v príslušných zákonoch (príklad v bode B).

e) Syntakticko-štylistická výstavba

V prípade posudkov sa vyskytujú výlučne oznamovacie vety, pričom prevládajú jednoduché vety, veľmi rozvité enumeratívne radenými rozvíjacími vetnými členmi, najmä predmetmi, príslovkovými určeniami, ale aj podmetmi.

Pr. č. 7

Obhliadka a zameranie nehnuteľnosti bytu bolo prevedené za prítomnosti objednávateľa znaleckého posudku ...., nar. ....., bytom...., dňa 10. 11. 2003. ***Jedná sa*** *o byt jednoizbový s príslušenstvom a podielom na spoločných priestoroch, spoločných zariadeniach a pozemkoch v celkovom podiele .....* ***Jedná sa o*** *byt na 1.****podlaží****, číslo bytu ..., vchod č. ... Spoločné časti domu nevyhnutné na jeho podstatu a bezpečnosť, určené na spoločné* ***užívanie a to*** *základy, obvodové múry, stropy, strecha, krytina, priečelia, izolačné konštrukcie a vodorovné a zvislé nosné konštrukcie, vchody a* ***schodiska.*** *Spoločnými zariadeniami domu sú zariadenia určené na spoločné* ***užívanie****, najmä sušiareň a práčovňa, sklad požiar****né*** *hydranty, výťah vrátane technologického zariadenia, bleskozvod, vodovodné, teplonosné, kanalizačné, elektrické, telef****o****nne a plynové prípojky* ***a to*** *aj v prípade,* ***ak*** *sú umiestnené mimo domu a slúžia výlučne tomuto domu. Spoluvlastnícky podiel k spoločným priestorom a zastavanému pozemku je odvodený od vlastníctva bytu a nemôže byť samostatne predmetom kúpy a predaja. Pozemky sú predmetom ocenenia v tomto znaleckom posudku, v podiele .....,* ***o*** *celkovej výmere pre majiteľa*

bytu .....

Pozemky sú majetkoprávne usporiadané.

- 6 jednoduchých, rozvitých viet a 2 súvetia.

Jednoduché vety sú veľmi rozvité, čo je dosiahnuté využitím viacnásobných vetných členov (podmetu v 1. vete; predmetu v 2. vete; podmetu v 4. vete; rovnako aj podmetu v 1. súvetí - v hlavnej vete a pod.). Využitie jednoduchých viet, prípadne jednoduchých súvetí je v tejto súvislosti veľmi funkčné, pretože i napriek tomu ide o opis pomerne zložitej situácie/ javu a použitie komplikovanejšej konštrukcie by sémantiku danej výpovede značne zneprehľadnilo. Napriek využitiu pomerne jednoduchých konštrukcií sa stretávame s komplikovane pôsobiacimi výpoveďami, pretože do popredia vystupuje enumeratívnosť javov a objektov. Aj podobný štylizačný proces však text do istej miery sprehľadňuje, hoci by možno bolo transparentnejšie použiť tabuľky (avšak tie by zabrali väčšiu plochu textu).

Hoci ide o pomerne jednoduchý štylizačný proces, stretávame sa, žiaľ, veľmi často s jazykovými nedostatkami (v ukážke sú vyznačené boldom a podčiarknuté).

- V tejto súvislosti nie je vhodné použiť výraz *jedná sa o ...,* ale *ide o ...;*
- za radovou číslovkou 1 chýba za bodkou medzera;
- namiesto výrazu *užívanie* je vhodnejší výraz *používanie*, pretože si *užívame* napr. života, ale *používame* nástroje a pod.
- lepšie je použiť slovo schodisko;
- v prípade slova *požiarn**é*** je v texte porušený rytmický zákon ;
- v slove *telefonne* chýba dĺžeň;
- v rovnakej súvislosti chýba pred spojkou *a to* čiarka (to isté platí aj v nasledujúcom prípade);
- nesprávne využitie spojky *ak* v 5. vete, vhodnejší by bol spájací výraz *v ktorom* alebo *že,* prípadne by sa žiadalo vetu preštylizovať prostredníctvom kondenzujúcej príslovky *vtedy (Spoločnými zariadeniami domu sú zariadenia určené na spoločné používanie, ..., **a to aj vtedy, keď** sú umiestnené mimo domu ...)*
- *nesprávne využitie predložky **o** (celkovej) výmere v predposlednej vete. Vhodnejší je výraz **s (celkovou) výmerou.***

(- požitie výrazu výťah vrátane technologického zariadenia sme označili nie v súvislosti s jazykovými nedostatkami, ale v súvislosti s obsahovým nedostatkom: dom, o ktorý ide v konkrétnom posudku, výťah nemá.)

Týmto krátkym pozastavením sme nechceli kritizovať prácu posudzovateľov, ale poukázať na dôležitosť jazykových korektúr, najmä v súvislosti s podobnými dôležitými textami.

Úplné vetné konštrukcie sa vyskytujú len v niektorých častiach jadra textu, približne 50% materiálu je budovaného prostredníctvom hesiel, ktoré text maximálne sprehľadňujú. V takomto prípade absentujú prísudky, exponujú sa najmä substantíva, adjektíva, prípadne číslovky.

Pr. č. 8

Majiteľ: ....., nar. .....,.bytom ....., okres..... Podiel 1/1 nehnuteľnosti

Parcela č. 2061/4 270 m2 Zastavané plochy

...

f) Rozsah

Posudky sa rozsahovo pomerne rôznia. Najfrekventovanejší rozsah dosahujú v priemere 2 strany až 10 strán, ich súčasťou môžu byť okrem textu aj prílohy.

Záver

V referáte sme sa snažili priblížiť jazykové prvky v textoch bezprostredne nadväzujúcich na texty zákonov a sledovať ich korešpondenciu so zákonom o štátnom jazyku. Vo všeobecnosti môžeme pozitívne konštatovať, že autori podobných dokumentov si uvedomujú závažnosť i normotvornosť svojich materiálov a snažia sa dodržiavať i parametre spisovného jazyka, pričom však väčší zreteľ berú na jazyk príslušných zákonov.

Summary

The article contains ideas about texts of low and theirs relationship with special texts (agreements, expretises, minute-books). This article evaluates language of this texts.

Bibliografia

Findra, J.: *Štylistika slovenčiny.* Martin : Osveta, 2004, 232 s. ISBN 80-8063-142-5
Mistrík, J.: *Štylistika.* Bratislava : SPN, 1997, 598 s. ISBN 80-08-02529-8
Kořenský, Jan – Cvrček, František – Novák, František: *Juristická a lingvistická analýza právních textů.* Academia : Praha 1999, 171 s. ISBN 80-200-0730-X
Storig, H., J.: *Malé dějiny filosofie*. Zvon, Praha 1991
Zákon č. 513/1991 Zb., OBCHODNÝ ZÁKONNÍK. In: Zákony II/2003. Úplné znenia zákonov z obchodného a občianskeho práva a súvisiace predpisy platné k 1.1.2003. Poradca, s.r.o. Žilina, 616 s. ISBN 1335-1583
Zákon NR SR č. 270/ 1995 Z. z. o štátnom jazyku SR

Úroveň B1: Threshold level, Porogovyj urovenj a Prahová úroveň

Ludmila Koláčková

Level B1: Threshold Level

Abstract: *The aim of the Council of Europe in the field of language preparation is to provide a method of accessing and teaching European languages. This effort has lead on to the creation of Common European Framework (CEFR). It divides learners into three broad divisions which can be divided into six levels. The CEFR describes what a learner is supposed to be able to do in reading, listening, speaking and writing at each level. The author of this paper is concerned with the threshold level descriptions of English, Russian and Czech languages.*

Key words: *Common European Framework (CEFR), threshold level.*

Contact: *Language Training Centre, University of Defence, e-mail: ludmila.kolackova@unob.cz*

Rada Evropy klade velký důraz na jazykové vzdělávání a podporuje jej mnoha způsoby. Jedním z nich bylo vydání Společného referenčního rámce pro jazyky (SERR), souboru doporučení, jak vzájemně porovnávat znalosti v oblasti cizích jazyků v rámci Evropské unie. Definuje šest kategorií (A1, A2, B1, B2, C1, C2), podle nichž se určuje úroveň všech řečových dovedností - poslechu, čtení, mluvního a písemného projevu uživatele jazyka. Na SERR navazují popisy tzv. referenčních úrovní jazyků, které vymezují příslušnou úroveň zběhlosti v cizím jazyce, jež je dána mírou osvojení základních jazykových dovedností a související úrovní komunikativní kompetence mluvčího. K označování úrovní pokročilosti podle SERR se přidávají i nakladatelské domy při vydávání komerčních jazykových učebnic a jazykové školy při popisu jazykových kurzů.

V polovině 70. let 20. století formulovali odborníci Rady Evropy deskriptivní schéma k popisu toho, co se vyžaduje, aby skupina specifických uživatelů jazyka (turisté, podnikatelé, přistěhovalci) uměla, když samostatně používá jazyk v prostředí, kde tento jazyk slouží ke každodenní komunikaci. Jedná se o formulaci cílů, nejen o pouhý popis určité úrovně znalostí.

Podle globálně pojaté stupnice, "*samostatný uživatel na úrovni B1 rozumí hlavním myšlenkám srozumitelné spisovné vstupní informace (input) týkající se běžných témat, se kterými se pravidelně setkává v práci, ve škole, ve volném čase atd. Umí si poradit s většinou situací, jež mohou nastat při cestování v oblasti, kde se tímto jazykem mluví. Umí napsat jednoduchý souvislý text na témata, která dobře zná nebo která ho/ji osobně zajímají. Dokáže popsat své zážitky a události, sny, naděje a cíle a umí stručně vysvětlit a odůvodnit své názory a plány."*[1]

[1] Společný evropský referenční rámec pro jazyky. Jak se učíme jazykům, jak je vyučujeme a jak v jazycích hodnotíme. UP, Olomouc 2002. s. 24.

První specifikace prahové úrovně jazyka byla vytvořena pro angličtinu (*Threshold Level*, 1975), následovala francouzština (*Un Niveau Seuil*, 1976). Tyto dva dokumenty se staly modelem pro stejný typ referenčních popisů, které vznikaly pro další jazyky, zachovávaly však znaky typické pro daný jazyk. Identifikováním jazykových potřeb pro určitou skupinu uživatelů byli jazykovědci schopni přesně vymezit, co je k získání tohoto "komunikačního prahu". V současné době je prahová úroveň popsána ve více než dvaceti jazycích.[2]

Porogovyj urovenj - Russkyj jazyk je součástí série popisů prahových úrovní evropských jazyků v rámci Rady Evropy, byl vydán v době, kdy popis prahové úrovně existoval již v mnoha jazycích.[3] Všechny jsou založeny na *Treshold Level 1990* autorů J. A. van Eka a J. Trima. Ruská verz vznikla díky úsilí týmů jazykovědců z Puškinova institutu a Moskevské lingvistické univerzity v roce 1998. Jako první obohacuje škálu dosud existujících popisů o slovanský jazyk. Obrací se na ty, kteří mají co do činění s ruštinou jako cizím jazykem – plánují kurikula, připravují jazykové kurzy, jsou učitelé, tvůrci testů, studenti či vydavatelé a autoři učebnic ruštiny jako cizího jazyka. Je rozdělen do dvou dílů, první je určen pro dočasné návštěvníky Ruska, kteří se zajímají o každodenní záležitosti a navazují vztahy s běžnými rusky mluvícími občany. Ten se velmi blíží originálnímu konceptu *Threshold Level*. Druhý díl je určen uživatelům se specifickými požadavky v profesní sféře, zejména podnikatelům. Významná část obou dílů se věnuje kulturním aspektům užívání ruštiny jako cizího jazyka.

Autor anglické verze a předmluvy k popisu prahové úrovně ruštiny John L. M. Trim vidí přínos vydání tohoto dokumentu zejména v tom, že vyšel v době (1998), kdy znovu ožíval zájem o výuku ruštiny nejen na území Ruské federace a sousedních zemích, ale ve všech členských zemích Evropské unie.[4]

Porogovyj urovenj - Russkyj jazyk je přehledně rozčleněn do dvanácti kapitol (oproti čtrnácti kapitolám anglické a české verze) a čtyř dodatků obsahujících fonetiku, gramatiku, slovník a index. V prvních kapitolách se uživatel dokumentu může seznámit s obecnou charakteristikou komunikačních cílů, tématy, situacemi a komunikativními úkoly, popisem obecných významů a jazykových prostředků k jejich vyjadřování, jazykovými funkcemi, čtením a poslechem a dovedností psaní. Další část je věnována sociokulturním dovednostem, kompenzačním strategiím a kritériím formování základní komunikační kompetence. Pro studenty je obzvlášť důležitá kapitola Učiť učiťsja,[5] neboť cílem autorů dokumentu je, aby studenti jazyk nejen uměli používat, ale také se zvýšila jejich schopnost učit se – aby usilovali o větší zapojení do komunikace, více využívali všech dostupných zdrojů (rozhovor s rodilým mluvčím, mluvené i tištěné obrazové materiály).

Soubor publikací věnovaných prahovým úrovním slovanských jazyků rozšířil r. 2001 dokument *Prahová úroveň - čeština jako cizí jazyk* (2001), na jehož vzniku se podílely tvůrčí týmy z Univerzity Karlovy v Praze a Palackého univerzity v Olomouci. Opět se nejedná o učebnici či osnovu k výuce jazyka, ale o zmapování jazyka a metodický základ pro sestavení výukových plánů, stanovení náplně kurzů, pro pomoc učitelům, autorům učebnic a testů. Při své práci se týmy držely principů, z nichž vycházejí ostatní publikace řady. V popisu je zachováno dělení do 14 kapitol (shodných s anglickou verzí) se čtyřmi dodatky (výslovnost a intonace,

[2] Přesný výčet jazyků s popisem prahové úrovně:
http://www.coe.int/t/dg4/linguistic/DNR_EN.asp#P22_1605v
[3] *Porogovyj urovenj - Russkyj jazyk v povssiednievnom obsjeniji.* Council of Europe, 1998. s. vii.
[4] *Porogovyj urovenj - Russkyj jazyk v povssiednievnom obsjeniji.* Council of Europe, 1998. s. iv.
[5] *Porogovyj urovenj - Russkyj jazyk v povssiednievnom obsjeniji.* Council of Europe, 1998. Kapitola 12, *Učiť učiťsja.* s. 156-160.

gramatika, slovní rejstřík a věcný rejstřík). Zpracovatelé zdůrazňují, že se nejedná o pouhý seznam či inventář lexika a gramatiky, ale zmapování jazykových funkcí, obecných pojmů a konkrétnějších pojmů.[6] Cílem výuky jazyka není jeho znalost, ale komunikativní kompetence uživatele: důležité je to, jak mluvčí jazyk užívá, zda uživatel jazyka dosáhne toho, co chce či potřebuje.

Již na první pohled je česká verze prahové úrovně obšírnější než ruská či anglická verze. Je to dáno tím, že odráží specifičnosti českého jazyka (příkladem může být pátá kapitola - jazykové funkce).

I přes tuto obsáhlost by měl student dosáhnout žádané prahové komunikační úrovně při zátěži 2-3 hodin týdně při 35 - 40 týdnech ročně za dva až tři roky.

Všechny dokumenty zabývající se popisem prahové úrovně všech evropských jazyků mají společný cíl: umožnit cizinci, který přijíždí do dané jazykové oblasti, aby zde po jistý čas žil a pracoval, učit se konkrétní jazyk podle stejných principů a metod, které již poznal při studiu jiných jazyků.

Summary

The CEFR has become a key reference document and valuable tool for educational and professional mobility. It is a series of descriptions of abilities which can be applied to any language and can be used to set clear targets for achievements within language learning. In the mid 1970s the Council of Europe´s experts developed a specification in operational terms first of what a learner should be able to do when using the language independently for communication in a country in which the language is the vehicle of communication in everyday life. The initial threshold level specification for English provided the basic models which have been adapted for other languages and further developed in the light of experience. The model has been extremely influential in the planning of national language programmes - Czech and Russian languages are mentioned in this paper.

Bibliografie

1) BISCHOFOVÁ, J., CONFORTIOVÁ, H., CVEJNOVÁ, J., ČADSKÁ, M., HOLUB, J., LÁNSKÁ, L., PALKOVÁ, Z., TURZÍKOVÁ, M.: *Prahová úroveň. Čeština jako cizí jazyk.* Praha, UK, 2001.
2) VAN EK, J., TRIM, J.: Threshold Level 1990. Council of Europe 1993.
3) *Porogovyj urovenj - Russkyj jazyk v povssiednievnom obsjeniji.* Council of Europe, 1998.
4) *Společný evropský referenční rámec pro jazyky. Jak se učíme jazykům, jak je vyučujeme a jak v jazycích hodnotíme*UP, Olomouc 2002.

[6] BISCHOFOVÁ, J., CONFORTIOVÁ, H., CVEJNOVÁ, J., ČADSKÁ, M., HOLUB, J., LÁNSKÁ, L., PALKOVÁ, Z.,TURZÍKOVÁ, M.: *Prahová úroveň. Čeština jako cizí jazyk.* UK, Praha 2001. Str. III.

Ruská a česká deminutivní substantiva

Pavla Zelinková

Russian and Czech Diminutive Nouns

Abstract: *In this study I would like to focus on the differences not only in creating but also using diminutives in two Slavic languages – Russian and Czech. I work on the assumption, that both languages employ the same approaches for creating diminutive noun forms. However, we can find differences in different using such forms. For instance, both Russian and Czech language make diminutive noun forms to express smaller than usual dimensions, affection and other positive feelings and emotions, or even highly negative emotions and evaluations of either objects or people etc, and their meaning is strongly context-dependent. Most interested is the Russian sufix -ишко, which is supposed to be highly negative, but we can find several examples in the data gathered for the purpose of this study with rather positive connotations. Most significant differences could be found in spoken language, rather than the written literal one.*

Key words*: diminutive, diminutive noun forms, diminutive suffixes, context, positive meaning, pejorative meaning, expressing smaller dimensions, spoken language use of diminutives.*

Contact*: Masaryk University, Faculty of Arts, Department of Slavonic Studies, e-mail:40406@mail.muni.cz*

Tématem mého příspěvku je stručné nahlédnutí do problematiky použití deminutivních tvarů substantiv v ruštině a češtině. Jako teoretická základna pro srovnání v oblasti tvoření, které v obou jazycích vychází ze sufixálních formantů s deminutivními příznaky, mi sloužily práce V. V. Vinogradova, Je. A. Zemské, A. N. Tichonova, Z. Rusínové, M. Dokulila, B. Havránka a dalších autorů. Přehled použité literatury bude uveden v závěru této studie.

Deminutivní příznaky jsou svou povahou složité. Můžeme je rozdělit na kvantitativní a kvalitativní. Kvantitativním příznakem rozumíme pojetí předmětu malého nebo menšího, než je obvyklá velikost, kvalitativní příznak nese vždy odstín emocionálního hodnocení. Vedle těchto dvou pólů rozeznáváme příznak kvantitativní i kvalitativní zároveň (srov. *děvče – děvčátko*, *ruka – ručička*, *ručinka*) (srov. DOKULIL, 1962, s. 46). Intenzita emocionálního znaku může být různá, prostředkem k vyjádření intenzity je většinou opakování postupu deminutivizace (srov. *les – lesík – lesíček, ruka – ručka – ručička*) (srov. DOKULIL 1962, s. 47). Můžeme si zde v této souvislosti uvést také příklad z publikace Je. A. Zemské: *Нет у вас какой-нибудь коробчонки*? Mluvčí zde do hodnocení zahrnuje nejrůznější denotáty (jakákoli malinká, obyčejná krabička) a poukazuje zvoleným tvarem na blízkost vztahu s partnerem v komunikaci, neveliký rozměr požadovaného předmětu a zároveň zdůrazňuje bezvýznamnost své žádosti. Dochází tak ke spojení expresivního vyjádření a vyjádření menšího rozměru nebo hodnocení (srov. ЗЕМСКАЯ 1982, s. 112). Další tvary nesoucí nové významy a vyjadřující různé významové nuance můžeme v ruštině i češtině tvořit pomocí tzv. resufixace, tj. náhradou jednoho sufixálního formantu jiným a tak tvořit deminutivní tvary druhého stupně.

V tomto příspěvku bych se chtěla zaměřit na jednotlivé příznaky deminutivnosti a významy slov s deminutivními sufixy. Rozdělíme si proto sledované výrazy do několika

kategorií na základě kontextu, ve kterém jsou použity.

První skupinu tvoří deminutivní tvary s významem vyjádření menšího rozměru, uvedeme si konkrétní příklady subjektívního hodnocení a postojů mluvčího ke sdělované skutečnosti, zastavíme se u deminutiv ve stylově specifických obratech a nakonec krátce pohovoříme o deminutivních formantech s významovým posunem postrádající příznak deminutivnosti. Příklady do jednotlivých kategorií jsme získali excerpováním děl krásné literatury. Vycházeli jsme z prací ruských spisovatelů a jejich překladů do češtiny. Z důvodu co možná nejvyšší aktuálnosti jazyka jsme si stanovili limit pro práci s literaturou, která byla vydána po roce 1980. Snahou bylo vytvořit pokud možno různorodý soubor literárních děl, ve kterých by byla zastoupena deminutivní substantiva nejrůznějších oblastí použití a významu. Ze stejného důvodu se ve vzorku neobjevuje jméno stále jednoho a téhož překladatele, nejde nám totiž o postižení práce se zdrobnělinami, typické pro několik spisovatelů či překladatelů, ale spíše o postižení četnosti a fungování deminutivních substantiv jako celku v ruštině a češtině.

Následující příklady uvádějí deminutivní substantiva vyjadřující malý nebo menší rozměr: **улочка – ulička** (srov. „*пройти надо полквартала прямо, а после - направо. Улочка такая узенькая.*“ Sorokin, www.lib.ru **–** srov. „*…musíš rovně a za támhletím blokem doprava. Je tam taková úzká ulička*.“ SOROKIN 2003, s. 31), **плечико – ramínko** (srov. *„Уцелело только плечико…“* srov. Довлатов, www.lib.ru - srov. *„Z postavičky zbylo jen ramínko…“* srov. Dovlatov 1998, 15), **машинка – autíčko** (srov. „*Под вами машинка моя.*“„*Какая машинка?“* srov. Сорокин, www.lib.ru **–** srov.„*Mám pod váma autíčko*.“ „*Jaký autíčko?“* srov. SOROKIN 2003, s. 225).

Poměrně zajímavá je skutečnost, kterou dokládá několik níže uvedených příkladů z excerpované literatury. V pracích různých autorů a překladatelů se objevuje shodný přístup k užívání deminutiv v kombinaci s adjektivním tvarem označujícím malý rozměr objektu nebo osoby. V tomto případě se ruština v některých případech omezila pouze na adjektivní označení, čeština naopak zdůraznila malost rozměru připojením deminutivního sufixu. V porovnání s ruštinou tedy čeština vyslala signály o menším rozměru označovaného objektu dvakrát. Nejedná se nicméně o jev, kterou by bylo možné sledovat ve většině takovýchto případů, nemůžeme tedy tento jev zevšeobecňovat, spíše než o pravidlo jedná se ve sledovaných jazycích o tendenci k takovémuto užití: **магазин – krámek** (srov. „*Маленький магазин, вроде...“* srov. Сорокин, www.lib.ru **–** srov. „*Takovej malej krámek, něco jako*….“ srov. SOROKIN 2003, s. 148), **вещь – věcička** (srov. *„Он поднял с земли микроскопическую вещь и долго тер ее рукавом.“* srov. Довлатов, www.lib.ru **–** srov. *„Zvedl ze země mikroskopickou věcičku a dlouho ji leštil rukávem.“* srov. DOVLATOV 1998, s. 15), **цыплята – kuřátka** (srov. *„…наблюдал за маленькими, проворными, пушистенькими цыплятами, сновавшими возле квочны.“* srov. АЙТМАТОВ 1987, 298 **–** srov. *„…obdivoval malička, čilá, hebounká kuřátka popelící se kolem kvočny…“* srov. AJTMATOV 1989, s. 303).

Druhou skupinu deminutivních substantiv představují výrazy s vyjádřením subjektivního postoje mluvčího. Deminutivní formanty mohou být nositeli pozitivního i negativního hodnocení: **тетушка – tetička** (srov. *„Затем приходили деньги от тетушки Рээт.“* srov. Довлатов, www.lib.ru **–** srov. *„Načež mu přisly peníze od tetičky Reet.“* srov. DOVLATOV, 1998, 9); tato deminutiva mohou vyjadřovat také politování,„ posteskнutí si: **ноженьки – nožičky** (srov. *“Вот... фууу... настоялись ноженьки...“* srov. Сорокин, www.lib.ru **–** Srov. *„Uf…uff…nožičky moje..“* srov. Sorokin, 2003, 71). Nejen slova kladně hodnotící a slova v základním tvaru neutrální mohou vyjadřovat v určitém kontextu kladný postoj mluvčího ke sdělované skutečnosti. I výrazy, které mají v základním tvaru pejorativní význam, mohou po přidání deminutivního sufixu tento hanlivý přídech ztratit: **дурачок – hlupáček** (srov. *„Да погоди ты, дурачок!“* srov. Сорокин, www.lib.ru **–** srov. „*Tak počkej přece, hlupáčku!“* srov.

SOROKIN 2003, s. 303); **чудачка – blázínek** (srov. „*Чудачка... такие неожиданности...*“ srov. Сорокин, www.lib.ru **–** srov. *„Blázínku…to jsou mi teda překvapení…“* srov. SOROKIN 2003, s. 303); **зверик – trdýlko** (srov. *„…Идите ко мне, не бойтесь! Ах вы дурашливые мои зверики!“* srov. АЙТМАТОВ 1987, s. 17 **–** srov. *„….pojďte ke mně, nebojte se! Ach, vy moje trdýlka hloupá!“* srov. AJTMATOV 1989, s. 24. Ruština i čeština v uvedeném kontextu shodně používají zdrobnělých tvarů pro označení vlčat, deminutivum zde podtrhuje hravost a roztomilost štěnat. Každý ze srovnávaných jazyků nicméně při volbě deminutiva vychází z jiného základního tvaru. Ruština odkazuje na fakt, že oslovujeme vlčí mláďata, český překlad uvádí výraz, který zdůrazňuje hloupost mláďat, která ještě nemají vypěstován instinktivní pud sebezáchovy). Ne vždy ale slova původně hanlivá přídech pejorativnosti ztrácejí po přidání deminutivního formantu. Na následujícím příkladě vidíme, že v ruštině se deminutivní formant u pejorativního výrazu neobjevuje, v češtině jej sice máme, ale hanlivý význam nebyl tímto sufixem anulován a zůstal zachován: **идиот – blbeček** (srov. *„Вот, нас же и выведут. Идиот...“* srov. Сорокин, www.lib.ru **–** srov. *„Tebe kdyby tak někdo vyved, blbečku*.“ srov. Sorokin, 2003, 49); **хиляк – chcípáček** (srov. *„…его, наверное, тоже в детстве звали хиляком…“* srov. АЙТМАТОВ 1987, s. 58 **–** srov. *„…jistě na něho kluci pokřikovali chcípáčku…“* srov. Ajtmatov, 1989, 65). Někdy dokonce naopak slova, která v základním tvaru vnímáme jako neutrální, či dokonce se nám spojují spíše s kladnou konotací, po připojení deminutivního sufixu mohou získat ironizující, odsuzující charakter, jak je zřejmé z těchto příkladů: **ноготки – nehtíčky** (srov. *„…девице-секретарше с легкомысленными крашеными ноготками.“* srov. ТЕНДРЯКОВ 1988, s. 127 **–** srov. *„…k lehkomyslné sekretářce s nalakovanými nehtíčky..“*srov. TĚNDRJAKOV 1988, s. 108); **работка – prácička** (srov. *„…крутит то сюда, то туда. Его работка“* srov. ТЕНДРЯКОВ 1988, s. 211 **–** Srov. *„…otáčí jako korouhvička. To je jeho prácička.“* srov. Těndrjakov, 1988, 82). V kategorii deminutiv vyjadřujících subjektivní hodnocení stojí za pozornost mezi jinými také sufixální formant **-ишко**, který podle Je. A. Zemské má v ruštině nejčastěji význam urážlivý nebo opovržlivý (srov. ЗЕМСКАЯ 1982, s. 114). Čeština k dosažení téhož efektu může sáhnout k jiným výrazovým prostředkům, v následujícím případě se nejedná o deminutivní sufixaci: **отелишко – barabizna** (Srov. *„…в таком месте еще сохранился старый грязный отелишко…“* LIMONOV 1992, s. 17 **–** srov. *„…v tak noblesním místě mohla dodnes uchovat stará špinavá barabizna…“* LIMONOV 1994, s. 10). Ne vždy ale pravděpodobně musí být sufix **-ишко** výhradně nositelem negativních konotací: **домишко – baráček, ружьишко – flintička** (srov. *„Покоя хочу. Куда-нибудь в Тульскую область, домишко, рыбки половить, ружьишко…“* srov. ЛИМОНОВ 1992, s. 23 – srov. *„Teď už chci jen klid. Uchýlit se někam do Tulskýho kraje – malej baráček, v klidu na ryby, flintičku…“* srov. Limonov, 1994, 17; z kontextu vyplývá, že spíše než o opovržení jde o zdůraznění faktu, že *baráček*, po kterém mluvčí touží, vůbec nemusí být moderní, prostorný, pohodlný atd. Použitá přípona vyjadřuje skromnost mluvčího, který se spokojí téměř s čímkoli a pomáhá vytvářet dojem, že klid, o který mluvčí usiluje, je nejdůležitější a vše ostatní jsou jen podružné nutnosti a malá pohodlíčka.). Sufix **-ишко** v takovémto užití může být samozřejmě pouze okrajový a pro sledovaný jazyk v těchto významech méně typický než konotace uváděné v publikacích Je. A. Zemské (srov. ЗЕМСКАЯ 1982, s. 114). Při práci s výrazy vyjadřujícími hodnocení či postoj mluvčího ke sdělované skutečnosti musíme mít na paměti, že význam je velmi úzce vázán na kontext, ve kterém se daný výraz objevuje. V jiných kontextech může nabývat významů úplně jiných, kladné hodnocení se může obrátit v ironii apod.

Do skupiny stylově a kulturně specifických obratů můžeme výrazové prostředky zařadit tehdy, pokud se vyskytují pouze v daném jazyce, nebo četnost výskytu v daném jazyce je velmi vysoká. V ruštině v porovnání s češtinou nalezneme vyšší frekvenci v použití deminutivních

tvarů. Zvláště v jazyce mluveném narazíme na některé obraty, ve kterých se užívání deminutivního tvaru ustálilo natolik, že se používá běžně. Ztrácí pak ovšem významy deminutivních sufixů, tzn. nepodává informaci ani o rozměru ani hodnocení či postoj mluvčího ke skutečnosti. Uvedeme si několik příkladů z excerpované literatury: **сигаретка – cigareta** (srov. *„У тебя сигаретки не будет?“* *„Даа... у вас сигаретки не будет?“* srov. Сорокин, www.lib.ru **–** srov. *„Cigareta by nebyla?“* srov. SOROKIN 2003, s. 234, *„Hm…neměla byste cigaretu?“* srov. Sorokin, 2003, 248; přestože čeština zde pracuje s výrazem bez deminutivního příznaku, je možné i česky říct: *„Nemáte cigaretku?“*. Domníváme se ale, že je tento způsob vyjádření pro češtinu méně typický, čeština dává spíše přednost slangovému tvaru *cígo* apod); **огонька – oheň** (srov. „*Огонька не будет?“* srov. Сорокин, www.lib.ru **–** srov. *„Nemáte oheň?“* srov. SOROKIN 2003, s. 111); **погодка – počasí** (Srov. *„..Ну и погодка! Дерьмо замерзает..“* srov. Довлатов, www.lib.ru **–** srov. *„…To je teda počasí! Člověku mrzne hovno rovnou…“* srov. DOVLATOV 1998, s. 24-25); **журнальчик – časopis** (srov. *„А мне купи какой-нибудь журнальчик, "Крокодил" там, или еще что...“* srov. Сорокин, www.lib.ru **–** srov. *„A mně kup nějakej časopis – třeba Krokodýla nebo něco takovýho…“* srov. SOROKIN 2003, s. 130). Osobitou skupinu výrazů v této kategorii představuje žargon kriminálníků a slang narkomanů: **половинка – půlflastr** (srov. *„…сука выпрашивает половинку“* srov. Довлатов, www.lib.ru **–** srov. *„…svině vrká vo půlflastr!“* srov. DOVLATOV 1995, s. 17); **травка – trávka** (srov. *„…никто и не помышлял собирать эту злую штуку, или, как именуют ее анашисты, травку...“* srov. Айтматов, 1987, 41 – srov. *„…nikoho ani nenapadlo sbírat tenhle plevel, nebo jak říkají anašáci, trávku…“* srov. AJTMATOV 1989, s. 48); **запасце – zásobička** (srov. *„….могу уделить из личных запасцев.“* srov. АЙТМАТОВ 1987, s. 70 – srov. *„…můžu ti nabídnout z vlastních zásobiček…“* srov. Ajtmatov, 1989, 76; v případě jakéhosi spiklenectví, spojeného s nelegální činností, využívají oba srovnávané jazyky shodně deminutivní sufixaci, přestože nemají na mysli jako primární význam vyjádření menšího rozměru nebo množství).

V obou srovnávaných jazycích nalezneme velké množství slov s připojenými deminutivními sufixy, které ale postrádají výše zmíněné příznaky deminutivnosti. Do této kategorie bychom mohli zařadit česká slova typu *lodička* ve významu dámské obuvi, *párek* ve významu uzenina, příp. *ručička* na hodinách. Typické pro tyto výrazy je skutečnost, že ve stejném významu nenalezneme základní substantivum se stejným významem, od něhož bylo odvozeno: **подушечка – polštářek** (srov. *„…упругими подушечками лап…“* srov. Айтматов 1987, s. 21 – srov. *„…pružnými polštářky na tlapách…“* srov. Ajtmatov, 1989, 28). Ne vždy je ale motivace vzniku a tvoření takovýchto deminutivních tvarů v obou sledovaných jazycích totožná. Můžeme si uvést i takové případy, kdy např. ruština používá k označení téže skutečnosti jiný slovní základ, neodvozený od základního slova deminutivním formantem: **сквер – parčík** (srov. *„...Зимний сквер..“* srov. Довлатов, www.lib.ru **–** srov. *„…zimní městský parčík..“* srov. DOVLATOV 1998, s. 33).

Tuto studii můžeme uzavřít konstatováním, že ruština i čeština využívají všechny oblasti uplatnění deminutivních sufixů substantiv podobným způsobem, s přihlédnutím k odlišnostem a specifikům daného jazyka, a také autorskému rukopisu ruských autorů a českých překladatelů. Z hlediska četnosti je v ruštině v porovnání s češtinou zastoupení deminutivních substantiv hojnější v hovorové řeči, zde ovšem deminutivní tvary mohou postrádat významové příznaky deminutivnosti.

Summary

The aim of this study is to show how Russian and Czech languages create and exploit diminutive noun forms on different occasions and for different purposes. The basis for comparing the two language systems from the point of view of diminutive use has been contemporary Russian novels and their translations into Czech, which seem to reflect natural use of everyday language, as well as theoretical works of both Russian and Czech grammarians and linguists. The initial hypotheses wanted to prove that Russian as well as Czech employ the same approaches to create diminutive noun forms, i.e. by suffixation, and more or less same approaches to use forms such created. As far as the use is concern, we can in accordance with V. V. Vinogradov, Je. A. Zemskaya, A. N. Tichonov, Z. Rusinova, M. Dokulil, B. Havranek, and others observe, that both languages are based on a very similar principle and there are not many differences in the basic pattern. Thus we use diminutive noun forms to express smaller than usual dimensions: **улочка – ulička** (see „*пройти надо полквартала прямо, а после - направо. Улочка такая узенькая.*“ Sorokin, www.lib.ru **–** see. „*…musíš rovně a za támhletím blokem doprava. Je tam taková úzká ulička*.“ SOROKIN 2003, s. 31); **плечико – ramínko** (see. *„Уцелело только плечико…“* srov. Довлатов, www.lib.ru - see *„Z postavičky zbylo jen ramínko…“* srov. DOVLATOV 1998, s. 15); **машинка – autíčko** (see. „*Под вами машинка моя.*“„*Какая машинка?“* srov. Сорокин, www.lib.ru **–** srov.„*Mám pod váma autíčko*.“ „*Jaký autíčko?“* see. SOROKIN 2003, s. 225), to express either positive affiliations or negative emotions and feelings: **дурачок – hlupáček** (see *„Да погоди ты, дурачок*!“ see Сорокин, www.lib.ru **–** see „*Tak počkej přece, hlupáčku!“* srov. SOROKIN 2003, s. 303); **зверик – trdýlko** (see *„…Идите ко мне, не бойтесь! Ах вы дурашливые мои зверики!“* see АЙТМАТОВ 1987, s. 17 **–** see *„….pojďte ke mně, nebojte se! Ach, vy moje trdýlka hloupá!“* see Ajtmatov, 1989, 24; **ноготки – nehtíčky** (see *„…девице-секретарше с легкомысленными крашеными ноготками.“* see ТЕНДРЯКОВ 1988, s. 127 **–** srov. *„…k lehkomyslné sekretářce s nalakovanými nehtíčky..“* see TĚNDRJAKOV 1988, s. 108). Russian suffix **-ишко** is very interesting from the point of view of connotations it evokes in a reader or a listener. It is believed, that **ишко** is the example of a sufix with primarily negative connotations (see ZEMSKAYA, 1982, s. 114). Surprisingly I have found several examples with rather positive than negative meanings: **домишко – baráček, ружьишко – flintička** (see *„Покоя хочу. Куда-нибудь в Тульскую область, домишко, рыбки половить, ружьишко…“* see ЛИМОНОВ 1992, s. 23 – see *„Teď už chci jen klid. Uchýlit se někam do Tulskýho kraje – malej baráček, v klidu na ryby, flintičku…“* see LIMONOV 1994, s. 17, where the author expresses modesty and simplicity rather than disdain); however, such a use might only be marginal and not very frequent in contemporary Russian. Obviously, in some cases by adding diminutive sufixes the result was a change from either positive to negative connotations and vice versa, but not necessarily. We have to be well aware of the fact, that positive as well as negative meaning is dependent on the whole context of the situation where a diminutive form is used. The last area of interest was the area of spoken language, where we both as readers and speakers come across culture specific uses of diminutive verb forms. It is importatnt to realize, that in spoken language diminutive nouns lose their attributes of diminutives and are used as unmarked neutral words: **сигаретка – cigareta** (see *„У тебя сигаретки не будет?“* „*Даа... у вас сигаретки не будет?“* see Сорокин, www.lib.ru **–** see *„Cigareta by nebyla?“* see SOROKIN 2003, s. 234, *„Hm…neměla byste cigaretu?“* see SOROKIN 2003, s. 248; even though its possible to say in Czech as well *„Nemáte cigaretku?“*, in my opinion such a sentence would be less typical for Czech than slang expressions, i.e.cígo and the like); **огонька – oheň** (see „*Огонька не будет?“* see Сорокин, www.lib.ru **–** see *„Nemáte oheň?“* see SOROKIN 2003, s. 111); **погодка**

– počasí (see. *„..Ну и погодка! Дерьмо замерзает..“* see Довлатов, www.lib.ru **–** see *„…To je teda počasí! Člověku mrzne hovno rovnou…“* see DOVLATOV 1998, s. 24-25); **журнальчик – časopis** (see *„А мне купи какой-нибудь журнальчик, "Крокодил" там, или еще что...“* see Сорокин, www.lib.ru **–** see *„A mně kup nějakej časopis – třeba Krokodýla nebo něco takovýho…“* see SOROKIN 2003, s. 130); **половинка – půlflastr** (see *„…сука выпрашивает половинку“* see Довлатов, www.lib.ru **–** see *„…svině vrká vo půlflastr!“* see DOVLATOV 1995, s. 17); **травка – trávka** (see *„…никто и не помышлял собирать эту злую штуку, или, как именуют ее анашисты, травку...“* see АЙТМАТОВ 1987, s. 41 – see *„…nikoho ani nenapadlo sbírat tenhle plevel, nebo jak říkají anašáci, trávku…“* see AJTMATOV 1989, 48); **запасце – zásobička** (see *„…могу уделить из личных запасцев.“* see Айтматов, 1987, s. 70 – see *„…můžu ti nabídnout z vlastních zásobiček…“* see AJTMATOV 1989, s. 76). As we can see from the several example we had excerpted from the book diminutive noun forms are more typical of spoken Russian, much less of spoken Czech.

Bibliografie

1) DOKULIL, M.: *Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov.* ČSAV, Praha 1962.
2) HAVRÁNEK, B.(RED.): *Příruční mluvnice ruštiny I, hláskosloví a tvarosloví.* SPN, Praha 1976.
3) KARLÍK, P., NEKULA, M., RUSÍNOVÁ, Z.: *Příruční mluvnice češtiny. Lidové noviny*, Praha 1995.
4) PETR, J. (RED.): *Mluvnice češtiny (1). Fonetika, fonologie, morfologie a morfemika, tvoření slov.* Academia, Praha 1986.
5) RUSÍNOVÁ, Z.: *Tvoření slov v současné češtině.* MU, Brno 1980.
6) ŠMILAUER, V.: Novočeské tvoření slov. SPN, Praha 1971.
7) ВИНОГРАДОВ, В. В.: *Исследования по русской грамматике.* Наука, Москва 1975.
8) ВИНОГРАДОВ, В. В.: *Русский язык (Грамматическое учение о слове).* Высшая школа, Москва 1972.
9) ДАЛЬ, В. И: *Толковый словарь живого великорусского языка в четырех томах.* Ольма-Пресс, Москва 2002.
10) ЗЕМСКАЯ, Е. А.: *Русская разговорная речь. Лингвистический анализ и проблемы обучения.* Русский язык, Москва 1979.
11) ЗЕМСКАЯ, Е. А.: *Русская разговорная речь. Общие вопросы. Словообразование. Синтаксис.* Наука, Москва 1981.
12) ЗЕМСКАЯ, Е. А.: *Современный русский язык. Словообразование.* Просвещение, Москва 1973.
13) ОЖЕГОВ, С. И: *Словарь русского языка.* Русский язык, Москва 1989.
14) ТИХОНОВ, А. Н.: *Словообразовательный словарь русского языка. Том 1/ 2.* Русский язык, Москва 1985.

Excerpovaná literatura

1) AJTMATOV, Č: *Popraviště.*. Lidové nakladatelství, Praha 1989, přeložila Dagmar Šlampová
2) DOVLATOV, S.: *Lágr*. KGB, Praha 1998, přeložil Libor Dvořák.
3) LIMONOV, E.: *To jsem já, Edáček*. Odeon, Praha 1994, přeložil Libor Dvořák.
4) RYBAKOV, A.: *Děti Arbatu*. Lidové nakladatelství, Praha 1989, přeložila Vlasta Tafelová.

4) SOROKIN, V.: *Fronta*. Malá skála, Praha 2003, přeložil Jakub Skála.
5) TĚNDRJAKOV, V.: *Čisté vody Kitěže*. Lidové nakladatelství, Praha 1988, přeložila Věra Kružíková..
6) АЙТМАТОВ, Ч.: *Плаха*. Фрунзе, Кыргызстан, 1987.
7) ДОВЛАТОВ, С.: *Зона*. Dostupné z http://lib.ru/DOWLATOW/zona.txt.
8) ЛИМОНОВ, Э.: *Это я, Эдичка*. Конец века, Москва 1992.
8) РЫБАКОВ, А.: *Дети Арбата*. Книжная палата, Москва 1988.
9) СОРОКИН, В.: *Очередь*. Dostupné z http://lib.ru/SOROKIN/ochered.txt.
10) ТЕНДРЯКОВ, В.: *Покушение на миражи. Чистые воды Китежа. Рассказы*. Книжная палата, Москва1988.

Особенности перевода устава акционерного общества с русского на словацкий язык

Lucia Mattová

Specific Features Of Translation Of Memorandum Of Association From Russian Into Slovak

Abstract: *This work in a short way describes results of the thesis, dedicated to specific features of translation of memorandum of association from Russian into Slovak language. The basic for the research were the linguistic and stylistic analysis of the material, i.e. original and translated versions of memorandum of association. As a result of analysis we defined the characteristic features of this type of a text; consequently we were able to define the translation process and specific requirements for translation of such a text from Russian into Slovak.*

Key words: *translation, memorandum of association, linguistic and stylistic analysis.*

Contact: *Department of Russian Language and Literature, Faculty of Arts, Comenius University, Bratislava; e-mail:mattova.lucia@gmail.com*

Данная работа представляет собой фрагмент дипломной работы, посвященной проблемам перевода устава с русского на словацкий язык. Для достижения поставленной нами цели необходимо было, во-первых, провести лингвостилистический анализ нашего языкового материала, во-вторых, на его основе определить характерные черты устава, в-третьих, сравнить полученные результаты с изученной нами теоретической литературой по данному вопросу, и, в-четвертых, определить возможности и процесс перевода данного типа текста с русского на словацкий язык. Для того, чтобы говорить о процессе перевода, о путях решения проблем и способах избежания ошибок, у нас имелись две важные предпосылки: проведенный нами подробный анализ текста русского устава на всех уровнях языка и две версии перевода, выполненные разными судебными переводчиками, благодаря которым можно было сравнить два подхода к решению отдельных проблем.[1]

Устав акционерного общества как жанр представляет собой стандартизованный документ, который всегда возникает по образцу *«типичного устава»*. Источником

1 С целью упрощения и большей понятности описания будем в тексте, прежде всего в таблицах, употреблять следующие сокращенные обозначения:
– подлинный текст устава акционерного общества, составленный на русском языке = устав РЯ;
– подлинный текст устава акционерного общества, составленный на словацком языке = устав СЯ;
– переводы с русского на словацкий язык, выполненные переводчиками = перевод № 1, перевод № 2.

материала был живой язык аутентичных русских уставов и их переводов на словацкий язык (переводы составлены судебными переводчиками независимо друг от друга). При анализе перевода терминов и клишированных формул мы обращались также к текстам словацких и российских законодательных норм, регулирующих деятельность акционерных обществ.

В дипломной работе мы коснулись некоторых вопросов перевода устава акционерного общества и рассмотрели возможные затруднения, с которыми переводчик может столкнуться при переводе устава с русского на словацкий язык. Качественный перевод устава необходим в связи с тем, что любая неточность может привести к различным спорным ситуациям как между соучредителями, так и между акционерным обществом и государством.

Следует отметить, что данная работа не претендует на исчерпывающее рассмотрение проблемы перевода устава акционерного общества с русского языка на словацкий. Исходя из результатов проведенного нами лингвостилистического анализа текста, мы отобрали лишь несколько самых важных черт русского устава на морфологическом (именной характер), синтаксическом (стандартизованные обороты, пассивные и полупредикативные конструкции) и лексическом уровнях (специальная терминология и «фразеологизмы» официально-делового стиля) и попытались оценить подход к ним переводчиков и сформулировать несколько рекомендаций с точки зрения принципов словацкой переводческой школы.

Именной характер

Одной из проблем при переводе устава с русского на словацкий язык является высокая насыщенность русского текста именами и, следовательно, низкое количество глаголов. Основной морфологической чертой считается противопоставление имени и глагола.[2] С именным характером неразрывно связана низкая частотность глаголов. Это предположение подтвержается в наших иследованиях, согласно которым существительные составляют 47 % материала, в то время как глаголы только 6 % (а если глаголом считать также нулевую связку, которая имплицитно присутствует в тексте, то обнаружим, что на долю глаголов приходится не более 7 % всех слов, употребленных в анализируемом тексте).

Если посмотреть на уставы словацких предприятий, мы тоже обнаружим высокую частотность имен и низкое количество глаголов (в отличие от текстов, относящихся к другим стилям), но по сравнению с русским языком эта черта не так очевидна. Чтобы подтвердить нашу гипотезу, мы статистическим методом сравнили количество имен существительных и глаголов в русском и словацком уставах.

Результаты проведенного нами теста подтверждают гипотезу, согласно которой количество ИС в уставе, составленном на СЯ, меньше количества ИС в уставе, составленном на РЯ, и количество глаголов в уставе, составленном на словацком языке, больше количества глаголов в уставе, составленом на русском языке.

Исходя из причин именного характера русского языкового материала и зная, что в словацком тексте устава должно быть на несколько процентов больше глаголов и меньше имен, при переводе мы имеем несколько возможностей:

2 http://www.gramota.ru/book/ritorika/3_8.htm

А) вместо причастной конструкции использовать придаточное предложение, в результате чего в словацком тексте будет на один глагол больше:

• *По всем вопросам, не нашедшим своего отражения в положениях настоящего Устава, но прямо или косвенно вытекающим из характера деятельности Общества, его отношений с Учредителями и акционерами Общества и третьими лицами и* ***могущим иметь*** *принципиальное значение для Общества и его Учредителей и акционеров с точки зрения необходимости защиты их имущественных и моральных охраняемых законом прав и интересов, Общество, его Учредители и акционеры должны руководствоваться положениями Гражданского кодекса Российской Федерации и иных нормативных актов РФ,* ***применимых*** *к деятельности Общества, в частности, положениями норм Федерального закона РФ «Об акционерных обществах».*

Vo všetkých otázkach, neupravených týmito stanovami, ale priamo alebo nepriamo vyplývajúcich z povahy činnosti spoločnosti a z jej vzťahov so zakladateľmi a akcionármi spoločnosti, ako aj s tretími osobami, ktoré* ***môžu mať* *pre spoločnosť, jej zakladateľov a akcionárov zásadný význam z hľadiska ochrany ich majetkových a morálnych zákonom garantovaných práv a záujmov, sa spoločnosť, jej zakladatelia a akcionári musia riadiť ustanoveniami Občianskeho zákonníka Ruskej federácie a iných právnych predpisov Ruskej federácie, ktoré* ***sa vzťahujú*** *na činnosť spoločnosti, ale najmä ustanoveniami zákona Ruskej federácie o akciových spoločnostiach.*

Б) использовать придаточное предложение вместо предложно-падежной группы с обстоятельственным значением, в результате чего будет в словацком тексте на одно существительное меньше и на один глагол больше:

• *Формирование резервного фонда Общества осуществляется* ***путем ежегодных отчислений до достижения фондом размера, указанного выше.*** *Размер ежегодных отчислений в резервный фонд не может быть менее 5 процентов суммы чистой прибыли Общества.*

Rezervný fond spoločnosti sa vytvára* ***tak, že sa doň každoročne odvádza* *minimálne 5 % čistého zisku spoločnosti****, a to až dovtedy, kým rezervný fond nedosiahne stanovenú výšku.***

В) несогласованный атрибут заменить согласованным, в результате чего будет в словацком тексте на одно существительное меньше:

Сравнивая подлинный текст устава с текстами переводов, мы обнаружили, что там, где в русском языке выступает имя существительное в родительном падеже в функции несогласованного атрибута, в словацком языке часто используется имя прилагательное (в функции согласованного атрибута), но встречаются и несогласованные атрибуты, выраженные при помощи существительного: *орган управления общества* (ИС + ИС + ИС) – *riadiaci orgán spoločnosti* (ИП + ИС + ИС); *совет директоров* (ИС + ИС) – *správna rada* (ИП + ИС); *услуги аудитора* (ИС + ИС) – *auditorské služby* (ИП + ИС).[3]

Наряду с вышеупомянутыми явлениями, именному характеру способствуют также другие факторы, как например, высокая частотность именно-глагольных предикатов; низкая употребительность местоимений, заменяемых в тексте одним и тем же существительным и т.п. Переводчик должен принимать во внимание, что употребление в словацком переводе такого же количества имен, какое находится в русском оригинале, было бы неестественным. В данном случае следует стремиться создать текст, написанный в соответствии с нормами словацкого литературного языка.

3 ИС – имя существительное, ИП – имя прилагательное.

Пассивные конструкции

Частое употребление пассивных конструкций является отличительной чертой (на стилистическом уровне) официально-делового стиля как русского, так и словацкого языка. Тем не менее, при сопоставлении русского и словацкого устава мы обнаружили разницу в их количественном употреблении.

Таблица № 1: количество пассивных конструкций (ПК)

	Устав РЯ	**Перевод №1**	**Перевод №2**	**Устав СЯ**
Процент ПК в тексте	58 %	20 %	26 %	19 %

Количество пассивных конструкций в уставах, составленных на словацком и русском языках, было определено путем анализа оригинальных текстов. Если сравнить процент наличия пассивных конструкций в этих двух текстах, то окажется, что в русском уставе намного больше пассивных конструкций (58 %), чем в словацком уставе (только 19 %). Если же сравнить с этой точки зрения два перевода, имеющиеся в нашем распоряжении, то увидим, что в тексте, составленном переводчиком №2, количество пассивных конструкций составляет 26 %, следовательно, он употребил на 6 % больше пассивных конструкций, чем переводчик №1, у которого количество пассивных конструкций почти не отличается от их количества в словацком уставе (приблизительно 20 % всех конструкций). В итоге можно сказать, что естественное звучание текста-перевода с русского на словацкий язык получится лишь тогда, когда переводчик будет заменять определенное количество пассивных конструкций активными.

*В Обществе **создается** резервный (страховой) фонд в размере 7,5 процентов от суммы его уставного капитала, который **предназначается** на покрытие убытков, погашения Общества, выкупа акций Общества в случае отсутствия иных средств, а также урегулирование непредвиденных расходов по итогам финансового года.* (пассивная конструкция + пассивная конструкция)

Spoločnosť **vytvára rezervný (poistný) fond vo výške 7,5 % z hodnoty základného imania. Rezervný fond **je určený** na krytie strát, umorenie akcií spoločnosti, na odkúpenie akcií spoločnosti v prípade nedostatku iných prostriedkov, ako aj na úhradu nepredvídaných výdavkov podľa výsledkov hospodárenia.* (активная конструкция + пассивная конструкция)

Полупредикативные конструкции

Под термином «полупредикативные конструкции» разумеются конструкции причастные, инфинитивные, деепричастные, которые являются результатом трансформации номинализации части сложного предложения.[4] В нашем тексте встречаются главным образом причастные конструкции, поэтому мы считаем необходимым рассмотреть способы перевода именно их.

Употребление причастных форм является одним из знаков официально-делового стиля в русском языке. Преобладающий способ перевода на словацкий язык русских

4 СВЕТЛИК, 1979, с. 284.

предложений с причастными конструкциями – это сложноподчиненное предложение с придаточным предложением атрибутивным, но возможны и другие способы перевода:

А) придаточное предложение атрибутивное

• *Устав является основным правовым документом,* ***определяющим*** *порядок организации ...*

Stanovy sú základným právnym dokumentom,* ***ktorý stanovuje* *štruktúru organizácie ...*

Б) причастная форма

• *... передавать право голоса другому акционеру посредством письменного заявления,* ***передаваемого*** *в Совет директоров Общества.*

... odovzdať hlasovacie právo inému akcionárovi prostredníctvom písomnej žiadosti,* ***adresovanej* *správnej rade spoločnosti.*

Несмотря на то, что словацкий язык предпочитает придаточные предложения атрибутивные, в случае наличия в русском языке двух или больше причастных форм при их передаче на словацкий следует избегать стилистических ошибок:

• *Дивидендом является часть чистой прибыли Общества,* ***распределяемая*** *среди акционеров пропорционально числу акций,* ***находящихся*** *в их собственности.*

Dividenda je časť čistého zisku spoločnosti určeného na rozdelenie medzi akcionármi,* ***pričom predstavuje* *čiastku alikvotnú počtu akcií,* ***ktoré akcionár vlastní.***

#Dividendy sú časť čistého zisku spoločnosti, ***ktorá sa rozdelí*** *medzi akcionárov proporcionálne podľa počtu akcií,* ***ktoré vlastnia****.*

Переводчик №2 при переводе неуместно, на наш взгляд, употребил два придаточных предложения, присоединяемых одним и тем же союзом «который». Более подходящим нам кажется способ перевода, к которому прибегнул переводчик №1.

Переводчик выбирает способ перевода причастной конструкции индивидуально (либо при помощи причастной конструкции, либо при помощи придаточного предложения атрибутивного), но следует иметь ввиду, что в словацком языке стилистически недопустимо употребить два одинаковых решения в одном предложении.

Наличие стандартизованных языковых формул и язык делового общения

В коммерческих документах следует употреблять стандартизованную форму, принятую для выражения данной коммуникативной ситуации. В отличие от других стилей, в официально-деловом стиле авторская оригинальность считается недопустимой, наоборот, ожидается употребление стандартизованных форм языкового общения. Поэтому при переводе необходимо знать правила традиционного коммерческого высказывания. Переводчик всегда обязан соблюдать конвенции данного языка. Таким образом, при переводе на словацкий язык желательно по возможности придерживаться словацкой традиции составления устава. Примером словацкого языка коммерции служат разные коммерческие документы (в нашем случае уставы словацких акционерных обществ). Переводчикам рекомендуется использовать метод «параллельных текстов».

Мы сравнили стандарты коммуникативного общения на русском и словацком языках. Образцами служат Гражданский кодекс РФ и Obchodný zákonník SR. В идеальном случае языковые формулы, употребленные в уставах (как в оригинале, так и в переводе), должны соответствовать формулам, приведенным в кодексах. Именно кодексы являются источниками общепринятых стандартов, в них присутствует лексика, свойственная коммерческому общению, в них дается определение терминам. Основываясь на нашем анализе, можно констатировать, что хотя стандарты коммерческой коммуникации

соблюдаются не всегда, идеальным считается как можно больше приблизиться стандартизованным языковым формулам (см. таблицу №2).

Графическое членение и рубрикация текста

Графическое членение в тексте нашего типа играет важную роль. Ввиду этого, переводчик должен строго соблюдать все графические знаки, находящиеся в подлинном тексте. Если абзацы имеют номер, в переводе также должны быть абзацы с номерами; аналогичный принцип применяется в случае любого графического знака.

Русский оригинал	Перевод
9.3 Акционеры Общества обязаны: 9.3.1 выполнять требования Устава Общества и решения его органов; 9.3.2 сохранять конфиденциальность по вопросам, касающимся деятельности Общества; 9.3.3 нести ответственность по обязательствам Общества в пределах стоимости принадлежащих ему акций. Акционеры, не полностью оплатившие акции, несут ответственность по обязательствам Общества также в пределах невыплаченной суммы.	9.3. Akcionári spoločnosti sú povinní: 9.3.1. pridržiavať sa ustanovení stanov a plniť rozhodnutia orgánov spoločnosti; 9.3.2. zachovávať mlčanlivosť o otázkach týkajúcich sa činnosti spoločnosti; 9.3.3. ručiť za záväzky spoločnosti do výšky hodnoty akcií, ktoré vlastnia. Akcionári, ktorí v plnej výške nesplatili akcie, ručia za záväzky spoločnosti aj do výšky nesplatenej sumy.

Все уставы обладают стандартизованной рубрикацией, так как каждый устав должен содержать все предусмотренные законом реквизиты. Итак, каждый устав, составленный по образцу «типичного устава», должен в обязательном порядке состоять из следующих частей: общие положения; наименование и местонахождение Общества; правовое положение Общества; ответственность Общества и акционеров; филиалы и представительства, дочерние и зависимые общества; предмет, основные задачи и цели деятельности Общества; права Общества; уставный капитал; права и обязанности акционеров; имущество, фонды, чистые активы и прибыль Общества; учет и отчетность Общества; дивиденды Общества; реестр акционеров Общества; общее собрание акционеров Общества; совет директоров Общества и исполнительный орган Общества; приобретение и выкуп Обществом размещенных акций; крупные сделки; контроль за финансово-хозяйственной деятельностью Общества; реорганизация и ликвидация Общества; заключительные положения.

Терминология

Официально-деловой стиль входит в состав нехудожественных или книжных стилей, в которых ключевую роль играет терминология и правильное использование терминов. Системы терминов в разных языках часто отличаются, несмотря на то, что мы говорим об одной сфере (науке). Иногда в качестве термина употребляется международное слово – интернационализм (например: *аудитор*, *ликвидация* и т.п.), но может быть, что в данном языке существует только термин-слово с исконным корнем (например: *сделка*) или имеется синонимная пара (например: *хозяйственная*

деятельность – экономическая деятельность, *вывоз – экспорт*, *ввоз – импорт* и т.п.).

При переводе устава на словацкий язык мы должны исходить из терминологии, которая является общепринятой и известной всем заинтересованным сторонам. Известно, что законы, как российские, так и словацкие, регулируют сходные общественные явления, отношения, процессы (в нашем случае деятельность акционерного общества: его возникновение и прекращение или реорганизацию, права и обязанности акционеров, компетенции уставных органов и т.п.). Таким образом в соответствующих параграфах кодекса «Obchodný zákonník SR» можно найти словацкие эквиваленты не только отдельных терминов, но и целых клишированных формул. При переводе считается целесообразным опираться на параллельные тексты (т.е. на тексты законов или уставов словацких акционерных обществ), откуда переводчик получит информацию не только о терминологии, но и о стандартизованных фразах, графическом членении и т.д. (см. таблицу № 3).

При данном подходе к переводу можно избежать многих ошибок. Если взять для сравнения параллельный текст устава акционерного общества, составленный на словацком языке, мы увидим, что рекомендуемый подход к переводу является правильным и дает хороших результатов.

Заключение

В предлагаемой работе мы стремились рассмотреть особенности перевода устава акционерного общества с русского на словацкий язык, с учетом культурно-экономических различий составления устава на обоих языках. Результаты лингвостилистического анализа показали, что при переводе необходимо обратить внимание на именной характер русского оригинала (на морфологическом уровне), на большое количество полупредикативных конструкций и стандартизованных формул (на синтаксическом уровне) и на перевод терминов (на лексическом уровне). Переводчик должен, в первую очередь, стремиться создать текст, который не только передает полную информацию, содержащуюся в оригинале, но и написан в соответствии с нормами литературного языка.

Анализ устава акционерного общества позволяет сделать вывод о том, что все уставы акционерного общества, составленные на русском языке, обладают целым рядом особенностей, на которые стоит обратить внимание при переводе данного текста на любой язык. Ввиду того, что мы сопоставляли уставы, составленные на русском и словацком языках, мы подчеркнули именно те языковые свойства, которые считаются проблемными при переводе с русского на словацкий язык.

Таблица № 2: стандарты деловой коммуникации на русском и словацком языках

Гражданский кодекс РФ (А)	**Устав РЯ (Б)**	**Stanovy a.s. (перевод № 1) (В)**	**Stanovy a.s. (перевод № 2) (В)**	**Obchodný zákonník SR (Г)**
Уставный капитал Общества составляется из номинальной стоимости акций Общества, приобретенных акционерами.	Уставный капитал Общества составляется из номинальной стоимости акций Общества, приобретенных акционерами.	Základné imanie tvorí súčet nominálnych hodnôt akcií spoločnosti, ktoré nadobudli akcionári.	Základný kapitál spoločnosti sa skladá z nominálnej hodnoty akcií spoločnosti, ktoré nadobudli akcionári.	Základné imanie je rozvrhnuté na určitý počet akcií s určitou menovitou hodnotou.
Высшим органом управления акционерным обществом является общее собрание его акционеров.	Высшим органом управления Общества является Общее собрание акционеров.	Najvyšším riadiacim orgánom spoločnosti je valné zhromaždenie.	Najvyšším riadiacim orgánom spoločnosti je valné zhromaždenie akcionárov.	Najvyšším orgánom spoločnosti je valné zhromaždenie.
Акционеры закрытого акционерного общества имеют преимущественное право приобретения акций, продаваемых другими акционерами этого общества.	Акционеры Общества пользуются преимущественным правом приобретения акций, продаваемых другими акционерами Общества.	Akcionári spoločnosti majú predkupné právo na akcie, ktoré predávajú iní akcionári spoločnosti.	Akcionári spoločnosti majú predkupné právo na nadobudnutie akcií, ktoré predávajú iní akcionári spoločnosti.	Akcionár má predkupné právo na akcie.
Участники акционерного общества (акционеры) не отвечают по его обязательствам.	Акционеры не отвечают по обязательствам Общества.	Akcionári neručia za záväzky spoločnosti.	Akcionári nezodpovedajú za záväzky spoločnosti.	Akcionár neručí za záväzky spoločnosti.
Уставный капитал общества может быть увеличен путем увеличения номинальной стоимости акций или размещения дополнительных акций. [...] Решение об увеличении уставного капитала общества принимается общим собранием акционеров.	Увеличение уставного капитала Общества производится по решению Общего собрания акционеров путем увеличения номинальной стоимости акций или размещения дополнительных акций.	Zvýšenie základného imania spoločnosti sa vykonáva na základe rozhodnutia valného zhromaždenia akcionárov, a to buď zvýšením menovitej hodnoty doterajších akcií, alebo rozmiestnením nových akcií.	Zvýšenie základného kapitálu spoločnosti sa realizuje na základe rozhodnutia valného zhromaždenia formou zvýšenia nominálnej hodnoty akcií alebo umiestnením doplniteľných akcií.	O zvýšení základného imania rozhoduje valné zhromaždenie [...] Zvýšenie sa vykoná buď vydaním nových akcií, alebo zvýšením menovitej hodnoty doterajších akcií.
Ликвидация общества считается завершенной, а общество - прекратившим существование с момента внесения органом государственной регистрации соответствующей записи в единый государственный реестр юридических лиц.	Ликвидация Общества считается завершенной, а Общество прекратившим существование с момента внесения органом государственной регистрации соответствующей записи в единый государственный реестр юридических лиц.	Likvidácia spoločnosti sa považuje za skončenú a spoločnosť za zaniknutú od chvíle, keď bol registračným orgánom vykonaný príslušný zápis do jednotného štátneho registra právnických osôb.	Likvidácia spoločnosti sa považuje za ukončenú a tiež aj činnosť spoločnosti odo dňa vykonania príslušného zápisu orgánom štátnej registrácie do jednotného štátneho registra právnických osôb.	Spoločnosť zaniká ku dňu výmazu z obchodného registra.

♦ как правило, если Б соответствует А, так В должно соответствовать Г

Таблица № 3: термины и терминологические словосочетания

Гражданский кодекс РФ	Устав РЯ	Перевод №1	Перевод №2	Obchodný zákonník	Устав СЯ
уставный капитал	уставный капитал	základné imanie	základný kapitál	základné imanie	základné imanie
преимущественное право покупки акций	преимущественное право покупки акций	predkupné právo na akcie	predkupné právo na nadobudnutie akcií	predkupné právo na akcie	predkupné právo na akcie
общее собрание акционеров	общее собрание акционеров	valné zhromaždenie akcionárov	valné zhromaždenie akcionárov	valné zhromaždenie akcionárov	valné zhromaždenie akcionárov
крупная сделка	крупная сделка	veľká transakcia	veľká objednávka	veľká transakcia	●
фирменное наименование и местонахождение общества	фирменное наименование и местонахождение общества	obchodné meno a sídlo spoločnosti	názov a sídlo spoločnosti	obchodné meno a sídlo spoločnosti	obchodné meno a sídlo spoločnosti
закрытое акционерное общество	закрытое акционерное общество	uzatvorená akciová spoločnosť	neverejná akciová spoločnosť	súkromná akciová spoločnosť	●
учет и отчетность	учет и отчетность	účtovníctvo a výkazníctvo	výročná správa a účtovná uzávierka	účtovníctvo a výkazníctvo	účtovníctvo a výkazníctvo
категория объявленных акций	категория объявленных акций	kategória / druh ohlásených akcií	kategória vyhlásených akcií	druh ohlásených akcií	druh ohlásených akcií
дополнительная акция	дополнительная акция	nová akcia	doplniteľná akcia	nová akcia	nová akcia
государственная регистрация вновь возникших юридических лиц	государственная регистрация вновь возникших юридических лиц	zápis novovzniknutých právnických osôb do štátneho registra	štátna registrácia novo vzniknutých právnických osôb	zápis novovzniknutých právnických osôb do štátneho registra	zápis novovzniknutých právnických osôb do štátneho registra

● отсутствие указанного термина в данном тексте

Summary

This work is an attempt to describe specific features in the process of translation of memorandum of association from Russian into Slovak taking into consideration the cultural and economic differences between these two languages. Results of linguistic and stylistic analysis showed that while translating it is important to pay attention to the nominal character of the Russian original (on the morphological level), to the high percentage of occurrence of semi-predicative constructions and standard formulas (on the syntax level) and to the translation of terms (on the lexical level). The most important goal of each translator should be to create a text, which carries the same information as the original text; and at the same time to create a text, which follows all requirements of Slovak literary language.

Based on results of our analysis we can pronounce that all memoranda of association in the Russian language have a set of characteristic features that should be necessarily taken into consideration in the process of translation from Russian into any of languages. As we have

compared memorandum of association in the Russian and Slovak language we highlighted especially those that are characteristic and problematic in the translation from Russian into Slovak.

Bibliografia

1) *Delovoj stiľ*. http://www.gramota.ru/book/ritorika/3_8.htm (2007-01-15).
2) Graždanskij kodeks Rossijskoj federacii zo dňa 30.11.1994.
3) http://www.interlaw.ru/law/docs/10064072/ (2007-01-12).
4) Kuznecov, S. A.: Boľšoj tolkovij slovar. Norint, Petrohrad 1998. 1536 s. ISBN 5-7711-0015-3.
5) Obchodný zákonník Slovenskej republiky (zákon č. 513/1991 Zb. v znení neskorších predpisov). http://www.zbierka.sk (2007-02-24).
6) Svetlík, J.: Sintaksis ruskogo jazyka v sopostavlenii so slovackim. SPN, Bratislava 1979. 396 s., ISBN neuvedené.

Vztah Slovanů k narození dítěte z pohledu překladatele (na materiálu ukrajinských a českých frazeologismů)

Monika Ševečková

The Relation Of The Slavs To A Child Birth From The Interpreter´s Point Of View (Using The Material Of Ukrainian And Czech Phraseology)

Abstract: *This work is researching the vocabulary, having the thematic connection to the child birth. The first aim is to show how close are Czech and Ukrainian languages and how Russian can help the interpreter. The second aim is to find the best way how to translate phrasal idioms. The interpreter can use the substitution, one word equivalents, periphrastic method of formulation or the foreign language phrase, possible to compensate locally within the whole text, where there is not such an element in the original text.*

Key words*: child birth, translation, phrasal idioms, Slavs.*

Contact: *Masaryk University, Department of Slavonic Studies, Faculty of Arts, e-mail: seveckova@email.cz*

Psaný folklór pro děti v ukrajinštině a češtině používá různé prostředky stylistické a lexikální. Při analýze uměleckých textů (dětského folklóru pro děti předškolního věku) byly zjištěny jak odlišnosti a specifika každého z těchto jazyků, tak i jejich styčné body. Vzhledem k tomu, že se ale nepodařil najít dostatečný počet jednotek v uměleckých textech, byly excerpovány také frazeologické a synonymické slovníky pro nalezení jednotek, které odrážejí vztah Slovanů k výše uvedenému tématu. Cílem práce je ukázat, jestli je ukrajinština jazykem, který může fungovat jako most mezi západoslovanskými a východoslovanskými jazyky; nebo se více blíží k češtině či ruštině, a dále konkretizovat, ve kterých kategoriích je blíž východoslovanským jazykům a ve kterých naopak jazykům západoslovanským. Skromným cílem této práce (jedná se o součást disertační práce) je napomoci systematizaci frazeologického materiálu výše uvedených příbuzných jazyků.

Předmětem zkoumání je slovní zásoba, která je významově a tematicky spojena s narozením dítěte. Tato lexika jsou zkoumána na folklórním materiálu s ohledem na obyčejové tradice a obřadní kulturu Slovanů, srov.: „Obyčejovou tradici a obřadní kulturu chápeme jako etnokulturní tradice obsahující zděděné sociální informace a spojující minulost se současností.“ (FROLEC 1985, 18)

Naši předkové prožívali své životy v rituálech a obyčejích. Některé z nich mohou být pro nás už často dosti nesrozumitelné, mnohé však přežily až do dneška. Etnoložka A. Navrátilová zdůrazňuje, že „obřady a obyčeje při narození, které dodnes nacházíme jako jedny ze

stmelujících činitelů lidové kultury, vytvořily zvláštní, neopakovatelnou formu sdílení společenských hodnot a sociokulturních vztahů. Významným způsobem se podílely na udržování a přenosu kulturní paměti, kterou rozumíme tradované vzorce myšlení, vnímání, jazyka a postojů“ (NAVRÁTILOVÁ 2004, 15).

Kromě dominantní role církevních úkonů, kterým je např. křest, je myšlení východních Slovanů (mnohem víc než Slovanů západních) prostoupeno vírou, zděděnou ještě z dob pohanských (tzv. dvojí víra), v účinnost takových obyčejů, jako je např. první koupel novorozence či ochrana šestinedělky. Dá se říct, že se obě tyto oblasti, jak může člověk na dané téma pohlížet, velmi prolínají a prorůstají - např. dítěti je dána do zavinovačky před církevním aktem křtu mince, protože se věří, že díky tomu bude dítě bohaté.

Pohled překladatele

Frazeologické jednotky jsou víc než samostatný lexém. Kromě věcného významu frazému jsou zde hodnoty pragmatické, jako např. vztah k adresátovi, obraznost, abstraktnost, stylová příznakovost: „V porovnání se slovem je frazém jednotkou anomální také v jiném aspektu: plní sice funkci nominativního znaku, ale současně je v jazykovém systému jednotkou přebytečnou. Tato přebytečnost je však vyvážena jinou funkcí, a to funkcí expresivní.“ (STĚPANOVA 2004, 8)

Vzhledem k tomu, že „idiomy a frazémy vznikají posunem původního významu komponentů a automatizací takových posunů“ (PMČ 1997, 772), je důležité ty jevy, které mají vliv na výběr jazykových prostředků a jimiž se dosahuje ekvivalentního účinku textu ve výchozím a cílovém jazyce, postavit do konfrontace nejen lingvistické nebo stylistické, ale i do konfrontace jazykové situace.

Frazeologismy bývají pro překladatele jedním z nejtvrdších oříšků. Problémy nenastávají, pokud se jedná o známější idiomy, které lze relativně snadno převést do jazyka překladu. Překladatel se např. může setkat s takovým frazeologismem, jehož součástí bude jistá národní reálie nebo historický fakt. Složitější bývají ty případy, kdy se v textu objeví obrat, který se v druhém jazyce v podobě ustáleného pojmenování nevyskytuje. Zásadní potíže vznikají tehdy, pokud překladatel váhá nad tím, zda se jedná o frazeologismus nebo ne. Největším prohřeškem je potom doslovný překlad idiomů. Vždyť přece „pravdivost v uměleckém díle neznamená shodu se skutečností, ale vystižení a sdělení skutečnosti“ (LEVÝ 1998, 89).

Výjimečně se můžeme setkat s idiomem, který má doslovné ekvivalenty, a to díky tomu, že má takové přísloví základ v latině nebo je převzato z Bible (např. lat. *Manus manum lavat* / čes. *Ruka ruku myje* / rus. *Рука руку моет* / ukr. *Рука руку миє*).

Jiří Levý vysvětluje základní postup, jak překládat frazeologická spojení. Pokud slovo „nemá význam samo o sobě, protože je součástí celku, pak se tento celek překládá bez ohledu na významy jednotlivých slov. Ustálené fráze, idiomy a většina lidových rčení a přísloví se překládají jako lexikální jednotka“ (LEVÝ 1998, 129).

Frazeologické jednotky lze tedy překládat buď pomocí substituce (např. ukr. *піднiматися як на дріжджах* / čes. *růst jako z vody*) nebo jednoslovným ekvivalentem (např. ukr. *сини й дочки – з одного дерева листочки* / *čes. dědičnost*), kdy je zachován původní sémantický význam, ale ztrácejí se doplňkové charakteristiky. Dalším možným překladatelským postupem je opisný způsob vyjádření idiomu (např. ukr. *у нашого роду нема переводу* / čes. *náš rod nevymře*). To je ale pravděpodobně způsob nejproblematičtější. Frazémy jsou, při jisté míře zobecnění, sice sémanticky totožné, ale rozcházejí se v rovině stylistické. Cizojazyčný frazém je možno také v rámci celého textu kompenzovat na místě, kde v textu originálu taková jednotka

přímo není.

Frazeologické slovníky

První slovníky a příručky zpracovávající frazeologický materiál se ve **východoslovanském areálu** objevují kolem 16. století, nejdůležitější práce ale vznikají počínaje 19. stoletím: *В. Н. Смирницкий,: «Малоросские пословицы и поговорки» (1834); А. Лазаревский,: «Малороссийские исторические пословицы и поговорки» (1853); А. В. Шишацкий-Ильич,: «Сборник малороссийских пословиц и поговорок» (1857); М. Номис,: «Українські приказки, прислів´я і таке інше» (1864); М. Комаров,: «Нова збірка народних малоруських приказок, прислів´їв, промовок, загадок і замовлянь“ (1890)*. O rozvoj ukrajinské frazeologie a teoretické zpracování frazeologického materiálů se ve velké míře zasloužili také I. Franko, O. Potebnja, L. Bulahovskyy, L. Skrypnyk, F. Medvedjev, H. Udovyčenko, M. Alefirenko, V. Užčenko.

Podle L. Stěpanové „nový impuls studiu frazeologie ruského a jiných evropských jazyků daly práce ruského filologa V. Vinogradova“ (STĚPANOVA 2004, 7). Nicméně práce ruských filologů se v mnohém jedna od druhé liší, vědci si často protiřečí; někteří považují za frazeologismy všechna ustálená slovní spojení, jiní je omezují jen na jistou skupinu ustálených slovních spojení (ФСРЯ 1968, 7). Je zřejmé, že je nutné pracovat na definicích a stanovit kritéria, jež pomohou upřesnit, která slovní spojení lze řadit mezi frazeologické jednotky (frazeologismus je charakterizován jako spojení slov s „přeneseným významem“, ustálené slovní spojení jako spojení slov s „idiomatickým významem“ (ФСРЯ 1968, 7)).

V českém prostředí se zpracovaný materiál ve frazeologických slovnících sice objevuje později (nezapomínejme však na cenné publikace, jako jsou např. *Moudrost starých Čechů* J. A. Komenského, *Českých přísloví sbírka* J. Dobrovského či *Mudrosloví národu slovanského v příslovích* F. L. Čelakovského), nicméně autoři velmi pečlivě zpracovávají frazeologický materiál, např. J. Šach, F. Šebek či V. Flajšhans. Do dnešní doby mají stále pevné místo mezi ostatními vědeckými pracemi díla J. Zaorálka *Lidová rčení* (1947), O. Zicha *Lidová přísloví z hlediska logického* (1956) či J. V. Bečky *O frazeologii a typech frazeologických obratů* (1970).

Česká lexikologie dělí frazémy na nevětné (přirovnání) a větné (pořekadla, pranostiky, přísloví, okřídlená slova) (PMČ 1997. 71-73). Terminologická nejednotnost je ovšem objevuje i v českých pracích (Bachmannová-Suksov mluví o *příslovích*, kam zařazují také *pořekadla a rčení*; Zaorálek pojednává o *rčeních*, mezi něž zahrnuje i *pořekadla a úsloví*). V tomto příspěvku používáme nadřazený termín *frazémy*.

V příkladech budeme dělit frazémy dle témat, ne striktně dle toho, zda je frazém v textu originálu, nebo překladu. Takové tematické uspořádání sice není jednoznačné a do jisté míry jde o členění subjektivní, nicméně abecední řazení je vzhledem k variabilitě frazémů také diskutabilní. Výchozím materiálem budou ukrajinské frazeologismy. Příklady byly vybrány z tzv. paremiologického minima, tedy souboru těch přísloví, která ukrajinští mluvčí všeobecně znají. Cílem je provést srovnávací analýzu českých, ukrajinských a případně i ruských frazémů a ukázat na jejich bohatost a časovou proměnlivost, proto jsou uváděny i frazeologismy starší, vždy však ze spisovné češtiny a ukrajinštiny. Zároveň budeme sledovat konkurenci frazémů s výrazy neidiomatickými. V případě, že se nepodařilo najít odpovídající ekvivalent, jsou výrazy psány kurzívou.

1. Vztahy v rodině

	česky	*ukrajinsky*
1a	*Ne každý, komu říkáš „strejdo“, je tvůj příbuzný.*	Зять, невістка – не дитина, стрийна, вуйна – не родина. Дядько – не батько, тітка – не мати.
1b	*Maminka je jen jedna na světě.* *Mateřská láska je zadarmo.* *Mateřské srdce ti nikdo nenahradí.* Nemít krkavčí matku.	Нема того краму, щоб купити маму. Все купиш, лише тата й мами – ні. Матері ні купити, ні заслужити.
1c	*Cti otce svého i matku svou.*	Шануй батька та Бога – буде тобі всюди дорога.
1d	*Dobrá rodina je základem všeho.*	Нещаслива година, як лиха родина. Нема в світі, як родина.

Hned první příklad frazému (1a) je pro překladatele zajímavý (nejen pro svoji „nepřeložitelnost“ bez ztráty charakteristik, protože v českém jazyce se obrat v podobě ustáleného pojmenování nevyskytuje). Dalo by se říci, že se jedná o jistý druh národní reálie; ukrajinština rozlišuje dva názvy pro tento typ rodinných vazeb - *стрий* je bratr otce, *вуйко* bratr matky. Za dávných dob učila matka svého syna, aby maximálně důvěřoval svému strýci (bratru matky), který ho svým způsobem vychovával; pravděpodobně to souviselo s tehdejší situací skupinových manželství. Manželky strýců jsou jednak nepokrevnými příbuznými, jednak měl syn důvěřovat strýci, ne tetě (sr. čes. *Svěř se tetě, roznese tě po všem světě.*).

U druhého příkladu (2b) jsme použili antonymický překlad. Nevětný frazém s funkcí jména v nominativu *krkavčí matka* má hanlivý podtext, ačkoli v přírodě je krkavčí matka jednou z nejvzornějších; bylo by tedy zajímavé zjistit, jak došlo k tomuto významovému rozdílu (stejně jako příklad samice a samce krkavců, kteří spolu žijí v pevném svazku po celý život, oproti nestálým hrdličkám; ačkoli se v českém jazyce užívá přirovnání *milují se jako dvě hrdličky***,** srov. ukr. *жити у добрій згоді*/ rus. *жить душа в душу*).

2. Děti

	česky	ukrajinsky
2a	Matka nedělá rozdílu mezi dětmi, vždyť jsou jedné krve, jedna rodina. Svá krev se nezapře.	Сини й дочки – з одного дерева листочки
2b	Jablko nepadá daleko od stromu. Jaký otec, takové děti. Jaký mlynář, taký mlýn, jaký otec, taký syn. Vlčata z jednoho hnízda bývají všechna šerá. Bláznivá matka, bláznivá i dcera. Po matce dcera, po otci syn.	Яка яблунька, такі й яблука. Які мамко й татко, таке й дитятко. Яка гребля, такий млин; який батько, такий син.
2c	Malé děti – malé starosti, velké děti – velké starosti. Malé děti šlapou (matce) po klíně, velké po srdci. Malé děti jedí chléb, velké pijí krev.	Горе з дітьми, горе й без дітей. Добрі діти - родичам вінець, - а злі - кінець. Малі діти не дають спати, а великі дихати.
2d	Je třeba ohýbat proutek, dokud je mladý. Je třeba dítě učit od kolébky a kaše. Starý strom se těžko ohýbá.	Коли дитини не навчиш у пелюшках, то не навчиш в подушках.

V prvním případě (2a) se opět setkáváme s problémem najít ekvivalent s ohledem na rým (ukrajinština používá také výraz *голос крові заговорить*). Další příklad (2b) ukazuje v češtině i ukrajinštině použití větných neslovesných frazémů; čeština sice nabízí několik ekvivalentů, nicméně nepracuje tolik s veršem jako ukrajinština (čes. *Jaký otec, takové děti /* ukr. *Які мамко й татко, таке й дитятко*). Je zřejmé, že se jedná původně o latinské přísloví (viz lat. *Qualis pater, talis filius /* ang. *Like father, like son*); ve většině jazyků se vždy srovnávají osoby stejného pohlaví (otec-syn, matka-dcera).

Poslední dva příklady přísloví podávající mravní poučení poukazem na kolektivní zkušenost (2c, 2d) by se daly zařadit do skupiny *výchova, učení*. Jedná se o frazémy hojně používané a doložené i v dalších jazycích (např. něm. *Kleine Kinder – kleine Sorgen; große Kinder – große Sorgen*). Čeština zde využívá typický, i když ne nutný znak frazémů, kterým je metaforičnost (*velké děti šlapou po srdci*). Velmi zajímavý je i příklad s použitím číslovky, který bychom mohli k této skupině přiřadit; číslovka se však v jednotlivých jazycích mění, sr. čes. *Jedna matka uživí osm dětí, ale osm dětí neuživí jednu matku /* rus. *Один отец прокормит девятерых детей, а девятеро детей не прокормит одного отца /* v NJ a AJ je číslovka 10).

Ukrajinština (podobně jako ruština) je jazykem, který často používá deminutiva, jež mohou označovat jednak něco malého, jednak vyjadřovat expresivitu (sr. rus. *Яблочко от яблоньки недалеко падает*). Pokud deminutiva v textu ztratí mazlivý charakter a stávají se příkladem tzv. bezekvivalentních lexikálních jevů, je nutné zvážit, zda v překladu dodržovat počet deminutiv v takové míře, v jaké jsou v textu originálu (např. * *Jablíčko nepadá daleko od stromečku*).

3. Výrazy spojené snarozením dítěte

	česky	ukrajinsky
3a	Umět se narodit; mít kliku; mít hlavu v přilbě; mít čepec štěstěny.	Народитися в сорочці. Щасливо народитися.
3b	Rodí jako když se peče chleba; šlo to jako po másle; spadla pec.	Не мати проблеми під час пологів.
3c	Narodit se na šťastné planetě; mít z pekla štěstí.	Народитися під щасливою зіркою.
3d	Růst jako z vody. Růst někomu před očima.	Рости не щоднини, а щогодини. Підніматися як на дріжджах.

Východoslovanské jazyky používají pro výraz „šťastného dítěte“ (3a) slovo *košile* nejspíš díky podobnosti s plodovou blánou, v níž se někdy dítě narodí. Čeština používá nevětné frazémy s funkcí slovesnou; výrazy *přilba, čepice* také navozují představu něčeho zabaleného. Pro snadný porod se v češtině dá najít několik dialektních výrazů (např. *čáp u nich rozbil okno, bába už tluče kožichem, prolomil se u nich strop*). Můžeme říci, že v případě této třetí skupiny oba uvedené jazyky používají velmi podobné asociativní modely s tím, že jsou si v překladu velmi blízké ukrajinština s ruštinou *(*sr. rus. *родиться в рубашке/сорочке; родиться под счастливой звездой; расти не по дням, а по часам*).

V češtině se v uvedených příkladech setkáváme s nevětnými frazémy (3a - *mít kliku* se znaky metaforičnosti, 3b - *jako po másle* se znaky expresivity), s ustálenými přirovnáními, která sice naznačují větnou strukturu, avšak některé pozice v ní obsazují až v konkrétních kontextech (3d - *růst jako z vody // [někdo] roste jako z vody*). Hlavní funkcí těchto přirovnání je intenzifikace a kladné či záporné zhodnocení (*roste jako z vody – hodně, rychle*).

Na závěr můžeme na základě analýzy výše uvedených příkladů paremií konstatovat, že čeština i ukrajinština používají podobné asociativní modely a jsou si blízké také po stránce modality; ruština oproti češtině a ukrajinštině, které dávají přednost modálním slovesům, upřednostňuje modální predikativa. V otázkách lexikální roviny jsou si mnohdy bližší čeština s ruštinou (sr. rus. *Дерево гнется пока молодое; Каков батька, таковы и детки*). Míra expresivity je v uvedených příkladech poněkud vyšší v češtině (*mít kliku, z pekla štěstí*), nositeli exprese jsou v tomto případě idiomatické výrazy nevětné (mít velké štěstí = mít z pekla štěstí). Oba jazyky také disponují variantními idiomy (2b). Co se týče konkurence frazémů s výrazy neidiomatickými, z dvanácti uvedených příkladů jsme ve třech z nich nenašli v češtině idiomatický výraz, v ukrajinštině to bylo jedenkrát.

V případě překladatelské práce nad texty dětského folklóru je třeba sledovat konkurenci mezi jazykovými prostředky citově neutrálními a expresivními. Překladatel by tedy měl usilovat o adekvátní vyjádření ve všech rovinách, a především v oblasti slovní zásoby. Pokud se při své práci setká s frazeologismy, za něž není možné substituovat odpovídající frazém domácí analogií, neměl by se uchylovat k prvnímu slovníkovému heslu, ale hledat přirozené vyjadřování v jazyce, do kterého překládá, a uplatňovat tvořivý přístup.

Summary

The paper is aiming to show the passages, where from lexical and stylistic point of view, the Ukrainian and Czech language differ from each other in children folklore articles. The

subject of research is the vocabulary, having the thematic connection to the child birth.

The phraseological elements are possible to translate through the substitution, one word equivalents, periphrastic method of formulation or the foreign language phrase, possible to compensate locally within the whole text, where there is not such an element in the original text.

The analysis shows, that Czech and Ukrainian language are using similar associative models and are close also from the modality side. Concerning the lexical level, the Ukrainian is closer to the Russian language. During the translation process it is necessary to pay attention to authenticity of the original piece, therefore the style and personality of the author.

Bibliografie

1) BACHMANNOVÁ, J. – SUKSOV, V.: *Jak se to řekne jinde. Česká přísloví a jejich jinojazyčné protějšky*. Knižní klub, Praha 2007.
2) BULATOV, M.: *Veselé pohádky a říkadla*. Lidové nakladatelství, Praha 1983.
3) FLAJŠHANS, V.: *Česká přísloví I, II*. F. Šimáček Praha 1911.
4) FROLEC, V.: *Čas života. Rodinné a společenské svátky v životě člověka*. Blok, Brno 1985.
5) LEVÝ, J.: *Umění překladu*. Ivo Železný, Praha 1998.
6) NAVRÁTILOVÁ, A.: *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Vyšehrad, Praha 2004.
   Příruční mluvnice češtiny (PMČ). Praha: LN, 1997.
7) STĚPANOVA, L.: *Česká a ruská frazeologie. Diachronní aspekty.* Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc 2004.
8) ZAORÁLEK, J.: *Lidová rčení*. Aurora, Praha 1996.
9) ВЕРНІШ, В.: До питання фразеографії української та чеської мов – *Україністика: минуле, сучасне, майбутнє*, ред. Г. Біедер та кол., Брно, 2004, с.143-150.
10) ДУБРОВИН, М. И. – ПАРОЛКОВА, О.: *Русские фразеологизмы в картинках.* «Русский язык», Москва 1984.
11) Русская *фразеология. Историко-этимологический словарь*. «Астрель. АСТ. Люкс», Москва 2005.
12) *Українська дитяча література*. Хрестоматія. «Вища школа», Київ 2002.
13) *Українські прислів´я та приказки*. «Фоліо», Харків 2004.
14) *Фразеологический словарь русского языка* (ФСРЯ). «Советская энциклопедия», Москва 1968.
15) *Чарівний барвінок. Хрестоматія з усної народної творчості.* «БАО», Донецьк 2005.
16) ЄРМОЛЕНКО, С. Я.: *Фольклор і літературна мова*. «Наукова думка», Київ 1987.

Překlady české literatury v Chorvatsku mezi lety 1990-2007 na pozadí teorie literárního pole

Matěj Martinčák

Czech Fiction Translations In Croatia Between 1990-2007 Against Background Of Litery Field Theory

***Abstract*:** We looked into the sum of Croatian translations of Czech fiction in period 1990-2007. We also tried to perceive relationship between the Croatian literary field (in accordance with Bourdieu's Literary Field Theory) and translated Czech books publisher in Croatia.

***Key words*:** Croatian literature, Czech literature, translation, reception, Pierre Bourdieu's Literary Field Theory, 1990-2007.

Contact: *Charles University, Faculty of Philosophy and Arts, Institute of Slavistic and East-european Studies, e-mail: matej.martincak@centrum.cz*

Cílem této práce je zmapovat situaci chorvatských překladů české beletrie od roku 1990 po současnost. Práce se nebude zabývat otázkou kvality či přiměřenosti jednotlivých překladů, jako hlavní cíl si klade zjistit, jaká díla se překládají, a dále se pokusit určit postavení těchto děl na současném chorvatském literárním poli. Jak už pojem literární pole napovídá, budu se zčásti opírat o aparát vypracovaný francouzským sociologem Pierrem Bourdieuem, a tedy vstoupíme i do oblasti sociologie literatury.

Zaměříme se i na oblast recepce, jejíž průzkum je zároveň nutným předpokladem pro zachycení dění na literárním poli. Zde máme na mysli recepci jak literárně-kritickou, tak i čtenářskou, případně také jejich vzájemné vztahy.

Oblast, kterou se zabýváme není zcela neprobádanou, několik užitečných poznatků můžeme nalézt ve studii záhřebské docentky bohemistiky Katici Ivanković[1], přínosné informace najdeme i v knize *Půl tisíciletí česko-chorvatských literárních vztahů*, kterou připravil Dušan Karpatský a která obsahuje kromě bibliografie překladů do roku 2002 (bohužel ne zcela úplné) i čtyřstránkovou studii *Česká literatura v Chorvatsku*.

Časové období, kterým se zabýváme, je obzvláště ve svých počátečních letech obdobím velmi bouřlivým, zejména na politické události, které však měly zásadní vliv také na literární život. Zatímco v Československu se po roce 1989 situace ve všech aspektech života (a tedy také v literatuře) začala vracet z deformovanosti do normálu, v Chorvatsku (potažmo v celé tehdejší Jugoslávii) se politické události ústící až v občanskou válku negativně podepsaly také na

[1] IVANKOVIĆ, K.: *Stereotypy o Češích a české literatuře a recepce české literatury ve 20. stol.* In: *Otázky českého kánonu.* (ed. Fedrová, S.) Praha: ÚČL AVČR,2006. S: 155-165.

literárním životě. Více se válečné události projevují na literatuře domácí, kde dochází k výraznému poetologickému předělu a polemiky se vedou i okolo samotného přehodnocování dominantních funkcí literatury. U literatury překladové se výraznější změny týkají spíše publikačních možností, než že by válečné události vedly k zásadní proměně rejstříku překládaných autorů.

Rozdělení Jugoslávie na jednotlivé státy vedlo k fragmentaci do té doby jednotného trhu. Od konce II. světové války po rozpad Jugoslávie vypadá knižní trh na území Chorvatska zcela odlišně než v letech 1990-2007. České překlady, které vyšly do roku 1990 v Srbsku nebo Bosně a Hercegovině (kvůli větší jazykové bariéře mnohem méně ve Slovinsku a Makedonii) fungují běžně i v chorvatském prostředí, vyskytují se v knihkupectvích i ve veřejných knihovnách. Právě díky takovémuto fungování slovy Dionýze Ďurišina *osobitého medziliterárného spoločenstva* v bývalé Jugoslávii, je reálný okruh pro chorvatského čtenáře přístupných českých děl značně větší než počet děl do chorvatštiny přeložených. Po rozpadu Jugoslávie tento (do značné míry) jednotný trh mizí.

Jinou velmi významnou změnou je přechod k tržnímu hospodářství se všemi důsledky, které to pro knižní trh nese.

Než se pokusíme načrtnout základní rysy současného chorvatského literárního pole, podívejme se, jak pojem literárního pole shrnul Pavel Janáček: „Literární pole je v pohledu Pierra Bourdieua strukturováno soustavou opozic, mezi nimiž se na různých rovinách a v různých konkrétních podobách odvíjí permanentní zápas aktérů o prosazení jednoho z legitimizačních principů (stanovujících, co má být pokládáno za literaturu a co za literární hodnotu). Dále zápas o legitimizaci představy, kdo je a kdo není spisovatel (potažmo, kdo je k takovému rozhodování strukturou pole autorizován), a konečně zápas o obsazení vlastní pozice v literárním poli a nabytí specifického kapitálu“ (JANÁČEK 2005, s. 560)

Od konce 19.stol, kdy se (alespoň ve Francii) konstituuje literární pole, jež je velmi podobné tomu, jež funguje dnes, můžeme v literárním poli spatřovat základní protiklad mezi pólem autonomním, pólem literatury „vysoké“ (kde se nachází také nejvíce hodnoty symbolické) a pólem heteronomním, který je ovládán trhem, tedy literatury zaměřené v první řadě na čtenářský a komerční úspěch (v němž se objevuje nejvíce hodnoty ekonomické). „Tíhnutí literárního pole k autonomii se vyznačuje tím, že ke konci 19. stol. se hierarchie děl (a také autorů) opírá o specifická kritéria, čili je oceňována těmi, kteří mají nezbytné kompetence, a je právě opačná než hierarchie vytvořená na základě úspěchu komerčního. Tato situace je zcela rozdílná od té, kterou je možno pozorovat v 17. stol. kdy si obě tyto hierarchie přesně odpovídaly – spisovatelé nejvíce oceňovaní mezi lidmi pera, zejména básníky a učenci, byli také nejčastěji vyznamenáváni penzemi a jinými privilegii.“ (Bourdieu 2001: 179)

V Chorvatsku je samozřejmě tento rozdíl mezi literaturou vysokou (umění pro umění) a literaturou zaměřenou komerčně také jedním ze základních definičních pilířů literárního pole, avšak v průběhu 70. let 20. stol. zaznamenala chorvatská literatura značné přiblížení těchto tak odlišných pólů: „V tomto období jsou avantgardní experimenty na poli prózy ojedinělé. Nefabulární próza obecně mizí: elitní literatura doplácí na svou nesrozumitelnost a nepřístupnost. Chorvatští prozaikové se znovu vracejí k vyprávění, povídce, vzrušující zápletce, narativní hře. Víceméně se přizpůsobují vkusu publika: chtějí být čteni, chtějí čtenáře pobavit, také proto obnovují koncept románu jako ‚vyprávění příběhu´. (…) i proto mnozí autoři zkoušejí své schopnosti v různých formách triviální prózy: v románu detektivním, dobrodružném, bulvárním i pornografickém, ve science-fictionu, westernu, hororu, milostném románů, atd. (NEMEC 2003, s. 261). Je však nutné dodat, že nadále mezi etablovanými literáty na jedné straně a autory čtiva na straně druhé rozdíly existují (jen jejich velikosti kolísají), mnozí spisovatelé s již získaným symbolickým kapitálem mnohdy své vykročení do žánrové literatury využívají

k postmoderní hře.

V průběhu následujícího desetiletí se přiblížené póly vzdalují, obzvláště po nástupu generace kolem časopisu Quorum, která postmoderní hru se žánry ještě více radikalizuje a od pólu komerční literatury se vzdaluje jak nejdál je možné. Nová mladá generace 90. let si přirozeně hledá svůj literární přístup, kterým by se vymezila: „V druhé polovině devadesátých let však dochází k radikální proměně dominantního poetického přístupu. Postmodernistický eskapizmus ztrácí přitažlivost mezi mladými literáty, kteří potřebují literární koncept, který bezprostředněji komunikuje s turbulentní poválečnou realitou." (VISKOVIĆ 2006, s. 130)

Po načrtnutí základních tahů chorvatského literárního života se podívejme, jaké české knihy se ve stanoveném období překládají (podrobné informace jsou obsaženy v bibliografii).

V roce 1990 vychází román Jaroslava Bočka *Čas korunního prince*, dále mládežnický román Hany Bořkovcové *Cizí dívka* a také z němčiny přeložený román *Fasáda* Libuše Moníkové, který však do korpusu české literatury také náleží.

Ve válečných letech 1991-1995 vyšla pouze jedna česká kniha, Hrabalova trilogie *Svatby v domě, Vita nuova, Proluky*. V roce 1996 jsou vydány tři české knihy, nový překlad Haškova Švejka z pera Nady Gašić (jedná se o třetí překlad a čtvrté vydání tohoto celosvětově oblíbeného románu v Chorvatsku, v roce 2004 vyšlo vydání další), třetí vydání Hrabalovy novely *Ostře sledované vlaky* a také antologie *Z české obrozenské poezie* (Iz češke preporodne poezije), kterou připravila záhřebská profesorka bohemistiky Dubravka Sesar, v níž je poprvé do chorvatštiny přebásněn Máchův *Máj*, dále jsou zastoupeni K. J. Erben (*Záhořovo lože, Svatební košile*) a K. Havlíček Borovský (*Tyrolské elegie, Král Lávra*) V případě této antologie se jedná o poměrně malý náklad, publikace je primárně určená především chorvatským bohemistům, což podtrhuje její dvojjazyčné chorvatsko-české vydání.

V následujícím roce se poprvé objevuje kniha Michala Viewegha; zkušená překladatelka Dagmar Ruljančić překládá román *Výchova dívek v Čechách*, a tato kniha si získává mimořádnou oblibu chorvatských čtenářů: „(Výchova dívek v Čechách) měla dlouho největší prodejnost, jeho (Vieweghova) návštěva v Chorvatsku byla provázena zájmem médií, srovnatelným snad jen se zájmem o návštěvu Paola Coelha." (Ivanković 2006: 158)

V následujících pěti letech mu u stejného nakladatelství DiVič, nutno říct obchodně velmi obratného, vychází čtyři další tituly (*Zapisovatelé otcovský lásky* 1998, *Povídky o manželství a sexu* 1999, *Účastníci zájezdu* 2001, *Román pro ženy* 2002). Navíc v roce 1998 je publikován román *Báječná léta pod psa* v prestižnějším nakladatelství Znanje. Ovšem i přesto bych tak úplně nesouhlasil se závěrem docentky Ivanković, že Viewegh: „v poválečném Chorvatsku otevřel českým spisovatelům k chorvatskému čtenáři dveře dokořán" (IVANKOVIĆ 2006, s. 15)

Od roku 1997, kdy vyšla veleúspěšná *Výchova dívek v Čechách*, až do roku 2002 nebylo přeloženo jediné dílo autora, který by už v Chorvatsku (respektive tehdejší Jugoslávii) nezískal literární renomé. V tomto pětiletí vychází *Podzim v zahradní restauraci* Jiřího Šotoly (1999), ten oslovil chorvatské publikum již trojicí knih (*Tovaryšstvo Ježíšovo* 1975, *Kuře na rožni* 1983, *Malovaný děti* 1986), dále výbor z projevů Václava Havla *Možné je všechno* (2000) a jeho „rozhovor" s Karlem Hvížďalou *Dálkový výslech* (2000). Havel byl po celá devadesátá léta přítomen svými eseji, které se objevovaly v nejrůznějších chorvatských časopisech, a také svými hrami, jež jsou uváděny pravidelně již od 70. let. Dalším literátem starší generace, jemuž byl v tomto časovém úseky přeložen román, je Ludvík Vaculík (*Jak se dělá chlapec*, 2000), jehož *Sekyra* byla publikována v Bělehradě již v roce 1969.

V období, o němž hovoříme, je však nejvydávanějším autorem Milan Kundera, jemuž v prestižním nakladatelství Matice chorvatské vycházejí čerstvé překlady nových knih (samozřejmě překlady z francouzštiny): *La lenteur* (1997), *L'identité* (1998), *Les testament trahis* (1998). V nakladatelství Meandar, zaměřeném na současnou prózu, začíná v roce 2000

Kunderovi vycházet souborné dílo, ovšem ve čtenářské edici, takže neobsahuje žádné doslovy ani bibliografické poznámky. Nakladatel využil tam, kde to bylo možné již existující překlad, nejčastěji Nikoly Kršiće, který v 80. letech překládal Kunderovy sebrané spisy pro sarajevské nakladatelství Veselin Masleša.

Jak jsme ukázali, skutečně se nedá říci, že by zrovna výše uvedení autoři potřebovali otevírat dveře k chorvatskému čtenáři, neboť právě tito spisovatelé jsou již dávno uvelebeni v jeho obývacím pokoji. Zvýšení počtu českých překladů po roce 1997 je mnohem spíše důsledkem přirozeného oživení trhu s překladovou literaturou po odeznění války a zároveň návratem k předválečnému stavu.

Jiné je samozřejmě postavení těch autorů, kteří v dřívější době v Chorvatsku nepublikovali, ovšem ti se začínají překládat nejdříve pět let po Vieweghově zásadním úspěchu. K takovým patří i Lenka Procházková, které vychází v roce 2002 *Smolná kniha*. Vydání knihy Lenky Procházkové má samozřejmě spojitost s nedlouho předtím u téhož nakladatele publikovaným románem Vaculíkovým.

Ve stejném roce se objevuje i román Zuzany Brabcové *Rok perel*, rok nato vychází kniha Ireny Obermannové: *Deník šílené manželky*, v roce 2004 pod názvem *Ljudi iz Želara* (Lidé ze Želar) *Jozova Hanule* Květy Legátové. Každá z těchto knih vyšla u jiného nakladatele a převedeny byly čtyřmi překladatelkami, nelze tedy říci, že by šlo o nějaké důmyslně propracované představení současných českých prozaiček. Spíše tato převaha žen odráží jednak fakt, že většina nynějších překladatelek-bohemistek jsou ženy, ovšem ještě v mnohem větší míře než takto jednoduše formulovaný rodový faktor, hraje roli ochota nakladatelů k vydávání ženských autorek po velkém komerčním úspěchu mnohých chorvatských spisovatelek: „(Julijana Matanović) první probila rekordy prodejnosti svou (kvazi)autobiografickou knihou Proč jsem vám lhala (1997) a později románem Poznámka o spisovateli (2000), v současné době nejaktuálnější Arijanu Čulinu a Vedranu Rudan, spojuje pouze suverénní vládnutí žebříčkům čtenářské obliby, velké náklady a náklonnost publika.“ (Pogačnik 2006: 89)

V roce 2002 odstartovalo nakladatelství Hena-com prózou *Obsluhoval jsem anglického krále* vydávání díla dalšího klasika české literatury Bohumila Hrabala. Do roku 2007 byly vydány další tři texty: *Příliš hlučná samota* (2004), *Městečko, kde se zastavil čas* (2006) a *Postřižiny* (2007).

Od roku 2002 do současnosti můžeme mluvit o značném rozšíření palety překládaných autorů. Zatímco do té doby byly vydáváni téměř výhradně autoři již zavedení, v tomto období se objevuje větší počet spisovatelů v chorvatském prostředí debutujících. Kromě výše zmíněných autorek je to také Magdalena Platzová (*Ovce, sůl a kamení*, 2006), Patrik Ouředník (*Europeana*, 2006), Jáchym Topol (*Noční práce*, 2007) a Petr Šabach (v jedné knize vycházejí prózy *Ramon* a *Nevšední problém Františka S.*, 2007) a také 18 autorů, představených v antologii současné krátké české prózy *Sametové povídky* (Ajvaz, Balabán, Dousková, Kahuda, Křesadlo, Třešňák,…)

Mimo v chorvatském prostředí debutujících autorů vycházejí nové knihy i spisovatelům známým již před rokem 1990: Josefu Škvoreckému, Ivanu Klímovi, Vladimíru Páralovi, Karlu Čapkovi a Ladislavu Fuksovi.

Nejvýraznějším překladovým počinem celého analyzovaného období je však monumentální více než 700stránková *Zlatá kniha českého básnictví*, která vyšla v roce 2003 v nakladatelství Matice chorvatské. Tato reprezentativní antologie pokrývá více než tisíciletou básnickou tradici (od Cyrila a Metoděje po generaci 60. let 20. stol.), obsahuje přes 70 básníků a básnířek (navíc i 17 anonymních skladeb) a její mohutný rozsah umožnil skutečně důstojně představit všechna období českého básnictví. Kniha je navíc opatřena rozsáhlou studií shrnující celý tisíciletý vývoj české poezie. Iniciátorem projektu byl Dušan Karpatský, který je také

autorem zmiňované studie, největší podíl na přebásnění skladeb má Dubravka Sesar.

Jinou významnou antologií, tentokrát současné krátké prózy, je sbírka *Sametové povídky*, která vyšla v roce 2005. Je v ní zastoupeno 19 autorů a s výjimkou Michala Viewegha se u všech ostatních jedná o chorvatský debut.

Než začneme podrobněji analyzovat postavení této produkce ve vztazích literárního pole, bude ku prospěchu se zamyslet také nad zprostředkovatelskou funkcí překladatelů. Postava překladatele, zvláště pokud se jedná o komunikaci dvou početně nevelkých literatur, je velmi zásadní, mnohdy iniciátorská.

Když si uvědomíme postavení překladatele, tak vidíme, že se pokouší sblížit oba proti sobě stojící póly literárního pole. Z jedné strany se v postavě překladatele nachází elitní čtenář s velkou literární zkušeností nejčastěji ještě podepřenou akademickým vzděláním, a tato část tíhne mnohem spíše k autonomnímu pólu literatury, k literatuře s vysokou estetickou hodnotou. Z druhé strany však překladatel bere v potaz možnosti nakladatele, který je samozřejmě bytostně zainteresován na prodeji.

Jako výrazný korektiv tohoto napětí pak působí podpory a granty nejrůznějších fondů a nadací, v první řadě podpora ministerstev kultury obou zúčastněných stran. Právě tato podpora umožňuje překladatelům svobodnější výběr založený i na jiných kritériích než možném obchodním úspěchu, i když i tato podpora pokryje jen zlomek celkových nákladů, takže překladatel musí stále brát na prodejnost zřetel.

Podpora Ministerstva kultury ČR je primárně určena překladatelům (nakladatel motivován nijak není)[2] a skutečně od doby, kdy začala být udělována, se četnost překladů současných děl zvýšila[3].

Jinou možností, jak získat nutné prostředky, je sponzor (v případě podpory literatury s adjektivem obětavý, neboť těžko mu může reklama spojená s vydáním knihy vynahradit prostředky do knihy vložené).

Nejvýraznějším příkladem takovéto podpory je sponzorství chorvatské ropné společnosti INA, která každoročně uděluje cenu za přínos propagaci chorvatské kultury ve světě. V roce 2001 cenu získal nestor české kroatistiky Dušan Karpatský, a ten projevil přání splnit si životní sen a vydat v Chorvatsku reprezentativní výbor české poezie. Protože součástí ceny je také dotace na budoucí projekt, vyšla INA Karpatskému vstříc, dotaci značně navýšila (nakonec věnovala 640 000 Kč), další finance se podařilo získat od ministerstev kultury obou států (obě strany přispěly částkou okolo 120 000 Kč), takže po dvou letech mohlo toto monumentální dílo vyjít.

Poněkud překvapivě je tedy nejvýraznějším překladovým počinem za sledované období dílo až z nejzazší hranice autonomního pólu literatury (který je obsazen právě poezií).

Literární pole je založeno na vztazích mezi jednotlivými aktéry (spisovateli, literárními skupinami, apod.), je to prostor napětí a bojů o posvěcené postavení na poli, respektive o možnost o tomto posvěcení rozhodovat, a v současné době není možno říct, že by chorvatští bohemisté byly na tomto poli výraznými hybateli. „Umělec tvořící dílo je sám v mezích pole produkce utvářen všemi, kteří se podílejí na jeho ‚objevení' nebo posvěcení v pozici umělce ‚známého' a uznávaného – tedy kritiků, autorů předmluv, obchodníků, atd. Podnikatel v umění (obchodník s obrazy, nakladatel, atd.) je nevyhnutelně tím, kdo využívá umělcovu práci, kdo ji umisťuje na trh symbolických statků, a výstavou, publikací nebo uvedením na scéně zajišťuje produktu umělecké tvorby *posvěcení*, tím větší, čím větší je posvěcení jeho samotného."(Bourdieu 2001: 261)

České překlady proto málokdy bývají událostí, jež by rozvířila zásadní diskuse či polemiky; ty vůbec překladovou literaturu příliš často nereflektují a bývají doménou domácí literatury. Podstatnou roli v tom hraje i to, že zahraniční díla již pouhým faktem svého přeložení

získávají určitý druh posvěcení, často jsou brány již jako prověřená hodnota (zmiňme například proměny postavení Haškova Švejka na českém literárním poli a jeho postavení už jako klasického díla v zahraničí).

S postavením na literárním poli je neodmyslitelně spjata i recepce díla, proto se na ní v následující části práce zaměříme. V Chorvatsku (a stálo by za zjištění, jak je tento stereotyp rozšířen i jinde) je česká literatura vnímána (nebo aspoň takřka ve všech recenzích prezentována) ve spojení se souslovím *(tradiční) český humor*. Tento fenomén podrobněji rozebírala Katica Ivanković ve své práci *Stereotypy o Češích a české kultuře a recepce české literatury v Chorvatsku ve 20. stol.*, takže zde pouze upozorníme na některé problémy s tímto spojené.

Sousloví český humor je sice vžité, ale jeho náplň je těžko definovatelná, je to pojem tak široký, že je možné jej aplikovat takřka libovolně, a asi právě i pro tuto svou vágnost a faktickou obsahovou prázdnotu je používán tak často. Proto snad ani nepřekvapí, že v jedné linii (tradičního) českého humoru se mohou potkat Hašek, K. Čapek, Kundera, Hrabal i Viewegh. Že je náplň tohoto pojmu neuchopitelně nejasná zdá se nevadí, aby byl tento pojem aktivován vždy, když dojde na styk s českou literaturou (a kulturou). Jen nemálo recenzí neobsahuje zmínku o českém humoru, zda se tento pojem objevuje i u čtenářstva nelze tak snadno ověřit, ovšem předpokládat cokoliv jiného by asi bylo poněkud naivní.

Česká kultura je v Chorvatsku vysoce ceněna, navíc pro svou tradici humoru také značně oblíbena[4]. Vůbec u většiny průvodních textů, které se objevují v předmluvách, případně na záložkách či obale knihy, a které pro nezasvěceného čtenáře alespoň částečně vsazují spisovatele do určitého kontextu, nevidíme ani tak snahu odkrýt jeho místo a postavení v celku české literatury, ale mnohem spíše pouze autora přiradit k české literatuře (kultuře) jako jisté (dobře zavedené) značce.

„V preklade, na rozdiel od pôvodného diela, príjemca očakáva istý kolorit. Príjemca chce vnímat dielo reprezentujúce cudziu literatúru, a preto vyhľadáva prvky reprezentujúce „cudzokrajnosť“ textu. Prekladateľ môže využiť tento fakt vo svojej komunikáčnej stratégii, čitateľ zasa pociťuje tento fakt pri čítaní diela.“ (Popovič 1973: 170)

Pro chorvatského čtenáře je tímto koloritem českého díla právě humor. Protože čeští tvůrci nemají zrovna přímý přístup k chorvatskému čtenáři, zprostředkovávají překladatelé a nakladatelé tuto komunikaci, a je pro ně výhodné najít nějakou značku, podle které by určitá literatura byla dobře rozpoznatelná. Je jasné, že toto vsazení na značku humoru nemůže platit a ani neplatí bez výjimky. Ovšem i tak je přítomno velice často. Jako typický příklad můžeme uvést úryvek spisovatele a překladatele Ludwiga Bauera z doslovu k *Válce s mloky*: „Částí svého opusu náleží Čapek k té literární linii, která se táhne od Jana Nerudy, přes Jaroslava Haška, až k Bohumilu Hrabalovi a mnohým soudobým českým spisovatelům, pro jejichž díla je příznačná vtipnost, tzv. český humor, a také specifický typ humanismu naplněného jemnou ironií a nedůvěřivostí vůči historii a autoritám, jako součást zvláštního, originálního českého heretismu, jež je kontinuálně přítomen v české civilizaci již od Jana Husa.“ (Bauer 2004: 291)

Humor nacházejí autoři doslovů i tam, kde bychom jej tak zcela nečekali. Na obálce *Ostře sledovaných vlaků* (Znanje: 1996) čteme krátký popisek bohemisty Miroslava Čihaka: „Nakonec nic není tak tragické, aby to nemělo také svou směšnou stránku. Známe to i od jiných velikánů české literatury. A proto - usměj se, milý čtenáři.“ Je však třeba dodat, že průvodní informace tohoto znalce Hrabalova díla, které vycházejí v nakladatelství Hena-com jsou velice věcné a vyhýbají se zmíněným stereotypům.

Tam, kde není možné odkázat na humor, pracuje nakladatel s jinak modifikovanou tradicí, jako v případě knihy povídek Magdalény Platzové *Sůl, ovce a kamení*, kde se operuje s českou vypravěčskou tradicí: „Čtyři povídky o Dalmácii jsou odvyprávěny po způsobu nejlepších

stránek české literatury“, což je tvrzení i na reklamní text na obálce v tomto případě až přespříliš odvážné.

Tyto informativní texty, které se objevují na záložkách, obzvlášť pokud se jedná o autora dosud v dané zemi neznámého, jsou mnohdy jedinou informací, která značně formuje horizont očekávání čtenáře již předtím, než vůbec text začne číst. Přispívá k tomu také to, že média informující o knižních novinkách nezřídka své informace ze záložek přebírají. „Literární dílo, i když je nové, se neprezentuje jako absolutní novinka v informačním vakuu, nýbrž svými předznamenáními, otevřenými i skrytými signály, důvěrně známými znaky či implicitními odkazy připravuje publikum pro zcela určitý způsob recepce.“ (Jauss 2001: 13) I když tento Jaussův citát se vztahuje k předznamenáním a signálům přímo v díle, není důvod si myslet, že tyto signály a nápovědy mimo text samotného díla působí méně výrazně.

Jakkoliv je těžké bez statistik hovořit o čtenářském ohlasu, přeci jenom jsme se pokusili získat alespoň mlhavé obrysy čtenářského zájmu. Jako vodítko nám posloužily údaje z knihoven hlavního města Záhřebu o aktuálních výpůjčkách. Samozřejmě jsme si vědomi pouze informačního charakteru této metody, která má svá značná omezení (zejména zjevná výhoda čerstvě vydaných knih oproti knihám starším), ale určité tendence a konstanty vysledovat lze.

V Chorvatsku jsou celkové počty knih ve veřejných knihovnách poměrně velké, což je dáno systémem podpory státu, který motivuje nakladatele i tím, že značnou část nákladu odkupuje pro knihovny. Dalším faktorem je také poměrně vysoká cena knih v knihkupectvích (při přibližně stejné kupní síle jako v Česku jsou nové knihy v průměru 2-3x dražší). Proto je počet beletristických knih jednoho vydání v centrálním katalogu záhřebských městských knihoven nejčastěji mezi 40-100 kusy. Informaci o jednotlivých knihách jsem připojil k bibliografii, nemá tedy smysl rozebírat ji zde dopodrobna.

Uvedu alespoň několik základních postřehů – obrovský je zájem o Milana Kunderu, přičemž možná trochu překvapivě mnohem větší o jeho starší romány (od 70 do 30 vypůjčených jednotek), i dříve v Chorvatsku běžně dostupné, než o texty nové (kolem 20), dobře si vede i B. Hrabal (mezi 20-10), popularita trvá i u M. Viewegha (25-10), čten je i Klíma (15 a 10), Haškův Švejk (15), autoři vydaní v posledním roce jsou také poměrně žádaní, ovšem zde je spíše důležité, jak dlouho si oblíbenost udrží (Topol 16, Šabach 16), poměrně dobře si stojí všechna vydání z Mozaik knjigy, ať starší nebo novější (Šotola 6, Vaculík 12, Procházková 8, Páral 16, Obermannová 14, Šabach 16), naopak některé i nové knihy si nevedou příliš dobře nebo zapadly zcela (Fuks 5, 2, Platzová 2, Legátová 0, Svěrák, Smoljak 0, Brabcová 1, Ouředník 2 – ovšem v tomto případě to lze přičíst na vrub spíše nešťastnému zařazení autora v záhřebských knihovnách mezi naučnou literaturu historickou, nikoliv beletrii). Stěží uvěřitelná je obliba pohádek bratří Čapků, jejichž *Devatero pohádek* je vypůjčeno v různých vydáních ve 270 jednotkách!

U kritiky bodují přirozeně spíše autoři z autonomního pólu literárního pole, takže v poslední době zaujal žánrově nevšední a postmodernistický Patrik Ouředník *Europeanou*, ale také stylisticky a narativně komplikovanější[5] Jáchym Topol. Trochu zarazí absence jakékoliv reflexe u antologie *Sametové povídky*, protože právě žánr krátké povídky je v Chorvatsku mimořádně populárním až dominantním útvarem, takže bychom čekali aspoň pokus o srovnání, případně také poupravení názoru na „český humor“ jako distinktivní znak české produkce.

Pro pochopení recepce překladu je nutno také zhodnotit situaci samotného textu. Ten je vyňat z kontextu národní literatury, v níž vznikal a pro niž byl psán, takže často v překladu unikají právě hodnoty zásadní pro vývoj národní literatury. Dílo je vytrženo ze svých vztahů, které je určovaly na půdě národní literatury, a působí samo o sobě.

Což je zásadní posun, pokud budeme na literární život nahlížet pomocí Bourdieuovy teorie pole, ve které je právě boj mezi jednotlivými školami a jejich zastánci o posvěcené

postavení chápáno jako jeden z hlavních hybatelů dění na literárním poli. Překladové dílo je přeneseno z pole jedné národní literatury do pole jiného. Toto nové pole má často zcela jiné uspořádání konatelů a vztahů, a proto dílo nejednou zapadne, neboť se míjí s pohyby a problémy cílového pole.

Z toho je také zřejmé, že mnohem větší naději na úspěch při překladu mají buď ty texty, které nenutí příjemce příliš měnit svůj horizont očekávání (Jauss mluví o zábavném či „kulinářském" umění), nebo právě naopak ta díla, která nejsou pevně vázána jen na „boje" v domácí literatuře, ale spíše jsou tak výjimečná, že by jako opozice působila v jakémkoliv prostředí, díla, která překračují horizonty očekávání čtenáře vůbec, ne pouze v rámci konkrétní národní literatury.

Summary

In this work we have researched the aggregate of Czech fiction translated and published in Croatia between 1990-2007. Our approach was based on Pierre Bourdieu's literary field theory. Within the mid-nineties there were only a few translated books all above due extraliterary reasons (foremost the civil war in Croatia), but after 1997 the number of translated books increased and made the grade of its prewar figure. We have looked into the composition of the amount of translated books and tried to find its relationship to the processes in the Croatian literary field. We have also considered Croatian reception of Czech fiction and expectations of Croatian readers.

Poznámky:

1) Viz IVANKOVIĆ, K.: *Stereotypy o Češích a české literatuře a recepce české literatury ve 20. stol.* In: *Otázky českého kánonu.* (ed. Fedrová, S.) ÚČL AVČR, Praha 2006. s. 155-165.
2) Viz podmínky přidělování těchto podpor na: http://www.mkcr.cz/assets/kulturni-dedictvi/knihovny/dotace-a-granty/vysledky/__dost_o_dotaci_pro_rok_2007-CZ.pdf (přístup 21. 3. 2008)
3) Podle údajů z webových stránek Ministerstva kultury ČR finanční podporu na překlad získaly od roku 1998 po současnost tyto knihy: 2002 – OBERMANNOVÁ: *Deník šílené manželky*, BRABCOVÁ: *Rok perel*, 2004 – *Zlatá kniha českého básnictví*, 2005 – *Sametové povídky*, 2006 – TOPOL: *Noční práce*, 2007 - URBAN: *Sedmikostelí* (kniha dosud nevyšla), OUŘEDNÍK: *Europeana*, podle přidělených podpor v roce 2008 se chorvatské publikum dočká těchto nových knih: KOSÍK: *Pochybnosti současných dějin (výbor z díla)*, *Antologie současné české dramatické tvorby*.
4) Jako důkaz může posloužit i fakt, že o studium bohemistiky na FFZG je větší zájem než třeba o rusistiku či polonistiku (viz IVANKOVIĆ: str. 157), každý rok se je přijímáno do prvního ročníku 25 studentů a ani tak nabídka není schopná pokrýt poptávku.
5) Stylistické a naratologické stránce Noční práce se věnoval v Aluzi 2002/1 Oldřich Vágner

Bibliografie knižních překladů české beletrie 1990 – 2007

1990

BOČEK, Jaroslav:
Prestolonaslednik. Z českého originálu Čas korunního prince přeložila Anka Katušić-Balen. Zagreb: Znanje (edice Hit). 446 s. počet výtisků ve všech pobočkách záhřebské městské knihovny/vypůjčených (92/2)

BOŘKOVCOVÁ, Hana:
Tuđa djevojčica. Z českého originálu Cizí dívka přeložila Anka Katušić-Balen. Zagreb: Znanje (edice Hit junior). 191 s. (118/4)

MONÍKOVÁ, Libuše:
Fasada. Z německého originálu Die Fassade přeložila Jasenka Planinc. Zagreb: August Cesarec (edice Džepna knjiga). 394 s. (68/1)

1992

HRABAL, Bohumil:
Pirovanje, Vita Nuova, Praznine. Z českých originálů Svatby v domě, Vita Nuova, Proluky přeložila Renata Kuchar. Zagreb, Globus, 1992. 437 s. (78/1)

1995

ČAPEK, Karel:
Poštarska bajka. Z českého originálu Pošťácká pohádka přeložila Dagmar Ruljančić. Varaždin: Katarina Zrinski, 1995. 32 s. (137/34)
2. vyd. 1996 (5/3)
3. vyd. 2001 (30/10)
3. doplněné vyd. 2005 (66/24)

1996

HAŠEK, Jaroslav:
Doživljaji dobrog vojnika Švejka. (I. U pozadini, II. Slavne batine, III. Na bojišnici) Z českého originálu Osudy dobrého vojáka Švejka za světové vojny přeložila Nada Gašić. Předmluvu Zašto volim Švejka (Proč miluji Švejka, s. 5-14) napsal Pavao Pavličić. Zagreb: Konzor. 445+391+464 s. (82/10) (5. vyd, 1. tohoto překladu)
6. vyd. Zagreb: Globus media (edice Biblioteka Jutarnjeg lista XX. stoljeće) (20/7)

HRABAL, Bohumil:
Strogo kontrolirani vlakovi. Z českého originálu Ostře sledované vlaky přeložil Nikola Kršić. Zagreb: Znanje (Edice Hit hitova). 94 s. (82/5) 3. vyd. tohoto překladu

Iz češke preporodne poezije (Z české obrozenecké poezie). Z českých originálů Mácha, K. H.: Máj; Erben, K. J.: Záhořovo lože, Svatební košile; Havlíček Borovský, K.: Tyrolské elegie, Král Lávra přeložila, vysvětlivky a doslov napsala Dubravka Dorotić Sesar. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo (edice Književna smotra). 191 s. (11/3)

1997

KUNDERA, Milan:
Iznevjerene oporuke. Z frnacouzského originálu Les testaments trahis přeložila Ana Prpić. Zagreb: Matica hrvatska (edice Busola). 200 s. (69/5)
2. vyd. 1998 (32/1)
3. vyd. 2007, Zagreb: Meandar (edice Djela Milana Kundere). 239 s. (39/1)

Polaganost. Z francouzského originálu La lentaur přeložila Ana Prpić. Zagreb: Nakladni závod Matice hrvtaske (edice Busola). 78 s. (60/7)
2. vyd. 2007, Zagreb: Meandar (edice Djela Milana Kundere). 89 s. (38/12)

VIEWEGH, Michal:
Odgoj djevojaka u Češkoj. Z českého originálu výchova dívek v Čechách přeložila Dagmar Ruljančić. Zagreb: Divič. 246 s. (22/27)
2. vyd. 1997 (34/42)

1998

KUNDERA, Milan:
Identitet. Z francouzské originálu L'identité přeložila Ana Prpić. Zagreb: Nakladni závod Matice hrvatske (edice Busola). 89 s. (65/9)
2. vyd. Zagreb: Meandar (edice Djela Mialna Kundere). 132 s. (30/9)

VIEWEGH, Michal:
Sjajne zeznute godine. Z českého originálu Báječná léta pod psa přeložila Dagmar Ruljančić. Zagreb: Znanje (edice Itd.). 230 s. (101/115)

Zapisivači očinske ljubavi. Z českého originálu Zapisovatelé otcovský lásky přeložila Dagmar Ruljančić. Poznámku o autorovi napsala Nada Rončević. Zagreb: Divič. 191 s. (91/101)

1999

ŠOTOLA, Jiří:
Jesenj u vrtnoj restauraciji. Z českého originálu Podzim v zahradní restauraci přeložila Renata Kuchar. Zagreb: Mozaik knjiga. 181 s. (72/4)

VIEWEGH, Michal:
Priče o braku i seksu. Z českého originálu Povídky o manželství a sexu přeložila Dagmar Ruljančić. Zagreb: Divić. 245 s. (87/98)

2000

HAVEL, Václav:
Saslušanje na daljinu: razgovor s Karelom Hvižďalom. Z českého originálu Dálkový výslech přeložil a doslov napsal Predrag Jirsak. Zagreb: Irida (edice Iridine biografie), 2000. 235 s. (41/41)

Sve je moguće: Izabrani govori. (Možné je všechno: vybrané projevy). Z českých originálů vybrala a přeložila Manja Hribar. Předmluvu napsal Vlado Gotovac. Zagreb: Matica Hrvatska, 2000. 181 s. (22/23)

KUNDERA, Milan:
Šala. Z českého originálu Žert přeložil Nikola Kršić. Zagreb: Meandar (edice Djela Milana Kundere). 367 s. (86/29) (8. vyd. tohoto překladu na území bývalé Jugoslávie, dále jen Jug.)
2. vyd. 2006 (13/7) (9. vyd. Jug.)

Smiješne ljubavi. Z českého originálu Směšné lásku přeložil Nikola Kršić. Zagreb: Meandar (edice Djela Milana Kundere). 233 s. (83/23)

Nepodnošljiva lakoća postojanja. Z českého originálu Nesnesitelná lehkost bytí přeložil Nikola Kršić. Zagreb: Meandar (edice Djela Milana Kundere). 397 s. (78/50) (7. vyd. Jug.)
2. vyd. 2006 (23/10) (8. vyd. Jug)

VACULÍK, Ludvík:
Kako se prave muška djeca. Z českého originálu Jak se dělá chlapec přeložila Renata Kuchar. Zagreb: Mozaik knjiga. 301 s. (96/12)

2001

ČAPEK, Karel:
Poštarska bajka. Z českého originálu Pošťácká pohádka přeložili Marie Sohr a Mate Pejić. Zagreb: Naklada Fran, 2001. 44 s. (166/87)

KUNDERA, Milan:
Oproštajni valcer. Z českého originálu Valčík na rozloučenou přeložil Nikola Kršić. Zagreb: Meandar (edice Djela Milana Kundere). 237. (88/18) (6. vyd. Jug.)

Život je drugdje. Z českého originálu Život je jinde přeložil Nikola Kršić. Zagreb: Meandar (edice Djela Milana Kundere). 318 s. (85/21) (5. vyd. Jug.)
2. vyd. 2007 (7/3) (6. vyd. Jug.)

Knjiga smijeha i zaborava. Z českého originálu Kniha Smíchu a zapomnění přeložil Nikola

Kršić. Zagreb: Meandar (edice Djela Milana Kundere). 261 s. (76/21) (6. vyd. tohoto překladu na území bývalé Jugoslávie, dále jen Jug)
2. vyd. (8/4) (7. vyd. Jug)

VIEWEGH, Michal:
Sudionici turističkog putovanja. Z českého originálu Účastníci zájezdu přeložila Dagmar Ruljančić. Zagreb: Divič. 352 s.

2002

BRABCOVÁ, Zuzana:
Godina bisera. Z českého originálu Čas perel přeložila Katica Ivanković. Zagreb: Meandar (edice Meandar roman). 261 s. (74/0)

ČAPEK, Karel:
Poštarska bajka: (devět bajki). Z českého originálu Devatero pohádek přeložila Dagmar Ruljančić. Předmluvu (s. 5-11) napsal Dubravko Zima. Zagreb: Mozaik knjiga. 181 s. (80/38)

HRABAL, Bohumil:
Dvorio sam engleskog kralja. Z českého originálu Obsluhoval jsem anglického krále přeložil a poznámku o spisovateli napsal Miroslav Čihák. Zagreb: Hena-com, 2002. 185 s. (66/14)

KUNDERA, Milan:
Besmrtnost. Z českého originálu Nesmrtelnost přeložila Sanja Miličević Armada. Zagreb: Meandar (edice Djela Milana Kundere). 337 s. (46/16) (2. vyd. Jug.)
2. vyd. 2004 (20/7) (3. vyd. Jug.)

Umjetnost romana. Z francouzského originálu L'art du roman přeložila Vanda Mikšić. Zagreb: Meandar (edice Djela Milana Kundere). 147 s. (59/3)

PROCHÁZKOVÁ, Lenka:
Pehistica. Z českého originálu Smolaná kniha přeložila Renata Kuchar. Zagreb: Mozaik knjiga. 364 s. (80/9)

VIEWEGH, Michal:
Roman za žene. Z českého originálu Román pro ženy přeložila Dagmar Ruljančić. Zagreb: Divič. 282 s. (102/11)

2003

ČAPEK, Karel:
Vrtlarova godina. Z českého orignálu Zahradníkův rok přeložil Drago Crnjaković. Zagreb: Ceres (edice Vallis Aurea), 2003. 153 s. (26/3)

Poštarska i druge bajke. Z českého originálu Devatero pohádek přeložil Predrag Jirsak. Zagreb: Znanje (edice Stribor). 195 s. (121/50)

2. vyd. (12/4)

Izabrane bajke. Z českých originálů sestavili a přeložili Miroslav Koller et al. Zagreb: Diorama. 157 s. (14/4)

FUKS Ladislav:
Zgoda policijskog prefekta. Z českého originálu Příběh kriminálního rady přeložila Lukrecija Vrnoga. Doslov Neobični gospodin Fuks i roman o neobičnom kriminalistu (Neobyčejný pan Fuks a román o neobyčejném kriminalistovi), s. 291-295. Hrvatski Leskovac: Kruzak, 2003. 296 s. (33/38)

KUNDERA, Milan:
Jacques i njegov gospodar: počast Denisu Diderotu u tri čina. Z českého originálu Jakub a jeho pán přeložila Sanja Miličević Armada. Zagreb: Meandar (edice Djela Milana Kundere). 115 s. (62/5)

OBERMANNOVÁ, Irena:
Dnevnik lude žene. Z českého originálu Deník šílené manželky přeložila Branka Čačković. Zagreb: Edicija Božičević. 152 s. (36/2)

PÁRAL, Vladimír:
Knjiga sladostrašća, smijeha i radosti. Z českého originálu Kniha rozkoší smíchu a radosti přeložila Renata Kuchar. Zagreb: Mozaik knjiga. 354 s. (73/10)

PETIŠKA, Eduard:
Najbogatiji vrabac na svijetu. Z českého originálu o nejbohatším vrabci na světě přeložil (?). Zagreb: Golden Marketing. 32 s. (69/3) 4. vyd.

Zlatna knjiga češkog pjesništva. Z českých originálů sestavil a úvodní studii Češko pjesništvo kroz stoljeća (České básnictví v průběhu staletí, s. 5-41) napsal Dušan Karpatský. Přebásnili Dubravka Sesar et al. Zagreb: Nakladni závod Matice hrvatske (edice Zlatna knjiga). 704 s. (31/3)

2004

ČAPEK, Karel:
Rat s daždevnjacima. Z českého originálu Válka s mloky přeložil a doslov napsal Ludwig Bauer. Doslov Roman za 21. stoljeće (Román pro 21. století) s. 291-298. Hrvatski Leskovac: Kruzak, 2004. 303 s. (49/5)

FUKS, Ladislav:
Miševi Natalie Mooshaber. Z českého originálu Myši Natálie Mooshaberové přeložil a doslov Fuksov bajkovit svijet između Kafke i Orwella (Fuksův pohádkový svět mezi Kafkou a Orwellem, s. 377-386) napsal Ludwig Bauer. Zagreb: Kruzak, 2004. 388 s. (47/2)

HRABAL, Bohumil:
Prebučna samota. Z českého originálu Příliš hlučná samota přeložil Miroslav Čihak. Zagreb:

Hena-com. 116 s. (62/8)

LEGÁTOVÁ, Květa (pravé jm. Hofmanová, Věra):
Ljudi iz Želara. Z českého originálu Jozova Hanule přeložily Katica Ivanković a Jindra Malá. Zagreb: Disput. 151 s. (38/2)

SVĚRÁK, Zdeněk, SMOLJAK, Ladislav:
Kazalište Jare Cimrmana. Z českých originálů Dobytí severního póly, Vyšetřování ztráty třídní knihy a Záskok sestavila, přeložila a doslov Kazalište Jare Cimrmana (Divadlo Járy Cimrmana, s. 165-174) napsala Katica Ivanković. Zagreb: Disput (edice Dagerotip). 174 s. (24/0)

2005

Baršunaste priče (Sametové povídky). Z českých originálů sestavil, úvod Pot pritiskom slobode (Pod tlakem svobody, s. 7-10) a poznámky o autorech napsal Jiří Hrabal. Přeložili Sanja Miličević Armada et al. Zagreb: Profil international. 277 s. (69/14)
(Obsahuje: Ajvaz, M.: Konec zahrady; Balabán, J.: A ptáci taky!; Dousková, I.: Kapustňák; Hakl, E.: Zlaté časy; Hrbáč, P.: Vyrážka na krku; Chochola, V.:Sestry Rosenbergerovy. Třísky do masa; Jirous, T.: Prsten a plachetnice; Kahuda, V.: Noc; Kratochvil, J: Sklípkani; Kriseová, E.: Městečko; Křesadlo, J.: Jedno ráno a večer cypriány Belvy; Kuna, K.: Blátivá Lhota; Ludva, R.: Cukrový vrch; Podroga, S.: Bomba ve vlaku; Ryčl, V.: Úvaha o životě; Topol, J.: Výlet k nádražní hale; Třešňák, V.: U jídla se nemluví; Urban, M.: Běloruska; Viewegh, M.: Nástěnkář)

ČAPEK, Karel:
Dašenka ili život šteneta. Z českého originálu Dášenka čili život štěněte přeložila Petra Malešević. Zagreb: Naklada Heid, 2005. 71 s. (60/4)

KLÍMA, Ivan:
Ljubavnici za jednu noć. Z českých originálů vybrala a přeložila Sanja Miličević Armada. Zagreb: Disput a Hrvatsko filološko društvo (edice Književna smotra: Na tragu klasika). 165 s. (44/7)

OBERMANNOVÁ, Irena:
Priručnik za neposlušne žene. Z českého originálu Příručka pro neposlušné ženy přeložila Renata Kuchar. Zagreb: Mozaik knjiga (edice Mozaikova zabavna biblioteka). 195 s. (60/15)

2006

HRABAL, Bohumil:
Gradić gdje je vrijeme stalo. Z českého originálu Městečko, kde se zastavil čas přeložil Miroslav Čihak. Zagreb: Hena-com. 151 s. (60/12)

KLÍMA,Ivan:
Poslednji stupanj prisnosti. Z českého originálu Poslední stupeň důvěrnosti přeložila Sanja Miličević Armada. Zagreb: Disput a Hrvatsko filološko društvo (edice Književna smotra: Na

tragu klasika). 422 s. (48/13)

KUNDERA, Milan:
Zavjesa. Z francouzského originálu La rideau přeložila Vanda Mikšić. Zagreb: Meandar (edice Djela Milana Kundere). 132 s. (66/12)

OUŘEDNÍK, Patrik:
Europeana. Z českého originálu Europeana přeložila Branka Čačković. Zagreb: Profil international (edice Suvremena češka proza). 122 s. (40/2)

PLATZOVÁ, Magdalena:
Sol, ovce i kamenje. Z českého originálu Sůl ovce a kamení přeložila Sanja Miličević Armada. Zaprešić: Fraktura. 142 s. (41/1)

VIEWEGH, Michal:
Izvan igre. Z českého originálu Vybíjená přeložila Branka Čačković. Zagreb: Profil international (edice Profil proza). 244 s. (76/24)

2007

HRABAL, Bohumil:
Prvo šišanje. Z českého originálu Postřižiny přeložila Sanja Miličević Armada. Zagreb: Hena-com. 139 s. (42/9)

ŠABACH, Petr:
Ramon. Nesvakidašnji problem Františka S. Z českých originálů Ramon a Nevšední problém Františka S. přeložila Renata Kuchar. Zagreb: Mozaik knjiga (edice Mozaikova zabavna biblioteka). 209 s. (59/18)

TOPOL, Jáchym:
Noćni posao. Z českého originálu Noční práce přeložila Sanja Miličević Armada. Zaprešić: Fraktura. 290 s. (63/16)

Nebeletristické české tituly vydané v období 1990-2007

1999

MUKAŘOVSKÝ, Jan:
Književne norme, strukture i vrijednosti. Z českých originálů sestavil a přeložil Predrag Jirsak. Doslov Jan Mukarovsky (s. 141-145) napsal Milivoj Solar. Zagreb: Matica hrvatska (edice Parnas, řada Teorije Književnosti). 157 s.
(Obsahuje studie Strukturalismus v estetice a ve vede o literature; Estetická funkce, norma a hodnota jako sociologické fakty; Umění jako semiologický fakt; K sémantice básnického

obrazu.)

2000

PATOČKA, Jan:
Što su Česi? Z českého originálu Co jsou Češi? Přeložila Manja Hribar. Zagreb: Durieux. 131 s. (30/2)

2001

MENZEL, Jiří:
Pa ne znam… Z českého originálu Tak nevím… přeložila Dagmar Ruljančić. Zagreb: AGM (edice Glumišna knjižnica Prolog). 131 s. (49/46)

Fonetyczny stereotyp języka czeskiego w polszczyźnie

Łukasz Rogoziński

Phonetic Stereotype Of The Czech Language In Polish

***Abstract**: The article describes a monologue of Polish comidian (Jacek Ziobro) who was pretending to speak Czech fluently while using (only a little bit altered) Polish. The paper aims at showing the results of analyses of all phonetic changes which monologue's author made to achieve the Czech-language-parody effect. That unusual stage performance, which could be entitled Speaking Czech when using Polish, leads to very interesting linguistic data.*

***Key words:** phonetics, pronunciation, language parody, phonological differences, prosody, stereotypes.*

***Contact:** Wrocław University, e-mail:lukaszrogozinski@gmail.com*

Celem niniejszego artykułu jest opisanie konstytutywnych (według użytkowników polszczyzny) cech fonetycznych języka czeskiego. Innymi słowy, przedstawiona zostanie analiza tego, jak Polacy „mówią po czesku" i (co jeszcze ważniejsze) jak słyszą język czeski. Wyrażenie „mówią po czesku" celowo ujęte zostało w cudzysłów, gdyż badaniu poddana została wypowiedź[1], której nadawca jedynie udawał posługiwanie się czeszczyzną, próbował naśladować charakterystyczne dla niej dźwięki i tym samym stworzył jej swoistą polską realizację. Realizacja ta jest w oczywisty sposób językową parodią, która najprawdopodobniej dla zwykłego Czecha i przeciętnego Polaka jest po prostu zabawna, ponieważ stworzona została na potrzeby kabaretowego wystąpienia. Dostarcza ona jednak niezwykle ciekawych lingwistycznie danych. Można nadać temu wystąpieniu (nieco paradoksalny) tytuł: „Mówienie językiem polskim po czesku". Analiza tego monologu pozwoliła określić cechy fonetyczne, jakie Polacy przypisują językowi swoich braci – Czechów. Dla wyodrębnienia owych cech kluczowe było zbadanie wszystkich odstępstw od przeciętnej artykulacji polskiej, których dopuścił się nadawca. Celem dokonywania przez autora wypowiedzi tych zmian w wymowie było bowiem wywołanie u odbiorców wrażenia, że monolog, choć całkowicie dla Polaków zrozumiały, jest wykonywany w języku czeskim – czy może raczej, że parodiuje język czeski.[2] Nadawca odwoływał się wszak nie do ugruntowanej wiedzy o czeszczyźnie, lecz do wyobrażenia, które o tym języku mają on i odbiorcy jego wystąpienia. Nie jest więc moim zamiarem próba oceny, porównania zaobserwowanych zmian fonetycznych z faktycznie obowiązującymi w języku

[1] Analizowany w niniejszym artykule monolog kabaretowy autorstwa Jacka Ziobry można obejrzeć na stronie: http://youtube.com/watch?v=oCipyl8e1ms (stan z dnia 28.05.2008)

[2] Należy także zaznaczyć, że autor dokonywał w tym celu również licznych zabiegów morfologicznych i leksykalnych. W niniejszym artykule pomijam ich opis.

czeskim normami dotyczącymi artykulacji i prozodii – jest nim próba opisu stereotypu tych norm, jaki niewątpliwie funkcjonuje w świadomości Polaków. Przedstawienie kontrastywnego opisu fonetyki języka czeskiego i fonetycznego stereotypu tegoż języka będzie celem moich przyszłych badań.

1. Zmiany w artykulacji samogłosek

a) [i], [I], [ɨ]

Rzadko można napotkać w badanej wypowiedzi samogłoskę [i] (przednią, wąską, przymkniętą) realizowaną dokładnie tak, jak ma to miejsce w języku polskim. Właściwie występuje ona tylko w nagłosie wyrazów obcego pochodzenia: [ˈ ideˑ jkɛ :]; [ˈ imprɛ ska], ewentualnie w nagł osie poprzedzona spółgłoską wargową lub wargowo-zębową: [ˈ v'ikl'ĭnkɛ]; [ˈ v'ilʧ 'Ixɔ :]; [ˈ p'ikna:] oraz w wygłosie poprzedzona [k] lub [m], ale tylko w przypadku, gdy nie jest to koniec frazy i gdy nie jest wymawiana jako samogłoska długa: [ˈ tɛ kstɛ ʧ k'i]; [ˈ vrɔ tk'i]; [ˈ puk'im]; [ˈ paʧ awk'i]; [ˈ malɛ ɲ k'im]; [ˈ gɛ mbɛ ʧ k'i]; [ˈ ʃ uvarkam' i]; [ˈ ʃ ɔ p' ik]; [ˈ ʃ pɔ nk'i]; [ˈ tɨ m'i]; [duˌ pɛ rɛ lkɔ vaˈ tɨ m'i]. Należy podkreślić, że podane wyżej przykłady są nielicznymi wyjątkami. Charakterystyczna dla badanego tekstu jest zniekształcona artykulacja [i], której rezultatem jest głoska głównymi cechami zbliżająca się do [I] (samogłoski niższej, prawie przymkniętej i scentralizowanej) a także nieco do [ɨ] (samogłoski wysokiej, scentralizowanej, przymkniętej). Te trzy samogłoski tworzą swego rodzaju artykulacyjny kolaż i niekiedy trudno sprecyzować, która z nich została w danym przypadku zrealizowana. Oczywiście, posługiwanie się symbolem [I] w transkrypcji jest uproszczeniem, jednak moim zdaniem oddaje on najlepiej faktycznie realizowany dźwięk. Często głoska [I] wymawiana jest jako samogłoska długa. Trzeba także zauważyć, że nie miękczy ona poprzedzającej ją spółgłoski w tak dużym stopniu jak [i]. To jeszcze bardziej uwydatnia jej nienaturalność dla polskiego odbiorcy i ma oczywiście sugerować jej „czeskość". Oto przykłady: [ˈ p'Izdrɨ gaˑ ɬ k'I:]; [ˈ flakɔ n' I:k]; [ˈ vbI:t']; [ˈ pomɲ I:j]; [ˈ n' Iʦ]; [ˈ zrob' Iɬ]; [ˈ radark'I:]; [ˈ navI:jka]; [ˌ zɔ ɔ ˈ f'Ilka]; [ˈ k'Itɛ :k]. Niską frekwencję w analizowanym monologu ma samogłoska [ɨ]. Z jej artykulacją najbliższą wzorcowej mamy do czynienia w pozycji po wargowej [b] i wargowo-zębowej [v]: [ˈ bɨ ɬ a:]; [ˈ vɨ bzdɨ ka:], [ˈ vɨ xɔ d'i], [ˈ vɨ ska-xujɛ :] oraz w zaimku osobowym *ty* [tɨ].[3] Często jest ona jednak zastępowana przez głoskę zbliżoną do [i] – szczególnie w nagłosie w połączeniach, które w języku polskim byłyby realizowane jako [pʂ ɨ].

Te dwie tendencje (zamienianie [i] na [I] oraz [ɨ] na [i]) mają ogromny wpływ na budowanie wrażenia czeskości badanej wypowiedzi. Pierwsza z nich powoduje unikanie pełnego miękczenia poprzedzającej spółgłoski. Druga zaś – zmiękczanie spółgłosek w takich kontekstach, w których w wymowie polskiej zmiękczone by nie zostały.

b) [a]

Ciekawe zmiany dotyczą sposobu artykulacji samogłoski [a], która najczęściej podlega wydłużaniu i podczas niego (niekiedy) nabiera cech głoski szczelinowej (lub półotwartej) gardłowej bądź krtaniowej dźwięcznej. Międzynarodowy alfabet fonetyczny nie określa dokładnie tego dźwięku. Jest on obcy językom indoeuropejskim i dokładne jego zdefiniowanie

[3] Samogłoska [ɨ] występuje także przy próbach naśladowania czeskiej zgłoskotwórczej spółgłoski [r]. Zob. niżej.

wymagałoby specjalistycznych badań. Na potrzeby niniejszego artykułu określę go w sposób nie do końca precyzyjny jako dźwięk pośredni między [a], [ʕ] i [ɦ]. Możemy spróbować uzyskać taki dźwięk podczas artykulacji [a]. Należy wtedy przesuwać nasadę języka do tyłu aż do momentu, w którym wyczuwalne będzie napięcie mięśni, i – nie rozluźniając ich – starać się wypowiedzieć [ɦ].

c) inne samogłoski ustne

Pozostałe samogłoski ustne nie podlegają większym zmianom jakościowym. Pamiętać jednak należy, że wszystkie nabierają charakterystycznych cech, gdy poddawane są wzdłużeniom.[4] Ciekawe zmiany związane z próbą naśladowania iloczasu dotyczą samogłoski [u]. Tam, gdzie oddawana jest ona w polskiej pisowni przez *ó*, autor monologu wymawia ją jako długą samogłoskę [ɔ :]. (Na przykład: *Nie bój* [' nɛ ‿b ɔ :j].) Nie można jednak zaliczyć tych zmian do regularnych. Bywa, że *ó* jest artykułowane po prostu jako [u], a zmianie na [ɔ] podlega *u.* (Na przykład: *A chuj* [a-' xɔ j].)

d) samogłoski nosowe

Artykulacja samogłosek nosowych nie odbiega znacznie od typowej dla języka polskiego. Jedynym przykładem zmian jakościowych w realizacji samogłoski nosowej jest wymowa [ɔ̃] jako dwugłoski [ou]: [jou]. Nosowość [ɛ̃] utrzymana jest tylko przed spirantem [s] w wyrazie *gęstwinka* [gɛ̃ stf'iŋka].

2. ZMIANY W ARTYKULACJI SPÓŁGŁOSEK

a) zgłoskotwórcze [r] i [l]:

Charakterystyczna dla języka czeskiego zgłoskotwórcza spółgłoska [r] nie występuje w badanej wypowiedzi w czystej postaci. Podczas każdej próby jej imitacji słyszalny jest dodatek brzmienia samogłoskowego. Spółgłoska [r] poprzedzana jest przez [ɨ]. Jednak jest to [ɨ] skrócone i osłabione: [' kɨ rkonɔ ʃ a¸ m'i:]; [' pɔ tpɨ rdala]; [' ʧ ɨ rvɛ nI]. Taki zestaw głosek (krótkie [ɨ] i [r]) występuje najczęściej między spółgłoskami zwartymi i zwarto-szczelinowymi. Zgłoskotwórcza spółgłoska [l] nie występuje w badanej wypowiedzi w ogóle. Nawet w formach pochodnych od leksemu *wilk* (czeskie *vlk*) udział poprzedzającego brzmienia samogłoskowego [ɨ] jest nazbyt duży, by można było mówić o jej (nawet tylko zbliżonej do wzorcowej) realizacji.

b) spółgłoska boczna [l] i półsamogłoska [w]

Brzmienie opisanego wyżej zestawienia głosek [ɨ] z [l], które daleko odbiega od zgłoskotwórczego [l], jest mimo wszystko nienaturalne dla polskiego odbiorcy i spełnia z powodzeniem funkcję imitacyjną wymowy czeskiej. Dzieje się tak ze względu na charakterystyczną dla całego analizowanego monologu artykulację głoski bocznej [l]. Otóż, jej wymowa znacznie odbiega od najpopularniejszej współcześnie w języku polskim. Jest ona realizowana jako głoska pośrednia między dawnym polskim zębowym [ł] a [l] niezmiękczonym. Zbliża się tym samym do spółgłoski retrofleksyjnej bocznej półotwartej [ɭ]: [' viɭ ʧ 'Ixɔ :]; [ɭ a' tka]; [skɭ ad' ka][5]. Często również w ten sposób realizowana jest półsamogłoska [w]. Należy dodać, że niekiedy autor monologu stylizuje artykulację [w] na dawną (tzw. teatralną), zębową [ł].

c) czeskie [ř]

[4] Por. w niniejszym artykule punkt 3. Prozodia.

[5] W pozostałych transkrypcjach fonetycznych słów, które zawierają w wersji zapisanej literę *l*, oznaczam reprezentowaną przez tę literę głoskę po prostu jako [l].

W analizowanej wypowiedzi napotykamy próby imitacji czeskiego [ř], którą to głoskę możemy określić jako połączenie znacznie skróconego [r] z [ʒ] albo (zależnie od kontekstu) z [ʃ] – przy jednoczesnym podkreśleniu braku wyraźniej granicy między tymi dźwiękami. Próby realizacji tej głoski napotykamy tam, gdzie w polskim zapisie wymawianego wyrazu jest dwuznak *rz*. Artykulacja [ř] jest jednak znacznie uproszczona. Sprowadza się do zmiękczonego [r]: [ˈ kurʼi] lub [ʒ]: [ˈ ʒʼikl].

d) spółgłoski [ʂ], [ʐ], [tʂ]

Warto nieco dokładniej omówić artykulację niektórych spółgłosek frykatywnych i afrykat. Najbardziej interesujące zmiany względem typowej dla użytkownika języka polskiego artykulacji napotykamy przy realizacji *sz* [ʂ], która to spółgłoska wymawiana jest jako [ʃ]. Przestaje więc ona tutaj być spółgłoską retrofleksyjną, czyli taką, którą artykułujemy za pomocą uniesienia ku górze i lekkiego cofnięcia czubka języka tak, by wytworzyła się szczelina w okolicy zadziąsłowej. Staje się zaś spółgłoską laminalną (dokładniej: laminalno-postalweolarną) – czyli artykułowaną za pomocą przedniego skraju grzbietu języka tworzącego szczelinę w okolicy zadziąsłowej – i otrzymuje dodatkowo sekundarną artykulację palatalną. Jest więc w stosunku do [ʂ] odbierana jako zmiękczona: [ˈ ʃ ɔ pʼ ik], [ˈ ʃ pɔ nkʼi]. Podobnie realizowany jest dźwięczny odpowiednik tej spółgłoski. Wymawiana na sposób obcy językowi polskiemu głoska [ʐ] upodabnia się do [ʒ]: [ˈ ʒʼikl].

Analogiczny proces zachodzi przy artykulacji zwarto-szczelinowej *cz* [tʂ], która to spółgłoska realizowana jest jako [ʧ]: [ˈ paʧ awkʼi], [ˈ v‿dɛ sɛ ʧ kɛ ː]. Nie ma w analizowanym monologu ani jednej realizacji polskiej głoski [dʐ]. Można jedynie przypuszczać, że byłaby ona wymawiana jako [dʒ].

e) spółgłoski [ɕ], [ʑ], [tɕ], [dʑ]

W całej badanej wypowiedzi nie znajdziemy ani jednej pełnej realizacji spółgłosek szczelinowych alweo-palatalnych *ś* [ɕ] i *ź* [ʑ]. Fakt ten godny jest odnotowania, gdyż nie występują one w języku czeskim. Stałą praktyką nadawcy jest zastępowanie ich przez odpowiedniki alweolarne [s], [z]: [ˈ vezmʼɛ ʃ]; [sɛ] (*się*). Specyficznie są także realizowane spółgłoski zwarto-szczelinowe alweo-palatalne ć [tɕ] i dź [dʑ], które każdorazowo zastępowane są zmiękczonymi spółgłoskami przedniojęzykowo-zębowymi [tʼ] i [dʼ] (niekiedy z przydechem): [ˈ vi xɔ dʼi], [kuˈ matʼ ɛ]. Należy w tym miejscu dodać, że tendencja do unikania głosek miękkich przejawia się także w niskiej frekwencji [ɲ] (w połączeniach *ni*), która to głoska zamieniana jest często na [nʼI]: [ˈ nʼ ɪt͡s].

f) spółgłoski [g], [k]

Charakterystyczną praktyką artykulacyjną w analizowanej wypowiedzi jest zastępowanie tylnojęzykowej zwartej głoski dźwięcznej [g] przez bezdźwięczną tylnojęzykową [x]. (Sporadycznie również przez jej dźwięczny odpowiednik [ɣ].) Nie jest to jednak proces usystematyzowany. Czasami wymowa [g] zostaje względem naturalnej polskiej niezmieniona. Ciekawym zaś elementem strategii artykulacyjnej zastosowanej przez autora monologu jest realizowanie głoski [x] również tam, gdzie powinna być ona w naturalnej wymowie polskiej wymawiana po prostu jako bezdźwięczna [k]. Nigdy jednak autorowi monologu nie udało się wykonać dźwięcznej szczelinowej krtaniowej [ɦ]: [ˈ xɔ rkamʼI], [pɛ vˈ nɛ xɔ], [ˈ xɔ dʼ ina], [ˈ vi ska-xujɛ ː].

3. PROZODIA

Najważniejszymi czynnikami wpływającymi na odbiór badanej wypowiedzi jako udającej język czeski są zmiana akcentu paroksytonicznego na akcent inicjalny oraz próba naśladowania

iloczasu. To właśnie różnice czasu trwania samogłosek w badanym wystąpieniu są głównymi przyczynami wszystkich innych zmian w ich artykulacji. (Samogłoska wzdłużona staje się bardziej zaokrąglona.) Najczęściej mamy tu do czynienia z wydłużaniem samogłoski, która jest ośrodkiem ostatniej sylaby w poszczególnych frazach fonologicznych. Daje się także zauważyć tendencja do wydłużania (lecz znacznie mniejszego) ostatnich sylab w wyrazach, które frazy nie kończą: [ˈ Zdɛ nɛ ˑ k | ˈ Bajɛ rɛ **:**k]; [ˈ A-hɔ **:**j‿aˈ v'Ita**ˑ** m‿va**:**s | ˈ mɔ jɛ ˈ karaka**ˑ** n͡tʂk'ɛ |ˈ pɔ papra˛ n͡tʂɛ **:**]; [ˈ p'Izdrɨ ga**ˑ** ɬ k'**I:**]; [ˈ a za mɔ ˈ mɛ ntɛ **:**k |ˈ zapɔ dam‿vam ˈ nav'ijku**:**]; [ˈ nɔ ‿tɔ ˈ v‿dɛ sɛ ʧ kɛ **:**]; [ˈ dav'ɛ nkɔ | ˈ dav'ɛ nkɔ ˈ tɛ mku**:**].

Częste i znaczne wzdłużanie samogłosek w ostatnich sylabach fraz związane jest z ich charakterystycznym konturem intonacyjnym. Takie frazy są niemal zawsze wznoszące. Wpływa to nieuchronnie na ton wzdłużanych samogłosek, który jest wyższy w stosunku do tonu pozostałych samogłosek w danej frazie. Należy podkreślić, że napotkane tu różnice czasowe w trwaniu poszczególnych segmentów, które pozwalają nam wyrokować o zaistnieniu samogłosek długich i krótkich, nie mają nic wspólnego z różnicami fonologicznie dystynktywnymi. Nie wprowadzają one opozycji fonemów długich i krótkich – są tylko przejawem dążenia do upodobnienia sposobu artykulacji samogłosek do charakterystycznego dla języka czeskiego. Charakterystycznego dla odbiorcy, który języka czeskiego nie zna i dla którego fonologiczne zróżnicowanie długości trwania samogłosek jest obce. Odbiorca taki nie potrafiłby dobrze realizować tych głosek, ani wskazać dokładnie, kiedy się pojawiają.

Wspomniany wyżej akcent inicjalny, choć częsty, również nie jest konsekwentnie w całej wypowiedzi stosowany. Zdarzają się liczne od niego odstępstwa (na rzecz typowego dla języka polskiego akcentu paroksytonicznego).

4. WNIOSKI

Uzyskanie pełnego opisu fonetycznego stereotypu języka czeskiego funkcjonującego w świadomości użytkowników polszczyzny wymaga dodatkowych badań. Z przedstawionej w niniejszym artykule analizy monologu Jacka Ziobry wynika, że głównymi wyznacznikami tego stereotypu są: akcent inicjalny, wydłużanie niektórych samogłosek, substytucje spółgłosek tylnojęzykowych szczelinowych w miejsce tylnojęzykowych zwartych, znikoma frekwencja spółgłosek alweo-palatalnych, wymawianie retrofleksyjnych spółgłosek szczelinowych i zwarto-szczelinowych jako spółgłosek laminalnych, specyficzny sposób artykulacji polskiego dwuznaku *rz* oraz głosek [w], [l], [r] (szczególnie wtedy, gdy dwie ostatnie poprzedzają inną spółgłoskę), niemal całkowity brak samogłosek nosowych, specyficzna wymowa głoski [i], (która wpływa na nieregularności w miękczeniu spółgłosek).

Summary

Main features of phonetic stereotype of the Czech language (for people with Polish as their mother tongue) based upon analysis of the Jacek Ziobro's monologue are: placing the stress on the first syllable of word, changing vowel length (the preceived duration of a vowel sound), substituting velar plosive consonants for velar fricative consonants, low attendance of alveo-palatal consonants, pronouncing retroflex affricate and fricative consonants as laminal consonants, specific pronunciation of [ʐ˛] (when written in Polish as *rz*) and [w], [l], [r] consonants (especially when followed by other consonant), almost complete lack of nasal vowels, specific pronunciation of [i] (which causes irregularities in palatalization of consonants).

Czesko-polska interferencja językowa a glottodydaktyka – specyfika nauczania języka polskiego jako obcego w Republice Czeskiej

Wojciech Hofmański

Czech And Polish Language Interference And Glottodidactic – A Specificity Of The Teaching Polish As A Foreign Language In Czech Republic

***Abstract**: The article is one of the first attempts of describing the pecularity of teaching Polish as a foreign language in a Slavic country. The object of interest is the Polish language which is used by trainees in the homogeneous Czech language groups.*

Short and selective overview of differences which are found between Polish and Czech languages allowed to exemplify two contrary categories of glottodidactic difficulties and refer to the basic question which tutors and lecturers are facing with – what should be taught?

***Key words:** Polish as a foreign language, comparative linguistics.*

***Contact:** Adam Mickiewicz University, e-mail: wojciech.hofmanski@gmail.com*

Polska glottodydaktyka rozwija się wręcz błyskawicznie. W najbliższych latach nie należy też spodziewać się jakiejkolwiek recesji. Przede wszystkim oczywista wydaje się konieczność zapewnienia opieki rodakom decydującymi się na emigrację zarobkową. Dotyczy to głównie dzieci urodzonych poza granicami Rzeczpospolitej oraz małżeństw mieszanych. Jednocześnie kilkanaście lat, które upłynęło od upadku bloku wschodniego powoduje, że dawne idee słowianofilskie w sposób samoistny odpolityczniły się i jako naród znów zwracamy się ku najbliższym – również językowo – sąsiadom. Na odpowiedź z ich strony musimy być przygotowani. Niestety programy nauczania i podręczniki języka polskiego jako obcego adresowane do innych Słowian wciąż jeszcze nie są dostatecznie dopracowane. Co prawda istnieje już dobrze oceniany podręcznik (dla początkujących) przygotowany z myślą o studentach słowackich[1], trwają również zaawansowane prace nad programem i podręcznikami dla Ukraińców. Nie najlepiej natomiast wygląda sytuacja w obszarze kształcenia polonistycznego w Czechach. Trzy sprofilowane podręczniki praktycznie nie są już wykorzystywane[2].

[1] Porównaj: M. Pančíková, W. Stefańczyk: Po tamtej stronie Tatr. Kraków 2003.

[2] K. Pösingerová, A. Seretny: Czy Czechów jest trzech? Učebnice polského jazyka pro Čechy. Kraków 1992.

K. Pösingerová, A. Seretny: Coraz bliżej Polski. Učebnice polského jazyka pro Čechy. Praha 1997.

Z. Tarajło-Lipowska: Mówię po polsku. Učebnice polštiny pro Čechy. Warszawa 1994.

W zaistniałej sytuacji warto zastanowić się nad możliwościami i problemami jakie niesie z sobą proces glottodydaktyczny w Republice Czeskiej. Nauczanie języka polskiego jako obcego w grupach jednorodnych językowo wiąże się oczywiście z określonymi utrudnieniami i wymaga zastosowania optymalnych rozwiązań metodycznych dostosowanych do potrzeb rodzimych użytkowników danego języka. W przypadku nauczania Słowian sytuacja wydaje się stosunkowo skomplikowana. Gdy dodatkowo weźmie się pod uwagę fakt, że mowa jest o Czechach, stopień komplikacji wzrasta. Chodzi bowiem o najbliżej spokrewnione języki, które nieustannie na siebie wpływają – począwszy od pierwszej fali bohemizmów po przyjęciu chrześcijaństwa przez Polskę, poprzez polonizmy użyte podczas rekonstrukcji języka czeskiego w XIX wieku, aż po współczesny język komunikacji mieszkańców Zaolzia.

Celem niniejszego artykułu jest zatem nakreślenie specyfiki nauczania polszczyzny w jednorodnych grupach prymarnie czeskojęzycznych. Przedstawione zostaną trzy wybrane płaszczyzny językowe, które jednoznacznie dyferencjują oba systemy. Tak poprowadzony wywód ma na celu – po pierwsze – zilustrowanie występowania dwóch odmiennych kategorii problemów glottodydaktycznych. Po drugie – wiąże się z pytaniem najważniejszym w perspektywie nauczania języka: Czego należy uczyć?

Czeszczyzna oraz polszczyzna należą do najbardziej interesujących języków słowiańskich. Jeden i drugi system wiele łączy, ale i wiele dzieli. Są sobie bliskie genetycznie, jednak odległości typologiczna jest już wyraźna. W przypadku języka polskiego można choćby wskazać znacznie większą fleksyjność. Polszczyznę cechuje również wyższy stopień konsonantyczności (choć na tle ogólnosłowiańskim to właśnie polszczyzna wraz z językiem czeskim, słowackim i oczywiście łużyckim tworzy grupę najbardziej wokalicznych języków).

Jakie są najbardziej charakterystyczne różnice w zakresie systemu fonetycznego? Znacząca różnica obserwowana jest w zakresie relacji fonemów /y/ – /i/. Istniejąca między nimi dyferencja charakterystyczna jest dla polszczyzny. Oczywiście w konsekwencji przegłosu opozycja twardość: miękkość została zachwiana, a korelacja palatalności została przeniesiona na konsonant poprzedzający samogłoskę [y] lub [i] w leksemie. Znormalizowana wymowa czeska nie zakłada jednak istnienia różnicy pomiędzy realizacją fonetyczną dźwięków odpowiadających obu grafemom. Powoduje to liczne błędy w wymowie a w konsekwencji znaczne kłopoty z ortografią. Kolejny, ale blisko związany z poprzednim problem dotyczy usterek ortofonicznych w zakresie realizacji niektórych polskich głosek szczelinowych i zwartoszczelinowych, zwłaszcza [š], [ś], [č], [ć], [ž], [ź]. Czeskie głoski oznaczane przez grafemy *š*, *č*, *ž* nie mają bowiem pełnych polskich odpowiedników a ich wymowa jest pośrednia w stosunku do wymienionych par polskich konsonantów. Obok oczywistych zagrożeń ortograficznych, taki stan rzeczy prowadzi również do istnienia zaburzeń natury semantycznej. Interferencja[3] w tym zakresie może bowiem uniemożliwić prawidłowe zdekodowanie informacji opartej o niektóre leksemy – np.:

- *M. kasa – kasza – Kasia/ D. kasy – kaszy – Kasi*

[3] Zgodnie z terminologią przedstawioną przez H. Komorowską *transfer* to przenoszenie umiejętności uprzednio opanowanej na opanowanie innej, nowej umiejętności. *Interferencja* natomiast to przenoszenie uprzednio opanowanej umiejętności na struktury różniące się (porównaj: H. Komorowska: Nauczanie gramatyki języka obcego a interferencja. Warszawa 1969). Ponieważ niniejsza analiza dotyczy wyłącznie tego typu transferów, który określić można mianem interferencji, na potrzeby artykułu oba wskazane terminy będą stosowane wymiennie.

Natomiast przykładem współwystępowania wskazanych dwóch interferencji jest wymowa polskich leksemów typu:

(2) *płoszy, rozkoszy*

Ich fonetyczna realizacja przez prymarnie czeskojęzycznych użytkowników polszczyzny wyjątkowo często wykazuje oba te uchybienia:

(3) [*p□□̣'i*] , [*roskọ'i*]

Inne, znaczące różnice w obrębie fonetyki i fonologii analizowanych systemów (dla polszczyzny: brak iloczasu, konsekwencje odmiennego rozwoju sonantów i obecność nosowych) mimo swojej wyrazistości nie powodują równie istotnych uchybień ortofonicznych. Wyjątkiem jest może permanentne ignorowanie grafemu ł ([□]) i wymawianie go jako [l] w leksemach wspólnych dla obu języków – np.:

(4) *usłyszała-* [*uslyšala*]

Obok powyższych, dobrze rozpoznanych problemów z wymową dostrzec można inne, znacznie bardziej subtelne interferencje – choćby natury składniowej. Mimo pozornej zgodności terminy *swobodny szyk* i występujący w czeskim językoznawstwie *volný slovosled* odnoszą się do różnych konwencji językowych. W świadomości osób zgłębiających tajniki języka polskiego powoduje to pewne myślowe uproszczenie, poprzez które dochodzi licznych zaburzeń na poziomie linearnym zdania. Najczęściej spotykanym uchybieniem jest błędne lokowanie zaimka *się* oraz osobowych form czasownika *być* w konstrukcjach analitycznych. W języku czeskim zaimek *se* oraz formy czasownika posiłkowego *být* lokowane są na drugiej pozycji syntaktycznej. Stąd właśnie pojawianie się konstrukcji o nieuzasadnionej kontekstem inwersji, bądź tworzenie niepoprawnych zdań wyizolowanych:

(5) a. *Dlaczego **się** języka obcego nie **nauczyć** tym najłatwiejszym sposobem?!**[4]*
b. *Dlaczego nie nauczyć się języka obcego tym najłatwiejszym sposobem?!*

(6) a. *Oprócz tego **jest ważne** poznawanie nowej kultury i kraju.**
b. *Oprócz tego ważne jest poznawanie nowej kultury i kraju.*

Różne dla obu systemów są też normy w zakresie pozycji przydawek. Język czeski ze swoją prepozycją wykazuje większą regularność. Typowa dla polszczyzny prepozycja przydawki charakteryzującej oraz postpozycja przydawki gatunkującej oraz wyróżniającej powoduje kolejne charakterystyczne transfery:

(6) a. *Michał mówił o **najnowszych literackich** prądach.**
b. *Michał mówił o najnowszych prądach literackich.*

Najmniej błędów w zakresie porządku linearnego dotyczy stosowania dopełnień. Okolicznik natomiast wymyka się sprawnej charakterystyce ze względu na zastosowanie przede

[4] Symbol * w przykładach a. oznacza zachowanie oryginalnego zapisu. Poniżej umieszczono analogiczne zdania (b) o szyku neutralnym.

wszystkim kontekstowe.

Trzecią różniącą systemy płaszczyzną, którą warto wskazać, jest kategoria potoczności. We współczesnej, ogólnonarodowej czeszczyźnie wyróżnić można po pierwsze – język oficjalny, który występuje przede wszystkim w tekstach pisanych oraz wygłaszanych tekstach publicznych wystąpień: *spisovná čeština*[5], po drugie – mówioną odmianę języka literackiego, która cechuje się drobnymi odstępstwami od skodyfikowanych norm *spisovnej češtiny: hovorová čeština*, i w końcu – interdialekt czeski, będący już nieoficjalnym językiem ogólnym wszystkich warstw społecznych: *obecná čeština*[6]. W środowisku inteligenckim zajmuje ona miejsce niższe od *hovorovej češtiny*, rozwija się nieprzerwanie i rozpowszechnia po terytorium całej Republiki (z Czech na Morawy i Śląsk) dzięki wytworom kultury popularnej – filmom, audycjom telewizyjnym i radiowym itd.[7]. Dzisiejsza pozycja *obecnej češtiny* jest zatem konsekwencją ciągłego rozwoju języka niższych warstw społecznych z obszaru środkowych Czech zderzonego z dwudziestowiecznym rozwojem mediów. Tym samym znana z polszczyzny dwudzielność języka ogólnonarodowego nie jest tak oczywista, jak pozornie mogłoby się wydawać.

Istotne w tym momencie staje się pytanie o funkcjonowanie i kształt kategorii potoczność. W polszczyźnie nieoficjalnemu językowi w odmianie mówionej ale i pisanej towarzyszą te niedociągnięcia i usterki językowe, które często można interpretować jako bezpośrednią konsekwencję szybkiego tempa komunikacji. Niewłaściwe byłoby jednak sprowadzenie specyfiki języka potocznego do listy usterek i uchybień. W samej warstwie leksykalnej tej odmiany polszczyzny można wskazać elementy charakterystyczne, których nie sposób jednoznacznie waloryzować *in minus* – na przykład występowanie tzw. wyrazów wspólnych (np. pić, jeść, tam, matka, brat, siódmy etc.)[8]. W tym rozumieniu potoczności byłaby kodem, który uznać należy za najważniejszy (proporcjonalna dominacja pośród aktów komunikacji), i który realizuje się poprzez normę użytkową komunikacji. Byłaby to również alternatywa dla skonwencjonalizowanego języka oficjalnego opartego o normę wzorcową.

Podstawowym wykładnikiem jest oczywiście leksyka – występowanie jednostek wyrazowych rejestrowanych przez słowniki języka polskiego właśnie jako potoczne (np. *sms*, *wywalić* itp.), jak również występowanie najróżniejszych neosemantyzmów (*bańka* ‘głowa’). Potoczny język polski w zakresie fonetyki (odmiana mówiona i jego graficzne odzwierciedlenie) praktycznie nie różni się od oficjalnego odpowiednika. Obok denazalizacji cechą prymarną wśród modyfikacji byłyby elizje głosek, które z normatywnego punktu widzenia uznać można nie tyle za błędy, co raczej usterki ortofoniczne[9]. Na tej płaszczyźnie obecná čeština wykazuje jednak cały szereg zjawisk odróżniających ją od spisovnej češtiny (dyftongizacja ý → ej, np. przymiotnik, rodz. m.: silny, silný → silnej; przejście é → ý, np. przymiotnik, rodz. nijakiego možné → možný; przejście í → i, np. není → neni; uproszczenie grup spółgłoskowych, np. ňejaký → ňákej; występowanie protetycznego v- , np. vokno).

[5] Porównaj: *Spisovná čeština* – hasło. In: Encyklopedický slovník češtiny. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2002, s. 90-91.

[6] Porównaj: *Obecná čeština* – hasło. W: Encyklopedický slovník češtiny. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2002, s. 81-82.

[7] Porównaj: E. Siatkowska: Rodzina języków zachodniosłowiańskich. Warszawa 1992, s. 6-7.

[8] A. Markowski: Jak dobrze mówić i pisać po polsku. Warszawa 2000, s. 20-21.

[9] Porównaj: A. Cegieła: Norma wzorcowa i norma użytkowa komunikacji we współczesnej polszczyźnie. In: O zagrożeniach i bogactwie polszczyzny. Formy kultury słowa. Pod red. J. Miodka. Wrocław 1996, s. 28.

Ponadto w zakresie słowotwórstwa ciekawią uniwerbalizmy takie jak *textovka* (‘wiadomość tekstowa’). To wszystko powoduje, że nasilenie wykładników potoczności w języku czeskim może być nawet czterokrotnie większe w porównaniu z tym samym tekstem osadzony w identycznej sytuacji komunikacyjnej w języku polskim[10].

Języki fleksyjne – takie jak czeszczyzna czy polszczyzna – wymagają szczególnie uważnego doboru metod nauczania. Z powodów tu oczywistych najbardziej popularna, wywodząca się z angielskiej glottodydaktyki metoda komunikacyjna całkowicie się nie sprawdza. Tym samym kłopotliwe staje się efektywne prowadzenie procesu glottodydaktycznego w grupach mieszanych, zwłaszcza jeśli w ich skład wchodzą Słowianie. W przypadku nauczania języka polskiego jako obcego użytkowników najbliżej spokrewnionych języków najlepsza bowiem wydaje się metoda kognitywna oparta na kontrastowaniu.

Przywołana na początku nieprzystawalność płaszczyzny fonetyczno-fonologicznej powoduje powstanie modelowego wręcz miejsca trudnego – charakterystycznego obszaru kształcenia, który wymaga szczególnego nacisku dydaktycznego. W ogólnym obrazie polskiej glottodydaktyki najbardziej znanym przykładem tego typu utrudnień jest kategoria aspektu. Oczywiście czescy poloniści i slawiści doskonale radzą sobie z tą partą materiału językowego. Jednak poza wskazanymi problemami z wymową istnieją inne, równie charakterystyczne i kłopotliwe odcinki procesu ich kształcenia – choćby doskonalenie umiejętności w zakresie doboru końcówki rzeczowników (w D l.p., rodz. męskiego; C l.p., rodz. męskiego; M l.m., rzeczowników rodz. męskiego), czy nieprzystawalności rodzajowej.

Ten wyjątkowo ciekawy proces glottodydaktyczny wiąże się z jeszcze jednym rodzajem utrudnień. Ich występowanie ilustrują przytoczone przykłady uchybień w porządku linearnym polskich wypowiedzeń. Zagrożenia takie można określić mianem miejsc szczególnie trudnych – byłyby to ukryte, pozornie niewidoczne transfery uniemożliwiające jednak wysoką jakość komunikacji, zwłaszcza w przypadku późniejszych etapów kształcenia językowego. Transfery tego typu bywają niedostrzegane przez lektorów mniej doświadczonych lub nieposiadających dostatecznej wiedzy o kształcie systemu języka wyjściowego. W grupach wielonarodowych zdiagnozowanie tej kategorii problemów glottodydaktycznych okazuje się jeszcze trudniejsze. Podstawową cechą dyferencjalną wskazanych dwóch typów utrudnień jest natomiast transparentność.

Trzecie zestawienie – odnoszące się do norm komunikacji – powoduje wątpliwości co do istoty przedmiotu nauczania. Idąc za profesorem Markowskim, który podkreśla znaczenie potocznej odmiany języka należy stwierdzić, że działania lektora powinien cechować właśnie nacisk na codzienną i swobodną komunikację. Wykładowców-slawistów przekonać może do tego powyższa analiza ukazująca niewielką odległość pomiędzy normą wzorcową i normą użytkową komunikacji we współczesnym języku polskim.

W procesie glottodydaktycznym należy nieustannie zadawać pytanie o to, w jaki sposób nauczać maksymalnie naturalnej realizacji aktu komunikacji językowej. W kontekście nauczania języka polskiego jako obcego na terenie Republiki Czeskiej, trzy przedstawione uwagi wydają się przynajmniej częściowo przybliżać do pełnej odpowiedzi.

10 Badanie porównawcze przekładu tekstu literackiego operującego językiem potocznym omówione zostało przeze mnie w czasie konferencji językoznawczej „Mowa: między produkcją a recepcją” (Kalisz 2007) – publikacja w przygotowaniu.

Summary

Flexní jazyky vyžadují specifické metody výuky – jiné než ty, se kterými operuje nejrozšířenější a nejrychleji se rozvíjející anglická glottodidaktika.

V jazykově jednorodých skupinách se nejoptimálnější zdá kongitivní metodika opřená o kontrast.

Existují dvě různé kategorie obtížnosti výuky polštiny jako cizího jazyka – obtížná místa, která vyžadují zvláštní didaktický důraz, a místa obzvláště obtížná, jejichž zdrojem jsou pravidelné zdánlivě neviditelné interference zásadně snižující kvalitu komunikace.

Lektor by neměl pouze samostatně usilovat o rozpoznání míst obzvláště obtížných. Měl by rovněž formovat umění výběru správných jazykových prostředků – mimo jiné přes důraz na každodenní nespisovnou (ale správnou!) polštinu, která je přece nesmírně blízká oficiální formě polštiny.

Fusional languages need special methods of teaching – other from those on which the most developed English glottodidactics operates. The optimal method for homogeneous groups of languages seems to be the cognitive one, based on contrasting.

There are two different categories of difficulties in teaching Polish as a foreign language – things that are stiff and need a special didactic stress, and things that are particularly difficult, which stems from regular, seemingly invisible interferences that lower the quality of communication.

The instructors not only should aim at recognizing the most difficult parts, but they also ought to develop the ability to select proper linguistic means of expression – for example by stressing the everyday, colloquial Polish (but still correct!), which is very close to the official variety of the language.

Bibliografia

1) CEGIEŁA, A.: Norma wzorcowa i norma użytkowa komunikacji we współczesnej polszczyźnie. In: O zagrożeniach i bogactwie polszczyzny. Formy kultury słowa. Pod red. J. MIODKA. Wrocław 1996.

2) KOMOROWSKA, H.: Nauczanie gramatyki języka obcego a interferencja. Warszawa 1969.

3) LIPIŃSKA, E., SERETNY, A.: ABC metodyki nauczania języka polskiego jako obcego. Kraków 2005.

4) MARKOWSKI, A.: Jak dobrze mówić i pisać po polsku. Warszawa 2000.

5) SIATKOWSKA, E.: Rodzina języków zachodniosłowiańskich. Warszawa 1992.

6) SZCZEPAŃSKA, E.: Obecná čeština - przyczyny i następstwa jej powstania. W: Studia slawistyczne. Pod red. H. MIECZKOWSKIEJ i J. KORNHAUSERA. Kraków 1998.

7) Encyklopedický slovník češtiny. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2002.

8) Nauczanie języka polskiego jako obcego i polskiej kultury w nowej rzeczywistości europejskiej. Materiały z VI Międzynarodowej Konferencji Glottodydaktycznej. Pod red. P. GARNCARKA. Warszawa 2005.

Téma „zdraví“ popsané v prahové úrovni B1 Společného evropského referenčního rámce v češtině a v ruštině

Klára Hušková

The Topic Of Health Care At The B1 Threshold Level Within The Common European Framework Of References For The Czech And Russian Languages

Abstract: *The author deals with the Threshold Level (Level B1 according to the Common European Framework of References) in Czech and Russian. This comparison is demonstrated on the topics Health and Medical Care. It is aimed especially at lexical and grammar correspondences and differences in the above mentioned languages.*

Key words: *Common European Framework of References, B1 Threshold Level, Health Care, Russian, Czech.*

Contact: *Charles University in Prague, Medical Faculty in Hradec Králové, Department of Languages, e-mail: huskovak@lfhk.cuni.cz*

Ve svém příspěvku bych chtěla stručně popsat, co je *Společný evropský referenční rámec pro jazyky*, a demonstrovat jeho konkrétní podobu na tématech *Zdraví* a *Lékařské a zdravotnické služby* v Prahové úrovni B1. V ukázce srovnám dva slovanské jazyky – češtinu a ruštinu.

Pojem *Společný evropský referenční rámec pro jazyky* není v našich zemích už tak neznámý, přesto kolem něj často ještě opatrně našlapujeme. Dovolte, abych se zde o něm krátce zmínila a připomněla jeho základní smysl a přínos. *Společný evropský referenční rámec pro jazyky* (dále jen *Rámec*) vyjadřuje záměr Rady Evropy v oblasti jazykové politiky, který uvádí jeden z jejích dokumentů:(1)

„Bohaté dědictví různých jazyků a kultur v Evropě je cenným společným bohatstvím, které je nutno chránit a rozvíjet, a je třeba vyvinout značné pedagogické úsilí, aby tato různorodost, která je překážkou v komunikaci, byla proměněna ve zdroj vzájemného obohacení a porozumění.“

Co je tedy *Rámec* a k čemu slouží? *Rámec* navazuje na mnohaletou práci evropských lingvistů a metodiků jazykovědného vyučování, jak to dokládá četná odborná literatura.(2) *Rámec* „poskytuje obecný základ pro vypracování jazykových sylabů, směrnic pro vývoj kurikulí, zkoušek, učebnic ... v celé Evropě.“(3) Slouží těm, kdo se jazykům chtějí učit, ale také těm, kdo jazyky vyučují a kdo jazykovou způsobilost potřebují hodnotit. Není to souhrnná učebnice, ale je to popis jazykových kompetencí pomocí „definování cílů, obsahu a metod jazykového vzdělávání.“(4) Důraz není kladen na to, co se má student učit, ale čeho má být na konci výuky schopen. Rámec užívá tzv. deskriptorů, neboli popisů kompetencí na jednotlivých úrovních, kterých by mělo být dosaženo. Úrovní stanovuje celkem šest od A1 až po C2. V *Tabulce č. 1* vidíme, které úrovně odpovídají předchozím lingvistickým popisů a některým

mezinárodním zkouškám:

Tabulka č. 1 – Přehled jazykových úrovní Rámce(5)

			Aj(6)	*Rj(7)*
uživatel základů jazyka	A1	Breakthrough („Průlom“)		
	A2	Waystage („Na cestě“)	KET	ТБУ
samostatný uživatel	B1	Threshold („Práh“)	PET	ТРКИ 1
	B2	Vantage („Rozhled“)	FCE	ТРКИ 2
zkušený uživatel	C1	Effective Operational Proficiency („Účinná operační způsobilost“)	CAE	ТРКИ 3
	C2	Mastery („Zvládnutí“)	CPE	ТРКИ 4

Jednotlivé úrovně pak jsou velmi detailně rozpracovány. K podrobnějším ukázkám využiji Prahovou úroveň B1. V globálně pojaté stupnici je samostatný uživatel Prahové úrovně popsán takto:(8) „Rozumí hlavním myšlenkám srozumitelné spisovné vstupní informace (...) týkající se běžných témat, se kterými se pravidelně setkává v práci, ve škole, ve volném čase atd. Umí si poradit s většinou situací, jež mohou nastat při cestování v oblasti, kde se tímto jazykem mluví. Umí napsat jednoduchý souvislý text na témata, která dobře zná nebo která ho/ji osobně zajímají. Dokáže popsat své zážitky a události, sny, naděje a cíle, a umí stručně vysvětlit a odůvodnit své názory a plány.“

Deskriptory jsou poskytnuty pro recepci, interakci a produkci. Popis Prahové úrovně B1 pro sebehodnocení uživatele jazyka vypadá tímto způsobem (viz *Tabulku č. 2*):

Tabulka č. 2 – Prahová referenční úroveň B1: sebehodnocení(9)

Porozumění	Poslech	Rozumím hlavním myšlenkám vysloveným spisovným jazykem o běžných tématech, se kterými se setkávám v práci, ve škole, ve volném čase atd. Rozumím smyslu mnoha rozhlasových a televizních programů týkajících se současných událostí nebo témat souvisejících s oblastmi mého osobního či pracovního zájmu, pokud jsou vysloveny poměrně pomalu a zřetelně.
	Čtení	Rozumím textům, které obsahují slovní zásobu často užívanou v každodenním životě nebo které se vztahují k mé práci. Rozumím popisům událostí, pocitů a přání v osobních dopisech.
Mluvení	Ústní interakce	Umím si poradit s většinou situací, které mohou nastat při cestování v oblasti, kde se tímto jazykem mluví. Dokážu se bez přípravy zapojit do hovoru o tématech, která jsou mi známá, o něž se zajímám nebo která se týkají každodenního života (např. rodiny, koníčků, práce, cestování a aktuálních událostí).
	Samostatný ústní projev	Umím jednoduchým způsobem spojovat fráze, abych popsal(a) události a své zážitky, sny, naděje a cíle. Umím stručně odůvodnit a vysvětlit své názory a plány. Umím vyprávět příběh nebo přiblížit obsah knihy či filmu a vylíčit své reakce.

Psaní	Písemný projev	Umím napsat jednoduché souvislé texty na témata, která dobře znám nebo která mě osobně zajímají. Umím psát osobní dopisy popisující zážitky a dojmy.

Obecné deskriptory jsou v *Rámci* dále rozpracovány prostřednictvím obecných a komunikativních jazykových kompetencí. Toto schéma je využito v národních popisech jednotlivých úrovní pro konkrétní jazyky, které velmi detailně formulují konkrétní komunikační cíle, kterých má být dosaženo za pomoci osvojení si sociokulturních kompetencí a ovládnutí určité úrovně lingvistických kompetencí, a to ve všech jazykových plánech.

Na konkrétním tématu *Lékařské a zdravotnické služby*/*Медицинское обслуживание* budu demonstrovat nejprve komunikační cíle, kterých má uživatel jazyka v této oblasti dosáhnout (v Prahové úrovni B1) – v české a ruské verzi. Česká verze uvádí tento popis:(10)

Student by měl umět: číst vývěsky (např. ordinační hodiny, specializace lékaře, tabule s názvy nemocničních oddělení, instrukce pro pacienty); domluvit si návštěvu u praktického lékaře nebo v nemocnici; popsat povahu zdravotních potíží a odpovědět na otázky o místu, povaze bolesti nebo o jiných příznacích; rozumět pokynům a radám lékaře; opatřit si léky v lékárně.

Ruská verze se při popisu cílů vyjadřuje podrobněji, např. „najít podle nápisů a příruček lékárny, rozumět informaci o jejich místu, pracovní době, telefonu; číst nápisy v lékárně, ptát se za účelem nalezení potřebného oddílu; číst příbalové letáky, najít v nich informace o určení, kontraindikacích, způsobu užívání (dávkování, pravidelnost).“(11) V některých konkrétních případech jde trochu dál, např. když požaduje, aby student uměl v nouzových situacích zavolat pohotovost, domluvit návštěvu lékaře telefonicky nebo se informovat o zdravotním pojištění pro cizince.(12)

Tematický okruh Zdraví/Здоровье vyjmenovává požadovanou slovní zásobu a důležitá slovní spojení. Česká verze Prahové úrovně B1 uvádí tento výčet:(13)

1) Části těla - *názvy částí těla/orgánů/ např.:* břicho, hlava, hrudník, krk, noha, plíce, ruka, srdce, vlasy, záda, zub, žaludek
2) Fyzický stav - cítit se *jak* (Jak se cítíte?/Teď se necítím dobře.) - být *jak* (Jak je vám?/Je mi dobře/špatně. Je mi teplo./Je mi zima.), být unavený (Jsem unavený.) - spát, vyspat se (Chce se mi spát./Musím se vyspat.), odpočinout si, odpočívat - probudit se, probouzet se, vypadat *jak* (Vypadáš dnes dobře.)
3) Osobní hygiena - čistý, špinavý - holicí strojek, hřeben, kartáček na zuby, pasta na zuby, mýdlo, nůžky, osuška, ručník - česat se, u- se, čistit si, vy- si A (Čistěte si zuby po každém jídle.) - mýt se, u- se (Rád bych se před jídlem umyl.), mýt si A, u- si A (Chci si umýt vlasy.) - holit se, o- se, stříhat A, o- A (Musím se dát ostříhat.)
4) Zdravotní potíže - zdraví, nemoc, mít/dostat *nemoc* (Mám/dostal jsem chřipku.) + *názvy nemocí* - zdravý, nemocný, být nastydlý/nachlazený, rýma (Mám rýmu a kašel.), kašel, horečka/teplota (Máte horečku?)

- bolet, za- A (Bolí mě hlava/zub.), operace, operovat A, úraz/nehoda, zranit se, rána/zranění (Měl zranění na hlavě.) - padat, upadnout, zlomit si A (Zlomil si nohu.), spálit se (o+A), říznout se, (sádrový) obvaz/sádra - žít (Ještě žije.), být naživu, mrtvý, zabitý, mít dietu
5) Zdravotnické služby - nemocnice, poliklinika, ambulance, ordinace, ošetření, vyšetření, prohlídka, kontrola, očkování - objednat se k lékaři, jít k lékaři, pacient, lékař/doktor, zdravotní sestra, pohotovost, sanitka - předpis/recept na léky, lékárna, lékárník/magistr - lék(y) (Berete nějaké léky?), tableta/prášek, kapky, sirup, injekce, brýle - *lékaři – specialisté např.:* zubař, gynekolog, dětský lékař/pediatr, oční lékař, ortoped, chirurg
6) Zdravotní pojištění - zdravotní pojišťovna, být pojištěný, pojištění, neschopenka

Po lexikální stránce jsou mezi českou a ruskou verzí určité rozdíly, které však neznamenají, že by si obě verze neodpovídaly. Ruská verze uvádí oproti české ještě tato slova: бритва, стиральный порошок, парикмахерская, боль, больно, кружиться, закружиться, аппетит, ожог, вызывать/вызвать, палата, посещение, регистратура, медкарта, запись, принимать/принять, прием, укол, анализ.

Česká verze má ve srovnání s ruskou navíc tuto slovní zásobu: spát/vyspat se, odpočinout si/odpočívat, probudit se/probouzet se, vypadat *jak*, holicí strojek, česat se/učesat se, čistit si/vyčistit si A, holit se/oholit se, zdravý, nemocný, rýma, kašel, operovat A, rána/zranění, (sádrový) obvaz/sádra, žít, být naživu, mrtvý, zabitý, ambulance, ordinace, ošetření, vyšetření, prohlídka, kontrola, očkování, pacient, sanitka, lékárna, lékárník/magistr, kapky, sirup, injekce, neschopenka.

Po gramatické stránce využívají oba slovanské jazyky shodných prostředků (deklinace všech jmen, časování sloves ve všech časech, slovesný vid, dále užití neosobních vazeb apod.). Mohli bychom tedy konstatovat, že student, který chce zvládnout Prahovou úroveň B1, musí v obou jazycích vyvinout odpovídající studijní úsilí.

Závěr

Společný evropský referenční rámec pro jazyky je v současné době jedinou možnou cestou, kterou bychom se měli ubírat, pokud chceme postupovat vpřed v oblasti výuky živých jazyků. Pro učitele cizího jazyka, pro studenta jazyka a také pro instituce hodnotící jazykovou úroveň se zde nabízí jedinečný dokument, který splňuje kritéria, která si předsevzal – je úplný pro všechny hlavní úrovně jazykových kompetencí, srozumitelný pro uživatele a logicky uspořádaný.(14) Konkrétní srovnání mezi ruštinou a češtinou na příkladu tématu *Zdraví* a *Lékařské a zdravotnické služby* dokazuje jeho jednotnou formu, která je smysluplnou podmínkou v rozpracovaných národních verzích pro jednotlivé národní jazyky.

Summary

The author explains the aim and structure of the Common European Framework of References. She gives concrete examples in both Czech and Russian concerning the topics *Health* and *Medical Care* at the B1 Threshold Level. She introduces different descriptions of communication aims, where the Russian version is more detailed. She then discusses vocabulary, where the different lexical items of the two languages more or less correspond to each other. Finally, she gives a brief description of the grammatical consistency of both languages. Due to the fact that both Russian and Czech share the same Slavic origins, close similarities can be found in the two respective national language versions within the Common European Framework of References.

Poznámky

1) Předmluva k Doporučení č. (82)18 Výboru ministrů členských států Rady Evropy, viz *Společný evropský referenční rámec pro jazyky*, s. 2.
2) Srv. HÁDKOVÁ, M.: *Evropské modely ve výuce cizích jazyků*, CVEJNOVÁ, J.: *Úroveň B1 - Prahová úroveň*, ČADSKÁ, M.: *K metodologickým východiskům a obsahovému zaměření popisu Čeština jako cizí jazyk – Úroveň A2*.
3) *Společný evropský referenční rámec pro jazyky*, s. 1.
4) CVEJNOVÁ, J.: *Úroveň B1 – Prahová úroveň*, s. 28-29.
5) *Společný evropský referenční rámec pro jazyky*, s. 23.
6) **KET** = Cambridge Key English Test, **PET** = Cambridge Preliminary English Test, **FCE** = Cambridge First Certificate in English, **CAE** = Cambridge Certificate in Advanced English, **CPE** = Cambridge Certificate of Proficiency in English. Přiřazení zkoušek k referenčním úrovním – viz PERCLOVÁ, Radka. *Vymezení společných referenčních úrovní*, s. 3.
7) **ТБУ** = Русский язык – Базовый уровень, **ТРКИ 1** = Русский язык – Первый сертификационный уровень, **ТРКИ 2** = Русский язык – Второй сертификационный уровень, **ТРКИ 3** = Русский язык – Третий сертификационный уровень, **ТРКИ 4** = Русский язык – Четвертый сертификационный уровень. Přiřazení zkoušek k referenčním úrovním – viz PERCLOVÁ, R.: *Vymezení společných referenčních úrovní*, s. 3.
8) *Společný evropský referenční rámec pro jazyky*, s. 24.
9) *Společný evropský referenční rámec pro jazyky*, s. 26.
10) ŠÁRA, M. A KOL.: *Prahová úroveň – čeština jako cizí jazyk*, s. 6.
11) СТЕПАНОВА, Е. М. А KOL.: *Пороговый уровень – русский язык*, s. 13.
12) Srv. tamtéž, s. 13.
13) ŠÁRA, M. A KOL.: *Prahová úroveň – čeština jako cizí jazyk*, s. 189-192.
14) Srov. *Společný evropský referenční rámec pro jazyky*, s. 7.

Literatura

1) CVEJNOVÁ, J.: Úroveň B1 – Prahová úroveň, In *Sborník Asociace učitelů češtiny jako cizího jazyka (AUČCJ)*, 2005-2006. Vimperk 2006, s. 27-37. ISBN: 80-86903-37-0.
2) ČADSKÁ, M.: *K metodologickým východiskům a obsahovému zaměření popisu Čeština jako cizí jazyk - Úroveň A2* In: *Sborník Asociace učitelů češtiny jako cizího jazyka (AUČCJ)*,

2005-2006. Vimperk 2006, s. 23-26. ISBN: 80-86903-37-0.
3) HÁDKOVÁ, M.: *Evropské modely ve výuce cizích jazyků*. *Bohemistyka*, 2006, roč. VI, č. 3, s. 161-168.
4) PERCLOVÁ, R.: *Vymezení společných referenčních úrovní*. *Cizí jazyky*, 2004/2005, roč. 48, č. 1, s. 3-5.
5) *Společný evropský referenční rámec pro jazyky*, Univerzita Palackého, Olomouc, 2006 (2. vyd.), ISBN 80-244-1425-2.
6) СТЕПАНОВА, Е. М.; МИТРОФАНОВА О. Д.; ВОЛКОВА, Т. Г.; КОРЧАГИНА, Е. Л.; КУЗНЕЦОВ, А. Л.; ОРЛОВА, Е. М.; САМУЙЛОВА, Н. И.; ТРУШИНА, Л. Б.; ЧЕБОТАРЕВ, П. Г.: *Пороговый уровень – русский язык*, Совет Европы Пресс, 1996.
7) ŠÁRA, M.; BISCHOFOVÁ, J.; CONFORTIOVÁ, H.; CVEJNOVÁ, J.; ČADSKÁ, M.; HOLUB, J.; LÁNSKÁ, L.; PALKOVÁ, Z.; TURZÍKOVÁ, M.: *Prahová úroveň – čeština jako cizí jazyk*, Council of Europe, Strasbourg, 2001. ISBN 92-871-4761-2.

Основни фактори во проучувањето на интерференцијалните девијации при изучувањето на словенските јазици

Igor Stanojoski

Basic Factors In The Study Of The Interferential Deviations In Slavic Languages

Abstract: *There is a great interest in the study of the interferential deviations in the foreign language user discourse.*

Key words: *Interferrences, deviations, bilingualism, foreign languages study, resources.*

Contact: *Sts. Cyril and Methodius University, Скопје, e-mail:vcerasevrativ@yahoo.dk*

1. Интерференции и девијации

Терминот интерференција (од лат. inter – заемно, меѓу себе, и ferio – удира, или ferentis – тој што носи, внесува) првенствено почнал да се употребува во физиката, и оттаму е позајмен во лингвистиката. Денес интерференција е еден од главните термини со кои оперира теоријата на јазиците во контакт. Под јазична интерференција се подразбира влијание на еден јазичен систем врз друг, позајмување на лексички (лексичко-семантички) единици, изговорни навики, фонеми, морфолошки, синтаксички и други елементи во јазикот-примач од јазикот-извор.[1] Се прави неопходната разлика помеѓу говорни и јазични интерференции. Јазичните се повеќе или помалку трајни промени во јазичниот систем кои на синхрониски план веќе го губат статусот на туѓи елементи. Говорните интерференции се појавуваат во говорот на билингвалните поединци (или колектив), тие се привремени, строго определени од социјалното средиште на говорната ситуација. Говорните интерференции може да бидат трајна особеност на говорот на билингвалното лице, може да се појавуваат само наизменично заедно со „нетуѓата“ варијанта, може да се појавуваат само во определени комуникациски услови, само во комуникацијата со едно лице или само во определени говорни ситуации. Она што ја чини

[1] Јазик-извор или првичен јазик и јазик-реципиент (на елементи на интерференција) или вторичен јазик, според терминологијата на Уриел Вајнрајх во *Јазици во контакт (состојби и проблеми)*, 1953. Во англојазичната терминологија за таа намена се употребува терминолошкиот пар Source language и Target language, на македонски: јазик-извор и јазик-цел. Терминот јазик-цел повеќе се применува во методиката.

основата на теоријата на јазиците во контакт, тоа е фактот дека лицата, кои во доволна мера се служат активно со два јазични кода, при прекодирањето воведуваат во јазикот А елементи од јазикот Б и обратно. Речиси не постои идеално менување на кодот без интерференции или без потреба од нив. При доволно познавање на странскиот јазик, ни мајчиниот не останува имун на туѓите елементи: бргу се забележува поинаков збороред, поместување на семантичките полиња и сл. по образецот на странскиот јазик. Но, во процесот на интерферирање не мора да учествува токму мајчиниот јазик. Логично е од украинскиот изучувач на македонскиот јазик да се очекува тој во својот македонски да воведува украински елементи, но ако истиот Украинец веќе добро го завладеал српскиот јазик, сликата на интерференциите ќе се измени, на таков начин што мајчиниот украински јазик речиси целосно ќе му ја отстапи улогата на јазик-извор на поблискиот српски јазик. И кај студентите кои изучуваат повеќе од еден странски јазик, особено ако изучуваат два странски словенски јазици истовремено, како што редовно се случува на катедрите за словенска филологија, третиот јазик интерферира почесто со вториот отколку со мајчиниот. Имајќи ја предвид констатацијата дека и мајчиниот и странскиот јазик се изложени на влијанието на интерференцијата, односно дека движењето на интерференциите не се одвива само во една предвидлива насока *мајчин → странски* (Вајнрајх 1979, 48-51 *Двојна интерференција*), како и тоа дека мајчиниот јазик воопшто не мора да учествува во процесот на "мешање", односно дека интерференциите може да настанат помеѓу два немајчини јазици, лесно се наѕира потребата од посовршена терминологија. Затоа во еден труд во кој се обработува проблемот на интерференциите термините мајчин и немајчин јазик се неудобни, па се истиснуваат со терминолошкиот пар: првичен јазик и вторичен јазик.

Заедничко за говорните интерференции е тоа што тие најчесто се доживуваат како отстапки од очекуваниот тек на говорот. Токму тоа ги изделува од јазичните интерференции. Говорните се доживуваат како отстапки од нормата, од нуловото рамниште на говорот, како девијации или аномалии. Јазичните интереференции можат да се разгледуваат како нормирани отстапки или како грешки што ја добиле битката со нормата. Тоа не зависи од социјалниот статус на кодовите. Сеедно е дали насоката на интерференциите е *стандарден јазик → дијалект, дијалект → стандарден јазик, стандарден јазик → стандарден јазик, дијалект → дијалект* итн., оти нормиран е секој јазик, без разлика дали е нормата озаконета, официјална или постои само во свеста на колективот. И дијалектите кои според своите особености значително се разликуваат од стандардниот јазик имаат своја норма, имаат установен ред, узуално познат за членовите на колективот. Неочекуваното воведување на елемент од стандардниот македонски јазик во разговор кој се одвива на македонскиот струмички говор (на пр. кога зборувачот вели *изв'инете*, м. очекуваното *извин'ејте*), од соговорникот се доживува како девијација не помала отколку кога во разговор на македонски стандарден јазик ќе се воведе елемент од струмичкиот говор. Ваквата употреба на туѓојазични елементи „онаму каде што не им е местото" се доживува како грешка. Таа е појава, сродна со мешањето на стиловите. Така и изразните средства карактеристични за поетскиот стил употребени во обичен уличен разговор се доживуваат како девијации. Тие се исто така појави со интерференција.

Сама по себе се наметнува потребата за терминолошко разграничување: 1. Кога зборуваме за девијација, кога за грешка и на кој од двата термини да му се дава предност? 2. Каков е односот: девијација/грешка vs. интерференција?

1. Терминот „девијација" (од лат. deviatio 'отстапување', 'застранување' < de 'од' + via 'пат'), можеме да го сметаме за попрактичен, тој има пошироко семантичко поле од терминот „грешка", опфаќајќи го секое отстапување од нормата (додека „грешка" се

асоцира поскоро со ’*прекршување* на нормата’) и секој невообичаен или нечест начин на изразување. Како што ќе покажеме малку подолу, за нашиов труд ќе ни бидат потребни *девијациите*, и оние кои се прекршување на нормата и оние кои не се прекршување но се необична употреба на средствата на вторичниот јазик. Како што забележува Потебња: „сѐ, што го запира вниманието на самиот збор, секоја не само нејасност, туку и забележлива невообичаеност го одвлекува вниманието од содржината“ (Бацевич 2000: 4). Така, ќе ја сметаме за некоректна постојаната употреба на терминот „грешка“ кај Авзи Мустафа (Мустафа 1996, 123-164) и кај многу други лингвисти, кои на прашањето му пристапуваат претежно од методички аспект.

2. Терминот интерференција во лингвистиката се стекна со значење на негативна и непожелна појава.[2] Во случај кога едно лице намерно внесува елементи од друг јазик, тогаш се зборува поскоро за макаронизација на изразот, отколку за интерференција. За интерференција станува збор само тогаш, кога е внесувањето неправилно и непожелно, резултат на недообученост или невнимание на зборувачот. Општо земено, терминот интерференција во науките кои го употребуваат не е секогаш осуден да значи негативна појава. На пр. во театарската уметност се зборува за интерференција меѓу сцената и гледачите. Оваа интерференција е иницирана од страна на актерите, и за никого не е негативна. Во лингвистиката вообичаено е интерференциите да се сметаат за девијации, или за интерференции да се сметаат само оние појави кои се истовремено и девијации. Така, Вајнрајх на едно место дури вели: „овде дури и не може да се зборува за интерференција, оти и ваквата употреба е можна во германскиот јазик и не предизвикува негодување кај слушателот“ (Вајнрајх 1979, 42) . Сепак, сметаме дека Вајнрајх овде неоправдано го поистоветува поимот интерференција со поимот девијација. Всушност, факт е дека најголем дел од интерференциите се девијации во исто време, но тоа не значи дека нема недевијантни интерференции. На пример, ако во украинскиот јазик што го зборува еден полски зборувач од двата прилози *теж* и *такође* (=исто така) се јавува исклучиво *теж*, а во говорот на родените украински зборувачи да речеме: *такође* со честота 70%, а *теж* 30%, можеме да констатираме интерференција, затоа што и за полскиот јазик е карактеристична истата форма *też*. Значи, според нас, за интерференција се смета секоја употреба (или неупотреба) на средствата од еден јазик, која е барем малку продиктирана од моделот на другиот јазик (јазик-модел или јазик-извор), без разлика дали е интерференцијата проследена со отстапување од нормата или не. Како што видовме во погорниот пример, интерференцијата може да се појавува во форсирање на еден јазичен елемент од два изборни кои ги нуди вторичниот јазик и од кои ниту еден не претставува девијација и не го одвлекува вниманието (на слушателот) од содржината на исказот. Заклучуваме: не секоја интерференција е девијација. Но, дали секоја девијација е интерференција? Се разбира дека не. Во истата ситуација, полскиот зборувач на украинскиот јазик може да рече **такоз* наместо правилното *такође* (или *теж*) и констатираме грешка, која слушателот ќе ја забележи веднаш, но полскиот јазик, односно компаративно-конфронтативниот поглед на украинскиот и полскиот јазик не ни дава никаква основа да бараме каква било интерференција. Тоа е така, затоа што не секогаш

[2] Ахуњазјанов прави обид терминолошки да го разграничи негативното од позитивното, па употребува два термини: *интерференција* „треба да се смета за позитивна појава на заемно збогатување на јазиците во контакт и конвергентен развој“; *трансференција* е „негативна појава, пречка во усвојувањето на вториот јазик“ (Ахунязянов 1978, 87-88). Терминолошкото разликување, всушност, не е ново, *интерференција* и *трансференција* одговараат на *јазични* наспрема *говорни* интерференции кај Вајнрајх.

причината за девијациите во говорот на вторичниот јазик се наоѓа во првичниот. Ваквите девијации се нарекуваат слободни или неинтерференцијални, наспрема интерференцијалните девијации. Од она што го изнесовме се заклучува дека семантичката распределба меѓу двата поими, кои се основни во нашево истражување, *интерференција* и *девијација* изгледа вака:

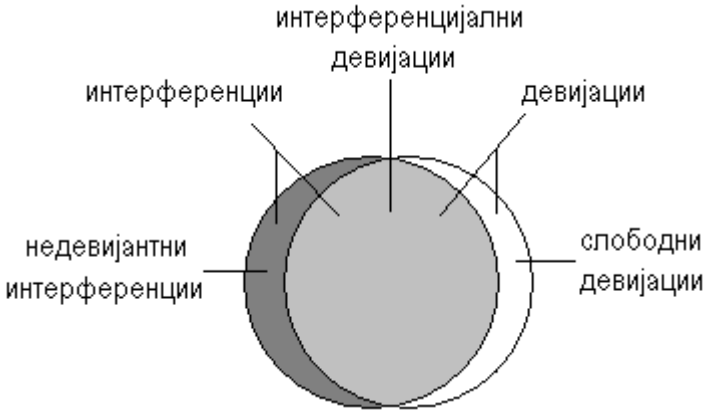

Нашиов труд е посветен на проблемот на *интерференциите*, но бидејќи интерференциите се девијации приближно во онаа мера во која е тоа илустрирано на цртежот, значајно место и честота ќе отпадне на поимот *девијации*. Можеме да прецизираме: ќе се занимаваме пред сè со *интерференцијалните девијации*[3] и уште онолку колку што ќе сметаме дека е потребно со интерференциите кои не содржат девијантна употреба на јазичните средства и со оние малку девијации кои не се резултат на интерференција. Тоа се воедно главните термини кои се најсоодветни за означување на предметот на нашиот труд:

I. Интерференции

1. интерференцијални девијации;
2. недевијантни интерференции;

II. Девијации

1. интерференцијални девијации;
2. слободни (неинтерференцијални) девијации.

Поради честата употреба од страна на повеќе истражувачи на проблемот на интерференцијалните девијации, заслужува внимание уште и терминот „трансфер“. Авзи Мустафа ја употребува опозицијата *трансфер: интерференција* (МУСТАФА 1996, 126), во која терминот *трансфер* одговара на нашето „недевијантни интерференции“, а *интерференција* на нашето „интерференцијални девијации“. Тоа е, како што вели Мустафа, терминологијата на Дебизиер, која е „прифатена од страна на нашите научници во Македонија“ (Мустафа 1996: 134). Сметаме дека овој терминолошки пар не е сосема прецизен. Македонскиот соодветник на интернационализмот *трансфер* е „пренос“, а терминот *интерференција* во себе ја содржи семемата ‘трансфер’, затоа што интерференција констатираме тогаш кога некои елементи се пренесени (transferred), и интерференцијата е трансфер на елементи од првичниот во вторичниот јазичен систем (во зборувањето на вторичниот јазик). Црвенковска на едно место ги нарекува

[3] Му даваме предност на овој израз, го сметаме за поуспешен од *девијантни интерференции* на пример.

интерференциите „грешки што се резултат на трансфер“ (Црвенковска 2000, 301).

Позната, дури и често употребувана е опозицијата *позитивен трансфер* (нашето *недевијантна интерференција*): *негативен трансфер* (нашето *интерференцијална девијација*) (Зінкевич-Томанек 2006, 66-75). Негативна страна на ваквата терминологија е тоа што не го зема предвид терминот *интерференција*, кој има долга традиција и е добро потврден во контактната лингвистика. Ќе додадеме уште дека терминот *интерференција* во секој случај е попогоден од *трансфер*, меѓу другото и затоа што *трансфер* се асоцира пред сè со пренос на елементи, а оваа јазична појава бара поширока определба, затоа што не се состои само во пренос на елементи туку и пренос на други карактеристики, меѓу кои и испуштање на елементи, а во тој случај е семантички поисправно да се употребува *интерференција*, а не *трансфер*.

2. Научен интерес од проучувањето на девијациите

Општо земено, истражувањето врз основа на грешките помага подобро да се разбере заемното дејство на когнитивниот и на лингвалниот фактор при вербализацијата на комуникациските единици. Неправилното, односно начинот на пишување на полуписмените анкетирани говорители може да биде најсигурен доказ за изведување заклучоци при дијалектолошките истражувања. Само грешките информираат за тоа кои карактеристики на правописот најтешко ги совладуваат учениците. Проучувањето на природата и карактерот на отстапувањата од нормата во говорот на странците, или на тие што го учат јазикот како странски е занимливо за споредбеното проучување на јазиците, и неопходно за методиката на изучување. Нема сериозен научен труд кој би го оспорил значењето на девијациите во лингвистичките истражувања. Сите проучувачи на разните аномалии, девијации, грешки, ја потврдуваат важноста на таквите истражувања. На крајот на 20 век Кукушкина забележува дека “говорните грешки... и натаму остануваат едни од најзагадочните и најмалку проучени лингвистички објекти“ (Кукушкина 1998: 77), а уште многу порано има научници, кои сметаат дека постои “одамна насетена потреба да се создаде општа теорија на говорните грешки“ (Красиков 1980: 24), специјална научна дисциплина “грешкознавство“. Според Вендлер, “случаите во кои се појавува некаква аномалија, даваат многу повеќе информации, отколку тие случаи, кога сè се одвива нормално“ (Вендлер 1985: 241).

Еден од најважните методи во изучувањето на странскиот јазик е да се посочува на неправилностите во говорот, со цел тие да бидат исправени. На часовите по конверзација студентите зборуваат, а лекторот ги исправа нивните грешки – ако треба и неколкукратно една иста грешка, за да можат да се одвикнат од неправилностите и да се навикнат на правилен говор. „Според бихевиористичката теорија јазикот е сфатен како навика која се постигнува само со [...] коригирање на ученикот“ (Мустафа 1996, 129).

За потребите на методиката на наставата по македонски јазик како странски, со проучувањето на девијациите „може да се извлечат заклучоци што ќе помогнат во изградувањето нови стратегии за полесно совладување на проблематичните подрачја“ (Црвенковска 2000, 301). „Точната и оперативна дијагностика на грешките овозможува успешна борба со нив, нивно надминување во говорот на изучувачите“ (Шярнас 1976, 28).

3. „Академски“ vs. „трговски“ билингвизам

За правилно разбирање и определување на интерференцијалните девијации (понатаму во текстот: ИД) потребно е да се имаат одредени предзнаења за предметот на истражување, за природата на контактот, за теренот односно социјалната средина, јазичното минато, па и карактерот на информаторот. ИД се резултат на контактот меѓу два јазици, и познавањето на обата јазици е неопходно за добри резултати на истражувањето на ИД. Всушност, определувањето на девијациите бара познавање само на едниот, вторичниот јазик, но за определување на интерференциите, односно на интерференцијалноста на девијациите познавањето и на првичниот јазик е неминовно. Само солидното познавање на двата јазици, и првичниот и вторичниот може да го спаси проучувачот од превидување на интерференцијалноста на некои девијации.

Познавањето на двата јазици треба да биде надополнето со предзнаења за социјалната средина на контактот и за психолошките и социјалните особености на билингвалното лице како средиште на јазичниот контакт. Природата на контактот може суштински да се разликува од една до друга социјална средина. Следствено, и ИД во зависност од средината во која се појавува контактот се разликуваат и според бројноста и според видот.

На пример, еден пристап бара билингвизмот меѓу украинските студенти кои го изучуваат полскиот јазик, а сосема друг билингвизмот на лицата што се занимаваат со нелегална трговија на полско-украинската граница. Студентите имаат потреба од борба против девијациите во својот говор и таа борба се води со перспектива да трае сè додека не се постигне „совршен“ говор и „совршено“ познавање на јазикот. Трговецот има потреба од познавање на вторичниот јазик до нивото кое обезбедува профит. Јазикот станува едно од средствата кои го обезбедуваат профитот.[4] Ова се одразува и на ИД. Во универзитетската средина се појавуваат поинакви ИД од оние што се појавуваат во говорот на трговците. Суштинска разлика постои и во имунитетот на девијациите. Во говорот на студентите што изучуваат странски јазик девијациите попуштаат под усилбите на студентот и на лекторот и постои голема разлика помеѓу инвентарот на девијациите во говорот на студент од прва година и на студент од петта година, многу грешки и друг вид девијации исчезнуваат. Со говорот на еден трговец е поинаку. Овде девијациите имаат подолг живот, поголем имунитет. Трговецот не ги поправа брзо девијациите од една едноставна причина – нема потреба. Тој ги поправа само оние девијации кои му пречат во остварување на профитот, односно само оние кои предизвикуваат пречка во комуникацијата со соработниците и со клиентите. Што се однесува до говорот на трговците, на преиспитување може да подлежи и самиот термин „девијации“. На пример, ако еден трговец од Украина зборува на стандарден полски јазик, како девијација ќе се прима поскоро неговата неочекувана правилност отколку очекуваните неправилности во мешаниот говор со силна полско-украинска интерференција. Овде веќе се навлегува во прашањето на преминот од јазик со туѓо влијание кон мешан јазик, односно создавање нов јазик.

[4] Ова одговара на модерните западни трендови во применетата лингвистика: главна цел на изучувањето на странскиот јазик е обезбедувањето компетенција, „учам за да зборувам“. На факултетите понекогаш се случува изместување на целта, но во трговската средина целта е секогаш јасна. Затоа не треба да се сметаат за парадокс честите примери кога трговецот зборува поубаво и повеќе од студентот.

Треба да се забележи дека ИД во говорот на трговците, како и во говорот на демографски мешаното население се поприродни од ИД во говорот на студентите. Во говорот на студентите кои изучуваат странски јазик количеството и видот на ИД се зависни од потребите на наставниот процес, од квалитетот на наставната програма, од можностите и од напорите на лекторот. Ваквиот „академски“ билингвизам дава поинакви резултати од оние што ги дава билингвизмот на населението од етнички мешаните или од пограничните населби. Токму неуниверзитетскиот билингвизам е главен предмет на контактната лингвистика. Билингвизмот од школите за изучување странски јазици е билингвизам со нарушена спонтаност на комуникацијата, како таков тој е вештачки.

Ние во овој труд се занимаваме токму со овој билингвизам „со нарушена спонтаност на комуникацијата“.

4. Психолошки аспекти на изучувањето странски јазици

Определбата на билингвалното лице како *locus* на јазичниот контакт како еден од постулатите на теоријата на јазиците во контакт ја прави психологијата една од двете главни помошни науки (заедно со социологијата) во проучувањето на јазичните контакти. Билингвизмот на билингвалното лице станува зависен од неговиот карактер (комуникативност, дружељубивост), способност (за учење јазици), желби, мотивации итн.

4. 1. Вродена способност. Во својот „прирачник за полиглоти“ *Како да се стане полиглот* Спивак (1989) убедливо го ублажува преценувањето на вродената способност или неспособност за јазици. Така, за Спивак, од една страна неспособни за странски јазици нема и „ниеден педагог не сретнал човек што е природно неспособен за јазици“ (СПИВАК 1989, 109), а од друга страна пак на едно место вели „тајната на полиглотите [...] се состои во тоа што полиглоти... не постојат“, зашто „ниеден човек не може слободно да владее повеќе од 7 јазици (поточно од 5 до 9, но средно 7)“, тоа е „закон на седумката“ (исто: 110). Меѓу студентите од Полска и Украина кои го изучуваа минативе години македонскиот јазик немаше гении способни да го победат „законот на седумката“, ниту неспособни за изучување на македонскиот јазик, но од еден до друг студент се разликува темпото на напредокот, способноста за запаметување, разбирање, зборување итн. Затоа и постои системот на вреднување на знаењата.

Талентот за изучување странски јазици воглавно е правопропорционален со коефициентот на интелигенција. Сепак, коефициенот на интелигенција не ја определува способноста за изучување странски јазици. Личниот опит кој не мора да биде прецизен покажува разлики во однос на ИД. ИД речиси секогаш се обратнопропорционални со коефициентот на интелигенција. Ова значи дека се случува понеинтелигентните да зборуваат квантитативно повеќе од интелигентните студенти, но речиси секогаш ИД се побројни во говорот на понеинтелигентните. Кажаново останува повеќе во рамки на претпоставка. Сепак, сметаме дека има перспектива за експериментално докажување, ако се земе предвид дека граматиката која е најверојатното најголемото средиште на ИД, според општото мнение бара повисока интелигенција.

Во истражувањата посветени на јазичната способност треба да се издели посебно поглавје за способноста за избегнување интерференции. Некои студенти изучуваат повеќе јазици така што секој интерферира со секого. Некои изучувачи успеваат да ги држат системите одвоени дури и кога во текот на еден разговор треба неколкукратно да го менуваат кодот.

4. 2. Јазичен усет. Во врска со формирањето на научното мнение за вродената

јазична способност, внимание заслужува терминот *јазичен усет* употребуван често од страна на Блаже Конески. Рускиот соодветен термин е 'чувство языка', германскиот 'das Sprachgefühl', францускиот 'le génie du langage'. Јазичниот усет не треба да се меша со терминот лингвистички опит. Сепак, терминот јазичен усет и натаму е некако без задолжителната терминолошка затврденост и јасност. Треба да се има предвид, дека јазичниот усет е стекната способност. Друга работа е тоа што стекнувањето на јазичниот усет зависи од вродените способности. Јазичниот усет се стекнува со текот на времето во контактот со јазикот. Тоа е интуитивна способност за организација на изразот, пред сè, способност по интуиција да се погоди вистинската форма, конструкција и сл. врз основа на претходните текстови со кои зборувачот дошол во контакт. Според оваа дефиниција, јазичниот усет до одредена мера потсетува на реконструкцијата на изумрените јазици врз основа на неколку зачувани ракописи. Јазичниот усет кај изучувачот се кумулира апсолутно со секој контакт со јазикот. Често зборувачот не го чувствува тоа. По еден изгледан филм зборувачот може да зборува исто колку и пред филмот, да нема забележителен напредок, но филмот сигурно барем малку повлијаал на развојот на јазичниот усет.

4. 3. Мотивација и комуникациска вредност. Напредокот во изучувањето на странскиот јазик води кон развој на способноста за говорна активност на тој јазик. Студентот кој напредува не само што почнува да зборува повеќе, туку почнува да зборува и со помалку грешки. Од подигнувањето на нивото на знаење на ваков начин квантитативно и квалитативно се погодени ИД. Еден од решавачките фактори за напредокот на студентот е мотивацијата. Со ова, се разбира, не сме кажале ништо ново – мотивацијата е еден од решавачките фактори на која било друга човекова активност. Она што мотивацијата ја прави исклучителна во контекстот на изучувањето на странските јазици се причинителите или поттикнувачите (мотиваторите). Како главен причинител на мотивацијата ќе ја истакнеме овде комуникациската вредност на странскиот јазик. Еден едноставен пример од личниот опит ќе ни послужи за илустрација на кажаното. Студентите од прва година од Шлескиот универзитет ги започнаа македонистичките студии есента 2006 год. Напредуваа средно, повеќе бавно отколку брзо до пролетта 2007 год. Тогаш организиравме двонеделна екскурзија во Македонија. Овој кус престој во Македонија направи целосен пресврт и предизвика голем скок на знаењето. Со еден збор се премина во сосема нова фаза од изучувањето на македонскиот јазик. Која е причината за овој скок? Може да се претполага дека тоа е можноста да се слуша секојдневно македонскиот јазик во текот на тие две недели. Слушањето, сепак, е само еден од неколкуте важни методи и начини на изучување на јазикот. Главната причина за пресвртот во знаењето на студентите беше приемот на македонскиот јазик како код со комуникациска вредност. Во слушалните на Шлескиот универзитет македонскиот јазик беше само наука и обврска. Разговорите на македонски на релација студент-лектор и студент-студент претставуваат симулација сконцентрирана на формата. Дури во Македонија во контактот со новите познаници, за полските студенти македонскиот јазик доби реална комуникациска вредност соодветно на неговата природна намена. Токму во комуникацискатa вредност на јазикот лежи и одговорот на прашањето зошто толку често се случува трговците да зборуваат повеќе од студентите. Што се однесува на ИД, трговците најчесто немаат ни потреба ни обврска да ги избегнуваат. Иако би можело да се очекува да биде исто и со полските екскурзијанти во Македонија, зашто тие се ослободени од притисокот на лекторот, наставата или оценките, сепак практиката покажува значителни разлики. Соговорник на трговецот е лице кое е заинтересирано само за исплатлива реализација на купопродажбата. Соговорникот на полскиот студент обично

е лице кое води релаксиран разговор со цел запознавање, разонода и сл. Во релаксираниот разговор поголемо е вниманието на формата и респективно на ИД.

4. 4. Карактерот на зборувачот и ИД. ИД во изменети состојби на свеста: улогата на алкохолот во изучувањето на странскиот јазик. Како еден студент или друг изучувач на странски јазик ќе зборува на тој јазик зависи од неговиот личен карактер односно од неговата поставеност кон носителите на тој јазик. Општоприфатено е мислењето дека срамежливите (претставници на тип I за потребите на овој текст) се учат да зборуваат потешко. Срамот од самата употреба на немајчиниот код оди обично во комбинација со страв од „правење грешки“ и од реакцијата на соговорниците. Како спротивни на зборувачите што чувствуваат јазична бариера, треба да се сметаат зборувачите кои не прибегнуваат кон молчење за да не прават грешки (тип II), затоа што не се плашат од реакцијата на соговорникот, чувствуваат самодоверба која можеби е трајна особина на нивната личност, а можеби привремена додека зборуваат на странскиот јазик. Кажаново се однесува најмногу на прашањето дали изучувачот ќе зборува или не. Малку потешко е прашањето на девијациите. Дали претставниците на II тип прават малку девијации? И дали претставниците на I тип, тогаш кога зборуваат навистина прават многу девијации? Би рекле дека поделбата што овде ја направивме според карактерот на зборувачот го детерминира квантитетот на зборувањето, но квалитетот можеби само индиректно ако се земе предвид дека квантитетот (тренингот) води кон квалитет. Чести се примерите кога претставник на тип II прави многу девијации, а на забелешките од соговорникот одговара со „Не мислам додека зборувам“. Во оваа изјава се среќаваме со важен детерминатор на квалитетот на зборувањето односно на квантитетот на девијациите, во нивни рамки и на ИД. Се работи за концентрацијата, размислувањето, аналитичкиот интелектуален однос кон зборувањето. Оној кој повеќе мисли на граматичката правилност на сопствениот текст во принцип зборува побавно и прави помалку девијации во просек. Од друга страна, преголемата претпазливост и сосредоточеност на граматичката исправност ја спречува автоматизацијата на говорот, која е исклучително позитивна појава.

Ова се само куси воопштени забелешки кои се однесуваат на нашиот предмет, белешки од личниот опит, кои бараат подлабоко и експериментално проучување во соработка со психологијата. Ќе допреме уште еден проблем, популарен меѓу студентите – улогата на алкохолот во изучувањето на странскиот јазик. Под дејство на алкохол несомнено поголемиот дел од претставниците на типот I почнуваат да се однесуваат како типот II. Претставниците на типот II, пак, во состојба на благо пијанство доживуваат уште поголема слобода во зборувањето и поголема течност во составувањето реченици. Останува и овде прашањето за бројот на девијациите. Екпериенталното споредување на говорот на доволен број испитаници во трезна и во пијана состојба би можело да одговори на прашањата поврзани со девијациите (и со ИД во таа мера), како количеството, местото на појавување на девијациите. Треба исто да се утврди дали ефектите на алкохолот се само привремени или имаат и трајност (на пр. трајно симнување на јазичната бариера). Резултатите од овие истражувања, кои, колку што ни е познато, не се вршени, можат да бидат полезни за применетата лингвистика. Во извесна мера улогата на алкохолот може да се поврзе со други релаксирачки методи применувани со цел да се зголеми процентуалното искористување на мозокот. Слични проучувања се вршат во сугестологијата, на пр. во Институтот за сугестологија на Бугарската академија на науките (СПИВАК 1989, 105).

5. Извори за проучување на ИД

ИД се разликуваат според бројот и видот во зависност од видот на текстот во кој се појавуваат. Еден ќе биде инвентарот на ИД во студентски есеј, поинаков во СМС-порака, поинаков во устен разговор. За да се обезбеди сеопфатен преглед на ИД, потребно е да се соберат материјали во различни форми и различни стилови. ИД може да се откриваат во сите форми на говорна продукција, во кој било текст со каква било должина и во која било форма. Некои форми на текстови, сепак содржат повеќе информации за ИД од други, односно содржат поголем спектар на ИД.

Следниот графикон ги прикажува изворите искористени во нашите истражувања на интерференциите при изучувањето на македонскиот јазик во Полска и Украина.

ИЗВОРИ ЗА ПРОУЧУВАЊЕ НА ИД

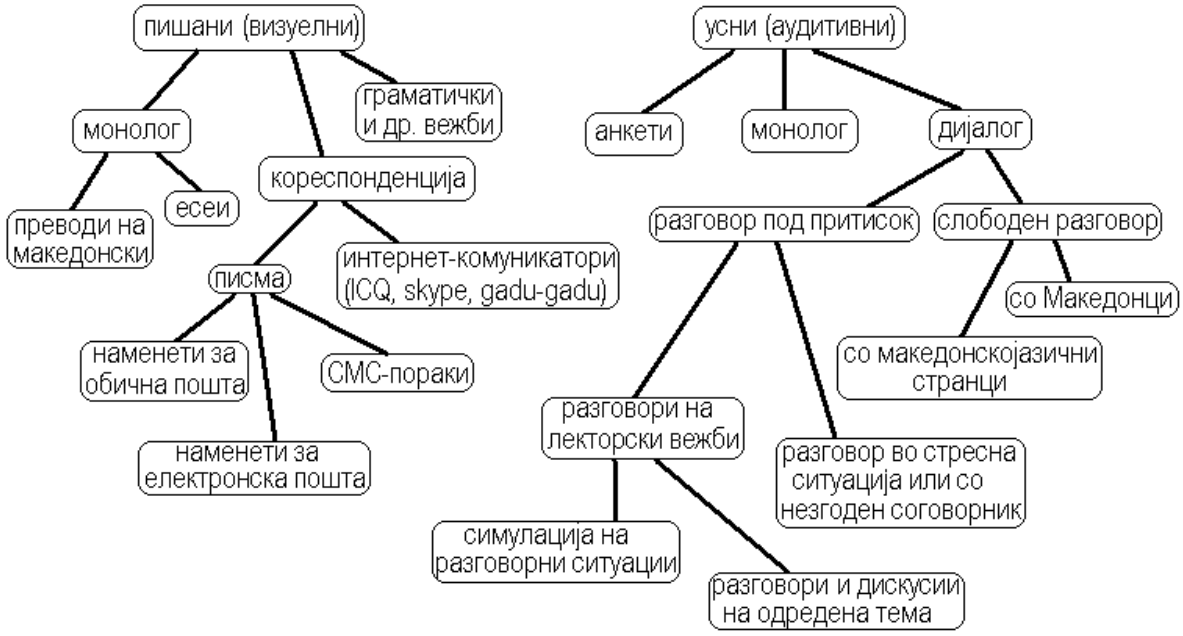

На графиконот правиме разлика помеѓу слободен разговор на полски или украински студент со роден зборувач на македонскиот јазик или со странски зборувач на македонскиот јазик. Оваа поделба е поврзана со погорната поделба на слободен разговор vs. разговор под притисок. Сметаме дека во најголем дел од случаите разговорот со роден зборувач е поблиску до разговорите под притисок, зашто се води со „незгоден соговорник“ способен да ги регистрира сите девијации, додека разговорот со странски зборувач е послободен, зашто соговорникот или не ги забележува девијациите или самиот е автор на девијации.

Во врска со пишаните извори ќе забележиме дека преводните текстови содржат повеќе девијации од авторските (есеи и др.). Од кореспонденцијата би ги пофалиле текстовите од интернет-комуникаторите поради нивната информативност во врска со ИД. Текстовите собрани од нив ја имаат спонтаноста и дијалошкиот карактер на говорените текстови, и техничката удобност на пишаните текстови. За разлика од писмата, комуникаторите нудат поактивна, поразновидна и поспонтана комуникација, респективно појасна и попрецизна претстава за ИД.

Summary

There is a great interest in the study of the interferential deviations in the foreign language user discourse. Each interferential and/or deviational research has to have precise terminology which is accurately applied. This paper suggests the term "interferential deviations" as an adequate expression for denotation of the, so called, "mistakes" in the foreign language user discourse. The researcher of the interferential deviations in students' discourse should take into consideration the nature of the academic bilingualism as bilingualism with impaired communicational spontaneity. Interferential deviations are depended on the psychological factors in the foreign language study, as well. When researching, numerous texts in different forms and created under various circumstances should be used as resources.

Користена литература

1) Ахунзянов, Э. М.: *Двуязычие и лесико-семантическая интерференция.* Издательство Казанского университета, Казань 1978, 190.
2) Бацевич, Фл.: *Основи комунікативної девіатології.* ЛНУ ім. Івана Франка, Львів 2000, 236.
3) Вайнрайх, У.: *Языковые контакты (состояние и проблемы исследования).* Издательство при Киевском государственном университете, издательства объединения "Вища школа", Киев, 1979.
4) Вендлер, З.: *Иллокутивное самоубийство* In: *Новое в зарубежной лингвистике.*, Вып.XVI, Москва 1985.
5) Зінкевич-Томанек, Б.: *Польсько-українська контрастивна граматика як засіб оптималізації навчання української мови як іноземної.* In: *Теорія і практика викладання української мови як іноземної:* Зб. Наук. Праць. Львів, 2006.-Вип.1. 2006, 66-75.
6) Красиков Ю. В.: *Теория речевых ошибок (На материале ошибок наборщика).* Москва, 1980.
7) Кукушкина, О. В.: *Отрицательный материал как источник наших знаний о языке и мышлении* In: *Вестник моск. ун-та. Сер.9.-Филология.-2.* Москва, 1998.
8) Мустафа, А.: *Македонскиот јазик во основните училишта со настава на албански јазик.* Логос-А, Скопје 1996, 216.
9) *Наставата по македонски јазик како странски: состојби и перспективи: зборник I.* Редакциски одбор: Л. Минова-Ѓуркова, Татјана Гочкова Стојановска, Љупчо Митревски. Филолошки факултет „Блаже Конески", Скопје 2003, 136.
10) *Прирачник за кандидатите за тестот по македонски јазик како странски јазик – ТЕМАК – според потребите на целната група за средно рамниште.* ЦЕТИС МАК, Универзитет „Св. Кирил и Методиј", Филолошки факултет „Блаже Конески", Скопје 2008.
11) Спивак, Д.Л.: *Как стать полиглотом.* Лениздат, Ленинград1989, 144.
12) Станойоскі, І.: *Девіатологічні аспекти вивчення української мови македонцями* In: *Теорія і практика викладання української мови як іноземної: Зб.* Наук. Праць. ЛНУ ім. Івана Франка, Львів 2006, 153-159.
13) Црвенковска, Е.: *Македонскиот јазик како странски: Проблеми во усвојувањето на категоријата определеност / неопределеност кај именките. Реферати од четвртата македонско-северноамериканска славистичка конференција за македонистика "македонски јазик, литература и култура".* 5-6 август 2000: зборник.

Скопје, Универзитет “Св. Кирил и Методиј“, Охрид 2003, 301-310.
14) ШЯРНАС, В.: *Очерки по лингводидактике.* Мокслас, Вильнюс 1976, 212.

Špecifiká prekladu dabingových scenárov s tematikou ochrany životného prostredia

Jana Miškovská

Specifications Of Translation Of Dubbing Screenplays With Enviromental Topics

***Abstract**: This paper deals with the translation of dubbing screenplays and their specifications in comparison with other text types on lexical, stylistic, functional, genre-related and (partially) on thematic level.*

***Key words:** screenplay, dubbing, multimedia text, recipient, paralinguistic means.*

***Contact:** Matej Bel University, Faculty of Humanities, Department of German Studies, e-mail: Miskovska.Jana@fhv.umb.sk*

Scenár je podľa Slovníka cudzích slov „libreto k filmu so scénickými poznámkami“[1]. Pôvodne to bol dramatický text doplnený inscenačnými pokynmi adresovanými inšpicientovi a javiskovým technikom. Od 19. storočia sa scenárom nazývala režijná kniha – bol to dramatický text s režisérovými poznámkami. S rozvojom nových médií, ako je rozhlas a televízia sa definícia tohto žánru mierne modifikovala: scenár slúži ako literárna predloha a textový podklad na nakrúcanie filmu alebo na inscenáciu televíznej, resp. rozhlasovej hry. Obsahuje fabulu členenú na obrazy, ako aj inštrukcie na realizáciu jednotlivých plánov sujetu. Člení sa na pravú a ľavú stranu. Na ľavej sa nachádzajú orientačné údaje, poznámky. Tie tvoria tektonickú zložku textu, asociujú prostredie a situáciu deja a sú metatextom vizuálneho a auditívneho textu (Mistrík, 1975: 336). Na pravej strane sa uvádza text – teda prepis reči jednotlivých postáv (dialógy, monológy, komentáre). Rozlišujeme dva typy scenárov: literárny a protokolárny (technický). Predmetom nášho príspevku bude druhý typ scenára, konkrétne tzv. dabingový scenár. Špecifikom tohto typu scenára je skutočnosť, že sa obmedzuje len na transkripciu prehovorov resp. komentárov postáv s označením dĺžky (minutáže) jednotlivých sekvencií, sprevádzaných technickými poznákami o type zvuku (OT, ON, OFF a pod.). V čom spočívajú špecifiká tohto druhu scenárov pre prekladateľa? Pre transláciu textu scenára do cieľového jazyka sú relevantné problémy vyplývajúce z nasledovných oblastí:

a) žáner a jeho špecifiká,
b) funkčný štýl východiskového textu a výber jazykových prostriedkov pre analogický štýl v cieľovom jazyku,
c) modifikácie cieľového textu determinované funkciou a recipientom,
d) tematika textu.

Žáner a jeho špecifiká

Každý žáner má svoje kompozičné špecifiká, jazykové a tematické znaky vyplývajúce z jeho historického vývoja, použitého média a predpokladaného recipienta. Scenár je typ multimediálneho textu, každá výpoveď je dokreslená vizuálnym opisom prostredia, veci, resp. interakcie postáv. Rozhodujúce špecifikum tohto žánru teda spočíva v maximálnej účasti umelých paralingvistických prostriedkov vyvíjajúcich tlak na jazykové prostriedky. Ich funkciou je dokumentácia, doplnenie textovej výpovede alebo za určitých okolností aj jej nahradenie. Spolu tvoria obe zložky (jazyková a vizuálna) jeden homogénny celok, ktorý Mistrík nazýva mankový komunikát (Mistrík, 1975: 374). Vzťah oboch typov prostriedkov je teda buď komplementárny alebo suplementárny (t.j. keď vizuálne prostriedky preberajú niektoré funkcie jazyka). Táto charakteristika ovplyvňuje aj proces prekladu a manifestuje sa v rovine formálnej aj obsahovej:

1. Z formálneho hľadiska je pri translácii dôležitá časová dĺžka jednotlivých segmentov (minutáž). Prekladateľ musí zabezpečiť optimálnu synchronizáciu obrazu a zvuku, preto je pri tvorbe cieľového textu nútený minimalizovať resp. úplne sa vzdať deskriptívnych a explikačných prekladateľských postupov. Explikačnú funkciu môže niekedy prebrať obraz.

V syntaktickej rovine to znamená obmedziť dĺžku viet a uprednostniť kratšie vetné konštrukcie, ktoré zároveň aj dynamizujú text, ako napríklad:

6:36 Potápačský počítač ukazuje 15,6 metra a ponor sa mení na peklo.
Teplota klesá pod štyri stupne.
Vzduch začína odporne páchnuť.
Potápačov napína na vracanie.
Viditeľnosť je nulová.
Tep sa zrýchľuje.
Nastupuje panika.
7:11-18 Odrazu jeden z potápačov stúpa smerom k hladine.
Je to nebezpečná akcia. (cit. z filmu č.38, Envirofilm 2008)

2. Je potrebné, aby translátor mal k dispozícii nielen transkripciu textu, ale aj vizuálnu zložku filmu. Niektoré časti deja, resp. informácie totiž môžu byť vyjadrené len obrazovou zložkou filmu. Napriek tomu sú kontextuálne relevantné (majú logickú súvislosť s predchádzajúcimi resp. nasledujúcimi informáciami, ide o dištančnú nadväznosť výpovede). Obraz potom prekladateľovi slúži ako orientačný prvok. V tejto súvislosti spomenieme aj zvýšenú frekvenciu lokálnych, personálnych deiktík a citosloviec: „*Was hier rumwuselt ...*“ – *To*, čo sa tu preháňa sú ... *„Da, sehen Sie sich diesen Verpester an!“* – *Tam*, pozrite na toho chlapíka, všetko nám to tu zasmradí!

21:49„Die Kommunen und Bürgermeister entscheiden, wo man bauen darf und wo nicht. Das heisst, sie widmen Land von unbebaubaren Boden zu Bauland um. Wenn also jemand in einer bestimmten Zone unbedingt bauen will, dann **äh** findet er schon irgendwie **äh** Mittel und Wege, um die Entscheidungsträger in den Ämtern irgendwie zu überzeugen – **äh** den Bebauungsplan zu ändern.“ *(cit. z filmu č. 101, Envirofilm 2008)*

„Obce a starostovia rozhodujú o tom, kde sa bude stavať a kde nie. To znamená, že môžu zmeniť status chránených pozemkov na stavebné. Takže ak niekto chce bezpodmienečne stavať v istej oblasti, vždy sa nájde ehm *nejaká* ehm *cesta a spôsob, ako presvedčiť zodpovedných na úrade, aby* ehm *zmenili zastavovací plán.“*

V prípade citosloviec treba rozlišovať, akým spôsobom sa bude text scenára recipientovi prezentovať: použijú sa titulky alebo hlasový dabing? V prvom prípade sú citoslovcia redundantné, v druhom prípade treba rozlišovať, či ide o exponované miesto, teda či majú istú sémantickú funkciu (v horeuvedenom príklade zdôrazňujú rozpaky hovoriaceho nad obsahom výpovede), alebo sú použité na začiatku vety, prípadne len ako slovná „barlička". V prvom prípade je potrebné nájsť ich ekvivalent v cieľovom jazyku, v druhom prípade sú redundantné.

Funkčný štýl a výber zodpovedajúcich lexikálnych prostriedkov

Charakteristickým znakom scenárov, ktoré analyzujeme je ich didaktická a osvetová funkcia. Ich úlohou je predovšetkým informovať, inštruovať a prístupnou formou poúčať laického recipienta, ktorý má o vec väčšinou zbežný záujem. V prekladateľskom zadaní iniciátor prekladu neurčil okruh adresátov. Je teda potrebné na základe spôsobu spracovania témy (použitého obrazového materiálu, komunikačných postupov a argumentačnej úrovne) a aplikovaných lexikálnych prostriedkov vyšpecifikovať skupinu recipientov. Vzhľadom na množstvo prekladaného materiálu sme vyšpecifikovali dve skupiny primárnych recipientov:

detský recipient – originálne filmy boli súčasťou enviromentálnej výchovy na základných školách, filmy boli doplnené animovanými sekvenciami, vizualizácia bola názorná a lexika jednoduchá s množstvom prirovnaní a metafor.

široká verejnosť – filmy prístupnou formou informujú o nových objavoch, teóriách v oblasti ekológie a ochrany životného prostredia, resp. upozorňujú na negatívne javy, varujú pred negatívnymi následkami istých činností.

Vzhľadom na recipienta ide o tzv. exoterické texty (Mistrík, 1997: 277), pre ktoré je typické používanie všeobecnej terminológie (opisnosť), výrazná didaktická zložka (explikatívnosť, využívanie didaktického dialógu), beletristické prvky (expresívne výrazy, bohatšia synonymika, prirovnania, opakovanie, slovné hračky), snaha o priblíženie sa hovorovému, teda všeobecne zrozumiteľnému, štýlu (regiolekt, idiómy, frazeologizmy, žartovné slová, deminutíva). V uvedených textoch je dôraz na rámcových konštrukciách textu (čiže dlhší úvod a záver). Všetky uvedené znaky sú typické pre populárno-náučný štýl (Mistrík, Harpáň). Preklad musí rešpektovať zhody a rozdiely medzi jazykovými znakmi tohto funkčného štýlu vo východiskovom a cieľovom jazyku, akcentujeme predovšetkým lexikálnu a syntaktickosémantickú rovinu textu s ohľadom na recipienta (vedomostnú štruktúru, očakávania a pod.). Napríklad pre recipienta redundantné informácie sa vynechávajú – napríklad meno protagonistu, isté informácie treba, naopak, doplniť (ak to dovoľuje minutáž) – napr. topografické údaje, pre detského recipienta dopĺňame k názvu mesta krajinu (napr. nemecké *mesto Kassel), alebo uprednostňujeme všeobecné (tzv. ľudové) pomenovanie rastlín, resp. ich častí (*die Mohnkapsel *– bot. mnohosemenná tobolka, v texte sme použili výraz makovica, mak poľný – v texte vlčí mak).*

c) Ďalšie špecifiká relevantné pre preklad

Časté je používanie tzv. didaktického dialógu – v scenári sa tieto dialógy vyskytujú bez uvádzacej vety a nie sú vyznačené ani interpunkčne (úvodzovkami), len technickými poznámkami. V niektorých prípadoch tvorí celý text niekoľko dialógov a komentár v podobe krátkeho úvod do problematiky. Pri preklade dialógov spôsobuje problémy veľké množstvo uvádzacích častíc:

„Ach so.." – „Ach tak..."

„So, ja gefüllt." – „Tak, už je to plné."

„Na ja, hier...“ – „Áno, tu ...“

„Hm, na ja.“ – „Tak.“

Tieto častice sme substituovali, ak to kontext umožnil, vynechali sme ich. Repliky dialógov sú často expresívne zafarbené, žartovné alebo ironické (čo je realizované výberom špecifických lexikálnych prvkov a použitím trópov a rétorických figúr ako napr. emfáza, elipsa, rekurencie, metafory), oba znaky je potrebné zachovať aj v cieľovom transláte, lebo podporujú didaktickú funkciu textov.

Ďalším špecifikom je preklad názvu filmu. Podľa Mistríka (Mistrík, 1975: 226) je to najexponovanejšia časť textu a má sprostredkovať čo najviac z jeho obsahu. V našom prípade je podstatná aj jeho pútacia funkcia, keďže ide o filmy pre laikov. Preto sme pri preklad zvolili parafrázu obsahu s pútacou funkciou, ktorá implikuje aj štýl a funkciu textu (napr. Solarenergie – Ako zamestnať Slnko pre film určený detskému recipientovi).

Tematika

Spektrum tém prekladaných textov je veľmi široké, ich spoločným menovateľom bola problematika ekológie a enviromentálnej výchovy, teda ochrany a tvorby životného prostredia. Oba pojmy sú v súčasnosti mimoriadne aktuálne a frekventované a disponujú vlastnou rozsiahlou terminológiou (pri preklade týchto neologizmov sa využiva predovšetkým kalkovanie der Verpester – znečistovateľ, resp. emprunt Desertifikation – dezertifikácia), ale využíva aj terminológiu príbuzných vedných odborov, najmä z oblasti prírodných vied (fyzika, chémia, biológia a pod. – die Bakterien- baktérie, die Gärung - kvasenie).

Zhrnutie

Scenár je druh komplexného multimediálneho textu, v ktorom sú integrované iné textové typy. Je to variabilný a prispôsobivý žáner, ktorého formatívne charakteristiky a štylistickú rovinu určujú pragmatické, situatívne faktory, ako sú recipient, funkcia a príležitosť. Využíva heterogénne výrazové prostriedky siahajúce za hranice jazyka, ktoré dopĺňajú, resp. nahrádzajú jazykové prostriedky, čo spôsobuje diskontinuitu medzi produkčnou a recepčnou situáciou – translácia sa uskutočňuje písomne, ale translát sa prezentuje audiovizuálne. Táto skutočnosť determinuje výber a spôsob aplikácie prekladateľských postupov a riešení prekladateľských problémov, z ktorých tie najfrekventovanejšie sme spomenuli v našom príspevku.

Summary

Screenplay is a complex type of multimedia text with other text types integrated in it. It is a flexible genre; its formal characteristics and stylistic standards determine pragmatic and situational factors (e.g. recipient, function and occasion). Screenplay uses heterogenous linguistic means which causes the discontinuity between production and reception of the text – the translation is performed in written form, but it is presented audiovisually. This fact determines choices of translation processes and solutions to translation problems. Some of this problems are mentioned in this paper entitled *Specifications of translation of dubbing screenplays with the enviromental topics.*

Poznámky

1) ŠALING, S.; IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, M.: *Slovník cudzích slov.* Bratislava 2002, s. 581

Bibliografia

1) HARPÁŇ, M.: *Teória literatúry.* vydavateľstvo ESA, Bratislava 1994.
2) KOLLER, W.: *Einfuehrung in die Uebersetzungswissenschaft*. UTB-Verlag, Wiesbaden 1997.
3) MISTRÍK, J. (RED.): *Lingvistický slovník*. Slovenské pedagogické vydavateľstvo, Bratislava2002.
4) MISTRÍK, J.: *Žánre vecnej literatúry*. Slovenské pedagogické vydavateľstvo, Bratislava 1975.
5) MISTRÍK, J.: *Štylistika*. Slovenské pedagogické vydavateľstvo, Bratislava 1997.
6) ŠALING, S.; IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, M.: *Slovník cudzích slov.* Bratislava 2002.
7) Citáty použité z filmov č. 38 a 101 zo súťažnej priehliadky filmov Envirofilm 2008, a tiež zo súťažných filmov z Envirofilmu v rokoch 2006 a 2007.

Sprievodcovské tlmočenie v kontexte interkultúrnej komunikácie

Lenka Harviľaková

Guide Interpretation In Context Of Intercultural Communication

Abstract: *This paper focuses on the activity of a guide – interpreter comparing Russian and Slovak languages in the context of guiding interpreting which builds its theoretical resources on the basis of interpreting practise. The intention of the paper is to give characteristics and to show the nature of this kind of interpreting by an integrated and systematic way and to define the profession of a guide - interpreter as one of the factors affecting a quality of services provided in the area of tourism in a context of intercultural communication.*

Key words: *Comparative plan, a guide – interpreter, then intercultural communication, the communication situation, a linguistic analysis of texts about Slovak tourist localities.*

Contact: *University of Presov, Faculty of Arts, Department of Russian Studies, e-mail: harlenka@zoznam.sk*

Teória tlmočenia ako jedna z najmladších vedných disciplín si aj v súčasnej dobe svoju teoretickú základňu konštituuje na základe praktických skúseností, vyplývajúcich z každodennej práce tlmočníkov, ktorá zo sebou prináša neustále nové podnety pre ich teoretický výskum. V teórii tlmočenia doposiaľ vznikali teoretické práce, ktoré sa venovali výskumom translačných procesov a modelov simultánneho a konzekutívneho tlmočenia ako základných druhov tlmočenia. Tlmočnícka prax sa však dotýka aj ďalších foriem či situácií, ktoré si následne, s ohľadom na ich povahu, vyžadujú pozornosť na úrovni teoretických úvah, záverov. Narastajúci počet ruskohovoriacich turistov a konkrétna situácia v rámci dvojjazyčnej komunikácie s touto skupinou zahraničných hostí na území Slovenska nás motivovali bližšie sa venovať forme sprostredkovanej dvojjazyčnej komunikácie - sprievodcovskému tlmočeniu. V slovenskom prostredí v rámci globalizácie sveta sa v príprave či už propagačných tlačených materiálov o slovenských kultúrno-historických pamiatkach ako aj na interlingvisticky tak aj interkultúrne pripravených mediátorov pre túto klientelu akosi pozabudlo. V mnohých prípadoch ešte stále funguje známe konštatovanie, že slovenčine môže ruskohovoriaci turista porozumieť alebo prázdna pozícia sprievodcu v ruskom jazyku môže byť obsadená človekom, ktorý sa s ruským jazykom poslednýkrát stretol na základnej či strednej škole. V dnešnom podnikateľskom prostredí v oblasti cestovnom ruchu, keď sa poskytovatelia služieb pre zahraničných hostí usilujú dosiahnuť čo najvyšší zisk z ich prílivu na Slovensko, už vyššie spomínané konštatovanie nemá miesto. Ruskohovoriaci turisti majú rovnaké predstavy o poskytovaní kvalitných služieb ako turisti hovoriaci po anglicky, nemecky, francúzsky či španielsky. Deficit sprievodcov v ruskom jazyku v jednotlivých kultúrno-historických pamiatkach na Slovensku si vynucuje potrebu sprostredkovateľa pre tento druh dvojjazyčnej

komunikácie. Fakt nedostatku pripravených odborníkov pre ruskohovoriacich hostí, ktorí by v podstate predstavovali pozitívnu reklamu pre Slovensko, nás nasmeroval venovať sa sprievodcovskému tlmočeniu ako forme interkultúrnej komunikácie, keď si uvedomíme, že prvoradou invenciou ktoréhokoľvek turistu je v rámci aktívneho oddychu spoznávanie nových kultúr národov a nadobúdanie nových vedomostí za účelom kultivovania osobnosti v tom najširšom slova zmysle.

Komunikácia je sociálnou interakciou, pri ktorej dochádza k vysielaniu a prijímaniu informácií. Realizuje sa vo verbálnej i neverbálnej forme. Komunikačnou funkciou jazyka je funkcia informujúca i dorozumievacia z hľadiska diachronického a synchronického. Proces komunikácie je založený na prenose informácií a výmene významov. Teóriu tlmočenia zaujíma predovšetkým interkultúrna komunikácia, ktorá je základnou podmienkou ľudskej spoločensko-kultúrnej existencie. Interkultúrna komunikácia má zmysel a môže byť úspešná natoľko, nakoľko je vysielaná informácia pochopená mediátorom (tlmočníkom) a nakoľko ju dokáže spracovať v cieľovom jazyku, aby bola správa pochopená aj zo strany recipienta. Konsenzus, zhoda vysielaných významov, je nevyhnutnou podmienkou akejkoľvek komunikácie. O to precíznejšie sa o konsenzus usilujeme práve pri sprievodcovskom tlmočení, v kontexte ktorého má interkultúrna komunikácia skupinový charakter, na úspešnosti ktorej participuje každý jeden človek svojou individualitou. Prvoradou úlohou tlmočníka je preto eliminovať disonanciu medzi kultúrami a svojou funkciou sprostredkovateľa interkultúrnej komunikácia sa v prvom rade cestou súladu medzi kultúrami a vytvorením konzistentného celku usiluje o efektívny, plnohodnotný, adekvátny prevod informácií medzi aktérmi dvojjazyčnej komunikácie. Konkrétny kontext preto nielen ovplyvňuje konkrétny zmysel komunikačného aktu, ale predovšetkým ho umožňuje. Pochopenie a posúdenie obsahu komunikačného aktu v situácii stretu odlišných kultúrnych okruhov prináša dodatočné problémy vzájomného pochopenia a prelínanie zmyslov môže jednoducho komunikáciu sťažiť. Práve v procese prenosu informácií pri sprievodcovskom tlmočení, kde sa stretávajú kultúry, s jazykmi ktorých disponuje tlmočník ako s pracovnými jazykmi, si častokrát hodnoty a významy vlastnej kultúry vyžadujú korekciu v súlade s reáliami nového kultúrneho prostredia, s jeho významami či hodnotami. V oblasti sprevádzania zahraničných hostí a transformácie východiskovej správy pre ruskohovoriacich turistov je veľmi citlivou otázkou významová disonancia medzi kultúrami vysielateľa a prijímateľa, ku ktorej by mohlo dôjsť nesprávne zvolenou tlmočníckou stratégiou tlmočníka alebo disharmóniou interakčného vzťahu medzi rečníkom a tlmočníkom prípadne medzi rečníkom a skupinou turistov.

Podstatou akéhokoľvek prevodu či prenosu informácie z jedného jazykového kódu do druhého, podľa slov A. D. Švejcera, je „cieľavedomá činnosť, zodpovedajúca určitým požiadavkám a normám a je orientovaná na dosiahnutie určitého výsledku“ (ŠVEJCER, 1988, s. 7). V. V. Sdobnikov uvádza, že teória translácie, okrem východiskového a cieľového textu, berie do úvahy rovnako aj sociokultúrne a psychologické rozdiely medzi komunikantmi, ktorých jazyky sa nezhodujú, ale aj rad sociokultúrnych a psycholingvistických determinantov procesu prekladu. Preto tiež tvrdí, že translácia nie je len jednoduchá zmena jazykového kódu, ale taktiež adaptácia textu na jeho recepciu cez prizmu inej kultúry (SDOBNIKOV, 2006, s.76). Sociolingvistika a psycholingvistika preto patria okrem teórie komunikácie k nosným disciplínam translatologického výskumu. Bez nazerania na proces tlmočenia ako sociálny a psychologický jav je takmer nemožné dospieť k chápaniu mentálnych procesov vo vedomí participantov (expedient - tlmočník - recipient) procesu interkultúrnej komunikácie. Translácia je sociálne determinovaný jav, na proces a výsledok ktorého vplývajú sociálne faktory. Preto nesie so sebou rad príznakov, ktoré patria do sféry kompetencií sociolingvistiky. A. D. Švejcer uvádza, že jedným z najpodstatnejších sociolingvistických aspektov translácie v procese

interkultúrnej komunikácie je odraz sociálneho sveta. Preto daný autor chápe transláciu ako proces sociálne determinovaný komunikatívny proces s určitými sociálnymi normami. Pri translácii v prvom rade dochádza k prevodu sociálnych reálií východiskového sociokultúrneho systému a k bezprostrednému odrazu sociálnej diferenciácie spoločnosti prostredníctvom sociálnej diferencovanosti jazyka (ŠVEJCER, 1988, s. 15 - 16). Problém prevodu sociálnych reálií je spojený s hľadaním ich funkčných ekvivalentov na pozadí rôzneho členenia sociálnej skutočnosti. Stratifikačná variatívnosť je úzko prepojená so sociálnou štruktúrou spoločnosti a svoje vyjadrenie nachádza v jazykových a rečových rozdieloch, ktoré sa odhaľujú u reprezentantov rôznych sociálnych skupín. Situačná variatívnosť jazyka sa prejavuje vo využívaní určitých sociálnych jazykových prostriedkov v závislosti od sociálnej situácie a vzťahu medzi aktérmi komunikácie.

Ako sme uvádzali vyššie, proces tlmočenia je neodmysliteľne spojený s oblasťou psycholingvistiky a podstatou jej vedeckého bádania. Vo svojej podstate je translácia psychologický proces, ktorý má tri základné štádiá: pochopenie východiskového prehovoru, dekódovanie prijatej správy a produkcia výpovede v cieľovom jazyku. Z teoretickej základne psycholingvistiky prenikajú do teórie tlmočenia úvahy o mechanizme vzniku a príjmu prehovoru, o štruktúre rečovej činnosti a o modeloch jazykovej kompetencie. Záujem v teórii tlmočenia predstavujú psycholingvistami rozpracované tézy o trojčlennej štruktúre rečovej činnosti, do ktorej zaraďujú fázu plánovania, realizácie a konfrontácie, v rámci ktorých venujeme pozornosť cieľu a motivácii rečovej činnosti, mechanizmu pravdepodobnostného prognózovania a aktívnemu charakteru procesu príjmu výpovede. Z pohľadu teórie tlmočenia v interkultúrnej komunikácii ide o trojfázový proces príjmu a porozumenia správy v jazyku A, prevod vypočutej správy cestou kódovania a následného dekódovania z jazyka A do jazyka B a poslednou fázou je fáza realizačná, rekonštrukcia, v procese ktorej sa prekódovaný materiál spracováva za účelom jeho adaptácie do cieľového jazyka. Preto sa tlmočnícka kompetencia taktiež zaraďuje do oblasti psycholingvistického výskumu. Pod týmto pojmom rozumieme schopnosť porozumenia správy vo východiskom jazyku a následnú schopnosť prevodu a realizácie správy v cieľovom jazyku. Zároveň sa od profesie tlmočníka vyžaduje odbornosť v kultúrach, s ktorými v procese translácie pracuje.

Za jadro procesu tlmočenia v oblasti cestovného ruchu považujeme ako v každej rečovej komunikácii z pohľadu výskumov psycholingvistiky, ako to uvádza I. Nebeská produkciu reči, recepciu reči, spoločenské aspekty rečovej komunikácie, mentálne predpoklady rečovej komunikácie, text ako výsledok produkcie reči a východisko jeho recepcie, situačné, mentálne a jazykové činitele rečovej komunikácie a komunikačné normy (NEBESKÁ, 1992, s. 39 - 40). V rečovej komunikácii medzi komunikantmi v konkrétnej komunikačnej situácii v cestovnom ruchu tieto prvky na seba vzájomne aktuálne pôsobia. Dochádza k interakcii komunikantov s prostredím danej turistickej lokality, pri ktorej sa konkrétny proces dvojjazyčnej komunikácie považuje za spoločenský jav. V rámci tejto komunikačnej situácie sa spravidla rešpektujú potreby a záujmy ruskohovoriacich recipientov ako účastníkov rečovej komunikácie, ku ktorých smeruje produktívna časť výkladu sprievodcu a sprievodcu-tlmočníka. Podľa slov I. Nebeskej „je zde v centru pozornosti vztah mezi záměrem produktora a porozuměním recipienta“. (NEBESKÁ, 1992, s. 40). Ako uvádza I. Nebeská, jedinci, ktorí sa zúčastňujú komunikačného procesu, sa na tomto procese podieľajú spôsobom, ktorý je spojený s ich dispozičnými vlastnosťami a predchádzajúcimi skúsenosťami (NEBESKÁ, 1992, s. 41). Výsledkom verbálnej aktivity produktora ako sprievodcu a produktora ako tlmočníka a východiskom recipienta je súvislý text, na ktorom sa podieľa taktiež vzťah medzi produktorom a recipientom. Pri dvojjazyčnej komunikácii, tlmočení výkladu sprievodcu sa súčasťou procesu a následne rýchlejšieho prenosu nových informácií pre ruskohovoriaceho recipienta stáva fungovanie ich

predpokladovej bázy, o čom píše I. Nebeská, ktorá uvádza, že účasť toho istého jedinca v rôznych komunikačných procesoch chápeme ako súčasť procesu jediného, ktorého základom je fungovanie predpokladovej bázy (NEBESKÁ, 1992, s. 42). Predpokladová báza je nevyhnutnou súčasťou procesu produkcie výpovede sprievodcu-tlmočníka v cieľovom jazyku pre ruskohovoriaceho turistu, ak vychádzame z jej podstaty, že „je specifickým způsobem organizovaná mentální struktura zakotvená v osobnostní struktuře jedince, která se vytváří na základě dispozičních vlastností jedince v průběhu jeho interakce s okolním světem. Obsahuje výsledky veškerých jeho komunikačních zkušeností uspořádané na různých stupních obecnosti“ (NEBESKÁ, 1992, s. 82). V mnohých prípadoch pri prevode informácií, ktoré majú historickú, kultúrnu povahu dochádza k spolupráci tlmočníka s recipientom a teda k dodatočnej komunikácii práve s ohľadom na osobné skúsenosti, znalosti, ktoré tvoria fundament predpokladovej bázy recipienta. Ak vychádzame z charakteru výpovede rečníka vo východiskom jazyku, nadobudnuté skúsenosti, znalosti recipienta v jeho materinskom jazyku vplývajú na výber vhodnej stratégie prevodu zo strany tlmočníka, na pleciach ktorého leží úloha vzájomného porozumenia v procese interakcie recipienta s cudzím prostredím. V tomto kontexte predpokladová báza recipienta buď tlmočníkovi pri prenose vypočutej správy napomáha a tým prácu tlmočníkovi istým spôsobom uľahčuje, alebo naopak komplikuje pri výbere najvhodnejšieho ekvivalentu, ak vychádzame z podstaty cestovania, že turisti si vyberajú cieľ svojej cesty z dôvodu spoznať inú krajinu, dozvedieť sa o kultúre, histórii, tradíciách jej obyvateľov.

Sprievodcovské tlmočenie sa v oblasti teórie tlmočenia zaraďuje medzi poddruhy konzekutívneho tlmočenia z dôvodu ich spoločnej črty ústnej dvojjazyčnej komunikácie, nefixovanosti, jednorázovosti, bezprostrednosti prezentácie s aspektom spoločenskej komunikácie a predovšetkým následného prevodu informácie z východiskového do cieľového jazyka po vypočutí rečníka. Za základnú črtu konzekutívneho tlmočenia sa považuje prevod relatívne úplných štruktúrne-gramatických i sémantických jednotiek v dôsledku čoho sa kladú zvýšené nároky na pamäť a koncentráciu tlmočníka.

Sprievodcovské tlmočenie, ak vychádzame zo všeobecnej charakteristiky tlmočenia, sa považuje za druh sprostredkovanej dvojjazyčnej komunikácie, ktorý umožňuje dorozumievanie medzi príslušníkmi rozdielnych kultúr hovoriacimi rôznymi jazykmi a vyžaduje si, ako uvádza I. Čeňková „komplexní makrolingvistický přístup k tlumočení jako k procesu“, ktorý „musí brát v úvahu vzájemné působení lingvistických a extralingvistických faktorů a jejich vliv na výsledný řečový produkt - sdělení v jazyce cílovém“ (I. ČEŇKOVÁ, 1988, s. 9). V definícii zámerne hovoríme o príslušníkoch rozdielnych kultúr, pretože sprievodcovské tlmočenie reprezentuje interkultúrnu komunikáciu zameranú na prezentovanie predovšetkým kultúrneho, etnokultúrneho, historického dedičstva národa východiskovej kultúry príslušníkom cieľovej kultúry v oblasti cestovného ruchu. V rámci medzijazykového a medzikultúrneho transferu, ktoré sa pri tomto druhu tlmočenia prelínajú, sa prvotným cieľom či úlohou pre sprievodcu-tlmočníka v kontexte základných otázok teórie a praxe tlmočenia, o ktorých hovorí I. Čeňková (1988, s. 9) stáva dosiahnutie funkčnej komunikačnej ekvivalencie, zachovanie obsahového invariantu výpovede pri prenose a rešpektovanie podmienok vyplývajúcich z konkrétnej komunikačnej situácie.

V prípade sprievodcovského tlmočenia sa situačným kontextom vo väčšine nami skúmaných prípadov stáva kultúrno-historická pamiatka a s ňou spojené roly aktérov, zúčastnených na interkultúrnej komunikácii. Návštevy kultúrno-historických pamiatok spojené s prehliadkami v rámci programu istej skupiny zahraničných hostí vyžadujú od tlmočníka dôkladnú prípravu po stránke lingvistickej, odbornej a kulturologickej v koncepte pracovných jazykov. Ešte aj v súčasnej dobe sa v niektorých z týchto objektov záujmu zahraničných hostí

stretávame s nasledujúcimi situáciami, ktoré návštevu istej lokality na Slovensku ruskohovoriacim turistom komplikujú predovšetkým v rovine lingvistickej:

- v kultúrno-historickej pamiatke nie je obsadená pozícia sprievodcu pre ruský jazyk po vedomostnej aj lingvistickej stránke,
- sprievodca v ruskom jazyku pracuje pre daný turistický objekt ako externý pracovník a je prizvaný podať odborný výklad - sprievodné slovo v ruskom jazyku podľa objednávok zahraničných cestovných kancelárií, čo má zápory v tom, že pri nenahlásenej, náhodnej skupine ruskohovoriacich turistov, sa turisti musia uspokojiť so slovenským sprievodcom, prípadne textom v ruskom jazyku, nemôže tu však nastúpiť komplementárna spoločenská komunikácia z dôvodu rozdielnych jazykových kódov jej účastníkov,
- lektorským slovom v ruskom jazyku sprevádza turistov pracovník, ktorý ma v ruskom jazyku vzdelanie základné alebo stredoškolské. Text je v ruskom jazyku iba namemorovaný, čo následne sťažuje komunikáciu účastníkov tejto interkultúrnej komunikácie. Sprievodca nedokáže dostatočne reagovať na dodatočné poznámky, otázky ruskohovoriacich turistov,
- sú spracované sprievodcovské texty v ruskom jazyku v skrátenej podobe, ktoré túto skupinu turistov neuspokojujú alebo sú im ponúknuté texty s kompletnou prehliadkovou trasou, ale majú nedostatky v lingvistickej rovine. Tieto texty sú často nekvalitné po stránke lexikálnej, syntaktickej, štylistickej. V mnohých prípadoch kopírujú slovenský text, kde sa objavujú interferencie, nedostačujúca pre ruského návštevníka ekvivalencia, prípadne obsah textov nekorešponduje so súčasnými expozíciami kultúrno-historickej pamiatky,
- niektoré hrady, zámky na Slovensku postrádajú prítomnosť odborného sprievodcu v ruskom jazyku aj v prípadoch ďalších doplnkových atrakcií (sokoliari, šermiari, putovné divadlá), obsah výpovedí či dialógov ktorých na zvýšenie zážitku z návštevy týchto objektov ostávajú častokrát nepretlmočené.

Celkový proces translácie je determinovaný dvoma základnými fázami smerovania a spracovávania výpovede aktérmi interkultúrnej komunikácie, v priebehu ktorých dochádza k translácii. Ide o fázu **recepčnú** a **produktívnu**, ktoré sú od seba časovo oddelené a ich priebeh je závislý na vzniknutej konkrétnej komunikačnej situácii, v rámci ktorej je vzniknutý situačný či komunikačný kontext závislý na viacerých faktoroch.

Recepčná fáza je v sprievodcovskom tlmočení kľúčovým procesom. Od tlmočníka vyžaduje aktívne vypočutie prezentácie toho-ktorého kultúrno-historického objektu s následnou analýzou. Nevyhnutným predpokladom zvládnutia recepčnej časti pri sprievodcovskom tlmočení je synchronizácia parciálnych procesov príjmu a porozumenia diskurzu vo východiskom jazyku s následným podržaním a prekódovaním informácie, ktoré sa stávajú východiskom pre voľbu tlmočníckych stratégií formulovania výsledného diskurzu. Sprievodca (lektor) svoju výpoveď konštruuje podľa trasy prehliadky v kultúrno-historickej pamiatke. Jeho výklad je podporený vizuálnym kontaktom všetkých participantov komunikačnej situácie s konkrétnym objektom, ktorý má značný vplyv rovnako na percepciu obsahovej roviny diskurzu, ako aj na jeho porozumenie. Tlmočník sa prostredníctvom zmyslových vnemov a prijatej správy usiluje budovať štruktúru budúceho diskurzu v cieľovom jazyku vo svojom kognitívnom systéme na základe priraďovania jednotkám prijatého diskurzu význam. Aktívnymi procesmi interpretácie informačného obsahu tlmočník diskurz spracováva a rekonštruuje cestou vytvárania jeho zmyslovej konštanty s ohľadom na ilokučnú funkciu textu v danom komunikačnom kontexte. Tlmočník ako prvotný recipient pri vytváraní zmyslu recipovaného diskurzu vychádza zo svojej subjektívnej hodnotovej orientácie, vedomostnej

bázy ako aj z informačnej bázy cieľového recipienta. Ako mediátor dvojjazyčnej komunikácie zohľadňuje v rámci komunikačného kontextu funkcionalitu diskurzu.

Lektorské slovo, ktoré pomenúvame ako diskurz v ústnej forme komunikácie má pre cieľového recipienta v prvom rade funkciu informatívnu, dojmovú a motivačnú, ktoré ovplyvňujú tlmočníkove stratégie produkovania koherentného a kohézneho diskurzu v cieľovom jazyku v procese translácie. Jeho základnou črtou je istá miera ustálenosti obsahu pre konkrétnu pamiatku, turistickú lokalitu v závislosti od osobnostných a odborných dispozícií sprievodcu, ktoré môže v závislosti od komunikačného kontextu varírovať. Z hľadiska štylistického sa pohybujú na rozhraní publicistického a odborného štýlu. Lektorský text má byť prístupný pre stredoškolsky vzdelaného recipienta. Vo väčšine prípadov majú v nich údaje o kultúrno-historickej pamiatke logickú výstavbu, aby boli v rámci prehliadky ľahko prijímané a spracované zo strany recipienta. Informácie o histórii hradu, zámku, kaštieľa, mesta sa formulujú presne, jasne, krátko, čo vyplýva z dynamického charakteru celého situačného kontextu. Prílišná informačná nasýtenosť lektorských textov komplikuje recepciu vypočutej správy, ak berieme do úvahy, že turisti sa návštevou niektorej pamätihodnosti formou aktívneho oddychu prídu buď vedomostne obohatiť, alebo si informácie oživiť a vo veľkej miere na ich vnímanie obsahu lektorského slova pôsobí vizuálny kontakt s konkrétnou pamätihodnosťou. Z psychologického hľadiska pri produkcii prejavu tento fakt by mal sprievodca mať na pamäti, teda mal by poskytnúť turistom toľko informácií, koľko dokáže bežný recipient v tomto situačnom kontexte prijať. Na rozdiel od obsahovej nasýtenosti za základnú črtu lektorského slova z hľadiska úspešnej komunikácie s dosiahnutím želaného efektu považujeme živý, kreatívny, zábavný, podnetný jazyk napriek výskytu v texte nevyhnutných historických, faktografických, geografických, etnografických, kulturologických údajov, s ktorými sa neodmysliteľne spája aj prítomnosť v textoch nomenklatúrnej slovnej zásoby a množstvo konkrétnych kultúrnych a územných reálií. Prevod lektorských textov sa preto má usilovať o čo najvierohodnejší transfer nielen do cieľového jazyka ale aj cieľovej kultúry, má byť prispôsobený pre adresáta s odlišným zázemím, ruskohovoriaceho turistu, aby na neho pôsobil informatívne, pútavo, obohacujúco, aby ho oslovil a inšpiroval k návšteve našej krajiny. V rámci výskumu lektorských textov ako nosného komunikátu propagácie Slovenskej republiky na lingvistickej a kognitívnej úrovni z pohľadu teórie tlmočenia venujeme pozornosť miere jeho zrozumiteľnosti pre ruskohovoriaceho recipienta.

Úspešnosť práce sprievodcu-tlmočníka vo fáze príjmu východiskovej správy v mnohých prípadoch je determinovaná práve osobitosťami samotnej východiskovej správy, činnosťou sprievodcu, ktorý východiskovú správu (lektorské slovo) produkuje, jeho odbornosťou tak vedomostnou ako aj v rovine spoločenskej komunikácie.

Prevod textov z oblasti cestovného ruchu o Slovensku má byť prispôsobený pre adresáta s odlišným zázemím, ruskohovoriaceho turistu, aby na neho pôsobil informatívne, pútavo, obohacujúco, aby ho oslovil a inšpiroval k návšteve našej krajiny. V rámci výskumu cestovných sprievodcov ako nosného komunikátu propagácie Slovenskej republiky sa na lingvistickej a kognitívnej úrovni z pohľadu teórie prekladu venuje pozornosť miere jeho zrozumiteľnosti pre ruskohovoriaceho recipienta.

Práve z hľadiska jedinečnosti každej kultúry toho-ktorého národa sa pri stretnutí dvoch odlišných kultúr sa práca prekladateľov a tlmočníkov neodmysliteľne spája s prenosom tzv. bezekvivalentnej lexiky. Je to práve tá časť slovnej zásoby, ktorých prevod sa nezaobíde bez doplňujúceho vysvetlenia pomocou príslušných naturalizačných, adaptačných či exotizujúcich postupov, priblíženia ruskohovoriacim recipientom slovenských reálií s využívaním paralelných ruských historických, kultúrnych reálií. Pri prevode slovenských reálií do ruštiny sa predovšetkým sprievodca-tlmočník pri priamom kontakte s príslušnou klientelou nezaobíde bez

kulturologických konotácií, od ktorých závisí adekvátnosť medzijazykového a medzikultúrneho transferu, úspešnosť celej dvojjazyčnej komunikačnej situácie medzi jej účastníkmi s využívaním ako pracovných jazykov slovenčiny a ruštiny. Pre kvalitnejší, zaujímavejší, pútavejší prednes sa sprievodca-tlmočník pripravuje aj tvorbou tzv. synonymických radov, pretože opakujúce sa predovšetkým slovesá pôsobia na hostí nepresvedčivo vo vzťahu k jeho profesionalite. A preto akéhokoľvek druhu pamätihodnosti môžeme v závislosti od kontextu *построить, соорудить, возвести, выстроить* v zmysle *postaviť, vybudovať, zriadiť***.** V meste sa môžu alebo je možné городские укрепления, достопримечательности *находиться, иметься, быть, найти, существовать, действовать*.

Ak sa naša pozornosť ako profesionálov v pracovných jazykoch slovenčine a ruštine sústavne upriamuje na štýl, slovnú zásobu cestovných sprievodcov a lektorského slova, nachádzame v tomto druhu textov aj isté klišé vyjadrovania pri prezentovaní pamätihodnosti, popisoch ich histórie, kultúrneho významu tak v slovenčine ako aj v ruštine, ktoré sprievodcovi-tlmočníkovi v mnohých prípadoch pri ich automatizácii pomáhajú pamäť šetriť na dôležité historické fakty. Napríklad: Оравская крепость - это великолепный памятник романской архитектуры, ... письменное упоминание о нём относится к 11 веку, на 112-метровом известняковом утёсе над рекой Орава возвышается потрясающее творение средневековых зодчих.

Pri tvorbe alebo preklade či prevode propagačných materiálov, lektorských textov o Slovensku do ruštiny sa za najproblematickejšiu považuje tzv. bezekvivalentná lexika, špecifické reálie, charakteristické pre Slovensko v súvislosti s kultúrno-historickým vývojom. S touto slovnou zásobou sa najčastejšie stretávame v súvislosti s pamiatkami ľudovej architektúry, ku ktorým neodmysliteľne patria predmety každodennej potreby, ľudové remeslá apod., ale v mnohých prípadoch sa ako problematické na prevod javia aj historické termíny ako je *podstavec pod delo (лафет)*, *halapartňa (алебарда)* alebo *drôtená vesta (кольчуга, металлическая рубашка)* a nie *проволочная рубаха* ako to uvádzajú mnohé lektorské slová, *kaplnka (капелла, часовня), arbalet (куша), fašiangy* (obdobie od Vianoc do začiatku veľkého pôstu pred Veľkou nocou), *klopačky/rapkáče (трещётка)*, ktorej využívanie v čase jarného zvykoslovia počas Veľkej noci je pre ruskohovoriacich turistov potrebné vysvetliť ako symbol toho, že od Veľkého piatku Ježiš Kristus až do Vzkriesenia v nedeľu leží v hrobe, zvony sa vtedy zaviazali, až na Vzkriesení sa opäť začínalo zvoniť, kalvária (комплекс представляет собой Крестный путь с двенадцатью часовнями, символизирующими остановки Иисуса Христа на его пути к Голгофе. Preklad tohto typu textov, ktoré sú nasýtené nepreložiteľnou slovnou zásobou, si vyžaduje od prekladateľa v prvom rade starostlivý a uvážlivý výber ekvivalentu, ktorý má v mnohých prípadoch opisný charakter. Pritom je však nevyhnuté sa oboznámiť s analogickými reáliami ruského prostredia, kultúry, folklóru a pod., ktoré nám pomôžu pri výbere potrebného slova, aby preklad turistických sprievodcov slúžil príjemcom v cieľovom jazyku v podobe aktu plnohodnotnej medzikultúrnej komunikácie. Pri ich prevode prekladateľ alebo tlmočník má možnosť výberu medzi niekoľkými prekladateľskými postupmi, ktoré vyberá v závislosti od komunikačnej situácie, a síce exotizácia s následným opisom, vysvetlením, komentárom, naturalizácia, pri ktorej si uvedomujeme, že prostredníctvom nej slovenské slovo stráca svoje národné špecifikum. V súvislosti s bezekvivalentnou lexikou sa hovorí o informačnom pozadí alebo základe ruskohovoriacich turistov, od ktorého závisí aj prístup sprievodcu-tlmočníka či sprievodcu v ruskom jazyku k ponúkanej informácií o Slovensku pre ruskohovoriaceho recipienta.

V rámci sprievodcovských či lektorských textov sa viac ako v iných materiáloch v komparatívnom vzťahu slovenčina - ruština prejavuje fakt, o ktorom hovorí etnopsycholignvistika, že v jazyku sa premieta aj kultúra národa a preto sa pri vzájomných

kontaktoch vyskytujú situácie na lingvistickej úrovni, ktoré vyžadujú komplexný lingvokulturologický prístup, v ktorom veľkú úlohu hrá kontext, informačné pozadie a koncept. V koncepte je každá informácia o Slovensku obalená svojou národnou identitou a špecifikom, ktorým sa odlišuje a zároveň je jedinečný náš národ, ktorú sa práve vo sfére cestovného ruchu usilujeme preniesť do kultúry ruskohovoriaceho recipienta a obohatiť ju.

Summary

From the role of a guide - interpreter as a mediator who makes accessible the source information for a recipient from a different cultural background result many translating problems, such as equivalence when translating, non-translatable text, interference, translating techniques such as exotisation, naturalization, etc. Main problems in this context do not result from different language systems, but from differences of a cultural situation of the original and the expected base of recipients. Important preconditions of every transfer are knowledge of a person who I am referring to and knowledge of situation. If a different language reproduction of information which was assigned for different recipients with a different information base is considered as a normal transfer then there is a need to balance these differences which means to adapt a form of a discourse in the target language so that it would contain also what a new recipient misses in an information base. We attached a glossary with a basic and specific set task of a vocabulary from tourism which are typical of lecturer words and guide texts. A part of the attachment is lecturer texts in Russian language about some cultural – historical landmarks in Slovakia, too, by which we tried to point out their typical composition because they reflect their authenticity for a particular communication situation.

Резюме

В нынешнее время межъязыковая коммуникация в области турбизнеса нуждается в специалистах - гидах-переводчиках в качестве посредников в рамках двуязычной коммуникации между партнёрами, которых языки и культуры отличаются друг от друга. У каждого народа есть свои специфические черты, отражающиеся в его культуре и с ней связанным языком. Этот факт проявляется больше всего в области туризма, которого главной целью является ознакомление иноязычных туристов с культурой, историей народа, страны, которую они решили навестить. Туристы ждут относительно своего активного отдыха за границей главным образом обогащения своей личности через полноценный перенос информаций, который им обеспечивают именно посредники, устные переводчики с профессиональной коммуникативной компетенцией.

Bibliografia

1) ČEŇKOVÁ, I.: *Teoretické aspekty simultánního tlumočení. (Na materiálu rusko-českém a česko-ruském).* UK v Prahe, Praha 1988.
2) MIKULÁŠTÍK, M.: *Interpersonálni komunikace.* Univerzita Tomáše Bati v Zlíne, Fakulta managementu a ekonomiky, Zlín 2001.
3) NEBESKÁ, I.: *Úvod do psycholingvistiky.* H&H Jinočany, Praha 1992.
4) SDOBNIKOV, V. V. - PETROVA, O. V.: *Teorija perevoda.* AST - Vostok - Zapad Moskva

2006.
5) ŠVEJCER, A. D.: *Teorija perevoda: status, problemy, aspekty.* Nauka Moskva 1988.
6) ZELENKA, J. A KOL.: Průvodce cestovního ruchu. GAUDEAMUS Hradec Králové 2005.

Název:	SLAVICA IUVENUM IX *Mezinárodní setkání mladých pořádané pod záštitou Slavistické společnosti Franka Wollmana*
Katedra:	slavistiky
Vedoucí katedry:	doc. PaedDr. Blažena Rudincová, CSc.
Vydavatel:	Ostravská univerzita, Filozofická fakulta, Ostrava
Počet stran:	351
Náklad:	100 ks
Vydání:	první
Rok:	2008
Tisk:	Ediční středisko OU
Editoři:	PhDr. Jan Vorel, Ph.D. Mgr. Ireneusz Hyrnik, Ph.D.
Návrh obálky:	BcA. Markéta Pačková

Za obsah a jazykovou správnost odpovídají autoři příspěvků.

ISBN 978-80-7368-598-0